અ નુ ક્ર મ ણિ કા

ભાદ્રપદ-આસો ૨૦૦૭, કારતક વદિ ૧૧ ૨૦૦૮ : સપ્ટેમ્બર, ઓકટોબર, નવેમ્બર ૧૫, ૧૯૫૧
વીરનિ. સં. ૨૪૭૭-૭૮

કુલ પૃષ્ઠ સંખ્યા—૨૫૨ : કુલ ચિત્રો ૯

વાર્ષિક લવાજમ બે રૂપિયા] આ અંકનું મૂલ્ય સવા રૂપિયો [છુટક અંક ત્રણ આના

मूर्तिः श्री जिनपुंगवस्य भवतु श्रेयस्करी देहिनाम् ॥
[બારમા સૈકા પહેલાંની એક પ્રાચીન જિનપ્રતિમા]
[પાટણના અષ્ટાપદજીના દેરાસરના ભોંયરામાં]

[સારાભાઇ નવાબના સૌજન્યથી

Advance Printery, Ahmeda

॥ नमो त्थु णं समणस्स भगवओ महावीरस्स ॥

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[માસિક પત્ર]

દીપોત્સવી અંક

વર્ષ : ૭ | ક્રમાંક ૭૩, ૭૪, ૭૫ | અંક : ૧–૨–૩

वंदना

तित्थयरे भगवंते अणुत्तरपरक्कमे अमिअनाणी ।
तिन्ने सुगइगइगए सिद्धिपहपएसए वंदे ॥
वंदामि महाभागं महामुणिं महायसं महावीरं ।
अमरनररायमहिअं तित्थयरमिमस्स तित्थस्स ॥
इक्कारस वि गणहरे पवायए पवयणस्स वंदामि ।
सव्वं गणहरवंसं वायगवंसं पवयणं च ॥

-- श्रीभद्रबाहुस्वामी

અનુત્કૃષ્ટ (અનુપમ) પરાક્રમવાળા, અમિતજ્ઞાની, (સંસારથી) તરેલા, સુગતિમા- મોક્ષમાં ગયેલા, સિદ્ધિમાર્ગના ઉપદેશક એવા તીર્થંકર ભગવાનને વંદન કરું છું.

મહાભાગ્ય, મહામુનિ, મહાયશ, અમર અને નરરાજથી પૂજિત, અને આ તીર્થના તીર્થંકર-મહાવીર પ્રભુને વંદન કરું છું.

આગમના પ્રવાદક એવા (ગૌતમાદિ) અગિયારે ગણધરોને, સર્વ ગણધરોના વંશને, વાચક વંશને, અને પ્રવચન–આગમને હું વંદન કરું છું.

('જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'માંથી)

દીપોત્સવી-અંક અંગે

'શ્રી મહાવીર નિર્વાણ વિશેષાંક' અને 'શ્રી પર્યુષણ પર્વ વિશેષાંક'—એ બે વિશેષાંકોના અનુસંધાનમાં વીરનિ સં. ૧૦૦૦ થી વીરનિ સં. ૧૭૦૦ સુધીના જૈન ઇતિહાસની વિગતોથી સભર આ ત્રીજો સચિત્ર વિશેષાંક—દીપોત્સવી અંક પ્રગટ કરતાં અમને આનંદ થાય છે. આ રીતે સળંગ જૈન ઇતિહાસ રજુ કરવાની ભાવનામાં અમે એક કદમ આગળ વધીએ છીએ.

આ દીપોત્સવી અંક સાથે 'શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ'નું સાતમું વર્ષ શરૂ થાય છે. આ અંકમાં વીરનિ ૧૦૦૦ પછીનાં સાતસો વર્ષનો ઇતિહાસ સંગ્રહવાનો અમે પ્રયત્ન કર્યો છે. અમારા આ પ્રયત્નને સફળ બનાવવા અમારી વિનંતીનો સ્વીકાર કરી જે પૂજ્ય મુનિ મહારાજોએ તથા જૈન-જૈનેતર વિદ્વાનોએ લેખો મોકલી આપ્યા છે તે સૌનો અમે આભાર માનીએ છીએ.

આ અંકમાંની હકીકત અંગે એટલું જણાવવું જરૂરી છે કે જૈન ઇતિહાસના અભ્યાસીને તેના અભ્યાસમાં ઉપયોગી થાય તેટલી વધુમાં વધુ હકીકતોનો સંગ્રહ આમાં કરવામાં આવ્યો છે. આમાંની હકીકત અંગે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મતાંતર નજ હોય એમ ન કહી શકાય; કોઈ કોઈ બાબતમાં અભિપ્રાયભેદ હોવાનો પણ સંભવ છે.

અત્યારના અત્યંત મોંઘા ભાવોમાં આ રીતે આટલો દળદાર ૫૫૨ પાનાંનો સચિત્ર અંક આપવો શક્ય ન હોવા છતાં અમે એ સાહસ કર્યું છે. આ વિશેષાંકના ખર્ચ પેટે અમારી વિનંતીથી અમદાવાદના શ્રીમાન્ શેઠશ્રી જમનાભાઈ ભગુભાઈ વતી શ્રીમતી શેઠાણી સાહેબ માણેકબહેને તથા શેઠશ્રી બબાભાઈ શેઠે સારી જેવી રકમની મદદ આપવાનું વચન આપ્યું છે તે માટે અમે તેમનો આભાર માનીએ છીએ. અને આશા રાખીએ છીએ કે બાકીનું ખર્ચ પણ શ્રીસંઘના કોઈ ઉદાર ગૃહસ્થ તરફથી મળી રહેશે.

અંક ધાર્યા કરતાં વધુ વિલંબથી બહાર પડે છે તે માટે અમે સૌની ક્ષમા માગીએ છીએ. અમને આશા છે કે આ અંકમાંની સમૃદ્ધ સામગ્રી એ વિલંબને ભુલાવી દેશે, અને વાચકોને 'શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ'ને વધુને વધુ અપનાવવા પ્રેરશે. અસ્તુ!

—તંત્રી

નિવેદન

[તંત્રીસ્થાનેથી]

"આપણા પરમપવિત્ર પૂજ્ય શાસ્ત્રો તથા તીર્થાદિ ઉપર થતા આક્ષેપોના સમાધાનને અંગે (૧) આચાર્ય મહારાજ શ્રીમદ્ સાગરાનંદસૂરિજી(૨) આચાર્ય મહારાજ શ્રીમદ્ વિજયલબ્ધિસૂરિજી (૩) પંન્યાસજી મહારાજ શ્રીલાવણ્યવિજયજી [અત્યારે પૂ. આ. મ. શ્રી વિજયલાવણ્યસૂરિજી] (૪) મુનિરાજ શ્રી વિદ્યાવિજયજી (૫) મુનિરાજ શ્રી દર્શનવિજયજીની મંડળી નીમી છે. તે મંડળીએ તે કાર્ય નિયમાવલી તૈયાર કરી શરૂ કરવું અને બીજા સર્વ સાધુઓએ એ બાબતમાં યોગ્ય મદદ જરૂર કરવી તેમજ એ મંડળીને જોઈતી સહાય આપવા શ્રાવકોને પણ પ્રેરણા અને ઉપદેશ આપવો." —મુનિસમ્મેલનનો ઠરાવ ૧૦ મો.

વિ. સં. ૧૯૯૦ માં અમદાવાદમાં મળેલ અખિલ ભારતવર્ષીય જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક મુનિસમ્મેલને પસાર કરેલ ઉપલા ઠરાવ મુજબ શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિની સ્થાપનાને સાત વર્ષ પૂરાં થઇ આઠમું વર્ષ ચાલે છે. અને સમિતિએ પોતાના કાર્યને પૂરું કરવા માટે શરૂ કરેલ 'શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ' માસિકનાં છ વર્ષ પૂરાં થઈ આ દીપોત્સવી અંક સાથે તેનું સાતમું વર્ષ શરૂ થાય છે.

આ છ વર્ષ દરમ્યાન સમિતિએ માસિકદ્વારા જે કંઈ યત્કિંચિત્ કાર્ય કર્યું છે તે સુવિદિત છે. શ્રી ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહે 'રાજહત્યા'માં જૈનો ઉપર આક્ષેપો કર્યા ત્યારે સમિતિના પ્રયત્ને એ આક્ષેપો કલ્પિત હતા એમ શ્રી ચુનીભાઇએ ખૂલાસો કર્યો. એક કાનડી ભાષાના પુસ્તકમાં 'તીર્થંક' શબ્દની ગેરસમજના પરિણામે જૈન તીર્થંકરો ઉપર જે આક્ષેપો થયા હતા તે માટે તે પુસ્તકના લેખકે સંતોષકારક ખૂલાસો કર્યો. 'કલ્યાણ' માસિકમાં ભગવાન મહાવીરસ્વામીનું અશાસ્ત્રીય અને કળાહીન ચિત્ર છપાયું તે માટે 'કલ્યાણ'ના તંત્રીએ ક્ષમા માગી. 'યૂકાવિહાર' નામક કથામાં જૈન સાધુ ઉપર જે બેહૂદા આક્ષેપો કરવામાં આવ્યા હતા તે માટે તેના લેખકે ક્ષમા માગી. 'ભગવતીસાર' પુસ્તકમાં શ્રી ગોપાળદાસ પટેલે ભગવાન મહાવીરસ્વામી માટે માંસાહારની જે વાત લખી હતી તે માટે સમિતિએ અનેક વિદ્વાનો પાસે લેખો લખાવીને એક દળદાર અંક પ્રસિદ્ધ કર્યો અને શ્રી ગોપાળદાસ પટેલ સાથે પત્રવ્યવહાર કરી તેમને આપણા પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ પાસે આવી આપણી વાત સમજવા જણાવ્યું. પણ આ

માટે તેમણે આવવાની સ્પષ્ટ ના લખી. જો કે તે વખતે આ 'માંસાહાર' પ્રકરણ અંગે શ્રી ગોપાલદાસ પટેલે સંતોષકારક ખૂલાસો ન કર્યો, પણ તે પછી, તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલ 'મહાવીરકથા' નામના પુસ્તકમાં શ્રી ગોપાલદાસ પટેલે ભગવાન મહાવીરસ્વામીના જીવનનો ઉક્ત પ્રસંગ (જેમાં 'ભગવતીસાર'માં તેમણે માંસની વાત મૂકી છે તે) જે રીતે મૂકયો છે તે જોઈને સમિતિને મોડે મોડે પણ પોતાનો આ પ્રયત્ન સફળ થયો જાણી અત્યંત હર્ષ થાય છે. 'મહાવીરકથા' પુસ્તકમાં તેમણે આ પ્રસંગ અંગે માંસનું નામ સુદ્ધાં નથી લીધું. તેમાં માત્ર રેવતી શ્રાવિકાએ તેના માટે જે આહાર બનાવ્યો છે તે આહાર લઇ આવવા માત્રનું સૂચન કર્યું છે.

આ પ્રસંગથી એટલી વાત સ્પષ્ટ સમજાય છે કે એક વખત એક લેખકે, ગમે તે કારણે અમુક અનુચિત વસ્તુ રજુ કરી હોય અને તે તરફ જો તેનું યુક્તિપૂર્વક ધ્યાન દોરવામાં આવે તો, ભલે કદાચ તે વખતે તે પોતાની ભૂલ કબૂલ કરવાની હિમ્મત ન બતાવી શકે, છતાં પોતાના હાથે ફરીથી એવી ભૂલ ન થાય એ માટે તો એને અવશ્ય ધ્યાન રાખવું પડે છે. આવો જ અનુભવ સમિતિને દિગંબરો અને સ્થાનકવાસીઓ તરફથી થતા આક્ષેપો અંગે પણ થયો છે. મુનિસમ્મેલને સમિતિની સ્થાપના કર્યા પહેલાં એટલે કે સમિતિએ 'શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ' શરૂ કરીને પોતાનું કાર્ય શરૂ કર્યું તે પહેલાં, દિગંબરોનાં અનેક પત્રો તેમજ પુસ્તકોમાં શ્વતામ્બરોની વિરુદ્ધ જે ભારોભાર લખાણ આવતું હતું તેમાં ઉલ્લેખનીય ઘટાડો થયો છે; હવે એવા આક્ષેપો જવલ્લે જ જોવા મળે છે.

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે આપણા ધર્મના પ્રત્યેક અંગને બાહ્ય આક્રમણોથી સુરક્ષિત રાખવા માટે આ સમિતિની કેટલી આવશ્યકતા છે.

'શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ'નો આ દીપોત્સવી અંક કે એના અત્યાર સુધીમાં પ્રગટ થયેલ બીજા અંકોનું અવલોકન કરનારને જણાયા વગર નહીં રહ્યું હોય કે આમાં આપણા બધા ગચ્છ અને બધા સમુદાયના પૂજ્ય મુનિવરો સમયે સમયે ફાળો આપતા રહ્યા છે અને એ રીતે એ પૂજ્યોએ પોતાના જ્ઞાનનો લાભ સમાજને આપ્યો છે. આ માટે એમ કહી શકીએ કે મુનિસમ્મેલને આપણા બધા ગચ્છોના પૂજ્ય મુનિવરોને સાક્ષાત્ ભેગા કર્યા હતા, અને 'શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ' એ પૂજ્યોને અક્ષર દેહે ભેગા કરે છે.

આપણા સર્વ પૂજ્ય મુનિવરો કોઇ પણ પ્રકારના સંકોચ વગર જેને પોતાના લેખો મોકલી શકે, અને એ સૌ પૂજ્યો પાસે જે જરાય સંકોચ રાખ્યા વગર લેખોની માગણી કરી શકે એવી આ સંસ્થા અવસરે સમાજની વધુ સેવા બજાવી શકે એમાં જરાય શક નથી.

અમે એ જાણીએ છીએ કે સમિતિએ જે કંઇ કાર્ય કર્યું છે તેના કરતાં ઘણું કરવાનું બાકી છે, છતાં આ છ વર્ષ દરમ્યાન સમિતિ જે કંઇ કરી શકી છે તે સમિતિને ગૌરવ લેવા રૂપ અને સમિતિની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરે એવું છે એ ચોક્કસ છે. અમારી ભાવના તો એ છે કે અમે અમારા કાર્યક્ષેત્રને વધુ ને વધુ વિસ્તૃત કરી શકીએ અને એ રીતે આપણા વિપુલ સાહિત્ય, પુરાતત્ત્વ, ઇતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાનને વધુ ને વધુ પ્રકાશમાં લાવી શકીએ; જેથી જૈનધર્મ અંગેની ગેરસમજો જનસમાજમાંથી વિલીન થઇ શકે. પણ અમારે કહેવું જોઈએ કે અમારી આ ભાવનાને સફળ કરી શકીએ એટલું આર્થિક બળ અમારી પાસે નથી. કાર્યક્ષેત્રને વિસ્તૃત કરવાની વાત તો દૂર રહી, પણ પાંચમા વર્ષ પછી આ છઠ્ઠું વર્ષ પણ અમે મહામુશ્કેલીએ પૂર્ણ કરી શકયા છીએ. અને એ જ સ્થિતિ આ સાતમા વર્ષની છે. જો અત્યાર જેવી પરિસ્થિતિ ચાલુ રહી તો આગળ ઉપર કાર્ય શી રીતે ચલાવવું એનો ગંભીરપણે વિચાર કરવો પડશે. અને સમિતિને અને માસિકને ચાલુ રાખવાં કેમ એનો નિર્ણય શ્રીસંઘે–સર્વ પૂજ્ય મુનિમહારાજોએ (જેમણે આ સમિતિની સ્થાપના કરી છે) અને આગેવાન જૈન સદ્‌ગૃહસ્થોએ કરવો પડશે. અત્યારની સ્થિતિ પ્રમાણે આગળ કામ ચાલવું મુશ્કેલ છે.

પરિસ્થિતિ આવી હોવા છતાં અમે અમારી શ્રદ્ધા ગુમાવી નથી. દર વર્ષે જેના હાથે લાખો રૂપિયા ધાર્મિક કાર્યોમાં ખર્ચાય છે તે શ્રી આણંદ કલ્યાણજી સંઘ, સમિતિની આવી નાની સરખી જરૂરિયાત ન પૂરી પાડી શકે એમ અમને નથી લાગતું. આ માટે જરૂરત છે માત્ર મુનિસમ્મેલનનો ઠરાવ યાદ કરીને પૂજ્ય મુનિમહારાજોએ ઉપદેશ આપવાની અને આગેવાન સદ્‌ગૃહસ્થોએ અને શ્રીસંઘની સંસ્થાઓએ એ ઉપદેશ અપનાવીને સમિતિને ઉદાર હાથે મદદ કરવાની.

અમારી નમ્ર વિનંતી છે કે સર્વ પૂજ્ય મુનિમહારાજો અને જૈન સદ્‌ગૃહસ્થો અમારી આ વાત ઉપર ગંભીરપણે વિચાર કરે અને સમિતિને એની આર્થિક સંકડામણમાંથી મુક્ત કરે.

ગયા વર્ષ દરમ્યાન સમિતિ માટે ઉપદેશ આપીને, લેખો મોકલીને કે સમિતિ પ્રત્યે સદ્‌ભાવ દર્શાવીને પૂજ્ય મુનિમહારાજોએ જે સહાનુભૂતિ બતાવી છે તે માટે નતમસ્તકે અમે તેમનો આભાર માનીએ છીએ, અને એ જણાવવા રજા લઇએ છીએ કે આ સમિતિ તે પૂજ્યોની જ છે અને એનો નિભાવ તે પૂજ્યોના જ ઉપદેશથી થવાનો છે. આ ઉપરાંત જે જે સદ્‌ગૃહસ્થોએ ઉદારતા પૂર્વક અમને સહાયતા કરી છે તેમજ જે જે વિદ્વાનોએ લેખો મોકલ્યા છે તે સૌના પણ અમે ઋણી છીએ.

આ પ્રસંગે એક વિનંતી કરવાની રજા લઇએ છીએ કે સમિતિ પાસે પુસ્તકોનો સંગ્રહ બહુ જ અલ્પ છે—બિલકુલ નથી એમ પણ કહી શકાય. અને આવા શાસ્ત્રીય અને ઐતિહાસિક કાર્ય માટે પુષ્કળ પુસ્તકોની જરૂર રહે એ સ્વાભાવિક છે. સમિતિ પોતાના ખર્ચે પુસ્તકો વસાવી શકે એવી એની સ્થિતિ નથી. એટલે સર્વ જૈન પ્રકાશન સંસ્થાઓ અને સર્વ પૂજ્ય મુનિમહારાજોને અમારી પ્રાર્થના છે કે તેઓ તરફથી પ્રગટ થતાં પુસ્તકોની એક એક નકલ સમિતિને ભેટ મોકલવાની કૃપા કરે.

જૈનધર્મ ઉપર કોઈ પણ પ્રકારના આક્ષેપો જોવામાં–વાંચવામાં આવે તો તેની જાણ સમિતિને કરવાની તથા બની શકે તો તે પુસ્તક યા પત્રની એક નકલ સમિતિને પૂરી પાડવાની અમે સૌને વિનંતી કરીએ છીએ.

પ્રાન્તે—અમે ઇચ્છીએ છીએ કે સૌ કોઇ આ માસિક અને આ સમિતિની ઉપયોગિતાનો વિચાર કરે અને જેને મદદ કરવા–કરાવવાની આજ્ઞા મુનિસમ્મેલને ફરમાવી છે તે સમિતિને પૂજ્ય મુનિમહારાજો તથા સદ્‌ગૃહસ્થો પોતાથી બનતો વધુમાં વધુ સહકાર આપે ! અસ્તુ.

આ દીપોત્સવી અંકના કામકાજના રોકાણ અંગે પત્રોના જવાબો આપવા વગેરેમાં જે કંઈ અવ્યવસ્થા થઈ હોય તે માટે અમે ક્ષમા માગીએ છીએ. —વ્યવસ્થાપક.

વીરનિ સં. ૧૦૦૦થી વીરનિ સં. ૧૭૦૦ સુધીનાં સાતસો વર્ષનાં

પાદચિહ્નો

[મુખ્ય મુખ્ય ઐતિહાસિક ઘટનાઓ]

લેખક-પૂ. મુનિમહારાજ શ્રી ન્યાયવિજયજી

[આ ઘટનાઓમાં વીરનિર્વાણ સંવતના બદલે વિક્રમસંવત આપેલ છે.]

વિક્રમ સંવત ૫૧૦-ગુજરાતમાં વડનગરમાં ધ્રુવસેનરાજાનો શોક નિવારવા શ્રી ધનેશ્વરસૂરિજીએ રાજસભામાં શ્રી કલ્પસૂત્રની વાચના કરી.

૫૩૩-બીજા કાલિકાચાર્યે સંવત્સરી પાંચમના બદલે ચોથે શરૂ કરી.

૫૭૨-હરિગુપ્ત રાજા થયો.

૫૮૫-શ્રી દેવાનંદસૂરિજીએ દેવકીપત્તનમાં શ્રી પાર્શ્વનાથપ્રભુની પ્રતિષ્ઠા કરી.

૫૮૫-શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી થયા. (મતાંન્તરે ૭૦૬ માં થયા.)

૫૯૫-સાચોરમાં ચહુઆણુ નાહડે અઢારભાર સોનાની શ્રી વીરપ્રભુની મૂર્તિ બનાવી અને શ્રી વૃદ્ધદેવસૂરિજીએ તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

૫૯૫-શ્રી પ્રદ્યોતનસૂરિજીએ અજમેરમાં શ્રી ઋષભદેવપ્રભુની મૂર્તિની સ્થાપના કરી.

૫૯૫-સુવર્ણગિરિમાં દોશી ધનપતિએ બે લાખ દ્રવ્ય ખરચી યક્ષવસહીની સ્થાપના કરી અને પ્રદ્યોતનસૂરિજીએ તેમાં શ્રી વીરપ્રભુની પ્રતિષ્ઠા કરી.

ઇસ્વીસનનો છઠ્ઠો સૈકો-પ્રાકૃતલક્ષણના કર્તા ચંડ કવિ થયા.

સાતમો સૈકો-શ્રી સંઘદાસ ક્ષમાશ્રમણે ' વસુદેવહિંડી ' ગ્રંથની રચનાની શરૂઆત કરી. (આ ગ્રંથ ધર્મસેનગણિએ પૂરો કર્યો).

૬૩૦-શંકરગણ રાજા થયો.

૬૪૮-પહેલાં-કલચુરીરાજ કૃષ્ણરાજનો પુત્ર શંકરગણ થયો.

૬૬૪-હર્ષવર્ધન રાજાનો રાજ્યાભિષેક થયો.

૬૭૫-શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ થયા.

આઠમી સદી-શ્રીપુરૂષનો પુત્ર જૈન રાજા શિવામર થયો.

૭૨૦-યુગપ્રધાન ઉમાસ્વાતિ (તત્ત્વાર્થકારથી જુદા) થયા.

૭૩૩-શ્રી જિનદાસ મહત્તરે નંદીસૂત્રની ચૂર્ણિ રચી.

૭૫૨-વૈશાખ શુદિ ૧૫, વનરાજ ચાવડાનો જન્મ થયો.

૮૦૦-શ્રી બપ્પભટ્ટિસૂરિજીનો જન્મ, ૮૦૭ માં દીક્ષા, ૮૧૧ માં આચાર્યપદ.

૮૦૨-વનરાજ ચાવડાએ પાટણ સ્થાપ્યું, પંચાસરા પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું.

૮૨૬-શ્રી બપ્પભટ્ટિસૂરિજીના ઉપદેશથી આમરાજાએ જૈનધર્મ સ્વીકારી ગોપગિરી (ગ્વાલિયર) માં જિનમંદિર બંધાવ્યું.

૮૩૪-ઉદ્યોતનસૂરિ અપરનામ દાક્ષિણ્યચિહ્નસૂરિએ ' કુવલયમાલા ' ગ્રંથ પૂર્ણ કર્યો.

૮૬૧-વનરાજ ચાવડાનો સ્વર્ગવાસ થયો.

૮૭૦–શિવમૃગેશ તથા રાણે ભતૃભાટ થયા.
૮૮૪–મલ્લવાદીજીએ શિલાદિત્યની રાજસભામાં વાદમાં બૌદ્ધોને હરાવ્યા.
૮૯૦–આમરાજાનો સ્વર્ગવાસ થયો.
૯૦૦ થી ૯૩૮–આમરાજાને પૌત્ર ભોજરાજ થયો.
૯૧૩–૧૫–જયસિંહસૂરિજી.
૯૨૫–શિલાંકાચાર્યજી.

દસમા સૈકાનો ઉત્તરાર્ધ–ચંદ્રગચ્છીય આ. પદ્યુમ્નસૂરિના ઉપદેશથી સપાદલક્ષ અને ત્રિભુવનગિરિના રાજાએ જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો.

૯૪૭–યશોભદ્રસૂરિજી થયા. મૂળ તેઓ વડોદરાનાં રત્નપુરના યશોભદ્ર નામે રાજા હતા. તેમણે શ્રીદત્તસૂરિજીના ઉપદેશથી દીક્ષા લીધી હતી.

૯૬૨–સિદ્ધર્ષિએ ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથાની રચના કરી.

૯૭૩–આચાર્ય વાસુદેવસૂરિના ઉપદેશથી વિદગ્ધરાજ જૈન થયા.

૯૯૧ લગભગ–ભદ્રકુમારે આ. વિમલચંદ્રસૂરિના શિષ્ય આ. વીરસૂરિના ઉપદેશથી દીક્ષા લીધી. પાછળથી તે ચંદ્રસૂરિના નામે ખ્યાત થયા.

૯૯૪–આબુ પાસે ટેલીગ્રામમાં વડ નીચે આચાર્ય ઉદ્યોતનસૂરિજીએ આઠ શિષ્યોને આચાર્ય પદ આપ્યું. વડગચ્છની સ્થાપના થઇ.

૯૯૬–વિદગ્ધરાજનો પુત્ર મમ્મટ આ. બલભદ્રસૂરિના ઉપદેશથી જૈન થયો.
૧૦૦૫–જંબૂનાગમુનિએ જિનશતક અને મણિપતિચરિત્ર રચ્યું.
૧૦૦૮–૧૦–રાણા અલ્લટે ચિત્તોડનો પ્રસિદ્ધ સ્તૂપ બનાવ્યો.
૧૦૧૦–આ. સર્વદેવસૂરિજીએ રામસૈન્યપુરનાં પ્રતિષ્ઠા કરી.
૧૦૧૭–મૂલરાજ સોલંકીનો અભિષેક. (મૂળરાજે પાટણમાં મૂળરાજવિહાર બંધાવ્યો હતો. અને જિનમંદિરને દાન આપ્યું હતું.)

૧૦૨૯–મહાકવિ ધનપાળે ' દેશીનામમાળા 'ની રચના કરી.

૧૦૩૦ લગભગ–આ. પ્રદ્યુમ્નસૂરિજીના ઉપદેશથી ત્રિભુવનગિરિનો રાજા કર્દમરાજ જૈન થયો. અને પછી દીક્ષા લઇ ધનેશ્વરસૂરિના નામે તેમનો પટ્ટધર થયો. તેમના નામથી રાજગચ્છ પ્રસિદ્ધ થયો.

૧૦૫૨–મૂળરાજ સોલંકીનો સ્વર્ગવાસ અને વલ્લભરાજની ગાદી.

૧૦૫૩–આ. શાંતિભદ્રસૂરિજીના ઉપદેશથી ધવલરાજે જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી. (અને પાછળથી તેણે દીક્ષા લીધી.)

૧૦૫૫–ચંદ્રગચ્છીય વર્ધમાનસૂરિજીએ હરિભદ્રસૂરિના ઉપદેશપદ પર ટીકા રચી.
અગિયારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં કવિ સોઢલે ઉદયસુંદરીકથા રચી.
૧૦૬૬–વલ્લભરાજનો સ્વર્ગવાસ. દુર્લભરાજની ગાદી.
૧૦૭૧–નવાંગીવૃત્તિકાર શ્રી અભયદેવસૂરિજીનો જન્મ થયો.
૧૦૭૩–કક્કસૂરિના શિષ્ય શ્રી જિનચંદ્રગણિએ નવપદ લઘુવૃત્તિ રચી.

૧૦૭૮–વીરાચાર્યજીએ આરાધનાપતાકા બનાવી. દુર્લભરાજનો સ્વર્ગવાસ. ભીમદેવની ગાદી.

૧૦૮૦–બુદ્ધિસાગરસૂરિજીએ જાબાલીપુરમાં વ્યાકરણ રચ્યું. જિનેશ્વરસૂરિજીએ હરિભદ્રસૂરિજીનાં અષ્ટકો ઉપર ટીકા રચી. રાજકુમાર મહીપાલકુમાર દ્રોણાચાર્યજીના ઉપદેશથી દીક્ષા લઈ સુરાચાર્ય તરીકે ખ્યાત થયા.

૧૦૮૮–વર્ધમાનસૂરિજીનો સ્વર્ગવાસ થયો. આબુ ઉપર વિમલ મંત્રીશ્વરે મંદિર બંધાવ્યાં. અભયદેવસૂરિજીનું આચાર્યપદ થયું.

૧૦૯૦–સુરાચાર્યજીએ દ્વિસંધાન કાવ્ય બનાવ્યું.

૧૦૯૫–ધનેશ્વરસૂરિજીએ ' સુરસુંદરીકથા ' બનાવી.

૧૦૯૬–વાદિવેતાલ શાંતિસૂરિજીનું સ્વર્ગગમન થયું.

૧૧૧૭–ચક્રેશ્વરસૂરિએ ૪૧૫ રાજકુમારોને પ્રતિબોધ આપ્યો.

૧૧૨૦–ભીમદેવનો સ્વર્ગવાસ, કર્ણદેવની ગાદી.

૧૧૨૩–કવિ સાધારણે અપભ્રંશભાષામાં વિલાસવતી કથા રચી.

૧૧૨૯–ધર્મોપદેશમાલા વિવરણ પ્રાકૃતમાં રચાયું.

૧૧૨૭–૩૭–નિવૃત્તિવંશના અભયદેવસૂરિના શિષ્ય ચંદ્રપ્રભમહત્તરે પ્રાકૃતમાં વિજયચંદ્ર ચરિત્ર બનાવ્યું.

૧૧૩૫ (૩૯)–નવાંગીવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિજીનો સ્વર્ગવાસ થયો.

૧૧૩૯–વડગચ્છીય નેમિચંદ્રસૂરિજીએ પ્રાકૃત મહાવીરચરિયં રચ્યું. ગુણચંદ્રસૂરિજીએ મહાવીરચરિયં રચ્યું. શાલિભદ્રસૂરિજીએ સંગ્રહણીવૃત્તિ રચી.

૧૧૪૦–વર્ધમાનસૂરિજીએ પ્રાકૃતમાં મનોરમાચરિત્ર રચ્યું.

૧૧૪૪–શ્રી જિનવલ્લભસૂરિએ છ કલ્યાણકની પ્રરૂપણા કરી.

૧૧૪૨–દક્ષિણના એલીચપુરના રાજા શ્રીપાળે અંતરીક્ષજીનું મંદિર બંધાવ્યું અને તેની મલધારી અભયદેવસૂરિજી પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. મુક્તાગિરિમાં શામળીયા પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. શ્રીપુરગામ વસાવ્યું.

૧૧૪૦–પલ્લવરાયનો પુત્ર શંકરનાયક થયો.

૧૧૪૫–કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીનો ધંધુકામાં જન્મ થયો.

૧૧૪૯–ચંદ્ર પ્રભસૂરિજીએ પૌર્ણમિકગચ્છ સ્થાપ્યો. દર્શનશુદ્ધિ તથા પ્રમેયરત્નકોશ બનાવ્યા.

૧૧૫૦–કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીની દીક્ષા.

૧૧૫૦–કર્ણદેવનો સ્વર્ગવાસ. સિદ્ધરાજની ગાદી.

૧૧૫૨–સિદ્ધરાજે સિદ્ધપુર વસાવી શિવાલય અને સુવિધિનાથનું જિનમંદિર બંધાવ્યું.

૧૧૬૦ લગભગ–મલધારી અભયદેવસૂરિના ઉપદેશથી સિદ્ધરાજે પર્યુષણ તથા અગિયારસે અમારીની ઉદ્દ્ઘોષણ કરી.

૧૧૬૬–કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની આચાર્ય પદવી થઈ.

૧૧૬૭–જિનવલ્લભસૂરીજીનું આચાર્યપદ અને સ્વર્ગગમન.

૧૧૬૯–જિનદત્તસૂરિજીનું આચાર્યપદ.

૧૧૭૪–વાદીદેવસૂરિનું આચાર્યપદ.

૧૧૭૮–મુનિચંદ્રસૂરિનો સ્વર્ગવાસ.

૧૧૮૧-વાદી દેવસૂરિજીએ સિદ્ધરાજની સભામાં દિગંબર વાદી કુમુદચંદ્રને હરાવ્યા.

૧૧૮૫–સજ્જન મંત્રીએ ગિરનારનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. સિદ્ધરાજે ગિરનાર તથા શત્રુંજયની યાત્રા કરી બાર ગામ ભેટ આપ્યાં.

૧૧૯૩–કુંભારિયાજી તીર્થની સ્થાપના થઈ.

૧૧૯૯–સિદ્ધરાજનો સ્વર્ગવાસ, કુમારપાળની ગાદી.

૧૧૯૯ (૧૨૦૪)-વાદીદેવસૂરિજીએ ફલોદિતીર્થ સ્થાપ્યું.

૧૨૦૩–આચાર્ય શ્રી જિનચંદ્રસૂરિજીની દીક્ષા.

૧૨૧૧-શ્રી જિનદત્તસૂરિનું સ્વર્ગગમન, જિનચંદ્રસૂરિનું આચાર્યપદ.

૧૨૧૬-કુમારપાળે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપદેશથી જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો.

૧૨૨૫ લગભગ–જીરાઉલા તીર્થની સ્થાપના.

૧૨૨૬–વાદી દેવસૂરિજીનો સ્વર્ગવાસ.

૧૨૨૯–મહારાજા કુમારપાળનો સ્વર્ગવાસ. અજયપાલની ગાદી.

૧૨૩૦–કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનો સ્વર્ગવાસ.

૧૦૩૨–અજયપાલનું અવસાન.

૧૦૩૩–શ્રી જિનચંદ્રસૂરિજીનું સ્વર્ગગમન.

જૈન મંત્રીઓ યા દંડનાયકો

૧૦૭૮ થી ૧૧૨૦–નેઢ, વિમળ, જાહિલ્લ (નાણાં ખાતનો પ્રધાન)

૧૧૨૦ થી ૧૧૫૦–ધવલક, મુંજાલ, સાંતુ.

૧૧૫૦ થી ૧૧૯૯–સાંતૂ, આશુક, સજ્જન (દંડનાયક, જેણે ગિરનારનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો), ઉદાયન, સોમ (ખજાનચી).

૧૧૯૯ થી ૧૨૨૯–વાગ્ભટ્ટ, સજ્જન (દંડનાયક), આંબડ, પૃથ્વીપાલ, કુમારસિંહ, વાધૂયન, કપર્દી, આલિગ, સોલાક.

૧૨૨૯ થી ૧૨૩૩–આભડ, કપર્દી, આનંદ, યશઃપાળ.

જૈનતીર્થો

૬૦૦ લગભગ કુલ્પાકજી, આઠમા સૈકા પહેલાં મહાતીર્થ મોઢેરા, ૮૬૧ કરહેડા, ચિત્તોડ, ૯૫૪ નાડુલાઇ, ૧૦૧૦ પૂર્વે રામસેન, ૧૦૮૮ આબુ, સ્થંભણુપાર્શ્વનાથ, ૧૧૪૨ મુક્તાગિરિ, બારમી સદી સેરીસાપાર્શ્વનાથ, ૧૧૯૧ જીરાવલાપાર્શ્વનાથ, ૧૧૯૩ કુંભારિયાજી, ૧૧૯૯ (૧૨૦૪) ફલોદી, ૧૨૨૦ ભરૂચ, ૧૨૧૧ તારંગા.

આમાં આથી વિશેષ હકીકતો આપી શકાઇ હોત, પણ સાધન અને સમયના અભાવે તેમ નથી થઈ શક્યું. સંવતવારીમાં કોઈ સ્થળે ફેરફાર હોય તો સુજ્ઞ વાચકો તે જણાવશે એવી આશા રાખું છું.

વીરનિ. સં. ૧૦૦૦ થી વીરનિ. સં. ૧૭૦૦ સુધીમાં થયેલ

જૈન ન્યાયનો વિકાસ

[દાર્શનિક ગ્રંથકારો અને ગ્રંથોનો ટૂંક પરિચય]

લેખક–પૂ. મુનિમહારાજ શ્રી ધુરંધરવિજયજી, શિરપુર

એક સમય એવો હતો કે જેમાં શ્રદ્ધાવાદને બહુ મહત્ત્વ અપાતું અને જનતાને કહેવામાં આવતું કે–**नियोगपर्यनुयोगानर्हं मुनेर्वचः।** મુનિનું વચન તર્ક અને પ્રશ્નથી પર છે. વળી **पुराणं मानवो धर्मः, साङ्गो वेदश्चिकित्सितम्। आज्ञासिद्धानि चत्वारि, न हन्तव्यानि हेतुभिः।** 'પુરાણ, મનુએ બતાવેલ ધર્મ, (છએ) અંગ સહિત વેદ અને વૈદક, એ ચાર વાનાં આજ્ઞાસિદ્ધ છે. તેને તર્કો વડે હણવાં નહિ.' આવા શ્રદ્ધાવાદથી ભોળી જનતા એટલી તો ભોળવાઈ ગઈ હતી કે શાસ્ત્રવાક્યનું નામ સાંભળ્યું કે તેનો કંઇ પણ ઉપાય ચાલતો નહિ. આ વાદનું એટલું તો જોર હતું કે તર્કવાદીને રહેવું પણ કઠિન થઈ પડતું, શ્રદ્ધાવાદીઓ તર્કવાદી સાથેનો સર્વ સમ્બન્ધ છોડી દેતા હતા. [1]શ્રદ્ધાવાદથી લાભ છે કે નુકસાન એ વાત બાજુએ મૂકીએ તો પણ માનવની સ્વાર્થવૃત્તિએ તે વાદથી ઘણો જ અનર્થ પેદા કર્યો હતો. હિંસામય યજ્ઞયાગાદિ આ વાદથી જ જન્મ પામ્યા હતા. એ અનર્થ એટલે સુધી પહોંચ્યો હતો કે અશ્વમેધ યાગ અને નરમેધ યજ્ઞ કરાતા, લોહી અને ચામડાની (રક્તવતી અને ચર્મણ્વતી) નદીઓ વહેતી હતી.

આ સમયે જનતાને તર્કવાદની ખાસ આવશ્યકતા હતી. તર્કવાદ સિવાય આ અનર્થનાં જડ–મૂલ નિકળે તેમ ન હતાં. તેવા સમયે પરમકૃપાલુ ભગવાન મહાવીરસ્વામીજી ઉત્પન્ન થયા. તેમણે યુક્તિવાદનો સૂર્ય ઉગાડયો, અને તર્કવાદીઓને પ્રોત્સાહન આપ્યું. તેઓશ્રી તર્કવાદીઓના પુરોગામી બન્યા, ઇન્દ્રભૂતિ વગેરે વિપ્રો કેવળ શ્રદ્ધાવાદથી–વેદવચનમાં યુક્તિના અભાવથી આત્મા, સ્વર્ગ, પુણ્ય, પાપ, પરભવ આદિમાં શંકિત થયા હતા તે સર્વને મહાવીર પ્રભુએ યુક્તિમાર્ગની દિશા બતાવી, તે જ વેદવચનોથી સ્થિર કર્યા હતા. મહાવીર સ્વામીએ પોતાના ઉપદેશને તર્કસિદ્ધ બનાવ્યો હતો. કોઈ પણ તત્ત્વ કે કોઇ પણ પદાર્થની દેશના સાથે હેતુઓ તો હોય જ. તેથી જ સ્થળે સ્થળે ગૌતમસ્વામીજી પ્રભુને પ્રશ્નો પૂછતા કે **से केणट्ठेणं भन्ते ! एवमुच्चइ ?** ભગવન્ત ! આમ શા કારણથી કહેવાય છે ? મહાવીરસ્વામીજી પોતાના ઉપદેશિત માર્ગને નૈયાયિક–ન્યાયસિદ્ધ માર્ગ કહેતા હતા, જે માટે તેઓશ્રીએ જ કહ્યું છે કેઃ

---

1 તર્કવાદથી સમર્થયેલ શ્રદ્ધાવાદ એ કલ્યાણસાધનનો રાજમાર્ગ છે. તે માર્ગનો પંથ કેવળ તર્કવાદથી પણ નથી કપાતો તેમ કેવળ શ્રદ્ધાવાદથી પણ નથી કપાતો. એ બન્ને, રથના એકેક ચક્ર જેવા છે. '**चक्राभ्यां चलति रथः**' એ પ્રમાણે બન્ને ચક્રો મળે તો જ આ ધર્મરથ ચાલે છે.

नेयाउअं सुअक्खायं, उवादाय समीहए ॥

न्याययुक्त आगमने ग्रहण करीने (तेने) इच्छे छे.

सोच्चा नेयाउअं मग्गं, बहवे परिभस्सइ ॥

नैयायिक मार्गने सांभळवा छतां पण केटलाएक (श्रद्धाथी) रहित रहे छे.

आवा प्रकारना कथनने आधारे पाछळना आचार्योए तेमने माटे लख्युं के:

अस्ति वक्तव्यता काचित्, तेनेदं न विचार्यते ।
निर्दोषं काञ्चनं चेत् स्यात्, परीक्षाया बिभेति किम् ॥

'हजु कंईक कहेवापणुं छे तेथी आ (वेद वगेरे शास्त्रो) विचारातां नथी. जो निर्दोष सोनुं होय तो परीक्षाथी शा माटे बीवे छे?'

निकषच्छेदतापेभ्यः, सुवर्णमिव पण्डितैः ।
परीक्ष्य भिक्षवो ग्राह्यं, मद्वचो न तु गौरवात् ॥

'हे मुनिओ! पंडितो जेम कष, छेद अने तापथी परीक्षा करीने सोनुं ले छे तेम तमारे पण मारुं वचन परीक्षा करीने ग्रहण करवुं, पण मात्र महत्ताथी न लेवुं.'

ए प्रमाणे प्रभुश्री महावीरस्वामीए जनतामां तर्कवादनी रुचि उत्पन्न करी अने जनताने परीक्षक बनावीने उपदेश आप्यो.

समय जतां आ युक्तिवादना परिपाक रूपे न्याय-सूर्य उदयवंत थयो, गणधरोए अने भद्रबाहुस्वामीजी वगेरे चौदपूर्वधरोए प्रभुना उपदेशने आगमबद्ध कर्यो अने तेमां युक्तिवादने व्यवस्थित गोठव्यो. संग्रहकार उमास्वातीजीए ते प्रकाशने झीली 'तत्त्वार्थसूत्र'नी रचना करी अने तेमां कह्युं के '**प्रमाणनयैरधिगमः**' 'साचुं ज्ञान प्रमाण अने नयो वडे थाय छे.' जैनदर्शनमां आ रीते न्यायशैलीथी लखनार आ प्रथम महापुरुष थया. न्यायना प्रकाशमां यथेच्छ विचरीने सत्यना शोधक अने जैन न्याय-सूर्यना उत्कृष्ट उपासक श्री सिद्धसेन दिवाकर जैनदर्शनमां बीजा महान नैयायिक थया. तेमणे 'सन्मतितर्क', 'न्यायावतार,' 'बत्रीश बत्रीशीओ' वगेरे महान न्याय ग्रन्थो रच्या. पछीथी त्रीजा नैयायिक मल्लवादीजी थया तेमणे 'नयचक्रवाल' न्यायग्रन्थ रच्यो अने बौद्धो साथे शास्त्रार्थ करी जैन धर्मनो ध्वज फरकाव्यो. आ रीते युक्तिवादनो विकास थतो गयो अने न्यायमार्गना प्रकाशमां यथेच्छ विहरवानी रुचि वृद्धिंगत थवा लागी.

वीर नि. सं. १००० थी वीरनि. सं. १७०० सुधीनो सात सो वर्षनो समय जैन न्याय-सूर्यना मध्याह्ननो समय हतो एम कही शकाय. आ प्रसंगे तेनी आडा बौद्ध, वेदान्त वगेरे अनेक वादळो आवतां अने कोइ कोइ समय ते प्रकाशने ढांकी देवानो प्रयत्न करता हता. आ सातसो वर्ष दरम्यान जे जे महापुरुषोए ते वादळो दूर करी न्याय-सूर्यने देदीप्यमान राख्यो हतो तेमनो टूंक परिचय आपणे आ लेखमां साधीशुं.

१ श्री हरिभद्रसूरिजी

तेओनो सत्ताकाळ विक्रमनी छठ्ठी सदीनी आसपासनो छे, जे समयमां बौद्धोनुं बहु जोर हतुं, अने राजाओ विद्यामां रस लेता हता. राजसभामां मोटा मोटा शास्त्रार्थो थता हता. बौद्धोए शून्यवाद अने तर्कवादनी अतिगूढ समस्याओ ऊभी करी हती अने तेओ ते

સમર્થકો પોતાના અનુયાયી સિવાય અન્યને સમજાવતા ન હતા. આવા સમયે શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી ઉત્પન્ન થયા હતા.

તેઓ જાતે બ્રાહ્મણ હતા. ચૌદ વિદ્યાના પારંગત હતા. અને સત્ય સમજાયા પછી જૈન બન્યા હતા. તેમણે શાસ્ત્રાર્થ કરી બૌદ્ધોને હરાવ્યા હતા, અને અનેક જૈન-ન્યાય ગ્રન્થોની રચના કરી હતી. તે સમયના બૌદ્ધોના જોરનો અને શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીની પ્રતિભાનો ખ્યાલ નીચેના એક પ્રસંગથી સારી રીતે આવી શકશે.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીના બે ભાણેજ-શિષ્ય હંસ અને પરમહંસ ઘણા બુદ્ધિશાળી હતા. ન્યાયની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચવાની અને બૌદ્ધન્યાય શિખવાની તેમની ખૂબ ઇચ્છા હતી .અનેક વ્યવસાય વગેરેને કારણે શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી શિક્ષણ આપી શકતા ન હતા, માટે તે બન્ને બૌદ્ધ-સમ્પ્રદાયમાં શીખવા માટે ગયા. શિક્ષણ લીધા બાદ બૌદ્ધોને ખબર પડતાં તે બન્નેને મરાવી નાખવાનો પ્રબન્ધ કર્યો. આ વાતની એ બન્નેને જાણ થઈ એટલે તેઓ ત્યાંથી ભાગ્યા. એક જણ વચમાં સપડાઈ જવાથી મરણ પામ્યા, અને બીજા એક હરિભદ્રસૂરિજી પાસે આવી પહોંચ્યા અને બધી હકીકત કહી તરત જ સ્વર્ગસ્થ થયા. વ્હાલા શિષ્યોના આમ અકાલ અવસાનથી શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીને ક્રોધ થયો. બૌદ્ધોને શાસ્ત્રાર્થ કરવા આમંત્રણ મોકલાવ્યું. હારે તે બળતી કડાઈમાં પડે. બૌદ્ધો હાર્યા. આચાર્ય મહારાજે ૧૪૪૪ બૌદ્ધોને મારવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. ગુરુ મહારાજશ્રીના ઉપદેશથી ક્રોધ શાન્ત થયો અને સંકલ્પ માટે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા. તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત લીધું અને તે પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે ૧૪૪૪ ગ્રન્થની રચના કરી. હાલ પણ તેમના ઉપલબ્ધ ગ્રન્થોમાં **विरह** શબ્દ આવે છે તે હંસ અને પરમહંસના વિયોગનો સૂચક છે.

તેમના વિરચિત ન્યાયગ્રન્થો આ છે-૧ અનેકાન્તવાદપ્રવેશ, ૨ અનેકાન્તજયપતાકા, ૩ અષ્ટક પ્રકરણો, ૪ ન્યાયપ્રવેશ સૂત્ર-(બૌદ્ધ-ન્યાયના ગ્રન્થ પર) વૃત્તિ, ૫ ધર્મસંગ્રહણી, ૬ લલિતવિસ્તરા, ૭ ષડ્દર્શનસમુચ્ચય, ૮ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય (વૃત્તિયુક્ત). તેમની ભાષા ઘણી સચોટ છે. હળવે હળવે પણ જે વાત તેઓ બતાવે તે હૃદયમાં તરત જ ઊતરી જાય છે. દ્વાદશદર્શન ટીકાકાર વાચસ્પતિ મિશ્રની અને તેમની લખાણ શૈલીમાં સમાનતા ભાસે છે. અનેકાન્તજયપતાકામાં સ્યાદ્વાદનું અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ પૂર્વક સ્થાપન કર્યું છે. ધર્મસંગ્રણીમાં તેમણે આત્મા તથા ધર્મનો વિષય સુન્દર રીતિએ બતાવ્યો છે, નાસ્તિકોના બૌદ્ધોના તથા અન્યોના મતોનો નિરાસ કર્યો છે. ષડ્દર્શનસમુચ્ચય એકન્દર માધ્યમિક દૃષ્ટિએ લખ્યો છે અને તેમાં કેવળ છએ દર્શનોની માન્યતા બતાવી છે. છતાં પણ તેમાં જૈનદર્શન પ્રત્યેની અભિરુચિ તો વ્યક્ત કરી જ છે. લલિતવિસ્તારામાં સચોટપણે જિનેશ્વર ભગવાનની મહત્તા અને જૈનદર્શનની વિશુદ્ધતા બતાવી છે.

તેમણે પોતાના ગ્રન્થોમાં અનેક દાર્શનિક ગ્રન્થો તથા ગ્રન્થકારોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેમાંનાં મુખ્ય આ છે. અવધૂતાચાર્ય, સાંખ્ય દાર્શનિક આસુરિ અને ઈશ્વરકૃષ્ણ, મીમાંસક કુમારિલભટ્ટ, ભાષ્યકાર-પતંજલિ, પાતંજલ યોગાચાર્ય, વૈયાકરણ પાણિની, ભગવદ્ગોપેન્દ્ર, વૈયાકરણ ભર્તૃહરિ, વ્યાસર્ષિ, વિન્ધ્યવાસી, શિવધર્મોત્તર વગેરે બ્રાહ્મણ ધર્મિઓ હતા.

કુક્કાચાર્ય, દિઙ્નાગાચાર્ય, ધર્મપાલ, ધર્મકીર્તિ, ધર્મોત્તર, ભદન્તદિન્ન, વસુબન્ધુ, શાન્તિરક્ષિત, અને શુભગુપ્ત વગેરે બૌદ્ધધર્મિઓ હતા.

અજિતયશા, ઉમાસ્વાતિજી, જિનદાસ મહત્તર, જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ, દેવવાચક, ભદ્રબાહુ, મલ્લવાદીજી, સમન્તભદ્ર, સિદ્ધસેનદિવાકર, સંઘદાસગણિ વગેરે આર્હત દાર્શનિકો હતા.

વાસવદત્તા અને પ્રિયદર્શના તથા ઉપર બતાવેલ ગ્રન્થકારોના કેટલાએક ગ્રન્થોનો પણ ઉલ્લેખ છે. તેમણે ચૈત્યવાસ સામે ઝુંબેશ ઉઠાવી હતી અને તેમાં પણ ઘણી સુધારણા કરી હતી.

પ્રો. હર્મન યાકોબીએ '**समराइच्चकहा**'ની પ્રસ્તાવનામાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી માટે લખ્યું છે કે–

"હરિભદ્રે તો શ્વેતામ્બરોના સાહિત્યને પૂર્ણતાની ટોચે પહોંચાડ્યું. જો કે તેમના ગ્રન્થો કેટલાક પ્રાકૃતમાં છે, પરંતુ ઘણાખરા સંસ્કૃતમાં જ છે. આમાં જૈન સમ્પ્રદાયના પદાર્થ વર્ણન ઉપરાંત વિરોધી મતવાળા બ્રાહ્મણો તેમજ બૌદ્ધોના સામ્પ્રદાયિક ધોરણો બાબત એક ટૂંકો ખ્યાલ, કેટલીક ચર્ચા અને તેનાં ખંડનો પણ છે. આ જાતના ગ્રન્થોમાં હરિભદ્રની દિઙ્નાગના ન્યાયપ્રવેશ પરની ટીકા, જોકે તે એક પ્રકરણ નથી પણ, બહુ ઉપયોગી અને મહત્ત્વની છે. જૈનોને પ્રમાણનિરૂપણનો કોઇ ગ્રન્થ પૂરો પાડવાના હેતુથી સિદ્ધસેન દિવાકરે 'ન્યાયાવતાર' નામનો ગ્રન્થ રચ્યો હતો. પ્રમાણની બાબતમાં જૈન સિદ્ધાન્ત સ્થાપવાને બદલે હરિભદ્રે દિઙ્નાગ ઉપર ટીકા લખીને જૈનોને બૌદ્ધ પ્રમાણશાસ્ત્રીઓના ગ્રન્થોનું અધ્યયન કરવાની પ્રેરણા કરી. આ રીતે દેખાવમાં તો એમણે એ લોકોની ભારે મહત્તા સ્વીકારી, પરંતુ પોતાના 'અનેકાંતજયપતાકા' ગ્રન્થમાં ધર્મકીર્તિના પ્રમાણ વિષેના કેટલાક સિદ્ધાન્તોનું સારું ખંડન પણ કર્યું. એમના પછી ઘણાં વર્ષો સુધી જૈનોને બૌદ્ધોના પ્રમાણ–નિરૂપણમાં રસ રહ્યો હતો. અને એને લીધે જ અત્યારે આપણે ધર્મકીર્તિનું ન્યાયબિન્દુ અને ધર્મોત્તરની ન્યાયબિન્દુ–ટીકા ઉપલબ્ધ કરી શકયા છીએ. કારણ કે આ ગ્રન્થોની જૂનામાં જૂની પ્રતો અને બીજા ગ્રન્થ ઉપરની ટીકાનો અમુક ભાગ જૈન ભંડારોમાંથી જ મળેલ છે."

એક સ્થળે ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી, શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી માટે જણાવે છે કે: "જ્યારે જૈનદર્શનરૂપી આકાશમાં પૂર્વરૂપી તારાઓને અસ્ત થવાનો પ્રભાત કાળ હતો તે સમયે પટુલોચન હરિભદ્રસૂરિજી ઉત્પન્ન થયા. તેમણે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી તે તારાઓને અવલોકી તેના પ્રતિબિમ્બ ગ્રહણ કરી અને પ્રકરણોરૂપે તેનુ ગૂંથન કર્યું"

એ રીતે શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી જૈનદર્શનમાં એક સમર્થ નૈયાયિક થયા અને જૈન ન્યાય આદિત્યની આડે આવતાં વાદળોને વિખેરી નાખી તે સૂર્યના પ્રકાશને તેમણે ખૂબ પ્રસાર્યો.

૨ શ્રી બપ્પભટ્ટિસૂરિજી

તેમનો સત્તાસમય વિક્રમ સંવત ૮૦૦ થી ૮૯૫ની આસપાસનો છે. તેમના સમયમાં રાજાઓ પોતપોતાના રાજ્યમાં એક વિદ્વાન પંડિતને રાખતા અને તેમાં પોતાનું ભૂષણ સમજતા. બપ્પભટ્ટિસૂરિજી બાલ્યકાળથી જ પ્રતિભાસમ્પન્ન હતા. એક દિવસમાં હજાર શ્લોકો કણ્ઠસ્થ કરવાની તેમની શક્તિ હતી. આમ રાજા તેમનો પરમ ભક્ત હતો. ધર્મ-રાજાની સભામાં તેમણે બૌદ્ધવાદી વર્ધનકુંજરને જીત્યો હતો, તેથી 'વાદિકુંજરકેસરી'નું બિરુદ તેમણે મેળવ્યું હતું. તેમણે મથુરાના વાકપતિ નામના શૈવયોગીને જૈન બનાવ્યો હતો. તેઓ અખંડ બ્રહ્મચારી હતા, ને તે માટે તેમનો રસનેન્દ્રિય ઉપર ખૂબ કાબૂ હતો.

તેમણે યાવજ્જીવ છ વિગઈનો ત્યાગ કર્યો હતો. તેમનું અપર નામ ભદ્રકીર્તિ હતું. તેઓ 'બ્રહ્મચારી ગજવર' અને 'રાજપૂજિત' એ બે બિરુદોથી પણ વિભૂષિત હતા.

૩ શ્રી શીલાંકાચાર્યજી

તેઓ વિક્રમના દશમા સૈકામાં થયા. તેઓએ અગિયારે અંગ ઉપર ન્યાય અને આગમ વિચારોથી પૂર્ણ ટીકા લખી છે. જેમાંની હાલમાં આચારાંગ અને સુયગડાંગ પરની વૃત્તિ ઉપલબ્ધ છે. જીવસમાસ ઉપર તેમણે ટીકા લખી છે. ભાષ્યકાર શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણવિરચિત 'શ્રી વિશેષાવશ્યકભાષ્ય' ઉપર તેમણે વૃત્તિ લખી છે. આ ટીકા, તેમનું બીજું નામ કોટ્યાચાર્ય હતું તે નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

અંગો ઉપર ન્યાયશૈલીથી ટીકા લખનારાઓમાં શીલાંકાચાર્ય પ્રથમ છે.

૪ શ્રી સિદ્ધર્ષિસૂરિજી

સિદ્ધર્ષિજીનો સત્તાસમય વિ. સં. ૯૬૨ની આસપાસનો છે. કારણ કે તેમણે બનાવેલ ઉપમિતિભવપ્રપંચા નામની કથા ૯૬૨માં પૂર્ણ થઈ છે. સિદ્ધર્ષિના સમયમાં પણ બૌદ્ધોનું વિશેષ જોર હતું. દીક્ષા લીધા બાદ તેઓ બૌદ્ધો પાસે[1] અભ્યાસ કરવા ગયા હતા. ત્યાં તેમને બૌદ્ધ સિદ્ધાન્ત રુચિ ગયા, પરંતુ વચનબદ્ધ થયા હોવાથી ગુરુ મહારાજ પાસે આવ્યા. વળી ત્યાં વચન આપીને આવ્યા હોવાથી ત્યાં ગયા, ફરી અહીં આવ્યા. એમ એકવીશ વખત બન્યું હતું. છેવટે શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીકૃત 'લલિતવિસ્તરા' વાંચી જૈનદર્શનમાં સ્થિર થયા હતા. તેમણે શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીની અને 'લલિતવિસ્તારા'ની ખૂબ પ્રશંસા લખી છે. 'ઉપમિતિ'ની પ્રશસ્તિમાં તેઓ લખે છે કે 'જે હરિભદ્રે પોતાની અચિન્ત્ય શક્તિથી મારામાંથી કુવાસનામય ઝેર દૂર કરીને, કૃપા કરી સુવાસનારૂપ અમૃત મારા લાભ માટે શોધી કાઢ્યું છે તે હરિભદ્રસૂરિને મારા નમસ્કાર હો! તે હરિભદ્રસૂરિજીને મારા નમસ્કાર હો કે જેમણે મારા માટે 'લલિતવિસ્તરા' નામની વૃત્તિ રચી.[2]"

તેઓ છએ દર્શનના વિદ્વાન હતા. તેમણે સ્વયં લખ્યું છે કે '**कृतिरियं जिनजैमिनिकणभुक्सौगतादिदर्शनवेदिनः सकलग्रन्थार्थनिपुणस्य श्रीसिद्धर्षेर्महाचार्यस्येति।**' તેમણે સિદ્ધસેનકૃત 'ન્યાયાવતાર' ઉપર વૃત્તિ રચી છે.

૫ શ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરિજી

તેઓ વિક્રમની ૧૧ મી સદીમાં થયા છે. તેઓ એક સમર્થવાદી હતા[3] અલ્લૂ રાજાની રાજસભામાં તેમણે દિગમ્બરોને પરાજય આપ્યો હતો. [4]ત્રિભુવનગિરિ અને સપાદલક્ષ (માલવા) આદિના રાજાઓને જૈન બનાવ્યા હતા અને ૮૪ વાદો જીતીને આનન્દિત કર્યા હતા.

---

૧. સિદ્ધર્ષિ જ્યાં તર્કશાસ્ત્ર ભણવા ગયા હતા તે નગરનું નામ 'મહાબોધ' લખ્યું છે. તે નગર ક્યાં હતું તેનો કંઈ પત્તો લાગતો નથી પણ તે સ્થાન તક્ષશિલાનું વિશ્વવિદ્યાલય અથવા નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય એ બેમાંથી એક હોવું જોઈએ એમ લાગે છે.

२ नमोऽस्तु हरिभद्राय, तस्मै प्रवरसूरये। मदर्थे निर्मिता येन, वृत्तिर्ललितविस्तरा ।

३ वादं जित्वाऽल्लुकक्ष्मापसभायां तलपाटके। आसैकपट्टो यस्तं श्रीप्रद्युम्नं पूर्वजं स्तुवे ।

—(સમરાદિત્યસંક્ષેપ)

४ सपादलक्षगोपाल-त्रिभुवनगिर्यादिदेशगोपालान् । ययुश्चतुरधिकाशीत्या, वादजयै रञ्जयामास ।

—(પાર્શ્વનાથચરિત્ર)

૬ તર્કપંચાનન શ્રી અભયદેવસૂરિજી

તેમનો સત્તાસમય વિક્રમની ૧૧ મી શતાબ્દિ છે. તેઓ એક સમર્થ ટીકાકાર હતા. તેમણે શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજીના 'સન્મતિતર્ક' ઉપર ૨૫ હજાર શ્લોક પ્રમાણ વિસ્તૃત ટીકા રચી છે. તેમાં દસમી શતાબ્દિ સુધીના ચાલુ સર્વ વાદોની સુન્દર રીતિએ ગોઠવણ કરી છે. તે ટીકાનું નામ 'વાદમહાર્ણવ' અથવા 'તત્ત્વબોધવિધાયિની' છે. તેમની વાદ લખવાની પદ્ધતિ ઘણી જ મનોજ્ઞ છે. પ્રથમ ચાલુ સિદ્ધાન્તમાં બિલકુલ નહિ માનનાર પક્ષ પાસે બોલાવે, પછી કંઇક સ્વીકાર કરનાર પાસે તેનું ખંડન કરાવે ને તેનો મત પ્રદર્શિત કરાવે, પછી વધુ માનનાર પાસે, પછી ઘણું સ્વીકાર કરનાર પાસે ને છેવટ સર્વમાં દૂષણ બતાવવા પૂર્વક સ્વાભિમત સિદ્ધાન્તનું મંડન કરે. તે વાંચતા જાણે એમ લાગે કે આપણે સાક્ષાત્ એક વાદસભામાં જ હોઇએ અને પ્રત્યક્ષ વાદ સાંભળતા હોઇએ.

દર્શનશાસ્ત્રોમાં મીમાંસા દર્શન સમજવું મુશ્કેલ હોય છે. તે મીમાંસા દર્શનના આકર ગ્રન્થ કુમારિલ ભટ્ટના 'શ્લોકવાર્તિક'નું આ 'વાદમહાર્ણવ'માં વિશેષ ખંડનમંડન છે. તેથી આ ગ્રન્થ સમજવો ઘણો કઠિન ગણાય છે. ને તે જ કારણે અભ્યાસમાં અલ્પ આવ્યો છે. શાન્તિરક્ષિત કે જેઓ નાલન્દા વિશ્વવિદ્યાલયના મુખ્ય આચાર્ય હતા તેમના બનાવેલ 'તત્ત્વસંગ્રહ' ઉપરની કમલશીલની બનાવેલ 'પંજિકા' નામની ટીકા, દિગમ્બરાચાર્ય પ્રભાચંદ્રે રચેલ 'પ્રમેયકમલમાર્તંડ' તથા 'ન્યાયકુમુદચંદ્રોદય' વગેરે ગ્રન્થોનો આ ટીકામાં ઉપયોગ છે. વાદિ દેવસૂરિજી, મલ્લિષેણસૂરિજી તથા ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી વગેરેએ સ્થળે સ્થળે આ ટીકાનો ઉલ્લેખ તથા છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. ૧૧ મા સૈકા પછી જૈન ન્યાયના મોટા મોટા ગ્રન્થો રચાયા તે સર્વમાં આ ટીકાની સહાય લેવામાં આવી છે. આ ટીકામાં ગૂંથાયેલ વિષયો પાછળના ગ્રન્થકારોને સરળતાથી મળી ગયા છે. આ ટીકામાં શબ્દોની બહુ રમકઝમક નથી પણ ભાષાપ્રવાહ એક નિર્મળ ઝરણની માફક સીધો વહે છે. પ્રો. લોયમેને શ્રી અભયદેવસૂરિજીના સમ્બન્ધમાં જણાવ્યું છે જે 'તેમનો ઉદ્દેશ તે સમયમાં પ્રચલિત સર્વ વાદોનો સંગ્રહ કરી અનેકાન્તવાદનું સ્થાપન કરવાનો હતો'–તે આ ટીકા જોવાથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. શ્રી અભયદેવસૂરિજી,' ન્યાયવનસિંહ' અને 'તર્કપંચાનન' એ બિરુદોથી વિભૂષિત હતા, અને ૮૪ વાદવિજેતા શ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરિજીના પટ્ટપ્રભાવક હતા.

૭ શ્રી ધનેશ્વરસૂરિજી

તેઓ મુંજરાજાના સમયમાં થયા એટલે તેમનો સત્તાકાળ ૧૧ મી વિક્રમ શતાબ્દિનો હતો. તેઓ તર્કપંચાનન શ્રી અભયદેવસૂરિજીના પટ્ટધર હતા. ધારાનગરીના સાર્વભૌમ રાજા મુંજે તેઓને પોતાના ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા હતા. તેમણે રાજાની સભામાં અનેક વાદો જીત્યા હતા. પ્રવચનસારોદ્ધાર–વૃત્તિમાં શ્રી સિદ્ધસેન લખે કે—

तदनु धनेश्वरसूरिर्जज्ञे, यः प्राप पुंडरीकाख्यः ।
निर्मथ्य वादजलधिं, जयश्रियं मुंजनृपपुरतः ॥

૮ વાદિવેતાલ શ્રી શાન્તિસૂરિજી

'પ્રભાવકચરિત્ર'માં તેમનો સ્વર્ગવાસસમય વિ. ૧૦૯૬ ના જેઠ સુદ ૯ ને મંગળવાર, કૃત્તિકા નક્ષત્ર, જણાવેલ છે. તેમના પ્રત્યે પાટણના ભીમરાજાને અને ધારાનગરીના ભોજ-

રાજને ઘણું માન હતું. તેઓ ભીમરાજાની સભામાં ' કવીન્દ્ર ' અને ' વાદિચક્રવર્તી ' તરીકે વિખ્યાત હતા અને મહાકવિ ધનપાલની પ્રેરણાથી ભોજરાજાની રાજસભામાં ગયા હતા. ભોજરાજાને પોતાની સભા માટે અભિમાન હતું. તેણે શાન્તિસૂરિજીને શરતપૂર્વક કહ્યું હતું કે મારી સભાના એક એક વાદિની જીતમાં એક એક લક્ષ દ્રવ્ય આપીશ. શાન્તિસૂરિજીએ બધાં દર્શનોના ચોરાશી વાદીઓને તેની સભામાં જીતી ૮૪ લક્ષ દ્રવ્ય ધર્મમાર્ગમાં વપરાવ્યું હતું. અને ભોજરાજે તેમને ' વાદિવેતાલ ' એવું બિરુદ આપ્યું હતું. તેમણે એક ધર્મ નામના પંડિતને પણ જીત્યો હતો અને દ્રવિડ દેશના એક અવ્યક્તવાદી અભિમાની પંડિતને પરાજય આપી ગરીબ પશુ તુલ્ય કરી દીધો હતો.

તેઓની પાસે બત્રીશ શિષ્યો પ્રમાણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતા હતા. એકદા એક કઠિન વિષય ૧૬ દિવસ સુધી શિષ્યોને સમજાવતા છતાં જ્યારે કોઈ પણ શિષ્યને તે વિષય ન સમજાયો ત્યારે તેમને દુઃખ થયું. તે સમયે વાદી દેવસૂરિના ગુરુ મુનિચંદ્રસૂરિ ત્યાં જઈ ચડ્યા હતા. અને તેમણે તે સર્વ વિષયનું વિવેચન અપ્રકટપણે ધ્યાન રાખી કહી આપ્યું હતું. તે સમયે શાન્તિસૂરિજીએ કહ્યું હતું કે ' તમે તો રેણુથી આચ્છાદિત રત્ન છો. હે વત્સ ! હે સરળમતિ ! મારી પાસે પ્રમાણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર અને આ નશ્વર દેહનો અહીં લાભ લઈ લે ! ' પછીથી ટંકશાળના પાછળના ભાગમાં તેમને રહેવાની સગવડ કરાવી છએ દર્શનનો અભ્યાસ કરાવ્યો હતો.

તેમની ન્યાય લખવાની શક્તિ અપૂર્વ હતી. તે વિષયમાં તેમની બનાવેલ ઉત્તરાધ્યયન બૃહદ્વૃત્તિ (પાઈયટીકા) પુષ્ટિ આપે છે. ટૂંકમાં સચોટપણે લખવું એ એમની લેખન શૈલીની વિશિષ્ટતા છે. આ ટીકાને આધારે વાદિ દેવસૂરિજીએ સિદ્ધરાજની સભામાં દિગમ્બર વાદી કુમુદચન્દ્રને પરાજય આપ્યો હતો. 'જીવવિચારપ્રકરણ' અને 'ચૈત્યવંદનમહાભાષ્ય'ના કર્તા પણ આ જ શાન્તિસૂરિજી હશે કે બીજા ? તે વિચારણીય છે. તેમના ગુરુનું નામ વિજયસિંહસૂરિજી છે.

૯ શ્રી જિનેશ્વરસૂરિજી

તેમનો સમય ૧૦૮૨ થી ૧૦૯૫ ની આજુબાજુનો છે, કારણ કે તેટલા સમયમાં બનાવેલ તેઓના ગ્રન્થો વિદ્યમાન છે. તે સમયે પાટણના તખ્ત પર દુર્લભરાજ રાજ્ય કરતો હતો. તેની સભામાં તેઓનું સારું માન હતું. તેઓએ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીના ' અષ્ટક પ્રકરણ ' ઉપર વૃત્તિ રચી છે, જે અનેક ન્યાયવિચારોથી પૂર્ણ છે. તેમાં શુદ્ધ દેવ, મૂર્તિપૂજા, મુક્તિ વગેરે ઘણા વિષયો તર્ક દષ્ટિથી ચર્ચ્યા છે. અને ' પ્રમાણલક્ષણ ' નામનો ન્યાયગ્રન્થ સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સહિત રચ્યો છે.

૧૦. શ્રી સૂરાચાર્યજી

તેમનો સત્તાસમય ૧૧ મી સદીનો છેવટ ભાગ અને બારમી સદીની શરૂઆત છે. તેઓ શબ્દશાસ્ત્ર, પ્રમાણશાસ્ત્ર તથા સાહિત્યશાસ્ત્ર વગેરેમાં નિપુણ હતા. પોતાની શક્તિ માટે તેમને માન હતું. તેમની પાસે અનેક શિષ્યો અભ્યાસ કરતા હતા. તેમનો તાપ અપૂર્વ હતો, શિષ્યની ભૂલ થાય કે તરત જ માર પડતો. અને એમ થતાં હંમેશ ઓઘામાં રાખવાની લાકડાની એક દાંડી તૂટી જતી હતી. ગુરુમહારાજના મર્મ વચનથી ભોજરાજાની સભામાં

૩ જિનભદ્રગણિ, ૪ લક્ષ્મણગણિ, ૫ વિબુધચંદ્રમુનિ, એ પાંચ મુનિઓ અને આણુંદશ્રીજી તથા વસુમતિશ્રીજી એ બે સાધ્વીઓ, એમ સાત જણે મદદ કરી હતી.

૧૭ વાદી દેવસૂરિજી

તેમનો જન્મ સં. ૧૧૪૩ માં મદાહૃત ગામમાં થયો હતો. તે ગામ આબુની આસપાસ આવેલ છે. ૧૧૫૨ માં દીક્ષા, ૧૧૭૪ માં આચાર્યપદ, અને ૧૨૨૬ માં શ્રા. વ. ૭ ને ગુરુવારે તેઓ સ્વર્ગસ્થ થયા. તેમના ગુરૂ મુનિચંદ્રસૂરિજી શાન્તિસૂરિજીના જ્ઞાનખજાનાના વારસદાર હતા. તેમણે વાદિ દેવસૂરિજીને પ્રમાણ વગેરે શાસ્ત્રનો સારો અભ્યાસ કરાવ્યો હતો. દીક્ષા લીધા બાદ બે-પાંચ વર્ષમાં જ તેમની ખ્યાતિ ચોતરફ પ્રસરી ગઈ હતી. તે સમયમાં તેમણે બન્ધ નામના શૈવદર્શની દ્વૈતવાદીને ધોળકામાં જીત્યો, સાચોરમાં વાદ કર્યો ને જીત્યા, ગુણચંદ દિગમ્બરને નાગોરમાં પરાજિત કર્યો. ભાગવત શિવભૂતિને ચિત્તોડમાં, ગંગાધરને ગ્વાલીયરમાં, ધરણીધરને ધારામાં, કૃષ્ણ નામના વાદીને ભરૂચમાં, એમ અનેક વાદીઓ ઉપર જીત મેળવી હતી.

આચાર્ય થયા પછી તેમણે સિદ્ધરાજની સભામાં દિગમ્બર મહાવાદી કુમુદચંદ્રને વાદમાં હરાવ્યો હતો. કુમુદચંદ્રનો તે સમયે પ્રબલ પ્રતાપ હતો. પોતાની શક્તિ માટે એને ખૂબ અભિમાન હતું, ૮૪ વાદી તેણે જીત્યા હતા. વાદીદેવસૂરિજી સાથે વાદ કરવાની તેને ખૂબ ઇચ્છા હતી. દેવસૂરિજી તેવા તુચ્છપ્રકૃતિના વાદી સાથે વાદ કરવા ઇચ્છા ધરાવતા ન હતા, પરંતુ જ્યારે તે દિગમ્બરે અનેક નાગાઈ કરી, છેવટે શ્વેતામ્બર મતની સાધ્વીની છેડતી કરી એટલે દેવસૂરિજીએ વાદનું આમંત્રણ આપીને વાદ કર્યો. તે વાદમાં મુખ્યપણે કેવળી-ભુક્તિ અને સ્ત્રી-મુક્તિ એ બે વિષયો ચર્ચાયા હતા. શરત પ્રમાણે વાદમાં હાર થવાથી દિગમ્બરોને ગુજરાત છોડી ચાલ્યા જવું પડયું હતું. આ વિજય બાદ તેઓ 'વાદી દેવસૂરિજી' એ નામથી વિખ્યાત થયા. આ વિજયથી સિદ્ધરાજે તેઓશ્રીને વિજયપત્ર અને એક લાખ સુવર્ણમુદ્રાઓ અર્પણ કરી હતી. મુનિધર્મના આચાર પ્રમાણે તે એક લાખ સુવર્ણમુદ્રાઓ ગ્રહણ કરી ન હતી. મહામંત્રી આશુકની સંમતિથી તે મુદ્રાઓનો વ્યય કરી સિદ્ધરાજે એક જિનપ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો. તેમાં શ્રી આદિનાથના બિમ્બની ૧૧૮૩ ના વૈશાખ શુક્લ દ્વાદશીને દિવસે પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી. તેમાં ચાર આચાર્યો સંમિલિત હતા. તેમના આ વાદની અનેક આચાર્યોએ સુન્દર પ્રશંસા કરી છે. તેમાં તે સમયે હેમચંદ્રસૂરિજી ત્યાં વિદ્યમાન હતા, તેમણે 'શ્રી સિદ્ધહેમવ્યાકરણ'માં લખ્યું કે-

यदि नाम कुमुदचन्द्रं, नाजेष्यद् देवसूरिरहिमरुचिः ॥
कटिपरिधानमधास्यत, कतमः श्वेताम्बरो जगति ? ॥

'જો દેવસૂરિજી રૂપી સૂર્યે કુમુદચન્દ્રને ન જીત્યો હોત તો જગતમાં કયો શ્વેતામ્બર કટિપર વસ્ત્રને ધારણ કરત ?'

આ સિવાય રત્નપ્રભસૂરિ, મહેશ્વરાચાર્ય, સોમપ્રભસૂરિ, ઉદયપ્રભદેવ, પ્રદ્યુમ્નાચાર્ય, મુનિદેવસૂરિ, સોમચંદ્ર પંડિત, મેરુતુંગાચાર્ય, મુનિભદ્રસૂરિ, ગુણરત્નસૂરિ, મુનિસુન્દરસૂરિ, ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય વગેરેએ અનેક સ્થલે આ વાદને માટે સૂરિજીની અનેક પ્રકારે પ્રૌઢ

કીર્તિની વિખ્યાતિ કરી છે. યશશ્ચન્દ્રે તો આ વાદના સમ્પૂર્ણ પ્રસંગનું વર્ણન આપતું '[1]મુદ્રિતકુમુદચન્દ્ર' પ્રકરણ રચ્યું છે, જે ઘણું રોચક છે.

તેમનામાં ગ્રન્થરચનાની શક્તિ પણ અદ્ભુત હતી. તેઓએ જૈન ન્યાયના પ્રવેશ માટે ઉપયોગમાં આવે તેવો ૩૭૪ સૂત્ર પ્રમાણ 'પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર.' નામનો ન્યાયનો મૂલગ્રન્થ આઠ પરિચ્છેદમાં રચ્યો છે. તેના પર તેઓશ્રીએ જ 'સ્યાદ્વાદરત્નાકર' નામની વિસ્તૃત વૃત્તિ લખી છે, તેનું પ્રમાણ ૮૪૦૦૦ હજાર શ્લોક જેટલું છે. તેમાં દાર્શનિક વિષયોનું સુન્દર ખંડનમંડનાત્મક સ્વરૂપ છે. જો કે તે વૃત્તિ હાલમાં સમ્પૂર્ણ ઉપલબ્ધ નથી તો પણ જેટલી ઉપલબ્ધ છે તેટલી સારી રીતે પ્રકાશમાં આવેલ છે. તે વૃત્તિનું કાઠિન્ય પણ ઘણું સમજાયેલ છે. તેમાં પ્રવેશાર્થે તેમના શિષ્ય રત્નપ્રભસૂરિજીએ 'રત્નાકરાવતારિકા' નામની લઘુ વૃત્તિ મૂલસૂત્ર પર રચી છે. તેમાં 'સ્યાદ્વાદરત્નાકર'ની ખૂબ ગંભીરતા બતાવી છે. તેઓએ તથા અન્ય આચાર્યોએ 'સ્યાદ્વાદરત્નાકર'ના ઘણા વખાણ કર્યાં છે. 'સ્યાદ્વાદરત્નાકર'ની રચનામાં વાદિ દેવસૂરિજીના બે શિષ્યો ભદ્રેશ્વરસૂરિ અને રત્નપ્રભસૂરિજીએ સહકાર આપ્યો હતો. આ માટે તેઓએ જ લખ્યું છે કે—

> किं दुष्करं भवतु तत्र मम प्रबन्धे, यत्रातिनिर्मलमतिः सततामियुक्तः।
> भद्रेश्वरः प्रवरसूक्तिसुधाप्रवाहो, रत्नप्रभश्च भजते सहकारिभावम् ॥

૧૮–૧૯ શ્રી અમરચંદ્રસૂરિજી અને શ્રી આનંદસૂરિજી

આ બન્ને આચાર્યો વિક્રમની બારમી સદિમાં થયા. તેમણે સિદ્ધરાજની સભામાં બાલ્યાવસ્થામાં જ વાદીઓને હરાવી વિજય મેળવ્યો હતો, તેથી સિદ્ધરાજે તેઓને અનુક્રમે 'સિંહશિશુક' અને 'વ્યાઘ્રશિશુક' એવાં બિરુદ આપ્યાં હતાં. શ્રી અમરચંદ્રસૂરિજીએ 'સિદ્ધાન્તાર્ણવ' નામનો ગ્રન્થ રચ્યો છે. ડૉ. શતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ, ઉપરના બે બિરુદને આધારે–મહાતાર્કિક ગંગેશોપાધ્યાયે 'તત્ત્વચિન્તામણિ' નામનો નવ્યન્યાયનો મહાગ્રન્થ રચ્યો છે, તેમાં વ્યાપ્તિસ્વરૂપ પર લખતાં વ્યાપ્તિનાં બે લક્ષણોનું નામ 'સિંહ-વ્યાઘ્ર લક્ષણ' એવું આપ્યું છે, કદાચ તે બે લક્ષણો ઉપરોક્ત બે મહાતાર્કિકોની માન્યતાનાં હોય,—એમ અભિપ્રાય બતાવે છે.

૨૦ શ્રી દેવભદ્રસૂરિજી

આ આચાર્ય બારમી સદીને અન્તે થયા. તેમણે 'ન્યાયાવતાર' પર ટિપ્પણ રચ્યું છે. મુનિચંદ્રસૂરિજીથી તેઓએ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી. પોતાના ગુરુ શ્રીચંદ્રસૂરિજીની 'સંગ્રહણી' પર વૃત્તિ રચી છે. તેમાં નીચેના ગ્રન્થોનાં ઉલ્લેખ અને અવતરણો આપ્યાં છેઃ 'અનુયોગ દ્વારચૂર્ણિ,' હારિભદ્રી 'અનુયોગદ્વાર ટીકા,' ગન્ધ હસ્તિ હારિભદ્રી તત્ત્વાર્થટીકા, મલયગિરિ–બૃહત્સંગ્રહણીવૃત્તિ, હારિભદ્રી બૃહત્સંગ્રહણીવૃત્તિ, ભગવતીવિવરણ, વિશેષણવતી, સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિનિર્યુક્તિ વગેરે.

૨૧ શ્રીમલયગિરિજી

તેઓ તેરમી શતાબ્દિની શરૂઆતમાં થયાનો સંભવ છે. તેઓ એક સમર્થ ટીકાકાર હતા. અનેક આગમો પર તેઓએ ટીકા લખી છે. તેમની ટીકા ઘણી સરલ અને તલસ્પર્શી

---

1. આ ગ્રંથ ઉપર અમોએ વૃત્તિ બનાવી છે. તે વૃત્તિ થોડા સમય બાદ જૈન સાહિત્યવર્ધક સભા–સુરત તરફથી પ્રસિદ્ધ થશે.

હોય છે. ઘણા કઠિન વિષયો પણ તેઓની કલમથી સહેલા બની ગયા છે. જ્યોતિષના પણ તેઓ અસાધારણ જ્ઞાતા હતા. સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ, જ્યોતિષકરંડક વગેરે જ્યોતિષ ગ્રન્થો પર તેઓએ ટીકા રચી છે. જ્યોતિષ સમ્બન્ધના કેટલાએક વિષયોના સ્પષ્ટીકરણ માટે પ્રત્યક્ષ જોવા માટે વિહાર કરીને તેઓ નેપાલમાં ગયા હતા. 'ધર્મસંગ્રહણીવૃત્તિ' થી તેઓ સારા ન્યાયવેત્તા હતા તે સાબીત થાય છે. ૭ હજાર શ્લોક પ્રમાણ 'મુષ્ટિ' નામનું વ્યાકરણ પણ તેમણે બનાવેલ છે.

૨૨ શતાર્થિક શ્રીસોમપ્રભસૂરિજી

તેઓ તેરમી શતાબ્દિમાં થયા. તેઓ એક વિખ્યાત વિદ્વાન હતા. તેમની કવિત્વ-શક્તિ અદ્‌ભુત હતી. તર્કશાસ્ત્રમાં પણ તેઓ નિપુણ હતા. જો કે તેઓનો કોઈ પણ ન્યાયગ્રંથ કે ન્યાયનો પ્રસંગ ઉપલબ્ધ નથી તો પણ તેઓનાં પ્રભાવ અને પ્રતિભા અપૂર્વ હતાં, તેનું ઠેર ઠેર વર્ણન મળે છે.

૨૩ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિજી

તેમનો જન્મ વિ. સં. ૧૧૪૫ ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાને દિવસે થયો હતો. તેમની દીક્ષા ૧૧૫૦ માઘ શુ. ૧૪ ને શનિવારે, આચાર્ય પદ ૧૧૬૨ માં, અને ૧૨૨૯ માં સ્વર્ગવાસ થયો. તેઓ એક સમર્થ મહાપુરુષ હતા. અનેક રાજાઓ તેમના ભક્ત હતા. તેમનાં શક્તિ અને જ્ઞાન અજોડ હતાં. તેમના સમયમાં પરદર્શનીઓનો વિશેષ વિરોધ હતો. તો પણ તેમણે પોતાની અદ્‌ભુત પ્રતિભાથી અનેક વખત તેઓને પરાભૂત કર્યા હતા. તેમના નામથી, જીવનથી કે કવનથી કોઈ પણ વિદ્વાન અણજાણ હશે એમ કહી શકાય નહિ. તેમની કલમ સર્વતોમુખી હતી. કોઈપણ વિષય એવો નથી કે જેમાં તેમની કલમ કે પ્રતિભા ન ચાલી હોય. ન્યાય વિષયમાં તેમણે 'પ્રમાણમીમાંસા' સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ યુક્ત, 'અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકા,' 'અયોગવ્યવચ્છેદિકા,' 'શ્રી વીતરાગસ્તવપ્રકાશ' વગેરે ગ્રન્થો રચ્યા છે. તેમની કલમ ઘણી સખત સચોટ અને અસરકારક છે. તેમનું એક એક વાક્ય હૃદયમાં સોંસરુ ઊતરી જાય છે. તેમના લખાણથી તેમને જૈનદર્શનની કેટલી દાઝ હતી એ સ્પષ્ટ સમજાય છે.

તેમનો 'પ્રમાણમીમાંસા' ગ્રન્થ પાંચ અધ્યાય પ્રમાણ હતો. હાલમાં પ્રથમ અધ્યાયના બે આહ્નિક તથા બીજા અધ્યાયનું એક આહ્નિક એટલું મળે છે. તેટલામાં પણ તેઓશ્રીએ ઘણોઃજ સંગ્રહ કર્યો છે. તે ઉપરથી સમજી શકાય છે કે સમ્પૂર્ણ ગ્રન્થ કેટલો વિસ્તૃત હશે ! તેમની 'અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકા' ઉપર શ્રીમલ્લિષેણસૂરિજીએ 'સ્યાદ્વાદમંજરી' નામની સુન્દર ટીકા બનાવી છે. હાલમાં જૈનદર્શનમાં તે છૂટથી વંચાય છે. તેમની લખાણ શૈલી ઉદયનાચાર્યને મળતી છે. તેઓ [૧] 'અનુશાસન' અન્તે આવે એવા ગ્રન્થો રચતા. તેમનો એક વાદાનુશાસન નામનો ગ્રન્થ હતો, હાલમાં તે મળતો નથી. જૈન–ન્યાયનો સૂર્ય શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિજીના સમયમાં જૈનશાસનરૂપી નભસ્તલના મધ્યમાં પહોંચી મધ્યાહ્નનાં પ્રચંડ કિરણોને પ્રસારતો હતો.

૨૪-૨૫ શ્રીરામચંદ્રસૂરિજી તથા શ્રીગુણચંદ્રસૂરિજી

આ આચાર્ય તેરમા સૈકામાં થયા. એ બન્ને શ્રીહેમચંદ્રસૂરિજીના શિષ્ય હતા. તેમાં શ્રીરામચંદ્રસૂરિજી સાહિત્યમાં અદ્વિતીય વિદ્વાન હતા. તેમણે સો કાવ્યગ્રન્થો રચ્યા છે. અને

[૧] શબ્દાનુશાસન, કાવ્યાનુશાસન, છન્દોનુશાસન, લિઙ્ગાનુશાસન વગેરે તેમની કૃતિ છે.

'સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન' બૃહદ્‌વૃત્તિ ઉપર ૫૩૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ન્યાસ રચ્યો છે. તે બન્નેએ મળી સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ યુક્ત 'દ્રવ્યાલંકાર' નામનો ન્યાયગ્રન્થ રચ્યો છે. તેમાં ત્રણ પ્રકાશ છે. પહેલામાં જીવદ્રવ્યનું સ્વરૂપ, બીજામાં પુદ્‌ગલદ્રવ્યનું સ્વરૂપ ને ત્રીજામાં ધર્માધર્મ આકાશ આદિનું સ્વરૂપ–આ સર્વ પ્રમાણથી સિદ્ધ કરેલ છે.

૨૬ શ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરિજી

તેઓ તેરમા સૈકામાં થયા. તેમણે 'વાદસ્થલ' નામનો એક ગ્રન્થ રચ્યો છે, જેમાં જિનપતિસૂરિના મતાનુયાયિઓ 'ઉદયનવિહારમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલ જિનબિમ્બો પૂજનીય નથી', એમ કહેતા હતા તેનું ખંડન છે.

૨૭ શ્રી રત્નપ્રભસૂરિજી

તેઓ બારમા–તેરમા સૈકામાં થયા. તેઓ વાદિદેવસૂરિજીના પટ્ટાલંકાર અને ન્યાયના અપૂર્વ વિદ્વાન હતા. વાદિ દેવસૂરિજીના 'સ્યાદ્વાદરત્નાકર'માં તેઓએ સહકાર આપ્યો હતો. તેમની સંસ્કૃત લખવાની શક્તિ અનન્ય હતી. તેમણે 'સ્યાદ્વાદરત્નાકર'માં પ્રવેશ કરવા માટે 'પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક' ઉપર 'રત્નાકરાવતારિકા' નામની લઘુ વૃત્તિ રચી છે, તે ઘણી વિદ્વત્તાપૂર્ણ અને પ્રતિભાશાલિની છે. તેમાં બૌધ, નૈયાયિક 'અર્ચટ' અને 'ધર્મોત્તર'નો ઉલ્લેખ છે. તેમાં શબ્દની રમક–ઝમક ઘણી જ છે. ચક્ષુપ્રાપ્યકારી છે કે અપ્રાપ્યકારી એ વિષયનો વાદ સમ્પૂર્ણ વિવિધ છન્દોમાં શ્લોકબદ્ધ લખ્યો છે. જગત્કર્તૃત્વનો વિધ્વંસ ફક્ત તેર વર્ણ, ત્રણ સ્યાદિવિભક્તિ અને બે ત્યાદિવિભક્તિમાં જ ગોઠવ્યો છે, તે આ પ્રમાણે—

त्यादिवचनद्वयेन, स्यादिकवचनत्रयेण वर्णैस्तु ।
त्रिभिरधिकैर्दशभिरयं व्यधायि शिवसिद्धिविध्वंसः ॥

(**ति, ते,** । **सि, टा, ङस्,** । **तथदधन, पबभम, यरलव** ।) પોતાની આ વૃત્તિ માટે તેઓએ જ અન્તે લખ્યું છે કે

वृत्तिः पञ्चसहस्राणि, येनेयं परिपठ्यते ।
भारती भारती चास्य, प्रसर्पन्ति प्रजल्पतः ॥

'જેના વડે આ પાંચ હજાર શ્લોકપ્રમાણ વૃત્તિ ભણાય છે, બોલતા એવા તેની પ્રભા-આનંદ અને વાણી વિસ્તારને પામે છે.'

તેમણે બીજા પણ 'નેમિનાથચરિત', 'ઉપદેશમાલા ટીકા', 'મતપરીક્ષા પંચાશત્' વગેરે ગ્રન્થો રચ્યા છે.

એ પ્રમાણે આ સાતસો વર્ષમાં જૈન ન્યાયનો સૂર્ય બરોબર મધ્યાહ્નકાળને અનુભવતો હતો અને તે સમયમાં થયેલ આચાર્યો તેની આડે આવતાં વાદળોને વિખેરી નાખી તેના પ્રકાશને પ્રસારતા હતા. આજ પણ આપણા માટે તે આચાર્યોએ પ્રસારેલ કિરણોનો પ્રકાશ ગ્રન્થરૂપે વિદ્યમાન છે. તો તે પ્રકાશમાં વિચરીને અન્ધકારની પીડાથી બચી આનન્દિત થવું.

આ લેખ પ્રભાવકચરિત્ર, ચતુર્વિંશતિ પ્રબન્ધ, જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ તથા આ લેખમાં આવતા ન્યાયગ્રન્થોમાંથી ઉપલબ્ધ અને પ્રાપ્ત થયેલ ગ્રન્થોના અવલોકનથી લખાયેલ છે, એટલો આવશ્યક ઉલ્લેખ કરી આ લેખ સમાપ્ત કરું છું.

યાકિનીધર્મસૂનુ પૂજનીય આચાર્યદેવ

શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી

[તેઓશ્રીના જીવન અને કવનની નોંધ]

લેખકઃ-પૂ. મુનિમહારાજ શ્રી કનકવિજયજી, ધ્રાંગધ્રા
(પૂ. આ. મ. શ્રી. વિજયરામચંદ્રસૂરિજીશિષ્ય)

આર્યસંસ્કૃતિ એ ભારતવર્ષની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ છે. આ સંસ્કૃતિના આદર્શને ઝીલીને પોત પોતાના દષ્ટિકોણથી તેને પચાવનારાં અને જગતમાં પ્રચારનારાં છ દર્શનો મુખ્યતઃ અસ્તિતાને ધરાવનારાં છે. તે છ દર્શનો આ મુજબ છે: બૌદ્ધ, નૈયાયિક, સાંખ્ય, જૈન, વૈશેષિક અને જૈમિનીય; અથવા ન્યાય તેમજ વૈશેષિક દર્શનને અમુક દષ્ટિયે અભિન્ન સ્વીકારતાં છેલ્લું ચાર્વાક દર્શન. 'ષડ્દર્શનસમુચ્ચય'માં આ ક્રમથી ષટ્દર્શનોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

જૈનદર્શન આ છ દર્શનોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મદર્શન છે. ત્રિકાલાબાધ્ય અને અવિસંગત અનેકાન્તતત્ત્વવ્યવસ્થાના નક્કર પાયા પર શ્રી જૈનદર્શનની ભવ્ય ઇમારત ઊભેલી છે, કે જેના એક પણ કાંગરાને હલાવવાને કોઈ સમર્થ નથી. આ કારણે જગતનાં સર્વ ધર્મદર્શનોમાં મેરુની જેમ અડગ બનીને જૈનદર્શન સૌની મોખરે ઊભું છે.

જૈનદર્શનની પ્રતિપાદનશૈલી અનુપમ છે. એની તત્ત્વવ્યવસ્થા અવિસંવાદિની છે. આથી જ જગતના ઇતર ધર્મદર્શનોમાં જળવાઈ રહેલી અબાધ્ય તત્ત્વવ્યવસ્થા પણ જૈન-દર્શનમાંથી જ ઊતરી આવેલી છે એમ કહી શકાય. 'ઇતર સર્વ દર્શનોનું મૂળ જૈનદર્શન છે' આ મુજબનું પ્રામાણિક વિધાન કોઈ પણ પ્રકારના આગ્રહ વિના કરી શકાય તેમ છે.

કહેવું જોઈએ કે: ઇતર સર્વ દર્શનોની જેમ જૈનદર્શનનો આધાર તેનું વિશાલ સાહિત્ય છે. જૈનદર્શનનું સાહિત્ય સર્વતોમુખી, અમાપ અને અપ્રતીમ છે. ભૂતકાલીન શાસન-પ્રભાવક પૂજનીય જૈનાચાર્યોએ પોતાની અપૂર્વ પ્રતિભા, અખંડ શાસનરાગ અને અપ્રતીમ પ્રભાવકશક્તિ, આ વગેરેના યોગે, શ્રી જૈનદર્શનના સાહિત્યવૃક્ષને સારી રીતે નવપલ્લવિત રાખ્યું છે, કે તે ફાલ્યા-ફૂલ્યા સાહિત્યવૃક્ષનાં સુમધુર ફળોને આજે આપણે, તેવા પ્રકારના વિશેષ પ્રયત્નો વિના, સુખપૂર્વક ચાખવાને ભાગ્યશાળી બન્યા છીએ.

જૈનશાસનના વિસ્તૃત આકાશપટપર ઝળહળતો પ્રકાશ પાથરનારા ભૂતકાલીન અમણ્ય સૂરિદેવોરૂપ તારકગણની મધ્યમાં યાકિનીધર્મસૂનુ આચાર્યભગવાન શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજનું સ્થાન અતિશય ગૌરવભર્યું છે. એ પૂજનીય સૂરીશ્વરની પ્રૌઢ પ્રતિભા, અવિહડ શાસનરાગ અને ત્રિવિધયોગે જૈન સાહિત્યની સેવા કરવા માટેની અપૂર્વ અર્પિતવૃત્તિઃ આ આધળાયના યોગે તેઓશ્રીનું પુણ્યનામ જૈન તવારીખમાં સુવર્ણાક્ષરે નોંધાયું છે.

પુણ્યશ્લોક સૂરિદેવ, પોતાના જ્ઞાનસામર્થ્યથી અનેક પ્રકારના ઉપકારક સાહિત્યસર્જન-દ્વારા સાહિત્યજીવી જૈન જૈનેતર આલમ પર અગણ્ય ઉપકારો કરી શક્યા હતા. તે તે ધર્મદર્શનોના સિદ્ધાન્તોનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન, પરિમીત શબ્દોદ્વારા સુયોગ્ય કથનશૈલી અને અર્થની ગંભીરતા; સાહિત્યસર્જક તરીકેની પૂજનીય સૂરિદેવની આ પ્રકારની વિશેષતા આજે પણ અનેક સહૃદય સાહિત્યરસિકોનાં હૈયાને નમાવી મૂકે છે.

સમાનનામા શાસનપ્રભાવક સૂરિવરો

યાકિનીધર્મસૂનુ પૂજ્ય સૂરિવરને અંગે કાંઈક લખવા પહેલાં એ જણાવી દઉં કે: જૈનશાસનના વિશાલ પ્રદેશ પર પોતાની અનુપમ યશઃસૌરભને ફેલાવીને અમર બનાર અનેક સમાનનામા સૂરિદેવો જૈન ઇતિહાસનાં સુવર્ણપૃષ્ઠો પર નોંધાયા છે. એટલે યાકિની-ધર્મસૂનુ પૂ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિવરના સમાનનામા અનેક સૂરિદેવો, ભૂતકાલીન જૈન ઇતિહાસમાંથી આપણને ઉપલબ્ધ થાય છે. એ સૂરિદેવોનો પરિચય પ્રાસંગિક હોવાને કારણે અત્ર હું ટુંકમાં આપી દઉં.[1]

[૧] ખરતરગચ્છીય શ્રી જિનરંગપટ્ટાવલી વગેરેમાં પૂ. શ્રી જિનભદ્રસૂરીશ્વરજીના શિષ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ અને પૂ. શ્રી જિનેશ્વરસૂરિના છઠ્ઠા પટ્ટગુરુ પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ, કે જેઓનો સત્તાકાલ ઉપમિતિકથાકાર પૂ. શ્રીસિદ્ધર્ષિગણિની કાંઈક પૂર્વનો કહી શકાય. [૨] બૃહદ્ગચ્છીય શ્રી જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય અને નવાંગીટીકાકાર પૂ. શ્રી અભયદેવસૂરિના ગુરુભાઈ પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ, 'શ્રીગણધર સાર્ધશતક વૃત્તિ'માં આ સૂરિદેવને અંગેનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. [૩] બૃહદ્ગચ્છીય શ્રી માનદેવસૂરિના સન્તાનીય અને શ્રી જિનદેવ ઉપાધ્યાયના શિષ્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ; એઓએ વાચકવર શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજકૃત 'પ્રશમરતિપ્રકરણ' પર વૃત્તિ રચી છે. જેમનો સત્તાકાલ વિક્રમના બારમા શતકનો લગભગ ગણી શકાય. [૪] નાગેન્દ્રગચ્છીય 'કલિકાલગૌતમ' બિરુદધર પૂજનીય શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિ, જેઓ પૂ. આનન્દસૂરિ અને પૂ. અમરચન્દ્રસૂરિના પટ્ટધર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તથા મહાગૂજરાતના મંત્રી શ્રી વસ્તુપાલ અને તેજપાલના ધર્મગુરુ શ્રી વિજયસેનસૂરિના ગુરુ ગણાય છે. એઓનો સત્તાસમય સિદ્ધરાજના કાલથી કાંઈક નજીકનો ગણી શકાય. [૫] ચન્દ્રગચ્છીય શ્રી ભદ્રેશ્વર-સૂરિવરના શિષ્ય પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિવર,[2] 'ઉપમિતિભવપ્રપંચાસારોદ્ધાર' ગ્રન્થના કર્તા શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિએ પોતાના ગ્રન્થની પ્રશસ્તિમાં પ્રસ્તુત સૂરિવરને પોતાના પૂર્વગુરુ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. આ સૂરિદેવનો સત્તાસમય વિક્રમની ૧૩ મી શતાબ્દિની લગભગનો કહી શકાય. [૬] ચન્દ્રગચ્છીય શ્રી ભદ્રેશ્વરસૂરિના પટ્ટધર પૂ. શ્રી અભયદેવસૂરિના શિષ્ય પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી, કે જેઓ મહાકવિ શ્રી બાલચન્દ્રસૂરિના ગુરુ તરીકે ગણાય છે. [૭] પૂ. શ્રી જિનચન્દ્રસૂરિના પ્રશિષ્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી. અપભ્રંશભાષાના 'શ્રીનેમિનાથચરિત્ર' કથા-ગ્રન્થની રચના પ્રસ્તુત સૂરિદેવે કરી છે. આ સૂરિવરનો સત્તાકાલ પરમાર્હત શ્રી કુમારપાલ મહારાજાની રાજ્યસ્થિતિ દરમ્યાનનો ગણી શકાય. એટલે વિક્રમના ૧૨ મા અને ૧૩ મા શતકની મધ્યનો કહી શકાય. [૮] બૃહદ્ગચ્છીય પૂ. શ્રી માનભદ્રસૂરિના શિષ્ય પૂ. શ્રી હરિ-

૧ પૂ. પં. શ્રી કલ્યાણવિજયજી મ. દ્વારા સૂચિત. [પ્ર. લે.]

૨ આ ગ્રન્થ હજુ સુધી અમુદ્રિત છે. આનું શ્લોકપ્રમાણ ૨૩૦૦ લગભગ છે.

ભદ્રસૂરિ, જેમનો સત્તાકાલ ૧૪ મા શતકની છેવટનો લગભગ ગણાય. શ્રી જયવલ્લભપાઠક કૃત ૩'વજ્જાલગ્ગ' ગ્રંથના છાયાલેખક શ્રી રત્નદેવમુનિ, પોતાના છાયાલેખન કાર્યમાં આ સૂરિદેવના શિષ્ય પૂ. શ્રી ધર્મચન્દ્રમુનિને, પોતાના પ્રેરક તરીકે યાદ કરે છે.

પૂ. સૂરિદેવના સત્તાકાલને અંગે મતભેદો

પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિવરના સમાનનામા આ અનેક સૂરિવરોમાં પ્રસ્તુત યાકિનીધર્મસૂનુ, ૧૪૦૦ ગ્રન્થપ્રણેતા આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી, પ્રાચીન અને સર્વના પુરોગામી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. એઓશ્રીનો સત્તાકાલ આથી આ સઘળાયે સમાનનામા સૂરિદેવોની પૂર્વનો છે, એમાં કોઈ પણ ઐતિહ્યવિદોને મતભેદ નથી. પણ પ્રસ્તુત સૂરિવરના નિશ્ચિત સત્તાકાલને અંગે આપણા સમાજમાં ઐતિહ્ય (ઐતિહાસિક) બાબતોમાં રસ લેનારાઓમાં હજુ મતભેદો ઊભા છે.

પૂજનીય સૂરિદેવના સત્તાકાલને અંગે, અત્યાર અગાઉ અવારનવાર ચર્ચાઓ જન્મવા પામી હતી. છતાંયે હજુ આ વસ્તુ મતભેદના વિષય તરીકે જ આપણી સ્હામે ઊભી છે. આપણે જાણીએ છીએ કે: ઇતિહાસના વિષયની છણાવટ, એ જ્યારે કેવળ યુક્તિ કે અમુક પ્રકારની પૂર્વગ્રહપૂર્ણ મનોદશા વિના કરવામાં આવે છે, ત્યારે જ તેનું સફળ કે સંતોષજનક પરિણામ આવી શકે છે. ગમે તે હો, આજે તો પૂજ્ય સૂરીશ્વરજીના સત્તાકાલને અંગે મુખ્યતઃ ત્રણ મતો ઐતિહ્ય વિષયોમાં રસ લેનારા જૈન સમાજની સમક્ષ રજુ થયા છે.

આ ત્રણેય મતોમાંથી એક મત વિક્રમના છઠ્ઠા શતકમાં પૂજ્ય સૂરીશ્વરજીના સત્તાકાલને સ્વીકારે છે, જ્યારે બીજા મતમાં માનનારા પ્રસ્તુત સૂરિદેવનો સત્તાકાલ વિક્રમની આઠમી અને નવમી શતાબ્દિની મધ્યનો ગણે છે, ત્રીજા મતથી પૂ. સૂરિદેવનો સત્તાકાલ વિક્રમનો દશમો શતક મનાય છે. પૂર્વકાલીન પ્રબન્ધ, કથા કે અન્ય સાહિત્યમાંથી પણ પૂ. સૂરીશ્વરજીના સત્તાસમયને અંગે જે કાંઈ મળી રહે છે, તેનો પ્રધાનસૂર ઉપરોક્ત મતોને મુખ્યતઃ કેટલેક અંશે મળતો આવે છે.

પૂ. શ્રી મેરુતુંગસૂરિમહારાજ, સ્વકીય 'વિચારશ્રેણીપ્રકરણ'માં પૂ. સૂરીશ્વરજીના સત્તાકાલને અંગે આ મુજબ પોતાનો મત જાહેર કરે છે:

"पंचसए पणसीए विक्कमकालाओ झत्ति अत्थमिओ ।
हरिभद्दसूरिसूरो निव्वुओ दिसउ सिवसुक्खम् ॥"

'વિક્રમથી ૫૮૫ વર્ષ વિત્યા બાદ, જે શ્રી હરિભદ્રસૂરિરૂપ જગતપ્રકાશક સૂર્ય અસ્તને પામ્યો, તે અમોને શિવસુખ આપો.'

આ જ વસ્તુને સૂચિત કરનારાં અન્ય પ્રાચીન વિધાનો કે જે વિશ્વસનીય અને પ્રામાણિક હોવાનો પૂરો સંભવ છે, તે અનેક પૂર્વકાલીન ગ્રન્થોમાંથી આજે મળી રહે છે. જેમકે 'વિચારસારપ્રકરણ'માં શ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરિ, 'ગાથાસહસ્રી'માં શ્રી સમયસુન્દરગણી, 'વિચારા-

૩ આ ગ્રન્થનું મૂળ નામ 'પાઇઅવિજ્જાલય' હોવું સંભવિત છે. પ્રાકૃત સુભાષિતોના સંગ્રહરૂપ આ ગ્રન્થ છે. છાયાકાર શ્રી રત્નદેવ ગણિ, પ્રશસ્તિમાં આ ગ્રન્થનું સંસ્કૃત નામ આ મુજબ જણાવે છે: 'विद्यालये प्राकृतेऽस्मिन् सुभाषितमणाविह ।'

મૃતસારસંગ્રહ 'માં શ્રી કુલમંડનસૂરિ, અને ' શ્રી તપગચ્છપટ્ટાવલી 'માં શ્રી ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય વગેરે ગ્રન્થકારોએ, આ રીતે પૂજનીય સૂરિવરનો સત્તાસમય વિક્રમના છઠ્ઠા શતકમાં સ્વીકાર્યો છે.

જ્યારે પ્રબન્ધકોશકાર પૂ. રાજશેખરસૂરિ, શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણસૂત્રની અર્થદીપિકાવૃત્તિકાર પૂ. શ્રી રત્નશેખરસૂરિ વગેરે પૂર્વકાલીન ગ્રન્થકારોએ, ઉપમિતિકથાકાર પૂ. શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિના દીક્ષાગુરુ તરીકે પ્રસ્તુત સૂરિવરને સ્વીકાર્યા છે, એટલે પૂ. સિદ્ધર્ષિગણિવરના સત્તાકાલની આસપાસ પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સત્તાસમય તે તે ગ્રન્થકારોના મન્તવ્ય મુજબ નિશ્ચિત થાય છે. પૂ. સિદ્ધર્ષિગણિવરના સત્તાકાલને અંગે, શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાના પ્રશસ્તિગત પદ્યોમાંથી આ મુજબનું પદ્ય મળી આવે છેઃ—

संवत्सरशतनवके द्विषष्टिसहितेऽतिलङ्घिते चास्याः ।
जेष्ठे सितपञ्चम्यां पुनर्वसौ गुरुदिने समाप्तिरभूत् ॥

'૯૬૨ વર્ષ વીત્યા બાદ, જેઠ સુદિ પાંચમના દિવસે પુનર્વસુ નક્ષત્ર અને ગુરુવારે આ ગ્રન્થની સમાપ્તિ થઈ.'

આથી પૂ. સિદ્ધર્ષિગણિની સત્તા વિક્રમના દશમા શતક લગભગની સિદ્ધ થાય છે. અને પૂજનીય શ્રી હરિભદ્રસૂરિવરની સત્તા આ ગણત્રી મુજબ વિક્રમના નવમા અને દશમા શતકની આસપાસમાં કહી શકાય.

વલી એક મત, પ્રસ્તુત સૂરીશ્વરના સત્તાકાલને અંગે શ્રી 'પ્રાકૃત કુવલયમાલાકથા 'ના રચયિતા દાક્ષિણ્યચિહ્નાપરનામ પૂ. શ્રી ઉદ્યોતનસૂરિના પ્રશસ્તિગત ઉલ્લેખથી તેઓના સમકાલીન તરીકે પૂ. સૂરીશ્વરજીને સ્વીકારે છે. તે મતમાં માનનારાઓ પોતાના આ મતની સત્યતાને સાબીત કરવા સારુ પૂ. શ્રી ઉદ્યોતનસૂરિજીના ' કુવલયમાલા કથા 'ની પ્રશસ્તિગત આ પદ્યનું પ્રમાણ આપે છેઃ—

सो सिद्धन्तम्मि गुरू पमाणनाएण जस्स हरिभद्दो ।
बहुगन्थसत्थवित्थर पयड [समत्थसुअ] सच्चत्थो ॥

આ પદ્યથી, ' કુવલયમાલા કથા 'કાર પૂ. શ્રી ઉદ્યોતનસૂરિ, પોતાના પ્રમાણન્યાયશાસ્ત્રના ગુરુ તેમજ વિશાલકાય સાહિત્ય-ગ્રન્થના સફલ સર્જક તરીકે પૂજનીય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજાને બહુમાન પૂર્વક યાદ કરે છે. આ પદ્યને પ્રમાણ તરીકે મૂકીને કેટલાક ઐતિહ્યવિદોનું માનવું છે કેઃ ' પૂ. શ્રી ઉદ્યોતનસૂરિજીના સત્તાકાલની આસપાસમાં પૂ. સૂરિદેવનો સત્તાકાલ માનવો યોગ્ય છે.' ' શ્રી કુવલયમાલા કથા 'ના પ્રશસ્તિગત પદ્યમાં, ગ્રન્થકાર શ્રી ઉદ્યોતનસૂરિજી આ મુજબ પોતાનો સત્તાસમય સ્પષ્ટ કરે છેઃ—

'सगकाले वोलीणे वरिसाण सएहिं सत्तहिं गएहिं ।
एगदिणेणूणेहिं रइया अवरण्हवेलाये ॥

આથી સમજાય છે કેઃ ' શકથી એક દિવસ ન્યૂન સાતસો (૭૦૦) વર્ષ વીત્યા બાદ અપરાહ્ણ સમયે – દિવસના નમતા પહોરે ' શ્રી કુવલયમાલા કથા 'ની રચના થઈ છે.'

એટલે આથી કથાકાર શ્રી ઉદ્યોતનસૂરિજીની હયાતિ શકનો ૭ મો શતક નિશ્ચિત થાય છે, જ્યારે શક અને વિક્રમના કાલને લગભગ ૧૩૦ વર્ષનો તફાવત રહે છે, એટલે શકની પછી

૪

આટલાં વર્ષ બાદ વિક્રમનો કાલ ગણાય છે. આથી પ્રસ્તુત કથાકારનો સત્તાકાલ વિક્રમના નવમા શતકની શરૂઆત લગભગનો કહી શકાય. આ ગણનાથી કથાકાર પૂ. શ્રી ઉદ્યોતન-સૂરિજીના વિદ્યાગુરુ પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિદેવનો સત્તાસમય, વિક્રમની આઠમી શતાબ્દિની છેવટનો લગભગ ગણી શકાય.

વર્તમાનકાલીન ઐતિહ્યવિદોમાં મતભેદ

ચૌદસો મૌલિક ગ્રન્થકૃતિઓનું સફળ રીતે સર્જન કરનાર તેમજ જૈનશાસનના અદ્વિતીય પ્રભાવક પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના સત્તાકાલને અંગે, સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષ નિર્ણયપર આવવાનું કાર્ય એટલા જ સારુ જવાબદારી ભરેલું તેમજ અઘરું છે, કેઃ તેઓશ્રીની કોઈ પણ કૃતિઓમાં પોતાના સત્તાકાલને અંગે સ્હેજ પણ નિર્દેશ મળી શકતો નથી. એટલે જ તેઓશ્રીના સત્તાકાલને અંગે ભૂતકાલીન પ્રબન્ધ, કથા વગેરે ગ્રન્થોમાંથી પણ પરસ્પર એક બીજાથી તદ્દન ભિન્ન ભિન્ન જણાતાં વિધાનો આજે આપણને મળે છે.

અગાઉ જણાવ્યા મુજબ ઐતિહ્ય વિષયોમાં રસ લેનારાઓ પણ વર્તમાનમાં પૂજનીય સૂરીશ્વરજીના સત્તાકાલને નિર્ણીત કરવાને સારુ અનેક પ્રકારના પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. શોધ-ખોળ અને સંશોધનના પરિણામે તેઓ તરફથી તેને અંગે આજે આપણી સમક્ષ આ વિગતો રજુ થઈ છે.

આપણે સમજીએ છીએ કેઃ ઇતિહાસની પ્રકૃતિ—ઇતિહાસમાં રસ લેનારાઓની પ્રકૃતિ હંમેશા ખાંખાખોળ કરવાની હોય છે. કાંઈને કાંઈ શોધખોળ કરવાને સારુ ઐતિહ્યવિદો અતિશય ઉત્સુક હોય છે. પ્રસ્તુત પૂ. સૂરીશ્વરજીના સત્તાકાલને અંગે પણ આમ જ બનવા પામ્યું છે. મારી સમજણ મુજબ સર્વ પ્રથમ આજથી લગભગ ૨૪ વર્ષ અગાઉ, 'શ્રી હરિભદ્રસૂરિચરિત્ર' નામના સસ્કૃત નિબંધમાં પં. હરગોવિંદદાસે પૂ. સૂરીશ્વરજીના સત્તાકાલને અંગે કેટલીક વિચારણા [કે જેને આપણે ઐતિહ્ય વિષયોમાં કાંઈક અન્વેષણ કરવાની સ્વભાવ સહજ પ્રકૃતિ કહીએ છીએ] કરવા પૂર્વક એ મુજબ વિધાન કર્યું છે, જેનો સાર આ છે.[૪] 'સામાન્ય રીતે પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિવરનો સત્તાકાલ, ઉપમિતિકથાકાર પૂ. શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિની પૂર્વનો સ્પષ્ટ છે, જ્યારે ચોક્કસ સમય જાણવાને સારુ પૂ. પ્રદ્યુમ્નસૂરિ વગેરે ગ્રન્થકારોના સૂચન મુજબ ભ૦ શ્રીવીરના નિર્વાણથી લગભગ ૧૧ મા શતકમાં એટલે વિક્રમનો છઠ્ઠો શતક આશરે કહી શકાય.'

વળી આ૦ શ્રી સાગરાનન્દસૂરિજીએ 'શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા'ની પ્રસ્તાવનામાં પ્રસંગને પામીને પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીના સત્તાકાલને અંગે કેટલીક વિગતો જણાવીને આ મતલબનું સૂચવ્યું છે કે 'પૂ. યાકિનીધર્મસૂનુ આચાર્ય ભગવાન શ્રી હરિભદ્રસૂરિવરની વિદ્યમાનતા ભ૦ શ્રી મહાવીર પરમાત્માના નિર્વાણથી ૧૦૫૦ મા વર્ષો [એટલે વિક્રમના ૫૮૦

૪ 'एवं च सामान्यतः सिद्धर्षिसूरिप्राच्यत्वे हरिभद्रसूरेर्विदितेऽपि विशेषतः समयजिज्ञासापरिपूर्त्यै वक्ष्यमाणानि प्राचामेत्र वचनानि पर्याप्तानि, येषु जन्मादिसमयेऽनिदर्शितेऽपि, दर्शितेन वीरादेकादश-शताब्दिरूपेण विक्रमाद् वा षष्ठशताब्द्यात्मकेन तन्निर्वाणसमयेन + + +' श्री–हरिभद्रसूरिचरित्रम्, पृ. ३६ [१९७३].

અને ઇસુના ૬૩૬ ના વર્ષમાં] દરમ્યાન હોવી સંભાવ્ય છે' જ્યારે મુનિરાજ [વર્તમાનમાં પંન્યાસજીશ્રી] શ્રી કલ્યાણવિજયજી મહારાજ પણ પૂ. પ્રસ્તુત સૂરિવરના સત્તાસમયને સારુ આ રીતનું નિર્ણયાત્મક પ્રતિપાદન આપણી સમક્ષ મૂકે છે કે[5] 'ભગવાન શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સત્તાકાલમાં પૂર્વશ્રુત નાશની તૈયારીમાં હતું. પૂર્વગત શ્રુતની તેવા પ્રકારની ખંડિત થતી દશાને જાણીને તેના કેટલાક ભાગને સંઘરી લેવાને સારુ પંચાશકાદિ વિપુલ સાહિત્યકૃતિઓને તેઓશ્રીએ રચી છે, આથી વિક્રમની છઠ્ઠી શતાબ્દિમાં તેઓની સત્તા સ્વીકારવી એ જ યોગ્ય છે, નહિતર આ વસ્તુ ઘટી શકે નહિ. વળી ભ૦ શ્રી મહાવીર પરમાત્માની ૨૭ મી પાટે આવેલા પૂ. શ્રી માનદેવસૂરિ બીજાનો સત્તાકાલ આ જ છે, એટલે તેઓને પ્રસ્તુત સૂરિવરના મિત્ર તરીકે [6]પૂર્વકાલીન ગ્રન્થકારો ઓળખાવે છે, તે પણ આથી સંગત બને છે.'

ત્યારબાદ કેટલાંયે વર્ષોના ગાળા પછી, પંન્યાસજી શ્રીકલ્યાણવિજયજી મ. પ્રસ્તુત સૂરિવરના સત્તાકાલને અંગે પોતાનું પૂર્વ મન્તવ્ય [કે જેને નિશ્ચિત અને પ્રામાણિક કરવાને સારુ પોતે તનતોડ મહેનત લઈને પ્રયત્નો કર્યા છે] બદલીને [7]'પ્રબન્ધપર્યાલોચન'માં આ મુજબ લખાણ કરે છેઃ 'આજ પહેલાં હું [પૂ. શ્રી] હરિભદ્ર [સૂરીશ્વરજી]ને વિક્રમની છઠ્ઠી સદીમાં મૂકનારાઓમાંનો એક હતો પણ હવે મ્હને લાગે છે, કે એ આચાર્યને, [8]આ ગાથોક્ત સમયથી લગભગ બસો વર્ષ પછીના સમયમાં મૂકવા વધારે યોગ્ય લાગે છે.'

પૂજનીય સૂરીશ્વરજીના સત્તાકાલને અંગે, ડૉ. હર્મન જેકોબી વગેરે પાશ્ચાત્ય શોધકો પોતાની શક્તિ-સામગ્રી મુજબ કેટલુંક અન્વેષણ કરી, 'ઉપમિતિકાર પૂ. શ્રીસિદ્ધર્ષિગણિના ધર્મબોધકર તરીકે પૂ. સૂરિવર'ને જણાવે છે, અને 'પૂ. સિદ્ધર્ષિગણિના સમકાલીન એટલે વિક્રમની દશમી શતાબ્દિમાં તેઓશ્રીની સત્તા-હયાતી સ્વીકારે છે.' જ્યારે પં. શ્રી સતીશચંદ્ર, પૂ. સૂરિવરનો સત્તાસમય, વિક્રમની આઠમી અને નવમી શતાબ્દિની મધ્યનો સ્વીકારે છે.

---

૫ भगवतां हरिभद्रसूरीणां समये पूर्वश्रुतस्य विलुप्यमानाऽवस्था, तां विप्रकीर्णदशामनुभवतस्तस्य कतिपयांशोपसंग्रहेण पञ्चाशकादिग्रन्थनिर्माणं च निवेद्यते, अथ चेदं तेषां विक्रमस्य षष्ठशतके एव विद्यमानत्वे संघटते नाऽन्यत्र । किं च वीरप्रभोः सप्तविंशे पट्टे समारूढस्य उपरितनसमयाधारकस्य द्वितीयमानदेवसूरेर्मित्रत्त्वेन वर्णयन्त्यनेके ग्रन्थकाराः'–श्री धर्मसंग्रहणी प्रस्तावना, पृ. २८ [१९७४].

૬ 'श्री कियारत्नसमुच्चय'માં પૂ. શ્રી ગુણરત્નસૂરીજી મહારાજ ફરમાવે છે કે–ख्यातः श्री-हरिभद्रमित्रमभवत् श्रीमानदेवस्ततः । આવા પ્રકારનું અને લગભગ આને મળતું કથન, પૂ. શ્રી મુનિસુન્દરસૂરિએ 'ગુર્વાવલી'માં પણ કર્યું છે. તેમજ 'અંચલગચ્છ પટ્ટાવલી', 'પૌર્ણમિકગચ્છ પટ્ટાવલી' અને 'તપાગચ્છ જીર્ણપટ્ટાવલી' વગેરેમાંથી આવા પ્રકારના ઉલ્લેખો મળી આવે છે, જેની નોંધ પં. શ્રી હરગોવિંદદાસે અને પંન્યાસજી શ્રી કલ્યાણવિજયજી મહારાજે લીધી છે.

૭ 'શ્રી પ્રભાવકચરિત્ર ભાષાન્તર'ની પૂર્વભૂમિકારૂપ ચરિત્રાન્તર્ગત પ્રબન્ધોની મીમાંસા કરવાને સારૂ આ નિબન્ધ, પૂ. પંન્યાસશ્રીએ તા. ૧૧-૮-૧૯૩૧ માં લખ્યો છે. [શ્રી આત્માનન્દ સભા ભાવનગરદ્વારા પ્રકાશિત.]

૮ पंचसए पणसीए विक्कमकालाउ झत्ति अत्थमिओ । हरिभद्दसूरिसूरो भविआणं दिसउ कल्लाणम् ।' આ ગાથાથી છઠ્ઠો શતક સિદ્ધ થાય છે.

આ મતને અનુસારે 'हरिभद्राचार्यस्य समयनिर्णयः' [હરિભદ્રસૂરિકા સમય નિર્ણય]ના ૯લેખક, પોતાના નિબન્ધમાં આને અંગે જણાવે છે કે:

अतः इससे यह अंतिम निर्णय हो जाता है कि महान् तत्त्वज्ञ [पू०] आचार्य हरिभद्र [सूरि] और 'कुवलयमाला' कथाके कर्त्ता उद्योतनसूरि उर्फे दाक्षिण्यचिह्न दोनों समकालीन थे। इतनी विशाल ग्रन्थराशि लिखने वाले महापुरुषकी कमसे कम ६७-७० वर्ष जितनी आयु तो अवश्य होगी, इस कारणसे लगभग इस्वीकी ८वीं शताब्दिके प्रथम दशकमें [पू० श्री] हरिभद्र [सूरिदेव]का जन्म और अष्टम दशकमें मृत्यु मान लीया जाय तो वह कोई असंगत नहीं मालूम होता। इस लिये हम ई० स० ७०० से ७७० (वि. सं. ७५७ से ८२७) तक [पू० श्री] हरिभद्र-सूरि [जी] का सत्तासमय स्थिर करते हैं।'

આ અન્વેષણને લીંટે લીંટે ત્યારબાદ ૧૦'જૈનદર્શન' પુસ્તકના પરિશિષ્ટમાં, પં. બેચરદાસ પણ ઉપર મુજબ પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે છે.

વિદ્વાન મુનિશ્રી રક્ષિતવિજયજી, શ્રીનંદીસૂત્ર [હારિભદ્રીય] વૃત્તિના વિદ્વત્તાપૂર્ણ ઉપક્રમમાં, પૂ. સૂરીશ્વરજીના સત્તાસમયને અંગેના પ્રચલિત મતભેદોને અતિશય સ્પષ્ટતાથી ચર્ચાની કસોટી પર ચકાસીને શુદ્ધ કાંચનની જેમ આપણી આગળ આ આશયનું પોતાનું મન્તવ્ય રજુ કરે છે: ૧૧'અમને ચોક્કસરૂપે, કોઈ પણ પ્રકારના વિસંવાદ વિના, જણાય છે કે પૂજનીય યાકિનીધર્મસૂનુ આચાર્ય ભગવાન્ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજની સત્તા અવશ્ય વિક્રમના છઠ્ઠા સૈકામાં હતી.'

આ રીતે પૂજનીય યાકિનીધર્મસૂનુ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજીના સત્તાસમયને જાણવાને સારુ, પૂર્વકાલીન પૂજનીય સૂરિદેવોના અને વર્તમાન કાલીન ઐતિહ્યવિદોના ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિકોણને સ્પર્શીને અન્વેષણ પૂર્વક અત્યાર અગાઉ પ્રસિદ્ધિને પામી ચૂકેલા મતભેદો, કે જે જાણવા જેવા હોવાથી મેં અહીં અવસરને મેળવી ટૂંકમાં રજુ કર્યા છે. આ મતભેદોને ચર્ચા કે વિવેચનની એરણપર મૂકીને તેનો નિશ્ચિત ઘાટ આપવાના ઈરાદાથી મારો આ પ્રયત્ન નથી, કેવલ અંગુલીનિર્દેશ કે જે કરવો અનિવાર્ય હતો, તેને સારુ મારો આ પ્રયત્ન છે.

[૨]

પૂ. સૂરિદેવનું ગૃહસ્થ જીવન, દીક્ષા અને સૂરિપદ

પ્રસ્તુત સૂરિદેવનું જન્મસ્થાન, કથાવલીકારના કથન મુજબ 'પિર્વગુઈ' નામની કોઈ બ્રહ્મપુરી હતું. તેઓની માતાનું નામ ગંગા હતું અને તેઓના પિતાનું નામ શંકરભટ્ટ

૯ શ્રીયુત જિનવિજયજી તરફથી આ સંસ્કૃત નિબન્ધ સંપાદિત થયો છે. તેનું હિન્દી ભાષાન્તર 'જૈન સાહિત્ય સંશોધક' [વર્ષ ૧ અં. ૧]માં પ્રગટ થયું છે.

૧૦ આ પુસ્તક મનસુખલાલ રવજી તરફથી પ્રકાશનને પામ્યું છે. [વિ. સં. ૧૯૮૦]

૧૧ 'प्रतीयते चैवं सूरिपुरर्षभाणां विद्यमानता षष्ठमवैक्रमशताब्द्यामेवाविगानतया' શ્રી नन्दीसूत्र हारिभद्रीयवृत्ति, [पृ. ३]. જેનું સંશોધન પૂ. સકલાગમરહસ્યવેદી આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયદાન-સૂરીશ્વરજી મહારાજે કર્યું છે. વિ. સં. ૧૯૮૮ માં આ ગ્રન્થનું પ્રકાશન થયું છે. પ્રસ્તુત ઉપક્રમમાં વિદ્વાન મુનિશ્રીએ પૂ. હરિભદ્રસૂરિનો સત્તા સમય છઠ્ઠો શતક નિશ્ચિત કરવા માટે પ્રામાણિક દલીલો, પૂર્વકાલીન (પ્રાચીન) સાહિત્યકારોના ઉલ્લેખો વગેરે મૂક્યું છે.

હતું. જ્યારે તેઓનું સંસારી નામ હરિભદ્ર હતું. જાતિથી હરિભદ્ર બ્રાહ્મણ હતા. જાતિના જન્મગત સંસ્કારોથી બાલ્યકાલમાં જ વિદ્યાનું સંપાદન કરવામાં શ્રી હરિભદ્ર, દરેક રીતે ઉત્સાહપૂર્ણ હતા. તેઓએ ક્રમશઃ ચૌદ વિદ્યાઓ પ્રાપ્ત કરી હતી.

ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ મેવાડ દેશના ચિતોડ [ચિત્રકૂટ]ના રાજા જિતારિએ શ્રીહરિભદ્ર પંડિતની વિદ્વત્તાની કદર કરી, પોતાના રાજ્યમાં આ મહાપંડિતને પુરોહિતના અધિકારપદે નિયુક્ત કર્યા. રાજપુરોહિત શ્રી હરિભદ્ર પંડિતને પોતાના જ્ઞાનવૈભવનો મદ હતો. આ કારણે તેઓના હૃદયમાં એ ભાવના હતી કે: 'આ છ ખંડ ધરતીમાં મારા જેવો સમર્થ વિદ્વાન બેશક કોઈ નહિ જ હોય.' 'પ્રભાવકચરિતકાર', પુરોહિત શ્રીહરિભદ્રની આ પ્રકારની અભિમાનદશાને આ મુજબના શબ્દોથી સૂચવે છે કે [12]'શાસ્ત્રોના સમૂહને તેણે પેટમાં સમાવી દીધેલો હોવાથી કદાચ તેના ભારથી પેટ ફૂટી જાય, આથી તે પુરોહિતે પોતાના પેટ પર સુવર્ણપટ્ટ બાંધ્યો હતો, તેમજ 'મારા જેવો સમસ્ત જંબૂદ્વીપમાં કોઈ નથી જ', આ વાત લોકોને જણાવવા સારુ તે પોતાના હાથમાં જમ્બૂવૃક્ષની એક લતા નિરંતર રાખતા.'

જૂના ઐતિહાસિક રાસાઓમાં અને અન્ય અનેક પ્રબન્ધ ગ્રન્થોમાં આવું કે આને લગભગ મળતું વર્ણન સાંભળવામાં આવે છે કે 'કેટલાક શૂરવીર રાજાઓ પોતાની પાસે શસ્ત્ર, અસ્ત્ર વગેરે લડાયક સામગ્રીઓને રાખવા ઉપરાંત નિસરણી, કોદાળો અને જાળ પણ રાખતા, કે જેથી નિસરણી દ્વારા શત્રુને આકાશમાંથી પકડી શકાય, કોદાળાથી જમીનમાંથી ખોદી શકાય તેમ જ ઊંડા પાણીમાંથી જાળ નાંખીને પણ બ્હાર કાઢી શકાય.

શ્રી હરિભદ્ર પંડિતે, પોતે પ્રકાંડ વિદ્વાન હોવાથી એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે 'જેના વચનને હું ન સમજી શકું તેનો હું શિષ્ય થઈને રહું'. પુરોહિત શ્રી હરિભદ્રની આ પ્રતિજ્ઞા અવશ્ય સામાન્ય દૃષ્ટિયે પુરોહિતની પોતાની અક્કડતાનું મૂર્ત પ્રતીક ગણી શકાય, છતાંયે કહેવું જોઈએ કે: આ પ્રતિજ્ઞા, હરિભદ્ર પુરોહિતની હૃદયગત સરળતા, નિખાલસવૃત્તિ વગેરેને બેશક પૂરવાર કરે છે. પોતાની પ્રતિજ્ઞાના પાલનમાં તેઓ સદાકાલ જાગૃત હતા.

એક વેળા રાજપુરોહિત શ્રી હરિભદ્ર, પાલખીમાં બેસી રાજરસ્તેથી જતા હતા. તે અવસરે અચાનક રાજાનો વિશાલકાય હાથી રૌદ્રમૂર્ત્તિ બનીને ભાગી છૂટયો હતો. રાજ-રસ્તાપર ચાલતા માનવસમુદાયમાં આ બનાવથી ભયની લાગણી જન્મી હતી. વાતાવરણ લગભગ તંગ બન્યું હતું. શ્રી હરિભદ્ર પંડિત સમયને ઓળખી આવા વિકટ અવસરે બાજુના જૈનમંદિરમાં પોતાના રક્ષણને સારુ પેઠા. જિનમંદિરમાં દેવાધિદેવ ત્રિલોકનાથ શ્રી વીતરાગ પરમાત્માની ભવ્ય, મનોહર અને પ્રશાન્ત મૂર્તિપર તેમની દૃષ્ટિ પડી. પણ પરાપૂર્વથી બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ-જૈન સંસ્કૃતિ વચ્ચેનું ચાલી આવતું જૂગજુનું દૃષ્ટિવિષ પુરોહિતના હૈયામાં ફરી એક વાર ઘેરાવા લાગ્યું. વીતરાગ પરમાત્માની પ્રશમરસભરી મૂર્તિને જોઈને તેઓ બોલ્યાઃ '**वपुरेव तवाचष्टे स्पष्टं मिष्टान्नभोजनम्**' [તારું શરીર અવશ્ય મિષ્ટાન્ન ભોજનને આપમેળે કહી આપે છે.] પુરોહિતની દૃષ્ટિ આ અવસરે વિકૃત હતી. એમના વચનોમાં કેવળ

---

૧૨ स्फुटति जठरमत्र शास्त्रपूरादिति स दधावुदरे सुवर्णपट्टम् ।
मम सममतिरस्ति नैव जंबूक्षितिवलये वहते लतां च जम्ब्वाः ॥
–પ્રભાવક ચરિત શ્લો. ૧૦ [નિર્ણયસા. પ્રેસ. પૃ. ૧૦૪] [સિંઘી ગ્ર. પૃ. ૬૨]

હાસ્ય કે કુતૂહલ તરી આવતું હતું. ત્યારબાદ તોફાનનું વાતાવરણ શમી જતાં શ્રી હરિભદ્ર પુરોહિત પોતાના આવાસસ્થાને ગયા.

એક દિવસ હરિભદ્ર પંડિત, રાજ્યમહેલમાંથી નીકળીને રાજરસ્તા પર થઈ પોતાના ઘર ભણી ચાલ્યાં જતા હતા. રસ્તામાં અચાનક કોઈક [13]ઘરડી સ્ત્રીનો મધુર સ્વર પુરોહિતના કાનપર અથડાયો. તદ્દન અપરિચિત અને ગૂઢાર્થમય શબ્દોથી ઘુંટાઈને કર્ણપટ પર ઝીલાતા એ સ્વરમાં પંડિત શ્રી હરિભદ્રને સાચે જ કાંઈક નૂતનતા લાગી. પંડિતજી આશ્ચર્યપૂર્ણ વદને ત્યાં થંભ્યા. તેમણે સ્વરમાં ઘુંટાતા તે શબ્દોને ઉકેલવા ફરીવાર પયત્ન કર્યો, તે શબ્દો આ મુજબ ગાથાબદ્ધ હતા—

'चक्कीदुगं हरिपणगं पणगं चक्कीण केसवो चक्की ।
केसव चक्की केसव दुचक्की केसव चक्की य ॥'[14]

હરિભદ્ર પંડિતને ચાક ચિક સિવાય આ ગાથામાં બીજું કાંઈ ન જણાયું. સ્થવિરા સ્ત્રીની પાસે જઈ, જિજ્ઞાસુભાવે પંડિતે પ્રશ્ન કર્યો: 'ભગવતી! તમારા આ શબ્દોને વિચારવા છતાંયે એના ગૂઢ રહસ્યને – અર્થને હું ન પામી શકયો. માતાજી! આનું રહસ્ય કૃપયા મને સમજાવશો. આ શબ્દોમાં આ બધું ચાકચિક્ય શું?' હરિભદ્ર પંડિતના આ પ્રશ્નમાં જિજ્ઞાસુ જેટલી સરળતા હતી, વાણી નમ્ર અને વિનયી હતી, સ્વભાવગત અક્કડતા રહેવા પામી ન હતી.

શ્રી જિનભટસૂરિના આજ્ઞાવર્તી સાધ્વીસમુદાયના ધર્મપ્રવર્તિની શ્રી યાકિની મહત્તરાએ શ્રી હરિભદ્ર પંડિતને મૃદુ સ્વરે કહ્યું: 'દેવાનુપ્રિય! અપરિચિત આત્માઓને હંમેશા નવી વસ્તુ ગૂઢ જ રહે છે, આથી ચાકચિક્ય લાગે એ સંભાવ્ય છે' ધીરતા પૂર્વક મહત્તરા સાધ્વીજી, આટલું બોલી કરુણા ઝરતી દૃષ્ટિયે પંડિત હરિભદ્રને જોઈ રહ્યાં. તેઓએ ફરીથી જણાવ્યું 'અમારા ગુરુમહારાજ આચાર્યશ્રી આ નગરમાં બિરાજમાન છે તેઓની સેવામાં જઈ, આ ગાથાનો અર્થ પૂછવો યોગ્ય છે, અમે તેઓની આજ્ઞાને અનુસરનારાં છીએ.' યાકિની મહત્તરાની પ્રશાન્ત, ભવ્ય મુખમુદ્રાના આકર્ષણથી પુરોહિત હરિભદ્રના અન્તરના ઊંડાણમાં અપૂર્વ જ્ઞાનરેખાની પ્રગટવા લાગી. મિથ્યાત્વ, મોહ, માન વગેરે પાપવૃત્તિઓના ગાઢ તિમિર-પટળો ધીરે ધીરે ભેદાવા લાગ્યા.

બીજે દિવસે પુરોહિત હરિભદ્રે, પૂ. આચાર્ય મહારાજ શ્રી જિનભટસૂરિજીની પાસે જઈને ગાથાનો અર્થ પૂછ્યો. પૂ. સૂરિમહારાજે પુરોહિતને કહ્યું: 'મહાનુભાવ! શ્રી જૈન શાસનનું – જૈનદર્શનનું આવા પ્રકારનું આગમ સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાનનો મહામૂલો રત્નભંડાર છે. આવા ગૂઢ સાહિત્યના રહસ્યને પામવા માટે અને અર્થ પૂર્વક જૈન શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાને સારુ વિધિપૂર્વક જૈન દીક્ષાને ધારણ કરવી જોઈએ.' પૂ. આચાર્ય મહારાજના આ કથનને

---

૧૩ स्वरमशृणोन्मधुरं स्त्रियो जरत्याः'–શ્રી પ્રભાવકચરિતકાર.

૧૪ चक्रिद्विकं हरिपञ्चकं पञ्चकं चक्रिणां केशवश्चक्री ।
केशवश्चक्री केशवो द्वौ चक्रिणौ केशवश्च चक्री' ॥

જૈનશાસનની માન્યતા મુજબ વર્તમાન અવસર્પિણી કાળના ચક્રવર્તી અને વાસુદેવના ઉત્પત્તિક્રમનું આ ગાથામાં સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. આવશ્યકનિર્યુક્તિની આ ગાથા છે.

સ્વીકારી પુરોહિત હરિભદ્ર પંડિતે, તેઓશ્રીની સેવામાં જૈન દીક્ષાને ગ્રહણ કરી અને તેઓનો શિષ્યભાવ સ્વીકાર્યો.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજના દીક્ષા પ્રસંગને અંગે 'પ્રભાવકચરિત'માં ઉપર મુજબની હકીકત છે. જ્યારે કથાવલીકાર આ પ્રસંગને અંગે આ પ્રકારની હકીકત જણાવે છે: 'જ્યારે હરિભદ્ર પંડિતે '**चक्किदुगं**' એ ગાથાનો અર્થ સાધ્વીજીને પૂછ્યો, ત્યારે મહત્તરા તેમને (શ્રી હરિભદ્ર પંડિતને) પૂ. શ્રી [૧૫]જિનદત્તસૂરિપાસે લઈ ગયા અને સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. એટલે પૂ. આચાર્ય મહારાજે એ ગાથાનો સવિસ્તર અર્થ શ્રી હરિભદ્ર પુરોહિતને કહ્યો. તે સાંભળી શ્રી હરિભદ્ર પંડિતે પોતાની પ્રતિજ્ઞાની વાત કહી. તેના ઉત્તરમાં આચાર્યે કહ્યું : 'મહાનુભાવ! જો એમ છે, તો તું એ મહત્તરાનો ધર્મપુત્ર થઈ શકે છે.' તેમણે પૂછ્યું: 'ભગવન્! ધર્મનું સ્વરૂપ જણાવો!' આથી પૂ. શ્રી જિનદત્તસૂરિજીએ ધર્મનું સ્વરૂપ જણાવ્યું. પુરોહિતે ફરી પૂછ્યું: 'આવા પ્રકારના ધર્મનું ફળ શું?' આના જવાબમાં આચાર્ય મહારાજે ફરમાવ્યું: 'સકામવૃત્તિવાળાઓને ધર્મનું ફળ સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિરૂપ છે, અને નિષ્કામ વૃત્તિવાળાઓને માટે ધર્મનું ફળ 'ભવવિરહ' [સંસારનો નાશ – મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિ] છે.' આ સાંભળીને શ્રી હરિભદ્ર પંડિતે કહ્યું: 'ભગવન્! મને ભવવિરહ જ પ્રિય છે, માટે તેમ કરો કે જેથી હું ભવવિરહને પ્રાપ્ત કરી શકું'. આચાર્ય મહારાજે આના ઉપાય તરીકે સર્વ પ્રકારના પાપના ત્યાગરૂપ શ્રમણપણું સ્વીકારવાને જણાવ્યું. હરિભદ્રે તેમ કરવા ખુશી બતાવી અને આચાર્ય મહારાજ શ્રી જિનદત્તસૂરિએ તેમને જૈન દીક્ષા આપી.'+

જૈન દીક્ષાના સ્વીકાર બાદ, મુનિ હરિભદ્રજીના જીવનમાં પૂર્વકાલીન અક્કડતા કે જ્ઞાનમદ જેવું કશું જ રહેવા પામ્યું ન હતું. શ્રી યાકિની મહત્તરાના શુભ સંયોગથી શ્રી જૈન-શાસનની પોતાને પ્રાપ્તિ થઈ અને એ રીતે જાણે નવો અવતાર મળ્યો આમ સમજી, તેઓ ભગવતી યાકિનીને પોતાની ધર્મજનની તરીકે સ્વીકારીને, પોતાને તે મહત્તરાના 'ધર્મસૂનુ' તરીકે ઓળખાવવા લાગ્યા, દેવાધિદેવ શ્રી વીતરાગ પરમાત્માની ભવ્ય મૂર્તિને શ્રદ્ધા, સંવેગ વગેરે અનુપમ ગુણોથી વાસિત શ્રી હરિભદ્રમુનિ '**वपुरेव तवाचष्टे भगवन्!**

---

૧૫ જો કે 'પ્રભાવકચરિત', 'ગણધરસાર્ધશતક' વગેરે ગ્રન્થોમાં, 'હરિભદ્ર પુરોહિત પૂ. શ્રી જિનભટસૂરિજી પાસે ગયા. અને તેઓની પાસે દીક્ષા લઈ શિષ્ય થયા' આ પ્રકારનો ઉલ્લેખ મળે છે. કથાવલીમાં 'પૂ. શ્રી જિનદત્તસૂરિ'નું નામ છે. તેમજ પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ પોતાની કૃતિઓમાં કોઈક સ્થાને આ રીતે જણાવે છે.–' समाप्ता चेयं शिष्यहिता नामावश्यकटीका। सिताम्बराचार्य-जिनभटनिगदानुसारिणो विद्याधरकुलतिलका-चार्यजिनदत्तशिष्यस्य धर्मतो याकिनीमहत्तरासूनो-रल्पमतेराचार्यहरिभद्रस्य।' આ ઉલ્લેખથી પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીના ગુરુ પૂ. શ્રી જિનદત્તસૂરિજી જણાય છે. જ્યારે વળી કોઈક ગ્રન્થની પ્રશસ્તિમાંથી પૂ. સૂરિજીનું જ લખાણ આ મુજબનું મળી આવે છે: 'आचार्यजिनभटस्य हि सुसाधुजनसेवितस्य शिष्येण, जिनवचनभावितमतेर्वृत्तवतस्तत्प्रसादेन। किंचित् प्रक्षेपसंस्कारद्वारेणैवं कृता स्फुटा आचार्यहरिभद्रेण टीका प्रज्ञापनाश्रया' આમાં પૂ. શ્રી જિનભટસૂરિજીના શિષ્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી જણાય છે. આ બધી પરંપરાની હકીકત મેળવીને વિચારતાં લાગે છે કે 'શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીના ગુરુ-દીક્ષાદાયક શ્રી જિનદત્તસૂરિ હોય અને શ્રી જિનભટસૂરિજી, તેઓના આજ્ઞાકારી ગણનાયક હોય.' तत्त्वं केवलि गम्यम्

+ 'પ્રબન્ધ પર્યાલોચન' પરથી.

वीतरागताम् । [ભગવન્! તારી શમરસ ઝરતી ભવ્ય દેહલતા જ તારા વીતરાગપણાને સ્પષ્ટ રીતે સૂચવે છે.] આ રીતે હવે વાસ્તવિક જ્ઞાનદષ્ટિથી નિરખવા લાગ્યા.

ચૌદ વિદ્યાના પારગામી શ્રી હરિભદ્રમુનિ, શ્રી જૈનશાસનની સેવામાં સંપૂર્ણ રીતે સોંપાઈ ગયા. જ્ઞાનનો નિર્મળ ગંગાપ્રવાહ હવેથી યોગ્ય રીતે સન્માર્ગમાં વહેવા લાગ્યો. પૂ. ગુરુમહારાજશ્રીની સેવામાં રહી, વિનયપૂર્વક શ્રી જિનશાસનનાં પરમ રહસ્યોને તેઓએ અલ્પકાળમાં મેળવી લીધાં. શ્રી જિનેશ્વરદેવપ્રણીત રત્નત્રયીની આરાધનામાં વિનીતભાવે તેઓ પોતાનું સંયમજીવન ગાળવા લાગ્યા. યોગ્યતા જોઈ ને ગુરુમહારાજે તેઓને સૂરિપદના અભિષેકપૂર્વક પોતાના પટ્ટપર સ્થાપિત કર્યા.

સૂરિદેવના શિષ્યોનું બૌદ્ધમઠમાં ગમન

પૂજ્ય સૂરિદેવનો શાસ્ત્રભ્યાસ ખૂબ જ વિશાળ હતો. જ્ઞાનનું સંપાદન કરવાની તેઓ શ્રીની ઉત્સુકતા તીવ્ર હતી. સર્વ દર્શનોના સિદ્ધાન્ત–રહસ્યોને તેઓશ્રીએ ખૂબ સારી રીતે હસ્તગત કર્યાં હતાં. સૂરિજીના ભાણેજ હંસ અને પરમહંસ સૂરિજીના ઉપદેશને પામી જૈન દીક્ષાને સ્વીકારી સૂરિજીના શિષ્ય બન્યા હતા. સૂરિજીના શિષ્યપરિવારમાં હંસ અને પરમહંસના નામનો ઉલ્લેખ ખાસ આવે છે. આથી સમજાય છે કે તેઓશ્રીને મુખ્ય રીતે આ બે વિદ્વાન અને શક્તિશાળી શિષ્યો હોવા જોઈએ. સૂરિજીએ આ બન્નેને વ્યાકરણ, સાહિત્ય તથા દર્શન શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરાવી અત્યન્ત નિપુણ બનાવ્યા હતા.

સૂરિજીના સત્તાકાલમાં બૌદ્ધદર્શનની ઘણી પ્રબલતા હતી. કેટલાક દેશોમાં બૌદ્ધધર્મ રાજ્યના આશ્રય તળે હોવાથી બૌદ્ધદર્શનનો ફેલાવો ઘણી જ શીઘ્રતાથી તે કાળના જનસમુદાયમાં થઈ શક્યો હતો. અનેક બૌદ્ધ વિદ્યાપીઠોમાં બૌદ્ધદર્શનના સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન રાજ્ય તરફથી ઘણી જ સગવડતાથી અપાતું હતું. સૂરિજીના શિષ્ય હંસ અને પરમહંસને પણ આથી બૌદ્ધ વિદ્યાપીઠો – મઠોમાં જઈ બૌદ્ધદર્શનનું જ્ઞાન મેળવવાની આતુરતા થઈ આવી. સૂરિજીની સેવામાં તે બન્ને જણાએ પોતાની મનોભાવના વ્યક્ત કરી. નિમિત્તશાસ્ત્રના સામર્થ્યથી ભાવિકાલના અપાયને જાણીને પૂજ્ય સૂરિદેવે તેઓને અનુમતિ આપી નહિ. ભવિતવ્યતા વિવેકશીલ આત્માઓને પણ ભૂલવે છે. આથી ગુરુમહારાજની અનુમતિ મેળવ્યા વિના કેવળ શાસ્ત્રાભ્યાસની ધૂનમાં તે બન્ને શિષ્યો ત્યાંથી વિહાર કરી બૌદ્ધવિદ્યાપીઠમાં ગયા.

બૌદ્ધ વિદ્યાપીઠમાં રહીને હંસ અને પરમહંસે ધીરે ધીરે બૌદ્ધદર્શનના સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માંડ્યું. બૌદ્ધમઠમાં તેઓએ તદ્દન ગુપ્ત રીતે રહીને અભ્યાસ કર્યો, અને પોતાના નામને ગોપવીને તેઓ ત્યાં રહેવા લાગ્યા. વિદ્યાપીઠના કુલપતિએ આ બન્ને નવા શિષ્યોને સારુ અભ્યાસ અને ભોજનની સઘળી સગવડો કરી દીધી હતી. કઠિનમાં કઠિન શાસ્ત્રોને પણ તેઓ સ્હેજમાં સમજી લેતા અને પોતાના અતુલ બુદ્ધિપ્રભાવથી બૌદ્ધશાસ્ત્રોના ઉપયોગી પાઠોને પણ તેઓએ કંઠસ્થ કરી લીધા. વળી અવસર મેળવીને તે શાસ્ત્રોમાં આવેલા જૈનમતના ખંડનનું ખંડન ટૂંકમાં પાનાઓ પર તેઓએ નોંધી લેવા માંડ્યું. આ પાનાંઓને તેઓ પોતાની પાસે અત્યન્ત છૂપાવીને રાખતા હતા.

એક દિવસે અચાનક એ પાનાંઓ ઊડતા ઊડતા કોઈ બૌદ્ધભિક્ષુના હાથમાં આવી ગયાં. આને અંગે હંસ અને પરમહંસને તે બૌદ્ધમઠમાં ઘણી જ મુશ્કેલીઓ સહવી પડી હતી.

સાહસ અને ધીર બનીને તે બન્ને જણા બૌદ્ધ વિદ્યાપીઠને છોડીને છેવટે હિમ્મતપૂર્વક ગુરુ-મહારાજની પાસે જવાને ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. આ સમાચાર તંરત જ ત્યાંના કુલપતિ બૌદ્ધાચાર્યને મળ્યા. તેણે ત્યાંના બૌદ્ધરાજાની મદદથી તે બન્ને જણાને પકડવાને તેઓની પૂઠે શસ્ત્રસજ્જ લશ્કર રવાના કર્યું. શ્રીહંસ અને શ્રી પરમહંસ જો કે સહસ્રયોધી હતા, એકલે હાથે એક વેળાયે એક હજાર સૈનિકોને પહોંચી વળવાની એ બન્નેમાં શક્તિ હતી. તેઓએ ગૃહસ્થપણામાં એની તાલીમ મેળવેલી હતી. એ પૂઠે પૂરપાટ ધસી આવતા રાજ-લશ્કરનો તેઓએ શક્તિ મુજબ મર્યાદામાં રહી યોગ્ય પ્રતીકાર કરવો ચાલુ રાખ્યો. લશ્કરની સાથે એ બન્ને જણાને લાંબા સમય સુધી ઝપાઝપી ચાલી હતી. શ્રીહંસ એ ઝપાઝપીમાં અનેક ઘાતકી જખમોથી જખમી બની ચાળણી જેવા થઈ છેવટે ધરણી પર ઢળી પડ્યા અને ત્યાં જ મૃત્યુ પામ્યા.

શ્રીપરમહંસે ત્યાંથી નાસીને નજીકના નગરમાં જઈ ત્યાંના રાજા સૂરપાલને આ હકીકત જણાવી, આથી શરણાગતવત્સલ તે રાજાએ બૌદ્ધરાજાના સૈન્યનો મજબુત સામનો કરી શ્રી પરમહંસનું રક્ષણ કર્યું. આ અને આના જેવી ઘણી આકરી કઠિનાઈઓથી કોઈ રીતે પોતાની જાતને ઉગારી શ્રી પરમહંસ છેવટે ગુરુમહારાજ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીની સેવામાં આવી પહોંચ્યા. પૂજ્ય ગુરુમહારાજની સેવામાં તેમણે પોતાથી ઇરાદાપૂર્વક આચરાઈ ગયેલ અવિનયના પાપની પૂર્ણ પશ્ચાત્તાપ પૂર્વક ક્ષમા માંગી. તેમજ અત્યાર સુધીની સઘળી હકીકત તેમણે સૂરિજીને કહી સંભળાવી. મહામુશ્કેલીયે છૂટી નીકળેલા શ્રી પરમહંસનું શરીર અત્યાર અગાઉ ઘણું જ લથડી ગયું હતું. કેવળ સૂરિજીના દર્શનની અને પોતાના તેમજ પોતાના ભાઈ હંસના અવિનયની ક્ષમા મેળવવાની એક છેલ્લી ઉત્કંઠા હતી. આ રીતે તે પૂર્ણ થતાં પરમહંસે પણ, સૂરિજીને મળ્યા પછી થોડા જ સમયમાં, સમાધિપૂર્વક પોતાના ભાઈ હંસની પાછળ પરલોક–ગમન કર્યું.

સૂરિદેવનો કોપ : બૌદ્ધો સાથે વાદવિવાદ

આમ બે શક્તિશાળી શિષ્યોના જવાથી શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીને ખૂબ લાગી આવ્યું. મોહનું સામર્થ્ય સાચે પ્રબલ છે! સમર્થ શ્રુતધર મહાત્મા પુરુષો પણ અવસરે મોહવશ બની આત્મજાગૃતિ ગુમાવી દે છે, અકૃત્યને પણ કદાચ આચરી નાંખે છે. શિષ્યોના આ સંહાર-પ્રસંગથી સૂરિજીના શાન્તરસઝરતા નિર્મળ આત્મામાં કલુષિત વાતાવરણ જન્મ્યું હતું. બૌદ્ધો તરફના આવા ઘાતકી કૃત્યનો કોઇ પણ રીતે બદલો લેવાની તીવ્ર ઇચ્છા સૂરિજીને આથી થઈ આવી. સૂરિજી ત્યાંથી વિહાર કરી સૂરપાલ રાજાના નગરમાં પધાર્યા. રાજા સૂરપાલને આ સઘળી હકીકત તેઓએ કહી સંભળાવી. સૂરપાલ રાજાએ સૂરિજીની ઇચ્છાને જાણીને બૌદ્ધભિક્ષુઓને વાદ કરવાને માટે પોતાના દૂતોદ્વારા કહેણુ મોકલ્યું. દૂતનાં વચનોથી ઉશ્કેરાટને પામેલા બૌદ્ધસાધુઓ ત્યાંથી વિહાર કરી સૂરપાલની રાજસભામાં વાદ કરવાને આવ્યા. સૂરિજી અને બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ વચ્ચેના આ વાદની શરત, કે જે સૂરપાલ રાજાએ સૂરિજીની સમ્મતિપૂર્વક નિશ્ચિત કરી હતી તે શરત, ખૂબ જ કડક હતી. કેવળ શિષ્યના દુ:ખદ અવસાનથી અને બૌદ્ધો પરના પ્રબલ રોષથી કષાયને આધીન બનીને સૂરિજીએ આ શરતને કબૂલી હતી. તે શરત એ હતી કે: 'આ વાદમાં જે પક્ષ, પરાભવને પામે તે

પક્ષના માણસોએ અતિશય ગરમ કરેલા તેલની કડાઈમાં પડીને બળી મરવાની કડક શિક્ષા સ્વીકારવા '. સૂરપાલરાજાની રાજસભામાં કેટલાયે દિવસો સુધી પરસ્પરનો આ વાદવિવાદ ચાલૂ રહ્યો હતો. સૂરિજીએ પોતાના અદ્ભુત તર્કસામર્થ્ય અને અનન્ય જ્ઞાનવૈભવથી બૌદ્ધભિક્ષુઓને વાદમાં જીતી લીધા. પ્રભાવકચરિતકાર બૌદ્ધોના પરાજય પછીની હકીકતની નોંધ લેતાં આ મુજબ જણાવે છે કે—'કેટલાકનું માનવું છે કે પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ વાદમાં જયને મેળવ્યા બાદ પોતાના મંત્રસામર્થ્યથી અતિશય ગરમ તેલની કડાઈમાં નાંખવાને સારુ બૌદ્ધભિક્ષુઓને ખેંચી આણ્યા હતા.' [પ્રભાવકચરિત. શ્લો. ૧૮૦ નિ. સા. પૃ. ૧૧૭.]

શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીના પરમગુરુ આચાર્ય મહારાજ શ્રી જિનભટસૂરિજીને આ હકીકતની જાણ થતાં તેઓએ તરત જ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીની પાસે પોતાના બે વિદ્વાન શિષ્યોને તેઓના કષાયની શાન્તિને માટે મોકલ્યા હતા. તે બે મુનિવરોએ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીની પાસે આવીને ગુરુમહારાજે કષાયના ઉપશમને માટે આપેલી [૧૬] ત્રણ ગાથાઓ તેઓને સોંપી. આથી સૂરિજીનો કષાય એકદમ શમી ગયો. પોતાની કષાયવિવશતાથી પોતાના જ હાથે આચરાઈ ગયેલાં તે દુષ્કૃતોને માટે સૂરિજીને તીવ્ર પશ્ચાત્તાપ થઈ આવ્યો. અને ગુરુમહારાજની પાસે તેમણે પોતાના દુષ્કૃતનું પ્રાયશ્ચિત્ત મેળવી શુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીના જીવનપ્રસંગોને અંગેની હકીકતોમાં અનેક પ્રકારની ભિન્નતા આજે નજરે પડે છે. કોઈ ગ્રન્થમાં અમુક પ્રસંગ અમુક રીતે રજૂ થએલો હોય છે, જ્યારે કોઈ ગ્રન્થમાં એ પ્રસંગ કોઈ બીજી રીતે નોંધાયેલો માલુમ પડે છે. આથી બની શકે તેટલી કાળજીપૂર્વક પરસ્પરની હકીકતોનો મેળ સધાય તે રીતે સૂરિજીના જીવનપ્રસંગોની આછી પાતળી રેખા દોરવાનો કેવળ મારો આ પ્રયત્ન છે. ઐતિહાસિક વિગતોની જેમ, પ્રાચીન મહાપુરુષોના જીવનપ્રસંગોની નોંધ લેવામાં પણ, નોંધ લેનારે ખૂબ જ ઘટતી તકેદારી રાખવી પડે છે, આજુબાજુથી સામગ્રીઓને મેળવીને યોગ્ય સંશોધન પૂર્વક તત્કાલીન જનસમાજના માનસને પચી શકે તે જ રીતે તે નોંધને અક્ષર દેહ આપી બહાર મૂકવી ઘટે. નહિતર અર્થનો અનર્થ પણ થવાના પ્રસંગો ઊભા થાય.

શ્રી પ્રભાવકચરિતકારની નોંધ પરથી પૂ. સૂરિજીના જીવન પ્રસંગોને અંગે ટૂંકમાં મેં ઉપર મુજબ જણાવ્યું. આ વિષયમાં 'કથાવલી'માં જે વર્ણન છે[૧૭] તેનો સાર આ પ્રમાણે:

'શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીને સમર્થ વિદ્વાન શાસ્ત્રકુશલ શ્રી જિનભદ્ર અને શ્રી વીરભદ્ર નામના બે શિષ્યો હતા. તે સમયે ચિત્તોડમાં બૌદ્ધમતનું પ્રાબલ્ય હતું. તેથી પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીના અપૂર્વ જ્ઞાનવૈભવ, પરમશાસન પ્રભાવના વગેરે ગુણસમૃદ્ધિની બૌદ્ધો ઘણી ઈર્ષ્યા કરતા હતા. આ જ કારણથી પ્રસંગને મેળવીને પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીના આ બન્ને શિષ્યોને બૌદ્ધલોકોએ

૧૬ પૂ. શ્રી જિનભટસૂરિજીએ મોકલેલી 'गुणसेण अग्गिसम्मा' આદિ ગાથાઓ પરથી, પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ 'समराइच्चकहा' નામના પ્રાકૃત કથાગ્રન્થની રચના કરી હતી. તે ગ્રન્થ વાચકને સંવેગરસથી તરબોળ કરી દે તેવો છે.

૧૭ 'પ્રબન્ધપર્યાલોચન' પરથી.

છૂપી રીતે મારી નાખ્યા. પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીને આ વાતની ખબર મળતાં તેઓ ઘણા જ દિલગીર થયા. મોહના ઉદયને આધીન બની તેઓએ અનશન કરવાનો ઉતાવળો નિશ્ચય કર્યો. પણ વિવેકવૃત્તિ જાગૃત થતાં એ નિશ્ચયને પડતો મૂક્યો. છેવટે તેઓએ સાહિત્યરચનાને–ગ્રન્થસ્થ વાઙ્‌મયને પોતાની શિષ્યસંતતિ માનીને સાહિત્યસર્જન દ્વારા જૈનશાસનની સેવા કરવાની અને પોતાની શક્તિઓનો સદુપયોગ કરવાની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી.'

શિષ્યવિરહનું દુઃખ : તેનું નિવારણ

પૂજ્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ દ્વારા શ્રી જૈનશાસનની સેવા કરવાનો શુભ પ્રસંગ મેળવ્યો અને અનુપમ પ્રકારની જે સાહિત્ય – શાસનસેવા કરી, તેને લગતી હકીકત ઉપરની હકીકતથી કાંઈક ભિન્ન રીતે 'પ્રભાવકચરિત'માંથી મળી રહે છે, જેનો સાર આ મુજબ છેઃ

'પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ પોતાના ગુરુદેવના ઉપદેશથી ક્રોધનો ત્યાગ કર્યો. પણ એઓના મનમાંથી શિષ્યોના વિરહનું દુઃખ ટળતું નથી. સાચે '**कर्मणां गहना गतिः**' – [કર્મોની કળા અકળ છે, એની ગતિ ગહન છે] કે જેથી આવા સમર્થ શાસનપ્રભાવક મહાપુરુષો પણ અવસરે તે કર્મના યોગે પોતાના સમાધિધનને ખોઈ નાખે છે.

'શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીની આવી પરિસ્થિતિને સમજી તેઓને સમાધિમાર્ગમાં દૃઢ કરવાને સારુ, ભગવાન શ્રી નેમિનાથ પરમાત્માની શાસનાધિષ્ઠાયિકા શ્રી અમ્બિકાદેવી કે જે શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીને સહાયકારિણી હતી, તેણે એક વેળાયે પ્રગટ થઈ તેઓશ્રીને યોગ્ય શબ્દોમાં શિષ્યવિરહના દુઃખને ભૂલી જવાનું કહ્યું. પૂ. સૂરિજીએ અમ્બિકાદેવીને આના જવાબમાં જણાવ્યુંઃ 'બીજું મને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ કે શલ્ય નથી, કેવળ મને એક જ વસ્તુ દુઃખ દે છે કે ગુરુશિષ્યની પરંપરારૂપ પાટપરંપરા મારા પછી આગળ ન વધી શકી. કારણ કે મને શિષ્ય–પરિવાર ન રહ્યોઃ' આ સાંભળીને ફરી અંબિકાદેવીએ કહ્યું કેઃ 'શિષ્યસંતતિનું પુણ્ય તમારે નથી. માટે જૈનશાસનના સાહિત્યની સેવા કરવા પૂર્વક નવી નવી ગ્રન્થરચનાઓ તમારે કરવી. આથી એ વિશાલ ગ્રન્થસમૂહ તમારી શિષ્યસંતતિ તરીકે જળવાઈ રહેશે.' શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ અંબિકાદેવીના આ કથનને માન્ય રાખી '**समराइच्चकहा**' વગેરે ૧૪૦૦ ગ્રન્થોની રચના કરી. અને શિષ્યવિરહના સૂચનરૂપ ઘણા ગ્રન્થો **विरह** શબ્દથી અંકિત કર્યા. તેમજ મહાન છેદ સૂત્ર તરીકે ગણાતા શ્રી મહાનિશીથસૂત્રનો તેઓશ્રીએ ઉદ્ધાર કર્યો.

'આ ગ્રન્થોને લખાવી તેનો ફેલાવો કરવા માટે તેઓએ કાર્પાસિક નામના ગ્રહસ્થને અવસરોચિત ધર્મદેશના દ્વારા પ્રતિબોધ આપીને પોતાના તે કાર્યની અનુકૂલતા કરી લીધી હતી. પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીના શુભ સમાગમથી ધર્મની પ્રાપ્તિ થયા બાદ કાર્પાસિકને વ્યાપારમાં વિપુલ પ્રમાણમાં ધનલાભ થયો હતો. આથી તેણે શ્રુતજ્ઞાનની આરાધનાના કાર્યમાં ભક્તિપૂર્વક પોતાની લક્ષ્મીનો સદુપયોગ કર્યો હતો. પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીના ગ્રન્થો લખાવીને તેણે સર્વ સ્થાનોએ પહોંચાડ્યા હતા, અને સૂરિજીના સાહિત્યનો તે કાલમાં આ રીતે સારા પ્રમાણમાં પ્રચાર કર્યો હતો, તેણે એક ચોરાશી દેવકુલિકાયુક્ત જિનમંદિર પણ કરાવ્યું હતું.'

આ સંબન્ધમાં 'કથાવલી' ગ્રન્થમાં કંઈક હકીકતભિન્નતા આવે છે, જેનો સાર આ મુજબ છેઃ 'પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ શ્રી દશવૈકાલિક, શ્રી ન્યાયપ્રવેશક આદિ ગ્રન્થોની વૃત્તિઓ' '**याकिनीपुत्र**'ના નામથી અંકિત બનાવી હતી. અને અનેકાન્તજયપતાકા, **समराइच्चकहा** [સમરાદિત્યકથા] વગેરે ગ્રન્થો '**भवविरह**' એ શબ્દથી અંકિત કરીને રચ્યા. આ વિશાલ ગ્રન્થનિર્માણ અને લેખનકાર્યમાં પૂ. સૂરિજીને લલ્લિગનામના ગૃહસ્થે સેવાભાવથી ઘણી જ સુન્દર સહાય કરી હતી. લલ્લિગ એઓશ્રીના શિષ્ય શ્રી જિનભદ્ર અને શ્રી વીરભદ્રના કાકા હતા. પૂ. આચાર્ય મહારાજશ્રીના સદુપદેશથી તેને ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. ધર્મની પ્રાપ્તિ બાદ લલ્લિગ શ્રાવકને પુણ્યના યોગે વ્યાપારમાં ઠીક પ્રમાણમાં ધનની કમાણી થઈ હતી. પૂર્વકાલીન પુણ્યના યોગે મળેલી લક્ષ્મીનો એણે આથી સારો ઉપયોગ કર્યો હતો. પૂ. સૂરિજીના કાર્યમાં તેણે દરેક રીતે ભાવપૂર્વક સહાય કરી હતી. વળી પૂ. સૂરિજીના ધર્મસ્થાનમાં તેણે એક એવું રત્ન મૂકી દીધું હતું કે તે રત્નના પ્રકાશથી તેઓ રાત્રે પણ ગ્રન્થરચનાનું કાર્ય કરતા અને ભીંત પાટી આદિ ઉપર લખી નાખતા જે દિવસમાં લહિયાઓ પાસે પુસ્તકરૂપે લખાવી લેવાતું.'

આ ઉપરાંત પૂ. સૂરિજીના જીવનને સ્પર્શતી બીજી પણ કેટલીક હકીકતો 'પ્રભાવક ચરિત' કરતા કાંઈક વિશેષ મળી રહે છે, તે આ મુજબ છેઃ 'પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી જ્યારે આહાર કરવાને બેસતા ત્યારે લલ્લિગ શ્રાવક દીનજનોને અનુકંપા બુદ્ધિથી ભોજન આપવાને ચારુ શંખ વજડાવતો, જે સાંભળીને યાચકો ત્યાં ભોજન લેવાને આવતા. લલ્લિગ તેઓને ઇચ્છિત ભોજન દરરોજ આપતો હતો. ભોજનને મેળવીને યાચકો લલ્લિગ શ્રાવકના ગુરુ તરીકે શ્રી હરિભદ્રસૂરિને નમસ્કાર કરતા અને સૂરિજી તેઓને 'ભવવિરહ કરવામાં ઉદ્યમ-વાળા બનો' આવો આશિર્વાદ આપતા. તે સાંભળીને તે યાચકો 'ઘણું જીવો ભવવિરહસૂરિ' આમ બોલતા અને પોતાના સ્થાનકે જતા. ક્રમે કરી શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીની બીજી ઓળખ 'ભવવિરહસૂરિ'ના નામથી થવા લાગી.

એક વેળાયે બનારસથી વ્યાપારાર્થે આવેલા વાસુકી શ્રાવક પાસેથી પૂ. શ્રી હરિભદ્ર-સૂરિજીને 'વર્ગકેવલી'નું મૂળ પુસ્તક મળ્યું અને સંઘના અગ્રેસરોની વિનન્તિથી તે મૂળપર તેઓશ્રીએ વિવરણ લખ્યું, પણ પાછળથી તે સંઘના અગ્રેસર શ્રાવકોની [અમુક પ્રસંગને પામીને] વિનન્તિ થવાથી તે વિવરણ તેઓશ્રીએ રદ કરી નાખ્યું હતું. શ્રી ભવવિરહસૂરિએ જે વિશાલ પ્રમાણમાં શાસ્ત્રો રચ્યાં છે, તે શાસ્ત્રોમાંના રહસ્યને પામી શકવાની કે તે શાસ્ત્રોને વાંચી શકવાની શક્તિ વર્તમાલીન વિદ્વાનોમાં પણ નથી રહી. આ રીતે ભગવાન શ્રી મહાવીર પરમાત્માના શાસનમાં પૂજનીય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજ છેલ્લા શ્રુતધર થયા.'[૧૮]

પં. શ્રી કલ્યાણવિજયજી ગણિ, 'પ્રબન્ધપર્યાલોચન'માં પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીના જીવનની ટૂંક આલોચના કરતાં તેઓશ્રીના માટે પ્રચલિત એક કિંવદન્તીનો રહસ્યસ્ફોટ આ મુજબ કરે છે, જે તેઓના શબ્દોમાં હું અહીં મૂકું છું-"[પૂ. શ્રી] હરિભદ્ર [સૂરિજી]ના સંબન્ધમાં અષ્ટકટીકામાં જણાવ્યા પ્રમાણે એક એવી કિંવદન્તી છે કે 'તેઓ ભોજન કરતી વેળા શંખવાદન પૂર્વક યાચકોને એકત્ર કરી ભોજન અપાવતા અને પછી પોતે ભોજન

૧૮ 'કથાવલી'ના આધારે 'પ્રબન્ધપર્યાલોચન' પરથી સૂચિત.

કરતા, અને આથી કેટલાક વિદ્વાનો [પૂ. શ્રી] હરિભદ્ર [સૂરિ]ને ચૈત્યવાસી હોવાનું પણ અનુમાન કરી બેસે છે. પણ વસ્તુતઃ આમ નથી. [પૂ. શ્રી] ભદ્રેશ્વર [સૂરિરચિત] કથાવલીમાંથી આ પ્રશ્નનો ખુલાસો મળી રહે છે, અને તે આ કે [પૂ. શ્રી] હરિભદ્ર [સૂરિ] પોતે એ કાર્ય નહોતા કરતા, પણ તેમનો ભક્ત લલ્લિગ શ્રાવક શંખવાદનપૂર્વક યાચકોને બોલાવી ભોજન કરાવતો હતો."

પૂજ્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીની સાહિત્યકૃતિઓ લોકભોગ્ય કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં વિદ્વદ્-ભોગ્ય છે. આનું કારણ સ્પષ્ટ છેઃ તેઓશ્રીનું સાહિત્યખેડાણ દાર્શનિક સિદ્ધાન્તોને અવલમ્બીને પ્રાયઃ બહુ પ્રમાણમાં થયું છે. દર્શનશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ તેઓશ્રીએ પોતાના પ્રતિભાબળથી ખૂબ જ વિકસાવ્યો હતો. એઓશ્રીના એ વિકાસનું મૂર્ત પરિણામ આજે પણ આપણે 'અનેકાન્તજયપતાકા,' 'અનેકાન્તવાદપ્રવેશ,' 'ધર્મસંગ્રહણી,' 'ન્યાયપ્રવેશસૂત્ર-વૃત્તિ,' 'ન્યાયાવતારસૂત્રવૃત્તિ,' 'ષડ્દર્શનસમુચ્ચય,' 'લોકતત્ત્વનિર્ણય,' 'શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય' વગેરે એઓશ્રીના દાર્શનિક ગ્રન્થોમાં જોઈ શકીએ છીએ. આ અને આના જેવા અનેક દાર્શનિક સિદ્ધાન્તગ્રન્થો, પ્રકરણગ્રન્થો આગમશાસ્ત્રના વૃત્તિગ્રન્થો વગેરે લગભગ ચૌદસો જેટલા, ગ્રન્થો દ્વારા જૈન-જૈનેતર સાહિત્યજીવી જનસમાજપર અદ્વિતીય ઉપકારો કરનારા સાધુ-ચરિત પૂજનીય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા, પોતાનું આયુષ પૂર્ણ કરી આજથી સૈકાઓના સૈકાઓ પૂર્વે સમાધિ પૂર્વક સ્વર્ગલોકમાં સીધાવી ગયા. આથી આજે એઓશ્રી સ્થૂલ દેહરૂપે આપણી સમક્ષ બેશક નથી, છતાંયે તે વિશ્વવંદ્ય મહાપુરુષ, પોતાના અપૂર્વ સામર્થ્યથી સાહિત્ય તેમજ જૈનશાસનની અનન્ય સેવાના કાંટાળા માર્ગના પરમ-સાર્થવાહ તરીકે જગત તવારીખનાં સોનેરી પૃષ્ઠો પર સદાકાલ અમર છે, અમર રહેશે જ !

અમર તપો એ સાહિત્યસ્વામી સૂરીશ્વરજી।

સૂરિદેવના સાહિત્યની આછી નોંધ

જ્ઞાનનું દાન એ શ્રી જિનેશ્વરદેવવિહિત સર્વ દાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે. સુપાત્રદાન અને અભય-દાનની યથાવિધિ આરાધનાનું મૂળ અંગ જ્ઞાનદાન છે. જ્ઞાન દ્વારા વસ્તુગત ત્યાજ્ય અને ગ્રાહ્ય તત્ત્વોની વાસ્તવિક ઓળખ થઈ શકે છે. જ્ઞાન એ આત્મકલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓના માર્ગમાં યથાર્થ પ્રકાશ પાડી શકે છે. આવા પ્રકારના માર્ગદર્શનને આપનાર જ્ઞાનના દાનનું સત્કાર્ય, પૂજ્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ પોતાના જીવનકાલ દરમ્યાન જૈનશાસનના સનાતન સિદ્ધાન્તોની વફાદારી પૂર્વકની સાહિત્યસર્જનની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા સદાકાલ ચાલુ રાખ્યું હતું. શ્રી જિનેશ્વરદેવના શાસન સિવાય જ્ઞાનનું સાચું રહસ્ય કોઈ સ્થાને પામી શકાય તેમ છે નહિ. શ્રી જૈનશાસનના આલંબનને પામનાર આત્માઓ જ જગતમાં સમ્યગ્ જ્ઞાનનો પ્રકાશ પાથરી શકે છે, અને જગતના ભવ્ય જનસમૂહને વાસ્તવિક માર્ગદર્શન આપી શકે છે. પૂ. સૂરીશ્વરજીની સાહિત્યકૃતિઓ આથી જ સ્વ અને પરના યથાર્થ આત્મકલ્યાણને કરનારી બની શકી છે-બની રહી છે.

પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીની સાહિત્યરચનાનો પ્રદેશ ખૂબ વિસ્તૃત છે, તેઓશ્રીના વિશાલ ગ્રન્થસમૂહની નોંધ લેવાનો મારો આ પ્રયત્ન નથી, કેવળ તેઓશ્રીના સાહિત્યની આછી નોંધ અહીં હું રજૂ કરું છું-

અનુયોગદ્વાર લઘુવૃત્તિ [બાવીસ હજાર શ્લોક પ્રમાણ], આવશ્યક બૃહટ્ટીકા [૮૪૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ], અર્હચ્ચૂડામણિ, અષ્ટક, ઉપદેશપદ, ઉપદેશપ્રકરણ, ઓઘનિર્યુક્તિવૃત્તિ, ષોડશક, કર્મસ્તવવૃત્તિ, કુલકો, પઞ્ચસ્થાનક, ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિ, ચૈત્યવંદનસૂત્રવૃત્તિ–લલિતવિસ્તરા, ચૈત્યવંદન-ભાષ્ય, જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિટીકા, જમ્બૂદ્વીપસંગ્રહણી, જીવાભિગમ લઘુ વૃત્તિ, જ્ઞાનપંચકવિવરણ, તત્ત્વતરંગિણી, તત્ત્વાર્થલઘુવૃત્તિ, દર્શનશુદ્ધિપ્રકરણ, દર્શનસપ્તતિકા, દશવૈકાલિક લઘુ વૃત્તિ, દશવૈકાલિક બૃહદ્વૃત્તિ, દિનશુદ્ધિ, દેવેન્દ્રનરકેન્દ્રપ્રકરણ, ધર્મબિન્દુ, ધર્મલાભસિદ્ધિ, યતિદિનકૃત્ય, ધ્યાનશતકવૃત્તિ, નન્દીસૂત્રવૃત્તિ, નાનાચિત્રપ્રકરણ, પંચનિયંઠી, પંચલિઙ્ગી, સ્વોપજ્ઞ ટીકાયુક્ત પઞ્ચવસ્તુ, પઞ્ચસૂત્રવિવરણ, પંચાશક, પિંડનિર્યુક્તિવૃત્તિ, પ્રજ્ઞાપના પ્રદેશ વ્યાખ્યા, પ્રતિષ્ઠા-કલ્પ, યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, યોગબિન્દુ, યોગશતક, યોગવિંશતિ, લગ્નકુણ્ડલિકા, લગ્નશુદ્ધિ, લઘુ-ક્ષેત્રસમાસ, શ્રાવકધર્મતંત્ર, સંગ્રહણીવૃત્તિ, સંપઞ્ચાસિત્તરી, સંસારદાવાસ્તુતિ, આત્માનુશાસન, આ અને આના જેવા અનેકપ્રકરણ ગ્રન્થો, આગમશાસ્ત્રના વૃત્તિગ્રન્થો વગેરે ગ્રન્થો; તેમજ કથાકોશ, ધૂર્તાખ્યાન, ક્ષમાવલ્લીબીજ, મુનિપતિચરિત્ર, યશોધરચરિત્ર, વીરાઙ્ગદકથા, સમરાઇચ્ચકહા, આ વગેરે કથા ચરિત્ર કે પ્રબન્ધ ગ્રન્થો; અને અનેકાન્તજયપતાકા [સ્વોપજ્ઞ ટીકા], અનેકાન્તપ્રઘટ્ટ, અનેકાન્તવાદપ્રવેશ, ત્રિભઙ્ગીસાર, દ્વિજવદનચપેટા [વેદાંકુશ], ધર્મ-સંગ્રહણી, ધર્મસાર, ન્યાયપ્રવેશવૃત્તિ, ન્યાયવિનિશ્ચય, ન્યાયાવતારવૃત્તિ, પરલોકસિદ્ધિ, બૃહ-ન્મિથ્યાત્વમથન, લોકતત્ત્વનિર્ણય, લોકબિન્દુ, વેદબાહ્યતાનિરાકરણ, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, ષડ્દર્શન સમુચ્ચય, ષડ્દર્શની, સર્વજ્ઞસિદ્ધિ, સ્યાદ્વાદકુચોદ્યપરિહાર આ અને આના જેવા દાર્શનિક સિદ્ધાન્તગ્રન્થો, ચર્ચાગ્રન્થો વગેરે ગ્રન્થો આજે પૂ. આચાર્ય ભગવાન શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીના નામપર પ્રસિદ્ધ છે.[૧૯]

એકંદરે[૨૦] ચૌદસો ગ્રન્થોના સર્જનહાર પૂ. સૂરીશ્વરજી, સાહિત્યજગતમાં સદાકાલ

---

૧૯ પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીની કૃતિઓ તરીકે રજુ થતા આ ગ્રન્થોની નોંધ, પં. શ્રી કલ્યાણ-વિજયજી મ. દ્વારા સંપાદિત 'ધર્મસંગ્રહણી પ્રસ્તાવના'ના આધારે મે અહીં મૂકી છે. અહીં એક ખુલાસો કરી લઉં–આ નામાવલીમાં કેટલાક ગ્રન્થો પ્રસ્તુત સૂરિવરની કૃતિ તરીકે શંસયાસ્પદ છે, એટલે તે તે ગ્રન્થોના કર્તાને અંગેનો કોઇ પણ પ્રકારનો નિર્ણય થઇ શકે તેવી સામગ્રી આજે મળી શકે તેમ નથી, કેટલાક ગ્રન્થોને અંગે પૂ. સૂરીશ્વરના કર્તૃત્વનો નિર્ણય કરવામાં મતભેદો ઊભા છે. અને કેટલાક ગ્રન્થોને અંગેના પૂર્વકાલીન પ્રબન્ધગ્રન્થોમા કે અન્ય પ્રાચીન ગ્રન્થકારોના ગ્રન્થોમાં પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિની કૃતિ તરીકેના ઉલ્લેખો મળી આવે છે. વળી કેટલાક મુદ્રિત છે જ્યારે કેટલાક અમુદ્રિત છે. જે હકીકત છે તે આ મુજબ મે જણાવી દીધી. આ બધુ આમ છે, છતાંયે પ્રાસંગિક હોવાને કારણે આ નામાવલીમા તે સઘળાયનો ઉલ્લેખ [ગતાનુગતિક ન્યા.યે] મેં અહીં કર્યો છે, વિશેષ નિર્ણય કરવાનું કાર્ય તે વિષયના જ્ઞાતાઓને શિરે રહે છે.

૨૦ પૂ. સૂરિદેવની ગ્રન્થકૃતિઓની સંખ્યાને અંગે મુખ્યતઃ ત્રણ મતો પૂર્વકાલીન ગ્રન્થકારોમાં પ્રચલિત છે. પૂ. શ્રી અભયદેવસૂરિજી, પૂ. શ્રી મુનિચન્દ્રસૂરિજી, પૂ. શ્રી વાદિદેવસૂરિ વગેરે ગ્રન્થકારોએ ૧૪૦૦ ગ્રન્થના પ્રણેતા તરીકે પૂ. સૂરિજીને ઓળખાવ્યા છે. પૂ. શ્રી હર્ષનન્દનગણિ વગેરે ગ્રન્થકારોએ, ૧૪૪૦ ગ્રન્થોના રચયિતા તરીકે પૂ. સૂરિજીની ઓળખ આપી છે, અને પૂ. શ્રી રત્નશેખરસૂરિજી, પૂ. શ્રી વિજયલક્ષ્મીસૂરિજી વગેરે ગ્રન્થકારો પૂ. સૂરિદેવને ૧૪૪૪ ગ્રન્થોના કર્ત્તા તરીકે સૂચવે છે. આ બધાયમાં પ્રથમ મતને અંગે વિશેષ ઉલ્લેખો મળી રહે છે, આથી મેં એ મતના અનુસારે આ લખ્યું છે.

ચિરસ્મરણીય છે. આવી અણમોલ સાહિત્યસર્જનની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પૂજનીય સૂરિજીએ જગતનાં સર્વ ધર્મશાસ્ત્રો, દર્શનશાસ્ત્રો કે સાહિત્યશાસ્ત્રો વગેરેમાં માનનાર અનુયાયી વર્ગ પર અમૂલ્ય ઉપકાર કર્યો છે. આ રીતે ગ્રન્થકાર તરીકે પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ ન્યાય, યોગ, સાંખ્ય, ધર્મશાસ્ત્ર, ધર્મકથાસાહિત્ય વગેરે અનેકવિધ વિષયોને અંગે મર્મસ્પર્શી, ગૂઢ અને સંગ્રહશીલ શૈલીથી નિજ માર્ગે ગમન કરતા ગજરાજની જેમ સાહિત્ય સર્જનની પ્રવૃત્તિઓ પોતાના જીવનકાલમાં અખંડ રીતે ચાલુ રાખી હતી. આથી નિ:શંકરીતે ગૌરવપૂર્વક પૂજનીય સૂરીશ્વરજીને સાહિત્ય જગતના સ્વામી તરીકે–સમ્રાટ તરીકે ઓળખાવી શકાય તેમ છે.

પૂજનીય યાકિનીધર્મસૂનુ આચાર્યભગવાન શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજીના જીવન અને કવન–સાહિત્યસર્જનની આછી નોંધ અહીં પૂર્ણ થાય[૨૧] છે. તૂટી ફૂટી ભાષામાં તે મહાપુરુષના જીવન અને કવનની વિગતો રજુ કરવાનો આ નોંધમાં મેં મારી શક્તિ મુજબ પ્રયત્ન કર્યો છે. સમર્થ શાસનપ્રભાવક તે સૂરિવરના જીવન કે સાહિત્યની સંપૂર્ણ નોંધ લેવાનું સામર્થ્ય મારા જેવામાં ક્યાંથી હોય ?

ટૂંકમાં હૃદયગત ભક્તિ અને શ્રદ્ધાના તારને પરસ્પર મીલાવીને નતમસ્તકે, વિનીત શબ્દોમાં પૂજ્ય સૂરીશ્વરજીની સેવામાં અર્ઘ્ય ધરતા એટલું કહીશ:

'વન્દન, કોટિશ: વન્દન શ્રી જૈનશાસનનભના ઝગહળતા એ નભોમણિને ! ! !

ફરી ફરી કોટિશ: નમન એ સંસારના સાહિત્યસાગરમાં અમીનાં વ્હેણો વ્હેવડાવનારા **પૂજનીય યાકિનીધર્મસૂનુ આચાર્ય ભગવાન શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીને.**

---

૨૧ આ તકે હું સ્પષ્ટતા કરી દઉં કે 'શ્રી ધર્મસંગ્રહણી' અને 'જૈનદર્શન'ની પ્રસ્તાવના, 'પ્રબન્ધપર્યાલોચન' વગેરે નિબંધગ્રન્થો તેમજ 'પ્રભાવકચરિત' વગેરેનો આ નોંધરૂપ નિબંધમાં મેં આધાર લીધો છે, એ ગ્રન્થકારોનો આથી પરંપરાએ મારા પ્રયત્નમાં મને જે સહકારભાવ મળ્યો છે, તેને હું કેમ ભૂલી શકું ? બીજું મારે કહેવું જોઈએ કે: મારો આ પ્રયત્ન અપૂર્ણ છે, છદ્મસ્થ આત્માઓના પ્રયત્નો અપૂર્ણ હોય એ સંભાવ્ય છે, ક્ષતિઓ, ત્રૂટિઓ કે કહેવાપણું કદાચ હશે ?' વિશેષજ્ઞો અવસરે જરૂર જણાવશે.

षड्दर्शनशास्त्रवेत्ता

श्री हरिभद्रसूरि

लेखकः—पं. ईश्वरलालजी जैन, स्नातक, न्यायतीर्थ, विद्याभूषण, विशारद, श्री आत्मानन्द जैन गुरुकुल, पंजाब, गुजरांवाला.

प्रारंभिक वक्तव्य व परिचय—

वीरनिर्वाण संवत् १००० से १७०० तकमें अर्थात् विक्रम सं. ५३० से १२३० तकके मध्य कालमें श्री देवर्द्धिगणि क्षमाश्रमण जैसे आगमोद्धारक जिन्होंने आगमशास्त्रोंको पुस्तकारूढ कराया, श्री हरिभद्रसूरि जैसे षड्दर्शनशास्त्रवेत्ता जिन्होंने दर्शनादि विषयक १४४४ ग्रन्थोंका निर्माण कर जैनसाहित्यकी समृद्धि की, श्री बप्पभट्टिसूरि जैसे नृपप्रतिबोधक जिन्होंने आम आदि राजाओंको उपदेश देकर धर्मकी ओर प्रवृत्त किया, श्री अभयदेवसूरि जैसे नवांगी-टीकाकार जिन्होंने आगमग्रन्थों पर सर्वोपयोगी टीकायें निर्माण कीं, श्रीवादिदेवसूरि जैसे वादि-मतंगज जिन्होंने वादमें धुरन्धर विद्वानोंको भी परास्त किया, श्री हेमचन्द्राचार्य जैसे कलिकाल-सर्वज्ञ जिन्होंने अभूतपूर्व विशाल साहित्य निर्माण करनेके साथ साथ जैनधर्मप्रभावनाके अनेक महत्त्वपूर्ण कार्य किये, आदि कई ऐसे आचार्य हो चुके हैं।

पूर्वकालके जैनाचार्य कितने अवसरज्ञ तथा अनेकों कष्ट सहन करके भी धर्मप्रचारके लिये कितने उत्साही थे, इसके अनेक दृष्टान्त जैन इतिहाससे उपलब्ध हो सकते हैं। प्रस्तुत लेखमें सभी महापुरुषोंकी गुणगाथायें वर्णन कर सकना अशक्य होनेके कारण यहां पर केवल षड्दर्शनशास्त्रवेत्ता श्री हरिभद्रसूरिजीके सम्बन्धमें ही प्रकाश डालना अभीष्ट है।

समय समय पर जैनाचार्योंने आर्हत धर्मकी उन्नतिके लिये दुष्करसे दुष्कर कार्य करके शासनप्रभावना की है। उन आचार्योंमें साहित्यधुरन्धर श्री हरिभद्रसूरिजीका भी प्रमुख स्थान है। पुरातत्त्वज्ञ श्री जिनविजयजीके शब्दोंमें "श्री हरिभद्रसूरिका प्रादुर्भाव जैन इतिहासमें बड़े महत्त्वका स्थान रखता है। जैनधर्मके जिसमें मुख्यकर श्वेताम्बर सम्प्रदायके उत्तर कालीन स्वरूपके संगठनकार्यमें उनके जीवनने बहुत बड़ा भाग लिया है। उत्तर कालीन जैनसाहित्यके इतिहासमें वे प्रथम लेखक माने जानेके योग्य हैं, और जैनसमाजके इतिहासमें नवीन संगठनके

एक प्रधान व्यवस्थापक कहलाने योग्य हैं, इस प्रकार वे जैनधर्मके पूर्वकालीन और उत्तरकालीन इतिहासके मध्यवर्ती व सीमास्तम्भ समान हैं।[1]"

यद्यपि हरिभद्रसूरि नामक आचार्य जैनसमाजके अन्दर भिन्न भिन्न समयोमें लगभग सात हो चुके हैं, परन्तु यहां पर सर्व प्रथम हरिभद्रसूरि जो कि १४४४ ग्रन्थोंके प्रणेता एवं याकिनीमहत्तरासूनुके नामसे सुप्रसिद्ध हैं उनके विषयमें ही उल्लेख किया जायगा।

श्री हरिभद्रसूरिजीके जीवन पर प्रकाश डालनेके साधन 'प्रभावकचरित, चतुर्विंशतिप्रबन्ध आदि ऐतिहासिक ग्रन्थ विद्यमान हैं। परन्तु हम यह नहीं कह सकते कि उनसे श्री हरिभद्रसूरिजीके सम्बन्धमें सभी बातों पर प्रकाश पड़ता है। क्योंकि उनके माता-पिताका परिचय, बाल्यकालकी घटनायें, दीक्षाके बादकी मुख्य प्रवृत्तियां, उनके विहारस्थान, शिष्यसमुदाय, स्वर्गवासस्थान आदि बहुतसी बातें ऐसी हैं, जिनके सम्बन्धमें हमारी जाननेकी इच्छा बनी ही रहती है, अस्तु, जो भी जीवन-परिचय उपलब्ध है वह भी हमारे लिये बोधप्रद तथा जानने योग्य है।

जन्म, बाल्यकाल, विद्याभ्यास—

आचार्य श्री हरिभद्रसूरिका जन्म चित्रकूट[2] (चित्तौड़)में ब्राह्मण जातिके अन्दर हारिद्रायण गोत्रमें हुआ था। वे बाल्यकालमें प्रचुर विद्याभ्यास करके व्याकरण[3] आदि शास्त्रोंमें पारंगत हो गये, उन्होंने अपने कुलकी परम्परा और धर्मके अनुसार वेदवेदांग आदिका भी अच्छा अभ्यास कर लिया। गृहस्थ-अवस्थामें भी आपका नाम हरिभद्र था और आप चित्तौड़के राजा जितारिके पुरोहित-ब्राह्मण थे।

एक प्रतिज्ञा—

उन्हें अपनी विद्या-बुद्धि पर बहुत गौरव और दृढ विश्वास था, वह समझते थे कि कोई शास्त्र, ग्रन्थ, श्लोक या वाक्य ऐसा नहीं, जिसका मैं अर्थ न समझ सकुं। इस अभिमानमें उन्होंने प्रतिज्ञा[4] करली, कि यदि मैं किसीके श्लोक, पद्य, या वाक्यका अर्थ न समझ सका तो उसीका ही मैं शिष्य हो जाऊंगा।[5]

---

१ जैनसाहित्यसंशोधक खं. १ अङ्क १.

२ कहीं कहीं मगधदेशके कुमारिया गांवमें जन्म होनेका उल्लेख है।

३ श्री मुनिचन्द्रजीके लेखानुसार हरिभद्रजी आठ व्याकरणोंके अभ्यासी थे।

४ प्रभावकचरितमें यह भी उल्लेख है कि उन्होंने अपनी इस प्रतिज्ञाको सोनेके पतरे पर कोतरवा कर पेट पर बान्ध रखा था।

५ प्रतिज्ञाके अनन्तर वे तीर्थयात्राके लिये निकल पड़े और भृगुक्षेत्रमें पहुंचे, वहां पर उक्त घटना हुई, ऐसा भी उल्लेख मिलता है।

'बहुरत्ना वसुन्धरा' की उक्तिके अनुसार संसारमें बड़ी बड़ी शक्ति व ज्ञानके अधिकारी महापुरुष विद्यमान हैं, ज्ञानका सागर अपार है। एक प्रसङ्ग ऐसा उपस्थित हो गया कि वे एक सती साध्वी याकिनी महत्तराके पद्यको सुनकर उसका तात्पर्य न समझ सके, वह घटना इस प्रकार है।

एक दिन सायंकालके समय जैन उपाश्रयके पाससे होकर हरिभद्रजी घरकी ओर जा रहे थे, जैन उपाश्रयमें पण्डिता साध्वी याकिनी महत्तरा प्रतिक्रमण पूर्ण कर आवश्यकसूत्रको गाथाका स्वाध्याय कर रही थी—

चक्कीदुगं हरिपणगं पणगं चक्कीण केसवो चक्की।
केसव चक्की केसव दुचक्की केसव चक्की अ॥

अर्थात्—दो चक्रवर्ती, पांच वासुदेव, पांच चक्रवर्ती, एक वासुदेव, एक चक्रवर्ती, एक वासुदेव, एक चक्रवर्ती, एक वासुदेव, दो चक्रवर्ती, एक वासुदेव और एक चक्रवर्ती इस क्रमसे भरत-क्षेत्रमें अवसर्पिणी कालके अन्दर १२ चक्रवर्ती और ९ वासुदेव हुए।

हरिभद्रजीने इस गाथाको सुना तो वे इसका तात्पर्य न समझ सके, उन्हें यह सब 'चक चक' शब्द प्रतीत हुआ और साध्वीके पास जाकर उसकी हसी उड़ाते हुए कहा—यह क्या 'चक चक, लगा रखी है?

सुशीला साध्वीने उत्तर दिया—'नवलिप्तः चिकचिकायते,' अर्थात् नवीन शास्त्र लिखते समय चिकचिक शब्द होता है।[६]

साध्वीश्रीसे शिष्य बनानेका आग्रह—

हरिभद्र इस उत्तरसे लज्जितसे हुए, उन्होंने साध्वीश्रीसे गाथाका अर्थ बतलाने और अपना शिष्य बनालेनेके लिये आग्रह किया।

श्री हरिभद्रजी अलौकिक बुद्धिवैभवके स्वामी होते हुए भी अति सरल, नम्र, विनीत एवं सत्यके जिज्ञासु थे, एक वैदिक आचार विचार और क्रियाकाण्डमें रमा हुआ विद्वान् इस

६ सुप्रसिद्ध विद्वान् डा. हर्मन याकोबीने 'समराइच्चकहा' की प्रस्तावनामें इस घटनाका 'प्रभावकचरित'के आधार पर इस प्रकार वर्णन किया है—

एक दिन एक मस्त हाथी छूटा हुआ रास्तेमें उत्पात मचा रहा था, हरिभद्रजी भी इस उत्पातके भयसे भागकर जैनमन्दिर पर चढ़ गये और अपनी रक्षा की, यहां अन्दर जाकर तीर्थङ्करोंकी प्रतिमा देखी और एक श्लोक द्वारा 'वपुरेव तवाचष्टे..., से उसकी हसी उड़ाई, जब घर जाने लगे तो एक वृद्ध साध्वीसे एक गाथा सुनी जिसका वह अर्थ न समझ सके। दूसरे दिन गाथाके अर्थ समझनेके लिये आये और तीर्थङ्कर भगवानकी भी स्तुति की, इत्यादि।

प्रकार जैनदर्शनकी ओर झुक जाये, यह उनकी गुणग्राहकताका प्रबल प्रमाण है। उनमें दृष्टिराग न था, जाति या सम्प्रदायसे मोह न था, 'जो सच्चा सो मेरा' की दृढ़ भावना थी और प्रतिज्ञापालनकी थी प्रबल इच्छा।

साध्वीशिरोमणि याकिनी महत्तराने उन्हें समझाया कि—शिष्य बनानेका हमारा आचार नहीं, यदि आप चाहें तो मेरे गुरुके पास जाकर उनसे उक्त गाथा का अर्थ पूछें और उनसे ही दीक्षा लेलें।

दीक्षा व आचार्यपद—

याकिनी महत्तराके इस प्रकार समझानेपर वे विद्याधर कुल (गच्छ)के शृंगाररूप आचार्य श्री जिनदत्तसूरिजीके[७] पास गये और उनसे दीक्षा ले ली। अपने गुरुके साथ विचरते हुए उन्होंने जैनदर्शनका अच्छा ज्ञान प्राप्त कर लिया। आचार्यश्रीने उन्हें सर्वथा योग्य समझ कर अपने पदपर स्थापित किया अर्थात् आचार्यपदवी दे दी।

दीक्षा और आचार्यपदके बाद उनकी अन्य मुख्य प्रवृत्तियां उपलब्ध नहीं, न ही उनके विहारस्थान आदिका विवरण प्राप्त होता है, फिर भी यह अनुमान किया जाता है कि उन्होंने साधुजीवनका अधिकांश समय राजपुतानाके आसपास और गुजरात प्रदेशमें व्यतीत किया होगा, क्योंकि जैनसाधुका कार्य ही विहार करते हुए उपदेश देना है, इसलिये सम्भव है कि वे दूर-देशान्तर भी गये हों।

अपूर्व साहित्यसेवा—

उनके जीवनकी मुख्य प्रवृत्ति यदि उपलब्ध है तो साहित्यनिर्माणका अभूतपूर्व कार्य। उन्होंने जैनसाहित्यकी सरिताको विपुल प्रवाहमें बहाया, और उसे अधिक समुन्नत किया। अपने जीवनकालमें १४४४ ग्रन्थोंका भिन्न भिन्न विषयोंपर निर्माण करना साधारण कार्य नहीं। क्या उन्होंने १४४४ ही ग्रन्थ निर्माण किये थे? इतने ग्रन्थ निर्माण किये भी जा सकते हैं

---

७ आचार्य श्री हरिभद्रसूरिजीके गुरु कौन थे? इस विषयमें कुछ मतभेद पाया जाता है, पहिले विद्वानोंका मन्तव्य था कि वे श्री जिनभटसूरिके[1] शिष्य हुए, परन्तु अब कई ऐसे प्रमाण[2] उपलब्ध हो चुके हैं जिससे यह मान्यता दृढ़ हो गई है कि उन्होंने श्री जिनदत्तसूरिसे दीक्षा ली थी। विद्वानोंका मत है कि जिनभटसूरि उनके विद्यागुरु हों यह सम्भव हो सकता है।

---

१ कहींपर जिनभद्रसूरिका भी उल्लेख है, परन्तु उसके प्रबल प्रमाण उपलब्ध नहीं।

२ मुनीश्री कल्याणविजयजी निम्न पाठके आधार पर इस निर्णयपर पहुंचे हैं—

"समाप्ता चेयं शिष्यहिता नामावश्यकटीकाकृतिः सिताम्बराचार्यजिनभटनिगदानुसारिणो विद्याधर-कुलतिलकाचार्यजिनदत्तशिष्यस्य धर्मतो याकिनीमहत्तरासूनोरल्पमतेराचार्यहरिभद्रस्य।—आवश्यकटीका।"

या नहीं? उनमेंसे कितने ग्रन्थ उपलब्ध हैं? आदि विषयोंपर यथाशक्ति आगे विवेचन किया जायेगा, परन्तु इतना तो मानना ही पड़ेगा कि उन्होंने अपूर्व और अनुपमेय साहित्यका निर्माण कर जैनसाहित्यमें विपुल वृद्धि की।

आचार्यश्री संस्कृत और प्राकृत भाषाके प्रगाढ़ पण्डित थे, उनमें मौलिक और असाधारण साहित्यनिर्माणकी अद्भुत शक्ति थी। इसी कारण जैनधर्म सम्बन्धी साहित्य आपने संस्कृत और प्राकृतमें गद्य-पद्यमय निर्माण किया। जैन साहित्यका कोई विषय उन्होंने नहीं छोड़ा। उन्होंने द्रव्यानुयोगमें-धर्मसंग्रहणी आदि, गणितानुयोगमें-क्षेत्रसमासटीका आदि, चरणकरणानुयोगमें धर्मबिन्दु और पञ्चवस्तु आदि और धर्मकथानुयोगमें समरादित्यकथा, मुनिपतिचरित्र आदि ग्रन्थोंका निर्माण कर अपनी सर्वतोमुखी प्रतिभाका परिचय दिया है।

आगमसूत्रोंपर सरल संस्कृतमें टीका निर्माण करनेका सर्वप्रथम श्रेय आपको ही है। आपश्रीको केवल जैनधर्म या जैनदर्शनका ही नहीं, बल्कि सभी दर्शन-सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, अद्वैत और चार्वाक दर्शनका भी पूर्ण ज्ञान था, इसी कारण तत्कालीन समग्र दार्शनिक सिद्धान्तोंकी चर्चावाले अनेक ग्रन्थ आपने निर्माण किये, जिनमें बहुत ही सुन्दर पद्धतिसे सर्व दर्शनोंकी समालोचना है। षड्दर्शनसमुच्चय और अनेकान्तजयपताका जैसे उपलब्ध ग्रन्थोंसे उनकी प्रखर प्रतिभाका परिचय प्राप्त कर सकते हैं। आचार्यश्रीने जिस विषयको लेकर साहित्यका निर्माण किया, उसीमें अगाध गंभीरता, बहुश्रुतता, समन्वयशक्ति, विचारपूर्ण मध्यस्थता और तलस्पर्शिताका परिचय प्राप्त होता है। उनके केवल योगसाहित्यको लेकर जैनसमाजके सुप्रसिद्ध विद्वान् पं. सुखलालजीने श्री हरिभद्रसूरिजीके सम्बन्धमें जो विचार प्रदर्शित किये हैं उसी परसे पाठक आचार्यश्रीकी साहित्यरचनापद्धतिका अनुमान लगा सकेंगे-

"........इस शैलीको श्रीमान् हरिभद्रसूरिने एकदम बदलकर तत्कालीन परिस्थिति व लोकरुचिके अनुसार नवीन परिभाषा देकर और वर्णनशैली अपूर्व बनाकर जैन योगसाहित्यमें नया युग उपस्थित किया। इसके सबूतमें उनके बनाये हुए योगबिन्दु, योगदृष्टिसमुच्चय, योगविंशिका, योगशतक, षोडशक ये ग्रन्थ प्रसिद्ध हैं। इन ग्रन्थोंमें उन्होंने सिर्फ जैन मार्गानुसार योगका वर्णन करके ही सन्तोष नहीं माना है किन्तु पातञ्जलयोगसूत्रमें वर्णित योगप्रक्रिया और उसकी खास परिभाषाओंके साथ जैन संकेतोंका मिलान भी किया है, 'योग-दृष्टिसमुच्चय'में योगकी आठ दृष्टियोंका जो वर्णन है वह सारे योगसाहित्यमें एक नवीन दिशा है, श्रीमान् हरिभद्रसूरिके योगविषय ग्रन्थ उनकी योगाभिरुचि और योगविषयक व्यापक बुद्धिके खासे नमूने हैं।[८]

८ जैनसाहित्यसंशोधक, खण्ड २ अङ्क १.

यह तो उनके योग विषयक ग्रन्थोंकी समालोचना है, इस प्रकारकी तलस्पर्शिता, मर्मज्ञता और नवीनता उनके दूसरे ग्रन्थोंमें भी पाई जाती है।

उनके कथासाहित्यकी अमर कृति 'समराइच्चकहा' है जिसका अनेक विद्वानोंने अंग्रेजीमें अनुवाद किया है, जिनमेंसे सुप्रसिद्ध डा. हर्मन याकोबीकी टीका तो कलकत्ता एशियाटिक सोसायटी आफ बंगालकी ओरसे प्रकाशित हो चुकी है।

अंग्रेज विद्वानोंद्वारा उनके साहित्यको ऐसा सन्मान प्राप्त होना साधारण महत्त्वकी बात नहीं। विस्तारभयसे उनके प्रत्येक ग्रन्थका इस लेख में परिचय दुःशक्य होनेसे उनके ग्रन्थोंकी सूची देकर ही सन्तोष करेंगे। यद्यपि उन्होंने १४४४ ग्रन्थोंका निर्माण किया, परन्तु उनके सभी ग्रन्थ उपलब्ध नहीं। उनके उपलब्ध एवं प्रसिद्ध ग्रन्थोंके कुछ नाम यहां दिये जाते हैं—

षड्दर्शनसमुच्चय
शास्त्रवार्तासमुच्चय
योगदृष्टिसमुच्चय
योगशतक
योगबिन्दु
धर्मबिन्दु
अनेकान्तजयपताका
अनेकान्तवादप्रकाश
वेदबाह्यतानिराकरण
संबोधप्रकरण
संबोधसप्ततिका
उपदेशपदप्रकरण
विंशतिकाप्रकरण
आवश्यकसूत्रबृहद्वृत्ति (शिष्यहितानामकटीका)
अनुयोगद्वारसूत्रवृत्ति
दिग्नागकृत न्यायप्रवेशसूत्रवृत्ति
नन्दीसूत्रलघुवृत्ति
दशवैकालिकवृत्ति
प्रज्ञापनासूत्रप्रदेशव्याख्या
जम्बूद्वीपसंग्रहिणी

पंचवस्तुप्रकरणटीका
पंचसूत्रप्रकरणटीका
श्रावकधर्मविधिपंचाशक
दीक्षाविधिपंचाशक
ज्ञानपंचकविवरण
लग्नकुंडलिका
लोकतत्त्वनिर्णय
अष्टकप्रकरण
दर्शनसप्ततिका
श्रावकप्रज्ञप्ति
ज्ञानचित्रिका
धर्मसंग्रहणी
षोडषक
ललितविस्तरा (नामक चैत्यवन्दनवृत्ति)
कथाकोष
समराइच्चकहा
यशोधरचरित्र
वीरांगदकथा
धूर्ताख्यान
मुनिपतिचरित्र　　आदि

आचार्यश्री के उपलब्ध ग्रन्थोंमें भी कई अपूर्ण ग्रन्थ उपलब्ध हैं। तत्त्वार्थ भाष्यकी लघुवृत्ति अधूरी–साढ़े पांच अध्याय की ही उपलब्ध है, इसी प्रकार पिण्डनिर्युक्तिकी टीका भी अधूरी ही उपलब्ध है, इससे सम्भव है कि उनके कुछ ग्रन्थ अधूरे भी रहे हों। अथवा अन्य ग्रन्थोंकी तरह उनके अवशिष्टांश अनुपलब्ध हो गये हों।

आचार्यश्री की उदारता—

श्रीहरिभद्रसूरिजीका जीवन भव्य और लोकोत्तर था, सर्वदा शुभ अध्यवसाय और जनकल्याण करनेकी इच्छाके एक केन्द्र के तौर पर अपूर्व साहित्यरचनाका कार्य उन्होंने किया। उनके ग्रन्थो में तलस्पर्शिता, सम्पूर्ण गम्भीरता और अगाध ज्ञान तो है ही, उनके विचारों में भी उदारता, नम्रता और तटस्थता पूर्ण रूपसे झलकती है। उन्होंने जहां जहां अन्य दर्शनों के विषयोंका खण्डन किया है वहांपर, उनके आचर्यों और विद्वानोंका नाम गौरवपूर्वक प्रतिष्ठाके साथ उदार व मधुर शब्दो में 'महात्मा, महर्षि, महामतिः' आदि नामसे लिया है। अन्य दार्शनिकोंके प्रति उनके सन्मानसूचक शब्द उदारता के ज्वलन्त उदाहरण हैं। वे केवले उदार ही नहीं बल्कि एक निष्पक्ष विद्यासागर थे। उन्होंने जैनदर्शन या अन्य किसी दर्शन के प्रति पक्षपात नहीं किया, इस बातको उन्होंने बहुत सरल शब्दों में स्पष्ट किया है–

पक्षपातो न मे वीरे, न द्वेषः कपिलादिषु।
युक्तिमद् वचनं यस्य, तस्य कार्यः परिग्रहः ॥

अर्थात्–मुझे कोई महावीर भगवानके प्रति पक्षपात नहीं, एवं कपिल आदि महर्षियोंके प्रति मुझे द्वेष भी नहीं, परन्तु जिनका वचन युक्तियुक्त होता है वही ग्रहणकरने योग्य–आराध्य है।

कितने सुन्दर शब्दों में उन्होंने अपना पवित्र हृदय निकालकर रखा दिया है। और देखिये–

बन्धुर्न नः स भगवान् रिपवोऽपि नान्ये, साक्षान्न दृष्टतर एकतरो(तमो)ऽपि चैषाम्।
श्रुत्वा वचः सुचरितं च पृथग् विशेषं, वीरं गुणातिशयलोलतयाश्रिताः स्मः ॥

अर्थात्–जिनेन्द्र भगवान कोई मेरे भाई नहीं, तथा न ही दूसरे देव मेरे शत्रु हैं, क्योंकि उनमेंसे किसीको मैंने साक्षात् तो देखा नहीं, केवल वीर प्रभुका निर्दोष चरित्र सुनकर और उन्हें अतिशयगुणवाला समझकर मैंने उनका आश्रय लिया है।

उनकी उदारताकी ओर संकेत करते हुए पं. सुखलालजीने अपने विचार इन शब्दोंमें प्रकट किये हैं–

"इसी विचारसमता के कारण श्रीमान् हरिभद्र जैसे जैनाचर्योंने महर्षि पतञ्जलिके प्रति अपना हार्दिक आदर प्रकट करके अपने योग विषयक ग्रन्थोंमें गुणग्राहकताका निर्भीक

परिचय पूरे तौरसे दिया है। और जगह जगह पतञ्जलिके योगशास्त्रगत खास सांकेतिक शब्दोंका जैन संकेतोंके साथ मिलान करके सङ्कीर्ण दृष्टिवालोंके लिये एकताका मार्ग खोल दिया है। ”

क्या १४४४ ग्रन्थ निर्माण किये ?

क्या हरिभद्रसूरिजीने १४४४ ही ग्रंथ निर्माण किये थे ? इसका कारण और उपलब्ध ग्रन्थोंकी संख्या आदि पर भी एक दृष्टिसे विचार करना आवश्यक है। इस विषयमें सभी विचारोंको स्थान देना यहां अनुचित नहीं।

(१) प्रतिक्रमण अर्थदीपिका आदिके आधार पर प्रसिद्धि तो यह है कि उन्होंने १४४४ ग्रन्थोंका निर्माण किया।

(२) “चतुर्दशशतप्रकरणप्रोतुंगप्रासादसूत्रणैकसूत्रधारैः” इत्यादि पाठसे उनके ग्रन्थोंकी संख्या १४०० निश्चित की जाती है।

(३) राजशेखरसूरिकृत चतुर्विंशतिप्रबन्धके आधारपर ग्रन्थोंकी संख्या १४४० मानी जाती है।

अस्तु, उक्त संख्यामेंसे जो भी हो, परन्तु यह तो निर्विवाद रूपसे मानना होगा, कि उन्होंने लगभग १४०० ग्रन्थोंका निर्माण कर जैन साहित्यभण्डारको विकसित किया था।

हमारा दुर्भाग्य है कि आज उनका सम्पूर्ण साहित्य उपलब्ध नहीं, बल्कि सैंकडो ग्रन्थों-के नाम तक भी अब उपलब्ध नहीं है, पुरातत्त्व एवं इतिहासके विद्वान् श्रीजिनविजयजीके कथनानुसार उनके उपलब्ध ग्रन्थ २८ हैं जिनमेंसे २० ग्रन्थ छप चुके हैं। इतिहासवेत्ता पं. कल्याणविजयजीने उपलब्ध ग्रन्थोंकी सूची तैय्यार की है।

सभी ग्रन्थ उपलब्ध क्यों नहीं ?

यह प्रश्न हो सकता है कि यदि १४४४ जितनी विशाल संख्यामें उन्होंने साहित्यरचना की थी तो फिर ग्रन्थ उपलब्ध क्यों नहीं ? इस प्रश्नके उत्तरके लिये हमें इतिहासकी ओर दृष्टिपात करना होगा। आगेकी घटनासे यह भलीभांति प्रतीत होगा, कि उस समय बौद्धोंकी विशेष प्रबलता थी, बौद्धदार्शनिक जैनधर्मको समूल नष्ट करनेपर तुले हुए थे। समय समय पर वैदिक धर्मावलम्बियोंने भी जैनधर्मका उच्छेद करनेके लिये प्रयत्न किया। उक्त कारणोंसे जैनधर्म के साहित्यको पर्याप्त हानि पहुंची। इसके बाद मुसलमानों के भारतआक्रमण के समय भी भारतीय साहित्यके साथ जैन साहित्य नष्ट हुआ, और इन आपत्तियोंके कारण साहित्यको सुरक्षित रखनेके लिये भण्डार बन्ध कर दिये गये,

तो कीड़ों आदिने अपना आहार बनाकर उन्हें नष्ट कर दिया, इसलिये विपुल साहित्यका उपलब्ध न होना सम्भव है।

एक और प्रश्न

दूसरा प्रश्न यह है कि क्या यह सम्भव है कि एक आचार्य अपने जीवनकाल में १४४४ ग्रन्थ निर्माण कर सकता है? इससे लिये हमें जैन साधुजीवन पर दृष्टि डालनेकी आवश्यकता है। जैन साधुओंका जीवन ही ऐसा निवृत्तिमय होता है कि उन्हें संसारका कोई झंझट नहीं होता। न धन आदि के परिग्रहकी चिन्ता, न ऐशो–आरामका विचार। उनका ध्येय केवल जनकल्याण और आत्मोन्नति ही होता है। ऐसे पावन जीवन में एक प्रखर विद्वान की लेखनी से इतने ग्रन्थोंका लिखा जाना कोई आश्चर्यजनक बात नहीं, और फिर उनके लिये तो इतनी विशाल संख्या के निर्माणका एक प्रबल कारण भी था जो कि जैन समाजके अन्दर किंवदन्तिके रूपमें प्रसिद्ध है–

श्री हरिभद्रसूरिजीके हंस और परमहंस नामक दो परम शिष्य[९] थे। वे आचार्यश्रीके पास जैनदर्शनका अच्छा अभ्यास कर धुरन्धर विद्वान हो गये, परन्तु फिर भी उनकी इच्छा बौद्ध दर्शनका विशेष अभ्यास करनेके लिये किसी बौद्ध प्रदेशमें जानेकी थी। उन्होंने इसके लिये आचार्य श्री हरिभद्रजीसे नम्रता पूर्वक आज्ञा मांगी, परन्तु आचार्यश्रीने भविष्यका विचार कर उन्हें न जानेके लिये समझाया, परन्तु फिर भी वे भेश बदल कर बौद्धाचार्यके पास अभ्यास करनेके लिये चले गये। बौद्धाचार्यके पास पहुंचकर खूब अभ्यास किया, और बौद्धधर्मकी शङ्काओंको अच्छी तरह समझकर कुछ कागजोंपर उनका खण्डन लिखा। बौद्धाचार्यको संदेह होगया कि सम्भव है वे जैन ही हों। उनकी परीक्षा के लिये जाने–आनेके मार्ग (एक दरवाजे) में जिनप्रतिमा रखदी,[१०] बौद्ध विद्यार्थी तो उस पर पांव देकर चले आये और पढ़नेके लिये बैठ गये, परन्तु जब हंस और परमहंस आये तो उन्हे जिनप्रतिमा देखकर आश्चर्य हुआ,

९ वे दोनों शिष्य हरिभद्रसूरिजी के गृहस्थावस्थामें भाणेज–बहिनके पुत्र थे, यह भी उल्लेख मिलता है।

१० बौद्धाचार्यने एक औरे परीक्षा भी ली,–"रात के समय सभी शिष्योंको एक कमरे में सुलाया, और उनके विचारोंको जाननेके लिये कुछ गुप्तचर नियत कर दिये। जब सभी विद्यार्थी सो गये तो मकानकी छतपर मिट्टीके टुकडे आदि फेंकनेसे ऐसा आवाज हुआ कि सभी विद्यार्थी भयभीत हो कर उठ बैठे और आपत्ति आई हुई जानकर अपने अपने इष्ट देवका स्मरण करने लगे। हंस और परमहंस जिनेश्वरदेवकी प्रार्थना करते हुए पकडे गये, परन्तु दोनोंने दो छत्रियां लीं और खिड़की–बारी मेंसे बाहर कूद पडे, उन्हें किसी प्रकारका आघात न हुआ और वे तेजीसे भाग निकले।" इत्यादि कुछ परिवर्तित ढगपर भी उल्लेख मिलता है।

थे उस पर कुछ चिह्नोंका परिवर्तन कर (अर्हंत आदिको ऐसा खींचकर) पांव रखकर चले गये, बौद्धाचार्य भलीभांति समझ गया कि वे दोनों जैन हैं, और उन्हें कपटसे मरवा देनेका निश्चय किया। हंस और परमहंस भी वहांसे गुप्त रूपसे निकल भागे, परंतु बौद्धोंकी सेना भी उन्हें मारडालनेके लिये पीछे पड़ गई, दोनों भाइयोंमेंसे हंसकी तो रस्तेमें ही क्रूरतापूर्वक हत्या कर दी गई। और दूसराभाई भी उस गांवके पास ही, जहांपर श्री हरिभद्रसूरिजी रहते थे, मारा गया।

श्री हरिभद्रसूरिजीको जब यह दुःखप्रद समाचार मिला, तो उन्हें अपने विद्वान शिष्योंके मरजानेका अत्यन्त दुःख हुआ, उनके शान्त हृदयमें क्रोधकी ज्वाला धधक उठी, उन्होंने अपनी मंत्रशक्तिसे सम्पूर्ण बौद्ध सैन्यकी मारडालनेका विचार किया। यह समाचार उनके गुरु श्री जिनदत्तसूरिको मालूम हुआ तो उन्होंने[11] अपने ही शिष्योंद्वारा समराइच्चकहाकी उपदेशप्रद मूल ३ गाथा कहला भेजीं, उससे उनके विचारोंमें फिर परिवर्तन आया, क्रोध शान्त हो गया और उन्होंने उन्हीं गाथाओंसे सम्पूर्ण 'समराइच्चकहा' की रचना की और उक्त क्रोधके लिये गुरुसे प्रायश्चित्त मांगा। उन्होंने प्रायश्चित्तके रूपमें ग्रन्थ रचनेकी आज्ञा दी।

प्रभावकचरित्रमें भी इस बातकी पुष्टी करते हुए कुछ परिवर्तनके साथ लिखा है कि श्री हरिभद्रसूरिका चित्त अपने प्रिय शिष्योंके वियोगसे दुःखी रहता था। उनका शोक दूर करनेके लिये शासनदेवी अम्बाने प्रत्यक्ष हो कर हरिभद्रसूरिसे कहा—तुम्हारे जैसे निस्पृही व्यक्ति भी मोहमें लिप्त हैं, यदि तुम्हारी शिष्यसंतति नहीं रही तो ग्रन्थोंका निर्माण कर अपना हृदय शान्त करो और पुस्तकोंकी संतति ही अपने पीछे छोड़ जाओ।

शिष्यविरहकी स्मृति—

उक्त घटनासे हम भलीभांति जान सकते हैं कि आचार्य श्री हरिभद्रजीको अपने धुरन्धर विद्वान् शिष्योंका वियोग अत्यन्त दुःखप्रद हुआ, और वह दुःख उनके लिये असहनीय हो

---

११ इस प्रसंग के लिये यह भी कहा जाता है कि जब हरिभद्रसूरि क्रोधके आवेशमें बौद्धोंको मारनेके लिये तत्पर हुए उस समय उस गांवमें रही हुए एक विदुषी साध्वी (कहीं कहीं याकिनीमहत्तराका भी उल्लेख है) एक श्राविकाको साथ लेकर प्रतिबोध देनेके लिये गई, आचार्यश्री के पास जाकर कहा-एक मेंढकी अज्ञानतावश पैरके नीचे आकर मर जाय तो उसका प्रायश्चित्त क्या होगा? आचार्य महाराजने उसके लिये कुछ तपस्या और आलोयणा आदि बताई। इसके बाद साध्वीश्रीने कहा—महाराज! अज्ञानतावश एक मेंढकी पैरके नीचे आकर मर गई उसके लिये यह प्रायश्चित! और आप जानबूझकर सैंकडों पंचेन्द्रिय जीवों (मनुष्यों) की हत्याके लिये प्रेरित हुए हैं, उसका प्रायश्चित्त क्या होगा? बस, इसीसे इनके विचारोंमें एकाएक क्षमाभाव आया और उसके प्रायश्चित्तके तौरपर १४४४ ग्रन्थोंका निर्माण किया।

गया था इसी लिये प्रत्येक ग्रन्थके अन्तमें उन्होंने विरह[१२] शब्दका प्रयोग किया है, इससे यह भलीभांति जान सकते हैं कि-ग्रन्थनिर्माणका कारण उक्त घटना अवश्य थी। उनको पुस्तकोंमेंसे 'विरह' शब्दअङ्कित कुछ पद्य नीचे दिये जाते हैं—

मात्सर्यविरहेणोच्चै श्रेयोविघ्नप्रशान्तये।—योगदृष्टिसमुच्चय।

भवान्ध्यविरहस्तेन जन स्ताद्योगलोचन।—योगबिन्दु।

स तत्र दु खविरहादत्यतसुखसगत।—धर्मबिन्दु प्रकरण।

भवविरहबीजमनघ, लभतां भव्यजनस्तेन।—शास्त्रवार्तासमुच्चय।

भवविरहवर देहि मे देविसारम्।—ससारदावास्तुति।

याकीनीमहत्तराके प्रति कृतज्ञता—

जिस प्रकार श्रीहरिभद्रसूरिने ग्रन्थके अन्तमें 'विरह' शब्द प्रयोग किया है उसी प्रकार अपने उपकारीका उपकार भी जगह जगह स्मरण किया है। प्रारम्भ में 'याकिनीमहत्तरा' स ही उनका अभिमान हरकर सम्बोधकी प्राप्ति हुई थी और उसीके ही कारण उन्हे सत्य मार्गपर चलनेका अवसर प्राप्त हुआ था, इसके लिये उन्होंने प्राय प्रत्येक ग्रन्थके अन्तमे 'याकिनीमहत्तरा सुनु' याकिनीमहत्तराके धर्मपुत्र के तौर पर अपनेको बतलाकर 'याकिनीमहत्तरा'के प्रति सन्मान प्रगट किया और उनका नाम अमर किया है।

जाइणिमयहरियाए रइता एते उ धम्मपुत्तेण।
हरिभद्दायरिएण भवविरह इच्छमाणेण॥—उपदेशपद।

इस गाथामें 'याकिनीमहत्तरा' और 'विरह' शब्दको पाठक भलीभाति देख सकते हैं।

स्वर्गवास—

आचार्य श्रीहरिभद्रसूरिजीके स्वर्गवासस्थान आदिका कहींसे पता नहीं चल सका, उनके समयके विषयमें भी विद्वानोंका एक मत नहीं।

पूर्वपरम्परा और पट्टावली आदिके अनुसार उनका स्वर्गवास वीरनि स.१०५५ विक्रम स.

---

१२ आचार्यश्री हरिभद्रसूरिजी के आवश्यक बृहद्वृत्ति न्यायप्रवेशिकाटीका आदि ग्रन्थ ऐसे भी उपलब्ध हैं जिनमें विरह शब्दका प्रयोग नहीं किया गया। इससे यह बात स्पष्ट हो जाती है कि कुछ ग्रन्थोंका निर्माण उक्त दुःखप्रद घटनासे पहिले भी किया होगा। १४४४ ग्रंथोंके निर्माता आचार्यने उक्त घटनासे पहिले कोई ग्रन्थ लिखा ही न हो यह बात विश्वसनीय नहीं हो सकती।

५८५, ईस्वीसन् ५२९में हुआ कहा जाता है।[13] परन्तु वर्तमान इतिहासज्ञ विद्वानोंका मन्तव्य है कि श्री हरिभद्रसूरिजीका समय पांचवी–छठी शताब्दि मानना भ्रान्तिपूर्ण है। पुरातत्त्वज्ञ विद्वान श्री जिनविजयजीने 'हरिभद्रका समयनिर्णय' नामक गवेषणापूर्ण लेख लिखकर प्रबलयुक्तियोंसे उनका समय वि. सं. ७५७ से ८२७ तकका निश्चित किया है। सुप्रसिद्ध विद्वान् डा. हर्मन यकोबीने भी इसीको मान्य ठहराया है।

डा. त्रिभुवनदास लहेरचन्द शाह अपने प्राचीन भारतवर्षमें पट्टावलीके संवतके सम्बन्धमें लिखते हैं, कि वास्तवमें यह संवत गुप्तसंवत है, क्योंकि उस समय आचार्यश्री जिस राज्य (वल्लभीराज्य)में रहते थे, वहांपर उस समय गुप्तसंवत लिखनेकी प्रथा थी। यदि वह संवत गुप्तसंवत मानलिया जाये तो उस ३६५ वर्षको और सम्मिलित कर विक्रम सं.९६० आता है। परन्तु इसका समर्थन अभीतक किसी इतिहासज्ञ विद्वानने नहीं किया।

उक्त विचारोंसे यदि हम ठीक संवतका निर्णन न भी कर सकें तो भी उनका समय आठवीं शताब्दिके लगभग मानना अधिक उपयुक्त है।

उनका स्वर्गसमय कुछ भी हो, परन्तु उनका साहित्य आज भी अमर है, और उसीके कारण श्री हरिभद्रसूरि भी सदा अमर रहेगें। ऐसे धुरन्धर आचार्योंकी सेवाओंके कारण जैनधर्मकी जड़ें गहरी जमी हुई हैं, और जैनधर्मका सिर सदा ऊंचा रहा है। इतिहासज्ञ विद्वान ऐसे आचार्योंके विषयमें अधिक खोजकर प्रकाश डालेंगे तो हमें और भी गौरवपूर्ण बातें जाननेका अवसर प्राप्त होगा।

---

१३ विचारसारप्रकरणकी गाथाके 'पणत्ति' शब्दसे ५३५ वि. सं. लिखा मिलता है, परन्तु विद्वानोंका मत है कि वह शब्द अशुद्ध है, उसके स्थानपर 'पणसीए' शब्द होना चाहिये। तदनुसार ५८५ वि. सं. हो जायेगा।

નવાંગીવૃત્તિકાર

શ્રી અભયદેવસૂરિ

[ટૂંકી પરિચયકથા]

લેખક : શ્રીયુત મોહનલાલ દીપચંદ ચોકસી

શ્રીષ્મકાલ એટલે સારાયે દિવસમાં ગરમીનું સામ્રાજ્ય હોય, પણ સંધ્યાકાળનું આગમન થતાં જ એ સ્થિતિ પલટો લે. નિશાકાળના ઓળા સૃષ્ટિ પર ઊતરતાં જ ઠંડક પથરાવા માંડે. પવનની શીતલ લહેરો જનસમૂહના પરિતાપને દૂર કરી શાંતિ આપે અને એમાં મીઠી નિદ્રાનો યોગ સાંપડે. એ વેળા આત્મા જે સુખશાંતિ અનુભવે છે તે અનુભવનો વિષય લેખાય. મોટા શહેરની ધમાલમાં એ સુખની કલ્પના ઘડીભર વધારે પડતી જણાય, પણ જેની આસપાસ વિશાળ વનરાજી પથરાયેલી છે એવા ગામોમાં રાત્રિની નિરવ શાંતિ સાથે જ કોઈ અનેરું સુખ પ્રગટાવે છે. એમાં ચાંદની રાત હોય તો એ આનંદનું તો કહેવું જ શું ! ગામવાસી જનના એ આનંદ માટે, ધંધાના ધીકતા ધામ ગણાતા શહેરમાં વસનાર માનવોએ કેવલ સ્વપ્નાં જ સેવવા રહ્યાં.

ભાણુપુર નામના ઉપર વર્ણવી સ્થિતિવાળા એક ગામની ભાગોળે આવેલ વાડીમાં સમીપસ્થ દહેરીના ઓટલાની નજીકના એક વટ વૃક્ષ હેઠળ એક સંતે સંથારો કર્યો હતો. મધ્યરાત્રિનો સમય થવા આવ્યા છતાં હજુ તેમની આંખમાં નિદ્રાનું ઘેન નહોતું વ્યાપ્યું. એ મહાત્મા કુષ્ટ રોગથી પીડિત હતા. એ રોગથી દેહ સાવ જીર્ણ બની ગયો હતો, છતાં સમતાથી મુનિધર્મની ક્રિયા આચરતાં આ સંત આત્મલક્ષ ચૂક્યા ન હતા. ખખડી ગયેલ કાયાને સંથારા પર આડી અવળી ફેરવી તંદ્રાનું સેવન કરી રહ્યા હતા, એટલામાં એકાએક ત્યાં શાસનદેવીનાં પગલાં થવાં, અને સૂરિજીને ઉદ્દેશી તેમણે પ્રશ્ન કર્યો કે–'આચાર્યશ્રી જાગો છો કે ઊંઘમાં પડ્યા છો.'

સૂરિ બોલ્યાઃ 'દેવી, રોગગ્રસ્તને નિદ્રા ક્યાંથી આવે !'

શાસનદેવી–'આપ આ કોકડા લ્યો અને એ ઉકેલો !'

સૂરિજી–'મારી શક્તિની બહારની એ વાત છે. હું તો સત્વર હવે આ કાયાને વોસિરાવી દેવાના વિચારમાં છું.'

શાસનદેવી–'મહારાજ, રોગના આવેગથી આપ આટલી હદે નાહિંમત ન બનો ! આપના વરદ હસ્તે હજુ શાસનપ્રભાવનાનાં મહાન કાર્યો થવાનાં છે. આજે શ્રમણ સમુદાયમાં જે વિદ્વાન અને ચારિત્રસંપન્નમહાત્માઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે એમાં આપ જેવા જ્ઞાની ને દીર્ઘદર્શી સૂરિનું સ્થાન મોખરે છે. એ વાતની યાદ આપવા સારુ હું આપ

સમક્ષ ઉપસ્થિત થઈ છું. એ કોકડા આપ જ ઉકેલી શકો તેમ છો. એમાં અન્ય કોઈનો પદસંચાર થઈ શકે તેમ છે જ નહીં. આપ ધીરજથી એ માટે પ્રયાસ કરજો. પ્રથમ આપના આ રોગથી જર્જરિત બનેલા દેહને નવજીવન પ્રાપ્ત થવા દો—કોઢ રોગ રૂપી વિઘ્ન જડમૂળથી નષ્ટ થવા દો. એ માટે પ્રભુપાદાની અને પ્રભાવશાળી શ્રીસ્થંભનપાર્શ્વનાથની ચમત્કારિક મૂર્તિનો યોગ થવાની આગત્ય છે.'

સૂરિ—"દેવી તો પછી વિલંબ ન કરો! એની પ્રાપ્તિનો ઉપાય સત્વર દર્શાવો! હું કાંઈ આ રોગની પીડાથી હતાશ બની ગયો નથી. કર્મજનિત એ કષ્ટ, સમ્યક્ રીતે સહન કરનાર હું આત્મામાં રહેલી અનંત શક્તિને પિછાનું છું. કર્મરૂપી જડ પુદ્ગલોનો મારી હઠાવવાનું બળ આજે પણ મારા આ જીર્ણ-વિશીર્ણ દેહમાં ભરેલું છે. મારી નિરાશાનું કારણ—દુઃખમાં કે એની અસહનશીલતામાં નહોતું સમાયું, પણ મારા નિમિત્તે શિષ્યગણને પરિશ્રમ વેઠવો પડે અને ઉપાસકવર્ગમાં કેવળ હું ભારભૂત બની રહું એમાં સમાયું છે. એ જાતના જીવન કરતાં અનશન શું ખોટું! બાકી મારા વડે શાસન દીપવાનું જ હોય તો ગમે તે કરી છૂટવા આ આત્મા તૈયાર છે, તેથી એનો ઉપાય જલદી કહો."

શાસનદેવી—"શેઢી સરિતાના તટ ઉપર, પલાસવૃક્ષની નીચેની ચોકખી ભૂમિમાં નાગાર્જુન નામના યોગીએ સ્વવિદ્યા સિદ્ધ કર્યા બાદ, શ્રીસ્થંભનપાર્શ્વનાથની મૂર્તિ ભંડારેલી છે. એ પ્રભુના સ્નાત્રજળથી આપનો કોઢ રોગ નાબૂદ થશે, દેહયષ્ટિ કંચનવર્ણી બનશે, અને કોકડા ઉકેલવાના કાર્ય પાછળનો મર્મ આપ અવધારી શકશો."

આચાર્યશ્રી જ્યાં બેઠા થઈ દેવી પ્રત્યે આભારની લાગણી પ્રદર્શિત કરવા ઉત્સુક થાય છે ત્યાં તો વટવૃક્ષ ને પોતાની શય્યા સિવાય કંઈ જ દેખાતા નથી. શાસનદેવી તો અંતર્ધ્યાન થઈ ચૂક્યાં છે, છતાં તેમની સાથેનો વાર્તાલાપ અંતરમાં રમી રહ્યો છે. બીજી સવારે એ સંબંધમાં સૂરિજી કેવો કાર્યક્રમ નિયત કરે છે તે જાણવા પૂર્વે આ રોગગ્રસ્ત આચાર્યનું નામ શું છે અને આવી રુગ્ણ દશામાં કેવી રીતે આવી પડ્યા છે એ વાતનું અવલોકન કરી લઈએ.

મેવાડ દેશના વાડસલ્લ ગામમાં, રાજપૂતના ઘરમાં એક સગો નામે તરુણ પેદા થયો. ક્ષત્રિયના સંતાનને રાજ્ય તરફથી જીવાઈ મળી રહેતી હોવાથી આ ઘરમાં અન્ય કોઈ વ્યવસાય તો હતો જ નહીં. પટાબાજીના દાવ ખેલવા, કિંવા અશ્વારોહી થઈ ભ્રમણ કરવું અને વિલાસી જીવન ગાળવું એ રાજપુત્ર સગાનો કાર્યક્રમ હતો. માનવજીવનના કેટલાંયે વર્ષો આ રીતે પસાર થયાં. એવામાં એક સમયે કોટિકગચ્છના શ્રી જિનેશ્વરસૂરિનું ગામમાં આગમન થયું. કર્ણોપકર્ણ આ પ્રભાવિક આચાર્યશ્રીની વાર્તા સગાના કાને પણ પહોંચી, એટલે એ પણ ધર્મદેશના શ્રવણ કરવા આવ્યો. મધુરા ઉપદેશની અસર એના પર સચોટ થઈ. અહર્નિશ શ્રવણ કરતાં સાને એનું અંતર ઉજાળી દીધું. વિલાસમય જિંદગી એને અકારી ભાસી, સંસાર પર વિરાગ જન્મ્યો, ત્યાગમય જીવન વહાલું લાગ્યું, અને ઇચ્છાપૂર્વક આચાર્યશ્રી પાસે ભાગવતી દીક્ષા ગ્રહણ કરી. આમ શ્રમણના સમાગમથી એક સમયનો વિલાસી રાજપુત્ર સગો, અર્હન્ત દેવનો ઉપાસક બની સર્વવિરતીધર સાધુ બન્યો. દીક્ષા વેળા તેનું 'અભયમુનિ' નામ સ્થાપન થયું. રાજપૂતનું બીજ એટલે જ્યાં એક વેળા નિર્ધાર કરે કે પછી તે અફર બને. કાયાને દમવા સારુ પ્રથમાચરણમાં જ છ વિગયનો ત્યાગ કર્યો. આમ શરીરના

બંધારણમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવનારા પદાર્થો જવાથી અને નીરસ આહારના સેવનથી મુનિશ્રી અભય શુષ્ક બનવા લાગ્યા. પણ ક્ષત્રિય બચ્ચો એમ ગભરાય નહિ. નિયમ-પાલનમાં અડગ રહી એમણે તો જ્ઞાનાર્જન ચાલુ જ રાખ્યું. વિલાસમાં ટેવાએલા પોતાના મનને કાબૂમાં આણી અભ્યાસમાં તલ્લાલીન કર્યું. એના પરિણામરૂપે સૂરિપદની પ્રાપ્તિ થઈ. સ્વબળથી આગળ વધેલા આ સૂરિ જ્ઞાનમાં અગ્રપદ ધરતા હતા, છતાં શરીરશક્તિમાં ક્ષીણ થતા હતા. જોતજોતામાં એમના શરીરે કોઢ રોગ વ્યાપી ગયો. પીડાનો અતિરેક એટલો થયો કે તે ભાણપુર ગામમાં શય્યાવશ બની ગયા. ગામની સફી હવા કે ચાંદનીની મધુરી ઠંડક એમના રોગપીડિત દેહને શાંત્વન પમાડી શકી નહીં.

શાસનદેવી સાથેના વાર્તાલાપ પછી અભયદેવસૂરિમાં કોઈ અનેરું ચૈતન્ય પ્રગટયું. નિરાશા અદૃશ્ય થઈ ગઈ. શેઢી સરિતાના તટ પ્રતિ પગલા માંડયા. જેમ જેમ ઉપરોક્ત પ્રસંગની જનતામાં પ્રસિદ્ધિ થતી ગઈ તેમ તેમ પ્રત્યેક સ્થળના જૈનસંઘોમાં આશ્ચર્ય વધતું ગયું. વિહારમાં ઉપાસક વર્ગના શ્રદ્ધાસંપન્ન ગૃહસ્થોનો સાથ વધતો ગયો. પલાસ વૃક્ષ દેવીના કહ્યા પ્રમાણે જડી આવ્યું ત્યારે સૂરિ મહારાજના સાથમાં શિષ્યો ઉપરાંત સારી સંખ્યામાં શ્રાદ્ધગણ હાજર હતો. આચાર્યશ્રીએ 'જયતિહુઅણ' સ્તોત્રની રચના આરંભી. 'ફુણિફુણફારફુરંત રયણુકર' પદના ઉચ્ચાર સાથે વૃક્ષ નીચેની જમીનમાં ફાટ પડી અને શ્રીસ્થંભણપાર્શ્વનાથ પ્રભુનું શ્યામવર્ણી નિલમમય બિંબ પ્રગટ થયું. સંઘ સહિત સૂરિ મહારાજે વંદન કર્યું. સ્તુતિ પૂર્ણ થયા બાદ પ્રભુજીનું સ્નાત્ર ભણાવવામાં આવ્યું અને સ્નાત્રજળ રોગગ્રસિત વપુ પર છાંટતાં જ કોઢ રોગ નષ્ટ થયો, દેહલતા સુવર્ણવણી બની ગઈ. ત્યાં સ્થંભણપુર નામે નગર વસ્યું અને નવીન પ્રાસાદ તૈયાર કરાવી એમાં ચમત્કારી એવા તે શ્યામલ બિંબની સ્થાપના સૂરિજીના વરદ હસ્તે કરાવવામાં આવી. એ મૂર્તિ હાલ ખંભાતમાં બિરાજમાન છે. એ કેવી રીતે બન્યું તે જાણવાના જિજ્ઞાસુએ ખંભાતનો પ્રાચીન જૈન ઇતિહાસ વાંચવો.

સૂરિજી તો જાણે નવો જ અવતાર થયો ન હોય એમ પૂર્ણ ઉલ્લાસ અને અનુપમ ચૈતન્યથી ભરપૂર બની ગ્રામાનુગ્રામ વિચરતાં ગૂજરાતના નાકસમા શ્રી અણહિલપુર પાટણમાં આવી પહોંચ્યા. શ્રી પંચાસરા પાર્શ્વનાથના દેવાલયે દર્શન કરતાં અને આ પ્રાચીનપુરીના જ્ઞાનભંડાર વિલોકતાં જ સૂરિજીને શાસનદેવીના 'નવ કોકડાના ઉકેલ'ની વાત યાદ આવી. બાર અંગમાં છેલ્લું દૃષ્ટિવાદ અંગ તો વિચ્છેદ પામ્યું, પણ બાકીના અગિયાર અંગ મૂળ રૂપે જોવા મળ્યાં, પણ જ્યારે એ પર દેશકાળને અનુરૂપ ટીકાઓ તરફ નજર ગઈ ત્યારે માત્ર પહેલા અને બીજા અંગ પર જ તે થયેલી માલમ પડી. બાકીનાં નવે અંગો ટીકાવિહુણાં જણાયાં. એ પર વિસ્તૃત ટીકાના અભાવે એ અણમૂલું જ્ઞાન અણવપરાયેલ અને અણખેડાયેલ જણાયું! તરત જ વિચાર આવ્યો કે નવ કોકડાનો ઉકેલ એટલે એ નવ અંગો પર ટીકાની રચના કરવી તે. દેવીના કથનમાં એ મર્મ સિવાય અન્ય કોઈ હેતુ જડતો નથી. ગણધર મહારાજરચિત સૂત્રો પર ટીકા રચવી એ કામ કંઇ જેવું તેવું ન લેખાય; સૂત્રના કોકડા ઉકેલવા કરતાં પણ વધુ કપરૂં! છતાં જ્યારે શાસનદેવીએ એ માટે મારા પ્રતિ મીંટ માંડી તો હવે મારે એનો ઉકેલ આણવો જ રહ્યો. શ્રી સ્થંભણપાર્શ્વનાથનાં

દર્શને રોગ ગયો, તો પછી આજે શ્રી પંચાસરા પાર્શ્વનાથની સમક્ષ મારે ટીકા રચવાની પ્રતિજ્ઞા ગ્રહણ કરવી જ જોઈએ.

આમ પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજે ટીકાની રચના કરતાં પૂર્વે છ માસ સુધી આયંબિલનું વ્રત કર્યું અને પછી ભલભલા વિદ્વાનોને આશ્ચર્યમુગ્ધ બનાવે એવી ટીકાઓની રચના કરી. ત્રીજા શ્રી ઠાણાંગસૂત્રથી તે અગિયારમા શ્રી વિપાકસૂત્ર સુધીની ટીકાઓ તેઓશ્રીની રચેલી આજે ઉપલબ્ધ થાય છે, એ જોતાં આચાર્યશ્રીની વિદ્વત્તા, સમભાવવૃત્તિ અને ભવભીરુતાનાં દર્શન થાય છે. એમના લખાણમાં નથી તો જોવા મળતી ગચ્છની ખેંચતાણ કે નથી તો જણાતો સ્વમંતવ્યનો આગ્રહ. સીધી રીતે પોતાની સમજણનું નર્યું પ્રદર્શન ! જ્યાં શંકાનો સવાલ ઊઠે કે તુરત ઉભય મંતવ્ય ટાંકી, '**तत्त्वं तु केवलिनो विदन्ति**' એવો ઉલ્લેખ કર્યો જ હોય ! એક તરફ પ્રખર નૈયાયિક શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજીનું જ્ઞાનદર્શનના ઉપયોગ પરત્વેનું મંતવ્ય અને બીજી તરફ પ્રખર આગમિક શ્રી જિનભદ્રગણિનું મંતવ્ય સામસામે ખડું થયું હોય ત્યાં શું કરવું એ ભલભલાને મુંઝવે એવો પ્રશ્ન ! પણ આ મહાત્માએ તો પોતાની લાક્ષણિક શૈલીએ ઉભયના આશય અને વિદ્વત્તાનું યોગ્ય રીતે પ્રતિપાદન કરી, ઉભયમાંથી એકને પણ અન્યાય ન થાય એની પૂરી કાળજી રાખી, ઉભયની વિદ્વત્તાના મુક્ત કંઠે યશોગાન ગાઈ, તત્ત્વની ભલામણ અર્થાત્ ઉભયમાં કોનું મંતવ્ય યથાર્થ છે એ વાતનો નિર્ણય વિશિષ્ટ જ્ઞાનીઓના શિરે સોંપ્યો છે. 'હું માનું તે જ સાચું" જેવી વૃત્તિ આ મહાત્માની રચનામાં કયાંય નથી. સ્વશક્તિ અનુસાર સાહિત્યની સેવા કરવાની તમન્ના અને સાથોસાથ ભવભીરુતાનાં સ્પષ્ટ દર્શન, તેઓશ્રીની કલમ ડગલે ને પગલે કરાવે છે. નિષ્ણાત અભ્યાસીઓ અને તેમની પછી થયેલા વિદ્વાનો કહે છે કે—"તેઓશ્રીની વિદ્વત્તા ઉક્ત નવ અંગોની ટીકામાં આબેહૂબ જણાઈ આવે છે. કોઈ પણ જાતની ખેંચતાણ વગર કે સ્વગચ્છની મોટાઈ દેખાડ્યા વિના ઘણા પરિશ્રમે વિદ્વાનોને પણ આશ્ચર્ય ઉપજે એવી વૃત્તિઓ તેઓશ્રીએ રચી છે."

જૈન અને જૈનેતર જગતમાં આ સંતનું નામ નવાંગી ટીકાકાર શ્રી અભયદેવસૂરિ તરીકે સવિશેષ જાણીતું છે. આવા પ્રાભાવિક સૂરિ મહારાજને કોટિશઃ વંદન હો !

આ ટીકાકાર મહર્ષિ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હોવા છતાં એમના જન્મ સંવત સંબંધમાં અને સ્વર્ગગમન સંબંધમાં જુદા જુદા પુસ્તકોમાં થોડો ફેરફાર જોવામાં આવે છે. બૃહત્ તપાગચ્છ પટ્ટાવલીમાં શ્રીગોપનગરમાં તેઓશ્રીનું સ્વર્ગગમન થયું એમ જણાવ્યું છે, જ્યારે પ્રભાવકચરિત્રમાં પાટણનું નામ છે; પણ એ વિષયના જાણકારોએ 'કપડવંજ' ને વધુ મહત્ત્વ આપ્યું છે અને એ શહેરમાં હાલ પણ તેમની પાદુકા વિદ્યમાન છે જે એ વાતનું સમર્થન કરે છે. સૂરિજીના જન્મ અને જીવનગાળા તેમજ કૃતિઓ સંબંધમાં મુનિશ્રી કાન્તિસાગરે 'ખંભાતનો પ્રાચીન જૈન ઈતિહાસ' નામક પુસ્તકમાં જે પ્રસ્તાવના લખી છે તેનો ભાવાર્થ આલેખી આ લેખ સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.

"અભયદેવસૂરિનો જન્મ વિ. સં. ૧૦૭૨માં થવો ઘટે છે. કારણ કે તેમને સોળ વર્ષની વયે વિ. સં. ૧૦૮૮માં આચાર્યપદ આપ્યાનો ઉલ્લેખ ઘણે ઠેકાણે મળે છે, અને તેમનો કુષ્ટ રોગ તો ૧૧૧૯માં શાંત થઈ ગયો હોવો જોઈએ, કારણ કે તેમણે "સ્તંભનકપુર" માં ઉક્ત પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમાજીની નવા બનાવેલા મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા કરી છે.

સાંથી અણહિલવાડ પાટણ તરફ વિહાર કર્યો અને સં. ૧૧૨૦ નું ચાતુર્માસ પણ ત્યાં જ કર્યું છે તેમજ વૃત્તિઓ રચવાનો પ્રારંભ પણ કર્યો છે. એ કાર્યમાં નિર્વૃત્તિ કુળના દ્રોણાચાર્યે સહાય કર્યાનો ઉલ્લેખ પણ મળે છે.

૧	શ્રી સ્થાનાંગ સૂત્ર	રચ્યા સંવત	૧૧૨૦	શ્લોક સંખ્યા	૧૪૨૫૦
૨	,, સમવાયાંગ ,,	,,	૧૧૨૦	,,	૩૫૭૫
૩	,, ભગવતી ,,	,,	૧૧૨૮	,,	૧૯૬૧૬
૪	,, જ્ઞાતાધર્મકથા ,,	,,	૧૧૨૦	,,	૩૮૦૦
૫	,, ઉપાશકદશા ,,				...
૬	,, અન્તકૃતદશા ,,				૧૩૦૦
૭	,, અનુત્તરોપપાતિક ,,				...
૮	,, પ્રશ્નવ્યાકરણ ,,				૪૬૦૦
૯	,, વિપાક સૂત્ર				૯૦૦

આ ઉપરાંત પંચનિગ્રંથી પ્રકરણ, પંચાશક વૃત્તિ (સં. ૧૧૨૪ માં) અને જયતિહુઅણસ્તોત્ર (સં. ૧૧૧૯ માં) આદિ તેઓશ્રીના રચેલા ઉપલબ્ધ થાય છે. વાસ્તવિક રીતે જયતિહુઅણ સ્તોત્રની ગાથા ૩૨ હતી, પણ ધરણેન્દ્રના કહેવાથી બે અતિશયયુક્ત ગાથા ભંડારી દીધેલી માટે મોજુદ ૩૦ મળે છે. આ સંત મહાવિદેહક્ષેત્રમાં જન્મી મોક્ષે જશે એવી ગાથા પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓશ્રીનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૧૩૫, મતાંતરે સં. ૧૧૩૯ માં ગૂર્જરદેશમાં આવેલ કપડવંજ નામના ગામમાં થયો છે."

પરમ શાસનપ્રભાવક

શ્રી અભયદેવસૂરિજી

[જીવન અને કવનની ટૂંકી કથા]

લેખક—પૂ. આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયપદ્મસૂરિજી, અમદાવાદ

જંબુદ્વીપના ભરતક્ષેત્રમાં શ્રી માલવદેશની ધારા નગરીમાં ભોજ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે નગરીમાં લક્ષ્મીપતિ નામે એક મહાધનિક વ્યાપારી હતો. એક વખત શ્રીધર અને શ્રીપતિ નામના બે બ્રાહ્મણો આ ધારાનગરીમાં આવ્યા. તેઓ મધ્યદેશમાં રહેનારા હતા ને વેદ વિદ્યાના વિશારદોને પણ પોતાના બુદ્ધિબળથી હરાવી દે તેવા અને ચૌદ વિદ્યા, સ્મૃતિ, ઈતિહાસ, પુરાણોમાં હોંશિયાર હતા. તેઓ જુદા જુદા દેશને જોવાની ઈચ્છાથી અહીં આવ્યા હતા.

બંને ફરતા ફરતા લક્ષ્મીપતિ શેઠની હવેલીમાં આવ્યા. શેઠે તેમની આકૃતિથી આકર્ષાઈ, તેમનો આદરસત્કાર કરી તેમને ભિક્ષા આપી. તે શેઠની હવેલી સામે ભીંત પર વીસ લાખ ટકાનો લેખ લખેલો હતો, તે હમેશાં જોવાથી પેલા બ્રાહ્મણોને યાદ રહી ગયો. કેટલોક સમય વીત્યા બાદ નગરીમાં અગ્નિનો ઉપદ્રવ થવાથી શેઠની હવેલી બળી ગઈ, તેમાં પેલા લેખનો પણ નાશ થયો. આ કારણથી શેઠ ઘણી જ ચિંતામાં પડી ગયા. કેટલોક સમય વીત્યા બાદ ભિક્ષા લેવા માટે તે બ્રાહ્મણો આવ્યા. તેમણે શેઠને ચિંતાતુર જોઈ ને આશ્વાસન આપ્યું કે—હે શેઠ! તમારા જેવા ધીર પુરુષોએ આપત્તિના સમયમાં હીમત રાખવી જોઈએ. આ સાંભળી શેઠે કહ્યું કે 'મને (લેણુંદેણુંની બીનાવાળો) લેખ બળી ગયો તેની જ વધારે ચિંતા થાય છે, બીજાની નથી થતી.' ત્યારે તે બ્રાહ્મણોને તે લેખ યાદ હોવાથી તેમણે શરૂઆતથી માંડીને તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, વરસ, રકમ સહિત વર્ણ, જાતિના નામ અને વ્યાજ સાથે મૂલ્યદ્રવ્યની સંખ્યા સાથે ખડીથી તે લેખ લખી બતાવ્યો. તેના આધારે શેઠે ચોપડામાં ઉતારો કરી લીધો અને બ્રાહ્મણોનો ઉપકાર માની ઘણો જ આદર સત્કાર કરવા પૂર્વક તે બંને બ્રાહ્મણોને પોતાને ત્યાં રાખી ઘણા સુખી બનાવ્યા. એક વખત શેઠ વિચાર કરવા લાગ્યા કે—આ બંને બ્રાહ્મણો મારા ગુરુ શ્રી વર્ધમાનસૂરિજી મહારાજના શિષ્યો થાય તો શ્રી જૈનશાસનને ઘણું જ દીપાવે.

સપાદલક્ષ દેશમાં આવેલા કુર્ચપુર નામના નગરમાં અલ્લરાજાનો પુત્ર ભુવનપાલ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે નગરમાં શ્રી વર્ધમાનસૂરિ નામના આચાર્ય મહારાજા હતા, કે જેમણે શ્રી જૈન સિદ્ધાંતના અભ્યાસથી સંસારનું સાચું સ્વરૂપ સમજીને ચોરાશી ચૈત્યોનો ત્યાગ કર્યો હતો. એક વખત તે સૂરિજી ધારાનગરીમાં પધાર્યા. આ બીના સાંભળી ઘણા જ ખુશી થઈને, પૂર્વે જણાવેલ બંને બ્રાહ્મણોને સાથે લઈને, શેઠ લક્ષ્મીપતિ ગુરુમહારાજને

વંદન કરવા આવ્યા. વંદન કરી શેઠ યોગ્ય સ્થાને બેઠા. અવસરે બ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશીને શ્રી ગુરુમહારાજે કહ્યું કે–' આ બંનેની અસાધારણ આકૃતિ સર્વને જીતનારી છે.' ગુરુજીનું એ વચન સાંભળીને તે બંને બ્રાહ્મણો ગુરુના સામું જોઇ રહ્યા. આથી ગુરુજીએ તેમને બોદ્ધાના બીજાં પણ ચિહ્નો ઉપરથી દીક્ષાને લાયક જાણીને વૈરાગ્યમય દેશના સંભળાવી. તે સાંભળીને તેઓએ દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા જણાવી. અવસરે ગુરુમહારાજે વિધિપૂર્વક તેમને દીક્ષા આપી. તે વખતે શ્રી જિનેશ્વર અને બુદ્ધિસાગર એમ બંનેનાં નામ પાડ્યાં. મહાતપસ્વી એવા તે બંનેને યોગોદ્વહનપૂર્વક સિદ્ધાંતનો અભ્યાસ કરાવ્યો અને અવસરે તેમને આચાર્યપદને લાયક જાણીને ગુરુએ સૂરિપદ આપીને પોતાના પટ્ટધર બનાવ્યા. ત્યારે તેઓ શ્રી જિનેશ્વરસૂરિ અને બુદ્ધિસાગરસૂરિ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયા.

અનુક્રમે વિહાર માટે અનુજ્ઞા આપવાના પ્રસંગે શિખામણ દેતાં ગુરુમહારાજે જણાવ્યું કે–પાટણમાં ચૈત્યવાસી યતિવર્ગ સુવિહિત મુનિઓને ત્યાં ટકવા દેતાં નથી ને બહુ જ કનડગત કરે છે. તમારે તે જુલમને અટકાવવો, કારણ કે અત્યારે તમારા જેવા બુદ્ધિશાળીઓમાં શિરોમણિ બીજા કોઈ ભાગ્યે જ હશે. આ ગુરુવચનને વધાવી લઈ બંને સૂરિવરોએ ગુજરાત તરફ વિહાર કરી અનુક્રમે પાટણ શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં શુદ્ધ ઉપાશ્રયની ઘણી તપાસ કરતાં પણ મુશ્કેલી જાણી. છેવટે બંનેને ગુરુજીનું વચન યાદ આવ્યું. આ વખતે પાટણમાં મહાપરાક્રમી અને નીતિશાળી દુર્લભરાજ નામે રાજાનું રાજ્ય હતું. તે બંને સૂરિવર્યો સોમેશ્વરદેવ નામના પુરોહિતના ઘેર ગયા. ત્યાં તેમણે કહેલાં વેદપદોનો ધ્વનિ સાંભળી પુરોહિત ઘણો જ રાજી થયો અને તેણે ભક્તિપૂર્વક બોલાવવા માટે પોતાના ભાઇને મોકલ્યો, તેથી બંને સૂરિજી પુરોહિતના ઘેર આવ્યા. તેમને જોઈને પુરોહિત ઘણો ખુશી થઇને "**આપ બંને ભદ્રાસનાદિની ઉપર બેસો**" એમ વીનંતિ કરવા લાગ્યો. બંને આચાર્ય મહારાજે પોતાના સંયમધર્મનો વ્યવહાર જણાવીને તે ઉપર બેસવાનો નિષેધ કર્યો અને તેઓ શુદ્ધ કાંબલીની ઉપર બેઠા. અને વેદ, ઉપનિષદ તેમજ જૈનાગમના વચનથી સમાનતા (તત્ત્વનું રહસ્ય) પ્રકાશીને આશીષ દેતાં બોલ્યા કે "હાથ, પગ અને મન વિના જે બધું ગ્રહણ કરે છે, ચક્ષુ વિના જે જુએ છે, કાન વિના જે સાંભળે છે, જે જગતના સ્વરૂપને જાણે છે, પણ તેને કોઇ પણ સામાન્ય પુરુષ જાણી શકતો નથી એવા અરૂપી શિવ જિનેશ્વર તમારું કલ્યાણ કરો ।"

ફરી પણ તેમણે જણાવ્યું કે જૈનાગમનો અર્થ રૂડી રીતે વિચારીને અમે જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો છે. આ સાંભળી પુરોહિતે પૂછ્યું કે તમે નિવાસ (ઉતારો) ક્યાં કર્યો છે? તેમણે કહ્યું કે અહીં ચૈત્યવાસીઓની મહાકનડગત થતી હોવાથી અમને કયાંય પણ સ્થાન મળી શકતું નથી. આ સાંભળી ગુણગ્રાહી પુરોહિતે સપરિવાર બંને સૂરિજીને રહેવા માટે પોતાનું મકાન ખાલી કરી આપ્યું. અને કહ્યું કે આપ ખુશીથી અહીં ઊતરો. ત્યાં તેઓ ભિક્ષાધર્મ સાચવીને સંયમ પાળવામાં સાવધાન બની, ધર્મનું સત્ય સ્વરૂપ સમજાવવા તત્પર થયા.

બપોરે પુરોહિતે યાજ્ઞિક સ્માર્ત અને દીક્ષિત અગ્નિહોત્રીઓને તેમની પાસે બોલાવ્યા. ત્યાં તેમની પરીક્ષાથી તેઓ સંતુષ્ટ થયા. એમ બ્રહ્માની સભાની જેમ વિદ્યાવિનોદ ચાલી રહ્યો હતો, એવામાં ચૈત્યવાસીઓના પુરુષો આવી ચડ્યા. તેમણે આવીને જણાવ્યું કે ' તમે

જલદી નગરની બહાર ચાલ્યા જાઓ, કારણ કે ચૈત્યબાહ્ય (ચૈત્યમાં રહેવાનો નિષેધ કરનારા) શ્વેતાંબરોને અહીં સ્થાન મળતું નથી. આ વચન સાંભળીને પુરોહિતે કહ્યું કે–' રાજસભામાં આ વાતનો નિર્ણય કરવાનો છે.' તેમણે પોતાના ઉપરીઓને આ બીના જણાવી. બધા સાથે મળીને રાજાની પાસે ગયા. ત્યાં પુરોહિતે આવીને રાજાને નમ્રતાથી જણાવ્યું કે–"હે દેવ! બે જૈનમુનિ પોતાના પક્ષમાં સ્થાન ન પામવાથી મારે ત્યાં આવ્યા, એટલે ગુણવંત જાણીને મેં તેમને આશ્રય આપ્યો. એવામાં આ ચૈત્યવાસીઓએ ભટ્ટ–પુત્રોને મારી પાસે મોકલ્યા, માટે આ બાબતમાં મારી આપને ભૂલ જણાય તો ખુશીથી યોગ્ય લાગે તે શિક્ષા ફરમાવો.

પુરોહિતે કહેલી બીના સાંભળીને સર્વ ધર્મોમાં સમાન ભાવ રાખનારા રાજાએ હસીને કહ્યું કે–' હે ચૈત્યવાસીઓ! કોઈ પણ દેશથી આવેલા ગુણીજનો મારા નગરમાં રહે તેનો તમે શા માટે અટકાવ (નિષેધ) કરો છો? તેમાં ગેરવ્યાજબીપણું શું છે?' રાજાના આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ચૈત્યવાસીઓ બોલ્યા કે–' હે રાજેન્દ્ર! પૂર્વે વનરાજ નામના રાજાને નાગેન્દ્રગચ્છીય, ચૈત્યવાસી શ્રી દેવચંદ્રસૂરિએ ઘણો ઉપકાર કરેલો હોવાથી કૃતજ્ઞ એવા તે રાજાની સમક્ષ શ્રીસંઘે એવી વ્યવસ્થા કરી કે–' સંપ્રદાયનો ભેદ ન રાખવાથી લઘુતા થવા પામી છે, માટે જે મુનિ ચૈત્યગચ્છવાસી યતિધર્મને સંમત હોય તે જ અહીં રહી શકે, બીજા નહિ.' તો હે રાજન્! તે પ્રાચીન રીવાજ ધ્યાનમાં લઈને તમારે ન્યાય આપવો જોઇએ.' રાજાએ કહ્યું કે–'તે પ્રમાણે કબૂલ છે. પરંતુ ગુણીજનોને આદર જરૂર દેવો જોઇએ. જો કે રાજ્યની આબાદી તમારી અમીદષ્ટિને આધીન જ છે, છતાં અમારા આગ્રહથી એમને નગરમાં રહેવા દેવાનું કબૂલ રાખો. રાજાના આ વાક્યને તેઓએ માન્ય રાખ્યું. આ મુશ્કેલી દૂર કરવાના ઇરાદાથી કેટલોક સમય વીત્યા બાદ રાજાએ ફરમાવેલા સ્થલે પુરોહિતે ઉપાશ્રય કરાવ્યો. ત્યાં રહેલા બંને સૂરિજી મહારાજે ધર્મોપદેશ દઈને ઘણા જીવોને સત્યધર્મના સાધક બનાવ્યા. આ શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિજીએ સં. ૧૦૮૦ માં મારવાડમાં જાલોરમાં રહીને આઠ હજાર શ્લોક–પ્રમાણ ' બુદ્ધિસાગર ' નામે નવું વ્યાકરણ બનાવ્યું. અને શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ બનાવેલ અષ્ટકની ટીકા પણ તેમણે રચી છે.

એક વખત વિહાર કરતાં શ્રી જિનેશ્વરસૂરિજી ધારાનગરીમાં પધાર્યા. મહીધર શેઠ અને ધનદેવી શેઠાણીને અભયકુમાર નામનો મહાગુણવંત પુત્ર હતો. પુત્ર સહિત શેઠ ગુરુજીને વંદન કરવા ગયા. ત્યાં સંસારની અસરતાને જણાવનારી દેશના સાંભળી અભયકુમારને હૃદયમાં વૈરાગ્યભાવ પ્રગટ થયો. તે સંયમ લેવાને ઉત્સુક થયો. પિતાની અનુમતિ હોવાથી ગુરુમહારાજે અભયકુમારને દીક્ષા આપી. સૂત્રાર્થને ભણવારૂપ ગ્રહણશિક્ષા અને પ્રતિલેખનાદિ ક્રિયાને શિખવારૂપ આસેવના શિક્ષાનો અભ્યાસ કરી મહાજ્ઞાની **અભયમુનિજી** યોગોદ્વહન કરવા પૂર્વક સોળ વર્ષની અંદર સ્વપરશાસ્ત્રના પારગામી બની શ્રીસંઘના પરમ ઉદ્ધારક બન્યા. એકદા વ્યાખ્યાનમાં સર્વાનુયોગમય પંચમાંગ શ્રી ભગવતી (વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ) સૂત્રમાં કહેલા ચેડારાજા અને કોણિકની વચ્ચે થએલા રથ કંટકાદિ યુદ્ધનું વર્ણન કરતાં શ્રી અભયમુનિએ રૌદ્ર અને વીરરસનું એવું સરસ વર્ણન કર્યું કે તે સાંભળીને ક્ષત્રિયો લડવા તૈયાર થઈ ગયા. તે જોઇને શ્રી જિનેશ્વરસૂરિજીએ તરત જ મહા-

શ્રાવક નાગનત્તુઆનું વર્ણન કરીને એવો શાંતરસ વિસ્તાર્યો કે તે સાંભળીને બધા ક્ષત્રિયો શાંત થઈ ગયા અને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા–અહો અમને ધિક્કાર છે, કે વ્યાખ્યાનના અવસરે પણ અમે પ્રમાદથી ઉન્મત્ત થઈ ગયા. ધન્ય છે તે નાગનત્તુક શ્રાવકને કે જેણે લડાઈના પ્રસંગે પણ ધર્મારાધનમાં વિવેક સહિત અડગ ટેક રાખી. ગુરુજીએ અભયમુનિને શિખામણ દીધી કે–'હે બુદ્ધિનિધાન શિષ્ય ! તારે અવસર જોઇને વ્યાખ્યાન વાંચવું.'

એક વખત સાંજે પ્રતિક્રમણ કરી રહ્યા બાદ શ્રી અભયદેવ મુનિને એક શિષ્યે કહ્યું કે–હે મહારાજ ! શ્રી અજિતશાંતિસ્તવમાં[1] કહેલ 'अंबरंतरवियारणियाहिं' ઇત્યાદિ ચાર ગાથાનો કૃપા કરી અર્થ સમજાવો ! ત્યારે શ્રી. અભયદેવે તે ગાથામાં જણાવેલા દેવાંગનાઓનાં તમામ વિશેષણોનું શૃંગારરસથી ભરેલું વર્ણન કહી સંભળાવ્યું. તે વખતે ઉપાશ્રયની પાસેના જ રસ્તે થઇને ચાલી જતી શૃંગારરસમાં નિપુણ એવી કોઇ રાજકુંવરીએ આ વર્ણન સાંભળ્યું. એમ સાંભળીને કુંવરીએ વિચાર્યું કે આ મારો સ્વામી થાય તો જન્મ સફળ થાય. હું ત્યાં જઇને તે શ્રેષ્ઠ નરને પ્રાર્થના કરીને લોભ પમાડું. એવું વિચારી ઉપાશ્રયના બારણા પાસે આવીને બોલી કે–હે બુદ્ધિમાન પંડિત ! બારણું ઉઘાડો ! હું મદનમંજરી નામની રાજપુત્રી ગુણગોષ્ઠી કરવાને આવી છું. આવો અકાળે સ્ત્રીનો શબ્દ સાંભળીને ગુરુ શ્રી જિનેશ્વરસૂરિજીએ અભયદેવને ઠપકો આપ્યો કે 'પહેલાં તમને જે શિખામણ આપી હતી તે ભૂલી ગયા અને જ્યાં ત્યાં હોંશિયારી બતાવો છો ! હવે શું કરશો ? તમારા ગુણથી આકર્ષાઇને પડેલી નરકમાં આવેલા પહેલા સીમંત પાથડા (નરકવાસ) માં લઈ જનારી આ સીમંતિની આવી છે.' તે સાંભળી અભયદેવે કહ્યું કે-' હે પૂજ્ય ! આપની કૃપાથી તે નિરાશ થઇને જેમ આવી તેમ જરૂર જતી રહેશે, માટે આપ જરા પણ ચિંતા કરશો નહિ.' પછી અભયદેવે બારણાં ઉઘાડી સર્વ શ્રાવકાદિની સમક્ષ તે રાજકન્યાને કહ્યું કે–' હે રાજપુત્રી ! અમે જૈન સાધુઓ છીએ તેથી અમે એક મુહૂર્ત માત્ર પણ સ્ત્રી સાથે ધાર્મિક વાતો પણ કરતા નથી, તો પછી ગુણગોષ્ઠી અમારાથી કરી શકાય જ નહિ. વળી અમે કોઈ પણ વખત દાતણ કરતા નથી, મુખ ધોતા નથી, સ્નાનાદિ બાહ્ય શુદ્ધિને પણ ચાહતા નથી, તેમજ નિર્દોષ એવું અન્ન ભિક્ષાવૃત્તિએ મેળવીને ફક્ત ધર્માધાર શરીરને ટકાવવા માટે જ ખાઈએ છીએ. આ શરીર મળ, મૂત્ર વિષ્ટાદિથી ભરેલું હોવાથી મહાદુર્ગંધમય અને બિભત્સ છે. આવા દુર્ગંધમય અમારા શરીરનો સ્પર્શ કરવો તારા જેવી રાજપુત્રીને ઉચિત નથી. આ પ્રમાણે એવું બિભત્સ રસનું વર્ણન કર્યું કે જે સાંભળી તે રાજપુત્રી પોતાની ભૂલ કબૂલ કરી તરત જ જતી રહી. પછી તે ગુરુમહારાજની પાસે આવ્યા ત્યારે શ્રી ગુરુમહારાજે કહ્યું કે તારું બુદ્ધિકૌશલ્ય સમુદ્રના પૂર જેવું છે. પરંતુ વર્તમાન કાલમાં તેને શમાવી દેવું વ્યાજબી છે. તેથી તેમ કરવા માટે તારે હવેથી છાશ નાંખીને બનાવેલો જુવારનો ડુમરો (રોટલો) તથા કાલિંગડાનું શાક વાપરવું જેથી તારી બુદ્ધિ ન્યૂન થશે. શ્રી અભયદેવે ગુરુના વચન પ્રમાણે જ આહાર કરવા માંડ્યો. કેટલોક સમય વીત્યા બાદ ગુરુશ્રીએ અભયદેવને યોગ્ય જાણીને સં. ૧૦૮૮માં આચાર્ય પદવી આપી. ત્યારથી તેઓ આચાર્ય અભયદેવસૂરિના

---

૧ આ સ્તવનના બનાવનાર શ્રી નેમિનાથના ગણધર શ્રી નંદીષેણ જાણવા. અન્યત્ર એમ પણ કહ્યું છે કે–શ્રેણિક રાજાના પુત્ર નંદીષેણ મુનિએ તે બનાવ્યું છે.

નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. આ શ્રી અભયદેવસૂરિએ ઘણા ભવ્ય જીવોને સન્માર્ગની દેશના દઈ સાત્વિક માર્ગના ઉપાસક બનાવ્યા. અનુક્રમે વિહાર કરતાં તે સૂરિ પલ્યપદ્રપુર તરફ ગયા.

એક વખત દુકાળ પડવાથી દેશની દુર્દશા થઈ. સિદ્ધાંત તથા વૃત્તિઓનો પ્રાયઃ ઉચ્છેદ થવા લાગ્યો. જે કાંઈ સૂત્ર વગેરે હયાત રહ્યાં હતાં તેઓનું યથાર્થ રહસ્ય "વૃત્તિ આદિ વગેરે સાધનો નાશ પામેલાં હોવાથી" મહા પ્રજ્ઞાશાલી મુનિઓને પણ જાણવું મુશ્કેલ થયું. આ પ્રસંગે એક વખત અર્ધરાત્રે ધર્મધ્યાનમાં સાવધાન રહેલા શ્રી અભયદેવસૂરિને વંદના કરી શાસનની અધિષ્ઠાયિકા દેવીએ કહ્યું કે–" પહેલાં મહાશાસનના સ્થંભ સમાન પરમપૂજ્ય શ્રી શીલાંક (કોટ્યાચાર્ય) નામના આચાર્યે અગિયારે અંગની વૃત્તિઓ રચી હતી, તેમાં હાલ બે અંગ (આચારાંગ, સૂયગડાંગ) ની જ વૃત્તિ હયાત છે, બાકીનાં અંગોની વૃત્તિઓ વિચ્છેદ પામી ગઈ છે, તેથી સંઘના હિતને માટે શ્રી સ્થાનાંગાદિ નવે અંગોની નવી ટીકાઓ બનાવવાનો ઉદ્યમ કરો." દેવીનું આ વચન સાંભળીને સૂરિજીએ કહ્યું કે–' હે માતાજી ! સુગૃહિતનામધેય શ્રી સુધર્માસ્વામી ગણધરે રચેલાં સૂત્રોનું યથાર્થ રહસ્ય જાણવાને પણ મારા જેવો અલ્પબુદ્ધિ અસમર્થ છે, તો પછી ટીકાઓ તો કેમ બનાવી શકું ? કારણ કે કદાચ કોઈ સ્થળે સૂત્રવિરુદ્ધ કહેવાઈ જાય તો મહાપાપ લાગે, તેથી સંસારમાં અનંતીવાર ભટકવું પડે.' ત્યારે દેવીએ કહ્યું કે–' હે સુજ્ઞશિરામણિ ! આ કાર્ય કરવા માટે તમે જ લાયક છો, એમ હું માનું છું. વૃત્તિઓ બનાવતાં કદાચ સંદેહ પડે તો મને યાદ કરજો ને સંદેહ જણાવજો. હું મહાવિદેહ ક્ષેત્રના વિહરમાન તીર્થંકર શ્રી સીમંધરસ્વામીને પૂછીને તે બાબતનો ખુલાસો આપને જણાવીશ, માટે આ કાર્ય તમે શરૂ કરો. હું તમારી આગળ પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે– તમે યાદ કરશો કે તરત જ હાજર થઈશ.' દેવીના વચનથી શ્રી આચાર્યમહારાજે વૃત્તિઓ બનાવવાની શરૂઆત કરી. [1]ટીકાઓ પૂરી થાય ત્યાં સુધી આયંબિલ તપ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી, અને પાટણમાં ટીકાઓ રચી. બીજા ગ્રંથોમાં એમ પણ કહેલ છે કે પાટણની બહાર રચી. આ કામમાં દેવીએ પણ સંપૂર્ણ રીતે મદદ કરી. શ્રી દ્રોણાચાર્ય વગેરે વૃદ્ધ મહાશ્રુતધરોએ આ વૃત્તિઓને શુદ્ધ કરી. એટલે શ્રાવકોએ લખાવવાની શરૂઆત કરી.

એક વખત શાસનદેવીએ ગુરુમહારાજને કહ્યું કે–' પહેલી પ્રત્તિ (ટીકાની પ્રત) મારા દ્રવ્યથી લખાય એવી મારી ઇચ્છા છે.' એમ કહી પોતાની જ્યોતિથી દૃષ્ટિતેજને આંજી, ત્યાં એક સોનાનું ઘરેણું મૂકીને દેવી સ્વસ્થાને ગયાં. પછી મુનિઓ ગોચરી લઇને આવ્યા. ઘરેણું જોઇને આશ્ચર્ય પામ્યા. પૂછતાં સૂરિજીએ બધી બીના કહી. પછી શ્રાવકોને બોલાવી ઘરેણું બતાવ્યું, પરંતુ તેનું મૂલ્ય નહિ જાણતાં તે શ્રાવકો પાટણમાં ઝવેરીઓની પાસે ગયા. તેઓએ આ આભૂષણ જોઇને કહ્યું કે–' અહીં ભીમરાજાની આગળ આ ઘરેણું મૂકો. તે જેટલું દ્રવ્ય આપે તેટલું એનું મૂલ્ય સમજવું. અમે આ (દિવ્ય) ઘરેણાની કિંમત આંકી શકતા નથી.' એટલે શ્રાવકોએ એ ઘરેણું રાજાની આગળ મૂક્યું, અને તેની સત્ય બીના

૧ આ બાબતમાં બીજાઓ એમ કહે છે કે જો કે, અભયદેવસૂરિના સમયમાં નવ અંગોની ટીકાઓ હયાત ન હોવાથી, તેમણે નવી ટીકાઓ બનાવી એમ પ્રભાવકચરિત્રમાં કહેલ છે, પણ જેમ તે જ સૂરિએ શ્રી ભગવતીની સ્વકૃત ટીકામાં પંચમાંગની બે ટીકા છે એમ લખ્યું છે, તેમ બીજાં સૂત્રોની પણ ટીકાઓ હતી એમ કહ્યું છે.

પણ કહી દીધી. રાજાએ ખૂશી થઈને કહ્યું કે 'કોઈ મહાતપસ્વી મહાત્મા આનું જે મૂલ્ય આંકે તે આપીને જ હું આ લઈ શકું.' શ્રાવકોએ કહ્યું 'આનું મૂલ્ય જે આપ આપો તે અમારે પ્રમાણ છે.' એટલે રાજાએ ભંડારી પાસેથી તેમને ત્રણ લાખ દ્રમ્મ (ટકા) અપાવ્યા. પછી તેમણે ટીકાની પ્રથમ પ્રતિ વગેરે પુસ્તકો લખાવીને સૂરિજીને વહોરાવ્યાં. તેમજ પાટણ, તામ્રલિપ્તી નગરી, આશાપલ્લી (આશાવલ), ધોલકા વગેરે નગરના રહીશ મહાધનિક ૮૪ શ્રાવકોએ દરેક અંગની વૃત્તિની ૮૪ પ્રતો લખાવી પરમ ઉલ્લાસથી આચાર્ય મહારાજને વહોરાવી. આ પ્રમાણે શ્રી સુધર્માસ્વામીએ બતાવેલ ઇષ્ટ તત્ત્વરૂપ તાળાને ઉઘાડવાની કુંચી જેવી નવે અંગની ટીકાઓ પ્રવર્તમાન થઈ.

ટીકાઓ બનાવ્યા પછી સંયમયાત્રા નિમિત્તે આચાર્યશ્રી ધોલકા નગરમાં પધાર્યા. ઉજાગરો, પરિશ્રમ અને અતિતુચ્છ આહાર કરવાથી આચાર્ય મહારાજને કોઢ (રક્તદોષ) રોગની અસહ્ય વેદના થવા લાગી. તે વખતે ઇર્ષ્યાળુ લોકો કહેવા લાગ્યા કે–'સૂત્રવિરુદ્ધ બોલવાથી સૂરિજીને કોઢ થયો છે.' આ સાંભળી શોકથી વ્યાકુળ થએલા અને પરલોકગમનની ઇચ્છાવાળા સૂરિજીએ રાતે ધરણેન્દ્રનું ધ્યાન કર્યું. તેથી સ્વપ્નામાં ગુરુએ પોતાના દેહને ચાટતા ધરણેન્દ્રને જોયો. આથી ગુરુએ વિચાર્યું કે 'કાળરૂપ આ ભયંકર સર્પે મારા શરીરને ચાટેલ છે, તેથી મારું આયુષ્ય પૂરું થયું લાગે છે. તો હવે અનશન આદરવું એ જ મને યોગ્ય છે.' એ પ્રમાણે ચિંતવતાં ગુરુને બીજે દિવસે સ્વપ્નમાં ધરણેન્દ્રે કહ્યું કે 'મેં તમારા દેહને ચાટીને રોગ દૂર કર્યો છે.' એમ સાંભળતાં ગુરુ બોલ્યા કે 'મરણની બીકથી મને ખેદ થતો નથી, પરંતુ રોગને લીધે ચાડિયા લોકો જે નિંદા કરે છે, તે હું સહન કરી શકતો નથી.' ત્યારે ધરણેન્દ્રે કહ્યું કે–'હે ગુરુજી ! એ બાબત તમારે ચિંતા કરવી નહિ. હવે આપ ખેદને તજીને જિનબિમ્બને પ્રકટ કરીને શ્રી જૈનેન્દ્રશાસનની અપૂર્વ પ્રભાવના કરો કે જેથી તે થતી નિંદા અટકી જશે, અને તે નિંદકો જ જૈનધર્મના વખાણ કરશે.

શ્રીકાંતા નગરીનો રહીશ ધનેશ નામનો શ્રાવક વહાણ ભરીને સમુદ્ર માર્ગે જતો હતો. અધિષ્ઠાયક દેવે તેનાં વહાણ થંભાવી દીધાં. આથી શેઠે તે દેવની પૂજા કરી, ત્યારે તેણે દેવના કહ્યા પ્રમાણે જમીનમાંથી ત્રણ પ્રતિમાઓ મેળવી હતી. (આ બીના શ્રી પ્રભાવકચરિત્રમાં કહેલી છે.) તેમાંની એક પ્રતિમા ચારૂપ ગામમાં સ્થાપન કરી, તેથી ત્યાં તીર્થ થયું. બીજી પ્રતિમા પાટણમાં અરિષ્ટનેમિના પ્રાસાદમાં સ્થાપન કરી. ત્રીજી પ્રતિમા સ્તંભન (થાંભણા) ગામના પાદરમાં વહેતી સેઢીકા (સેઢી) નદીના કાંઠે વૃક્ષઘટાની અંદર જમીનમાં સ્થાપન કરેલ છે. તમે તે શ્રી (સ્તંભન) પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાને પ્રકટ કરો, કારણ કે ત્યાં એ મહાતીર્થ થવાનું છે. પૂર્વે વિદ્યા અને રસસિદ્ધિમાં ભારે પ્રવીણ એવા નાગાર્જુને તેના પ્રભાવથી રસનું સ્થંભન કર્યું, અને તેથી તેણે ત્યાં સ્તંભનક (થાંભણા) નામનું ગામ વસાવ્યું.

આ મહાપ્રભાવક પ્રતિમાને પ્રકટ કરશો તો તમારી પણ પવિત્ર કીર્તિ અચલ થશે. વળી ક્ષેત્રપાલની જેમ શ્વેત સ્વરૂપે તમારી આગળ બીજાના જોવામાં ન આવે તેમ, એક દેવી ત્યાં રસ્તો બતાવશે. એ પ્રમાણે કહી નિર્મલ સમ્યગ્દૃષ્ટિ શ્રી ધરણેન્દ્ર પોતાના સ્થાને ગયા. ઇન્દ્રે કહેલી બીના જાણીને સૂરિજી મહારાજ ઘણા ખુશી થયા. તેમણે આ રીતે બનેલો તમામ વૃત્તાંત શ્રીસંઘને કહી સંભળાવ્યો. તે સાંભળી શ્રીસંઘે યાત્રાએ જવા તૈયારી કરી.

જેમાં ૯૦૦ ગાડાંઓ ચાલતાં હતાં. શ્રીસંઘના આગ્રહથી સૂરિજી મહારાજ પણ સાથે પધાર્યા. જ્યારે આ સંઘ સેઢી નદીના કાંઠે આવ્યો ત્યારે ત્યાં બે ધરડા ધોડા અદૃશ્ય થઈ ગયા. એટલે આ નિશાનીથી સંઘ ત્યાં રહ્યો. આચાર્ય મહારાજે આગળ જઈને પૂછ્યું ત્યારે એક ગોવાળે કહ્યું કે-' હે ગુરુજી, આ પાસેના ગામમાં મહીણલ નામે મુખ્ય પટેલ છે તેની કાળી ગાય અહીં આવીને પોતાના ચારે આંચળમાંથી દૂધ ઝરે છે, એટલે અહીં દૂધ ખાલી કરીને (ઢલવીને) તે ઘેર જાય છે. અને ત્યાં દોહવામાં આવતાં મહામહેનતે લગાર પણ દૂધ દેતી નથી. તેનુ કારણ કંઇ સમજાતું નથી.' એમ કહીને તેણે તે સ્થળે ગુરુજીને દૂધ બતાવ્યું એટલે પાસે બેસીને ગુરુજી પ્રાકૃત ભાષામાં શ્રી પાર્શ્વનાથનું મહાપ્રભાવક '**જયતિહુયણ**' ઈત્યાદિ બત્રીસ ગાથાઓનું નવું સ્તોત્ર રચીને બોલ્યા. ત્યાં ધીમે ધીમે જાણે પ્રત્યક્ષ પ્રભુનું પ્રતિબિંબ હોય તેવું શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવંતનું તેજસ્વી બિંબ પ્રકટ થયું. એટલે સંઘ સહિત સૂરિજીએ તરત જ ચૈત્યવંદન કર્યું, અને એમનો રોગ મૂલમાંથી દૂર થયો. તે વખતે શ્રાવકોએ ગંધોદકથી પ્રભુબિંબને ન્હવરાવીને કપૂર વગેરેનું વિલેપન કરવા પૂર્વક સાત્ત્વિક પૂજાનો અપૂર્વ લ્હાવો લીધો. તે સ્થળે નવું દેરાસર બંધાવવા માટે એક લાખ રૂપિયા ભેગા થયા. અને ગામના મુખ્ય લોકોએ ત્યાં દેવાલય બાંધવાની હા પાડી.

શ્રીમલ્લવાદી શિષ્યના શ્રાવકોએ ત્યાંના આમ્રેશ્વર અને બુદ્ધિનિધાન મહિષ નામના કારીગરને ચૈત્ય બાંધવાનું કામ સોંપ્યું. થોડા જ સમયમાં તે કામ પૂર્ણ થયું. તે કામના ઉપરીને દરરોજ પગાર તરીકે એક દ્રમ્મ આપવામાં આવતો હતો. તેમાંથી થોડું ભોજનાદિના ખર્ચમાં વાપરતાં બાકીના બચેલા દ્રવ્ય વડે તેણે ચૈત્યમાં પોતાના નામની એક દેવકુલિકા કરાવી, કે જે હાલ પણ હયાત છે. પછી શુભ મુહૂર્તે અભયદેવસૂરિજીએ ત્યાં બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી. તે દિવસે રાત્રે ધરણેન્દ્રે આવીને સૂરિજીને વિનંતિ કરી કે-" મારા ઉપર કૃપા કરી આપ આ સ્તવનમાંથી છેલ્લી બે ગાથાઓ ગોપવી રાખો." સૂરિજીએ તેમ કરી ત્રીસ ગાથા કાયમ રાખી. ત્યારથી તે સ્થળ તીર્થ કરીકે ગણાયું. જન્મકલ્યાણકના મહોત્સવમાં પ્રથમ ધોળકાના મુખ્ય શ્રાવકે જળથી ભરેલો કળશ લઈને ભગવંતને અભિષેક કર્યો. આ બિંબાસનના પાછળના ભાગમાં ઐતિહાસિક અક્ષરપંક્તિ પહેલાં લખી હતી, એમ લોકોમાં સંભળાય છે.

શ્રી જિનેશ્વરસૂરિ તથા બુદ્ધિસાગરસૂરિ ચિરકાલ સંયમ જીવન પાળી છેવટે અનશન કરીને સ્વર્ગે ગયા. શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ પ્રથમ ઉપાંગ શ્રી ઔપપાતિક સૂત્રની અને પૂજ્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ બનાવેલ શ્રી પંચાશક શાસ્ત્રની ઉપર અપૂર્વ વિદ્વત્તાભરેલી ટીકા બનાવી છે, જે થોડાં વર્ષો પહેલાં શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભાએ છપાવી હતી. આ બંને ટીકાનો પરિચય આગળ જણાવીશ.

શ્રી અભયદેવસૂરિના અને શ્રી સ્તંભન પાર્શ્વનાથના સંબંધમાં શ્રી ઉપદેશપ્રાસાદને અનુસારે આ વૃત્તાંત છે.

આચાર્યપદથી વિભૂષિત થયા બાદ શ્રી અભયદેવસૂરિજી વિહાર કરતાં સંભાણક ગામથી ધોલકા થઈને થંભનપુરમાં પધાર્યા. ત્યાં અતિતુચ્છ આહાર કરવાથી કોઢના મહારોગથી તે એવા દુ:ખી થયા કે હાથપગ હલાવવાની પણ તેમનામાં શક્તિ રહી નહિ. એક દિવસ સાંજે

સૂરિજીએ પ્રતિક્રમણ કરીને શ્રાવકોને કહ્યું કે–આ રોગની પીડા બહુ થતી હોવાથી હું એક ક્ષણ તે સહન કરવા સમર્થ નથી. તેથી કાલે અનશન કરીશ. તે સાંભળી શ્રાવકો ઘણા દિલગીર થયા. તે પછી તેરસની અડધી રાતે શાસનદેવીએ આવીને સૂરિજીને કહ્યું કે–'હે ગુરુજી! ઊંઘો છો કે જાગો છો?' ગુરુએ ધીમે સ્વરે કહ્યું કે–'જાગું છું.' દેવીએ કહ્યું કે–'ઊઠો, આ સૂતરની નવ કોકડી ઊકેલો!' ગુરુ બોલ્યા કે–'આવા શરીરે હું શી રીતે ઊકેલી શકું?' દેવીએ અવધિજ્ઞાનથી જાણીને કહ્યું કે–'લાંબો કાળ જીવીને હજુ નવ અંગની વૃત્તિ રચવાનું મોટું કામ જેના હાથમાં છે તેને આ પીડા શા હિસાબમાં છે?' દેવીનું વચન સાંભળીને ગુરુએ કહ્યું કે–'આવા શરીરે હું નવ અંગોની ટીકાઓ શી રીતે બનાવીશ?' દેવી બોલી કે–'છ મહિના સુધી આયંબિલ તપ કરજો.' સૂરિજીએ છ મહિના સુધી આયંબિલ તપ કર્યો, અને કઠિન શબ્દોથી ટીકા બનાવીને તે ટીકાઓ પૂરી કરી. આ પછી શરીરને વિષે ફરીથી મહારોગ ઉત્પન્ન થયો ત્યારે ધરણેન્દ્ર ધોળા સર્પનું સ્વરૂપ ધારણ કરી ત્યાં આવીને સૂરિજીના શરીરને ચાટીને નીરોગી બનાવ્યું, અને સૂરિજીને કહ્યું કે–'સેઢી નદીના કંઠે, પલાસ (ખાખરાનું ઝાડ)ના વનમાં શ્રી થંભન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા જમીનમાં ગુપ્ત રહેલી છે તેને તમે પ્રગટ કરો. ત્યાં ઓચિંતી એક ગાય આવીને તે પ્રતિમા જે જગ્યાએ છે તે જગ્યાએ દૂધ ઝરશે. તે ચિહ્નથી તે મૂર્તિનું સ્થાન નિશ્ચયે જાણજો.' સવારે સૂરિજી સંઘની સાથે ત્યાં ગયા અને ગાયને દૂધ ઝરતી જોઈને ગોવાળના બાળકોએ બતાવેલી ભૂમિની પાસે પ્રતિમાના સ્થાનનો નિશ્ચય કરીને ગુરુજીએ પાર્શ્વનાથનું સ્તોત્ર રચવા માંડયું. તેના ૩૨ કાવ્ય કહ્યા પછી તેત્રીસમું કાવ્ય ગુરુજીએ દેવતાના આદેશથી ગોપવી દીધું. બત્રીસ કાવ્યોના આ સ્તોત્રની શરૂઆતમાં **જયતિહુયણ** પદ હોવાથી જયતિહુયણ નામે એ સ્તોત્ર ઓળખાય છે. તે પ્રતિમાનાં દર્શન થયાં કે તરત જ રોગ મૂળથી નાશ પામ્યો ને ગુરુજી નીરોગી બન્યા. પછી શ્રીસંઘે ગુરુજીને તે પ્રતિમાની ઉત્પત્તિ પૂછી ત્યારે ગુરુજીએ શ્રી સ્તંભપ્રદીપ વગેરેમાં જણાવેલી બીના શ્રીસંઘની આગળ કહી સંભળાવી, અને છેવટે કહ્યું કે આ પ્રતિમા કોણે ભરાવી તે હજુ સુધી જાણી શકાયું નથી. આ પ્રમાણે પ્રતિમાનો મહિમા સાંભળીને શ્રીસંઘે તે જ સ્થાને નવું દહેરું બંધાવી ત્યાં સ્તંભનપુર નામે ગામ વસાવ્યું. પછી જ્યારે વિ. સં. ૧૩૬૮ ની સાલમાં જુલ્મી રાજાઓએ ગુજરાતમાં ઉપદ્રવ કર્યો ત્યારે વર્તમાન સ્તંભતીર્થ (ખંભાત)ની સ્થાપના થઈ. એટલે તે સાલમાં આ પ્રતિમાજી ખંભાતમાં પધરાવ્યાં. અત્યારે આ મહાચમત્કારી શ્રી પાર્શ્વનાથનું બિંબ સ્તંભનતીર્થ (ખંભાત, તંબાવતી નગરી)માં હયાત છે.

શ્રી અભયદેવસૂરિજીના સ્વર્ગવાસના સંબંધમાં પ્રભાવકચરિત્રમાં કહ્યું છે કે–સૂરિજી પાટણમાં કર્ણ રાજાના રાજ્યમાં દેવલોક પામ્યા. આ વાકયનો અર્થ એમ પણ સંભવે છે કે–કર્ણના રાજ્યકાલમાં તેઓ પાટણમાં સ્વર્ગવાસ પામ્યા. બીજાઓ આ બાબતમાં એમ પણ વિચાર જણાવે છે કે, જે સમયે કર્ણ રાજા પાટણમાં રાજ્ય કરતો હતો તે વખતે સૂરિજી સ્વર્ગે ગયા. પટ્ટાવલિઓના ઉલ્લેખ પ્રમાણે તો ઘણાખરા એમ માને છે કે અભયદેવસૂરિજીનો કપડવંજમાં સ્વર્ગવાસ થયો. સંવતનો વિચાર એ છે કે પટ્ટાવલિમાં સં. ૧૧૩૫માં સ્વર્ગે ગયા એમ કહ્યું છે, ત્યારે બીજો મત એ પણ છે કે ૧૧૩૯માં સ્વર્ગે ગયા.

શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજે બનાવેલા ગ્રંથો

અંગટીકાનો વિભાગ

૧ સ્થાનાંગ ટીકા—આ મૂલ સૂત્રમાં પહેલા અધ્યયનમાં આત્મા વગેરે એકેક પદાર્થો જણાવ્યા છે. બીજા અધ્યયનમાં બે બે પદાર્થો કયા કયા? તે જણાવ્યું છે. આ ક્રમે અંતે દશમા અધ્યયનમાં દસ દસ સંખ્યામાં કયા કયા પદાર્થો છે? તે જણાવ્યું છે. આ રીતે આ ગ્રંથમાં જીવ, અજીવ વગેરે તત્ત્વો, સ્વસમયાદિની બિના, નદી પર્વત ક્ષેત્ર વગેરેની બિના જણાવી છે. ચોથા અધ્યયનમાં નરકે જવાનાં ચાર કારણો, બે રીતે થતા શ્રાવકના ચાર પ્રકારો; પાંચમાં અધ્યયનમાં સમિતિ, અણુવ્રત વગેરેની બીના; નવમા અધ્યયનમાં શ્રી વીર પ્રભુના શાસનમાં ભાવી તીર્થંકરના ૯ જીવો શ્રેણિક, શંખ, શતક, સુપાર્શ્વ, સુલસા, રેવતી શ્રાવિકા વગેરે થયા તેની બીના આપી છે. 'અંગુત્તરનિકાય' નામના બૌદ્ધ ગ્રંથમાં પણ આ સૂત્રની શૈલી માલુમ પડે છે. અવસરે દૃષ્ટિવાદની પણ કેટલીક બીના જણાવી છે. આ સૂત્ર ઉપર આચાર્ય શ્રી અભયદેવસૂરિએ ટીકા બનાવી છે. આ ટીકાના અંતમાં સૂરિજી મહારાજે પોતાથી જે કંઈ ઉત્સૂત્ર બોલાયું હોય તે સુધારવા મહાપુરુષોને જે વિનંતી કરી છે તે ઉપરથી સૂરિજીની અનહદ નમ્રતા અને પાપભીરુતા જણાઈ આવે છે. વધુમાં તેઓ જણાવે છે કે–આ ટીકા બનાવવામાં શ્રી અજિતસિંહસૂરિના શિષ્ય યશોદેવ ગણિએ મને મદદ કરી છે. શ્રી દ્રોણાચાર્ય વગેરે મહાપુરુષોએ પણ સંશોધન કરીને આ વિવક્ષણ પ્રત્યે આદરભાવ દર્શાવ્યો છે. મૂલ સૂત્રનું પ્રમાણ શ્લોક-૩૭૦૦ અને ટીકાના શ્લોક ૧૪૨૫૦ છે. વિ. સં. ૧૧૨૦માં આ ટીકા બનાવી. અભયદેવસૂરિ ચંદ્રકુલમાં થયા છે. અભયદેવસૂરિ નામના આચાર્યો બીજા ગચ્છમાં પણ થયા છે. તેમાં પ્રસ્તુત અભયદેવસૂરિજી નવાંગીટીકાકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

૨ સમવાયાંગ ટીકા—મૂલ સૂત્રમાં એકથી માંડીને ૧૦૦ ઉપરાંત જીવાજીવાદિ પદાર્થોનું વર્ણન કર્યું છે. દ્વાદશાંગી ગણિપિટકનું પલ્લવાગ્ર એટલે ટૂંકા સારથી ભરેલું આ ચોથું અંગ છે. આની ઉપર અભયદેવસૂરિ મહારાજે ૩૫૭૫ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા બનાવી છે. મૂલસૂત્રનું પ્રમાણ–૧૬૬૭ શ્લોક છે. વિ. સં. ૧૧૨૦ની સાલમાં અણહિલપુર પાટણમાં આ ટીકા બનાવી છે.

૩ શ્રી ભગવતીસૂત્ર ટીકા—મૂલસૂત્રમાં જીવ, અજીવ, લોક, અલોક, સ્વસમયાદિનું વર્ણન આવે છે. એટલે ચારે અનુયોગની બીનાથી ભરેલું આ સૂત્ર છે. આમાં શ્રી ગૌતમસ્વામી વગેરે ભવ્ય જીવો પ્રશ્નો પૂછે અને પ્રભુ શ્રી મહાવીરદેવ ઉત્તર આપે, આ રીતે ૩૬૦૦૦ પ્રશ્નોત્તરવાળું આ પાંચમું અંગ છે. અતિમુક્ત મુનિ, તુંગિયા નગરીના શ્રાવકો, બુદ્ધ જાગરિકાદિ ભેદો, સુસપણું અને જાગવાપણું વગેરે અંગે જયંતી શ્રાવિકાએ પૂછેલા પ્રશ્નો, પાંચ પ્રકારના દેવનું તથા જ્ઞાનનું સ્વરૂપ, આઠ પ્રકારના આત્મા, કષાયના વિપાકો, નારકી વગેરેના આહારાદિની બીના આમાં આવે છે. મૂળ ગ્રંથ ૧૫૭૫૨ શ્લોક પ્રમાણ છે. આના ઉપર અભયદેવસૂરિજી મહારાજે વિ. સં. ૧૧૨૮માં ૧૮૬૧૬ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા બનાવી છે. આ ટીકાને શ્રી દ્રોણાચાર્યે શુદ્ધ કરી છે. ૧. આચારાંગ ચૂર્ણિ, ૨. સૂત્ર કૃતાંગ ચૂર્ણિ, ૩. ભગવતી ચૂર્ણિ, ૪. અનુયોગદ્વાર ચૂર્ણિ, ૫. નંદી ચૂર્ણિ, ૬. દશવૈકાલિક ચૂર્ણિ, ૭. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, ૮. આવશ્યક ચૂર્ણિ, આ આઠ ચૂર્ણિઓ હાલ હયાત છે. તેમાંથી શ્રી ભગવતી-

સૂત્રની ઉપર પણ ચૂર્ણિ છે, એમ જાણવાનું મળે છે. તે પૂર્વાચાર્યે રચેલી છે, જેનું પ્રમાણ ૪૦૦૦ શ્લોક છે. આ રીતે મૂલ (૧૫૭૫૨), ટીકા (૧૮૬૧૬) અને ચૂર્ણિ (૪૦૦૦)નું પ્રમાણ ભેગું કરતાં–૩૮૩૬૮ શ્લોક થાય છે. વિ. સં. ૧૫૩૮માં શ્રી દાનશેખર મહારાજે અભયદેવસૂરિજીની ટીકા વગેરેના આધારે ૧૨૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ નાની ટીકા બનાવી છે.

૪ જ્ઞાતાસૂત્ર વૃત્તિ—મૂલ સૂત્રનું પ્રમાણ ૫૫૦૦ શ્લોક છે. તેમાં શૈલકરાજર્ષિ, દ્રૌપદી શ્રાવિકા વગેરેનું વર્ણન આવે છે. શ્રી અભયદેવસૂરિજીએ વિ. સં. ૧૧૨૦ વિજયાદશમીએ પાટણમાં ૪૨૫૨ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા બનાવી છે. આમાં હાલ ૧૯ અધ્યયન અને ૧૯ કથાઓ છે. શેષ ભાગ વિચ્છેદ પામ્યો છે.

૫ ઉપાસકદશાંગ વૃત્તિ—મૂલ સૂત્રનું પ્રમાણ ૮૧૨ શ્લોક છે. તેમાં (૧) આનંદ-કામદેવ વગેરે ભવ્ય જીવોને પ્રભુ શ્રી મહાવીરદેવનો સમાગમ કઈ રીતે થયો? (૨) પ્રભુદેવે સમ્યગ્દર્શન સહિત બારે વ્રતોનું સ્વરૂપ સમજાવીને કઇ રીતે દેશવિરતિ ધર્મ અંગીકાર કરાવ્યો? (૩) વ્રતધારી થયેલ આનંદશ્રાવક પ્રભુદેવને શું કહે છે? (૪) દશે શ્રાવકો કઈ રીતે પોતાનું નિર્મલ શ્રાવકજીવન ગુજારે છે? (૫) કઇ રીતે તેમણે પ્રતિમાવહનની ક્રિયા કરી? (૬) તેમને ધર્મથી ડગાવવા માટે દેવોએ કયા કયા ઉપસર્ગો કર્યા? (૭) તે વખતે કઈ રીતે સ્થિર રહીને ધર્મશ્રદ્ધા ટકાવે છે? (૮) એમની આરાધનામાં દઢતા જોઇને શ્રી પ્રભુદેવે શ્રી ગૌતમાદિ મુનિવરોને કેવી શીખામણ આપી? (૯) આનંદ શ્રાવકને કેવું અવધિજ્ઞાન થાય છે? (૧૦) શ્રી ગૌતમ મહારાજા આનંદ શ્રાવકના અવધિજ્ઞાનની બીના તેના કહેવાથી જાણે છે, ત્યારે શ્રી ગૌતમ મહારાજા આનંદ શ્રાવકને શું કહે છે? (૧૧) આ બાબતમાં પ્રભુદેવને પૂછતાં પોતાની ભૂલ જણાઈ, તેથી શ્રી ગૌતમ મહારાજા આનંદ શ્રાવકની આગળ 'મિચ્છામિ દુક્કડં'' દે છે. (૧૨) અગિયારે શ્રાવકો કેવા પ્રકારની સંલેખના કરીને સમાધિમરણ પામીને કયા દેવલોકમાં ઉપજ્યા? (૧૩) ત્યાંથી ચ્યવીને કયા ક્ષેત્રમાં કઇ રીતે મોક્ષે જશે? વગેરે પ્રશ્નોના ખુલાસા આ સૂત્રમાંથી મલી શકે છે. આ સૂત્રમાં ફક્ત દશ શ્રાવકોની બીના જણાવી છે. તેથી આ ઉપાસકદશાંગસૂત્ર કહેવાય છે. આની ઉપર શ્રી અભયદેવ-સૂરિજીએ લગભગ ૯૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા બનાવી છે.

૬. અંતકૃદ્દશાંગસૂત્ર વૃત્તિ—મૂલ સૂત્રનું પ્રમાણ ૯૦૦ શ્લોક છે. તેમાં ૬ વર્ગ છે. શરૂઆતમાં દ્વારિકા, કૃષ્ણ વગેરેનું વર્ણન આવે છે. શ્રી ગૌતમકુમાર વગેરે નેમિનાથ પ્રભુની દેશના સાંભળી દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે. અગિયાર અંગોનો અભ્યાસ કરી છેવટે સમાધિમરણ પામી શ્રી શત્રુંજય ગિરિરાજની ઉપર મોક્ષે જાય છે. અક્ષોભાદિ અધ્યયનોમાં અક્ષોભાદિ કુમારોની બીના જણાવી છે. દેવકીના છ પુત્રો, ગજસુકુમાલ, સોમિલ બ્રાહ્મણ, જાલિ વગેરે કુમારોની બીના; દ્વારિકાના નાશનું કારણ, જરાકુમારના નિમિત્તે કૃષ્ણનું મરણ, ત્રીજી નરકમાં જવાનું સાંભળી કૃષ્ણને થયેલો ખેદ, ભાવિ તીર્થંકરપણું જાણીને થયેલો આનંદ, કૃષ્ણ દ્વારિકામાં ઢોલ વગડાવે છે, ઘણા રાજાઓ સંયમ સાધીને મોક્ષે જાય છે, અર્જુન-માલી, અતિમુક્ત મુનિ, સુદર્શન વગેરેની બીના; કોણિકની ચુલ્લમાતા ચંદનબાલાની પાસે દીક્ષા લઇ રત્નાવલી તપ કરે છે, સુકાલીરાણી કનકાવલી તપ કરે છે, મહાકાલી વગેરે રાણીઓ સંયમ લઇને વિવિધ તપ કરે છે–આ વગેરે બીના આમાં જણાવી છે. આ સૂત્રની ઉપર શ્રી અભયદેવસૂરિજીએ ટીકા બનાવી છે.

૭–અનુત્તરોપપાતિક વૃત્તિ—મૂલ સૂત્રનું પ્રમાણ–૨૯૨ શ્લોક છે. સંયમના પ્રભાવે જેઓ અનુત્તર વિમાનમાં ગયા, તેમની બીના અહીં જણાવી છે. આનો વિસ્તાર દેશનાચિંતામણિના ભાગ પહેલાના ૮૬મા પાને જણાવ્યો છે. આ સૂત્રની ઉપર શ્રી અભયદેવસૂરિજીએ લગભગ ૧૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા બનાવી છે.

૮ પ્રશ્નવ્યાકરણ વૃત્તિ—મૂલ સૂત્રનું પ્રમાણ–૧૨૫૦ શ્લોક છે. તેમાં હાલ પાંચ આશ્રવ-સંવરની બીના મળે છે, બાકીનો ભાગ વિચ્છેદ પામ્યો છે. તેની ઉપર શ્રી અભયદેવસૂરિજી મહારાજે ૪૬૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા બનાવી છે.

૯ વિપાકસૂત્ર વૃત્તિ—મૂલ સૂત્રનું પ્રમાણ–૧૨૫૦ શ્લોક છે. અહીં બે શ્રુતસ્કંધ (વિભાગ) છે, તેમાં સુખના અને દુ:ખના વિપાકો જણાવ્યા છે. એટલે અહિંસા ધર્માદિને સાધીને ક્યા જીવો કેવા કેવા સુખને પામ્યા? અને હિંસાદિના ફળરૂપે ક્યા જીવો કેવાં કેવાં દુ:ખ ભોગવે છે, તે બીના જણાવી છે. દેશનાચિંતામણિના પહેલા ભાગના ૮૭મા પાને આ બીના જણાવી છે. આ સૂત્રની ઉપર અભયદેવસૂરિજી મહારાજે ૯૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા બનાવી છે.

૧૦ ઔપપાતિક વૃત્તિ અને ૧૧ પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના ત્રીજા પદની સંગ્રહણી ૧૩૩ ગાથામાં બનાવી છે.

વિશેષ બીના

આ નવ અંગોની ટીકાઓ બનાવવા ઉપરાંત સૂરિજીએ ૧૨ જિનેશ્વરસૂરિકૃત ષટ્સ્થાનક ગ્રંથનું ભાષ્ય, ૧૩–શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત પંચાશકની ટીકા, ૧૪ આરાધના કુલક, ૧૫ જયતિહુઅણસ્તોત્ર વગેરેની રચના કરી છે.

નિર્વૃત્તિગચ્છના શ્રી માનદેવસૂરિના શિષ્ય શીલાચાર્ય અથવા શીલાંકાચાર્ય મહારાજે વિ. સં. ૯૩૩ (શક સં. ૭૯૯)માં આચારાંગ સૂત્રની ટીકા બનાવી. અને વાહરિગણિની મદદથી બીજા સૂત્રકૃતાંગની ટીકા બનાવી. આ રીતે તેમણે અગિયારે અંગોની ટીકા બનાવી હતી, તેમાંની નવ અંગોની ટીકા વિચ્છેદ પામી ગઇ. તેથી અભયદેવસૂરિએ નવી ટીકા બનાવી. અહીં જણાવેલા [1]શીલાંકાચાર્યનું બીજું નામ કોટયાચાર્ય છે, એમ કેટલાએક ઐતિહાસિક ગ્રંથો જણાવે છે.

અભયદેવસૂરિજીના શિષ્ય શ્રી પરમાનંદસૂરિએ 'હિતોપદેશમાલા પ્રકરણ' બનાવ્યું છે. અને તેની ઉપર વૃત્તિ પણ પોતે બનાવી છે.

નવાંગીવૃત્તિકાર શ્રી અભયદેવસૂરિજી મહારાજ મહાજ્ઞાની અને નિર્મલ સંયમના ધારક હતા. તેમની જીવનરેખા બીજા ગ્રંથોમાં વિસ્તારથી જણાવી છે. અહીં જણાવેલી ટૂંક જીવનરેખા અને તેમના બનાવેલા ગ્રંથોની બીના યાદ રાખીને ભવ્ય જીવો તે મહાપુરુષના પંથે ચાલી આત્મકલ્યાણ કરે, એ જ હાર્દિક ભાવના!

---

૧ શીલાંકાચાર્યે (૧) પ્રાકૃતમાં ૫૪ મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્ર રચ્યાં છે તેનું પ્રમાણ ૧૦૦૦૦ શ્લોક છે, (૨) જીવસમાસવૃત્તિ (૩) જિનભદ્રગણિકૃત વિશેષાવશ્યક ભાષ્યની ટીકા, વગેરે ગ્રંથો બનાવ્યા છે.

શ્રી મલયગિરિજીકૃત ગ્રંથો

[ટૂંકી નોંધ]

લેખક : પૂ. આચાર્યમહારાજ શ્રી વિજયપદ્મસૂરિજી

શ્રી જૈનેન્દ્રશાસનમાં થયેલા મહાપ્રભાવક પુરુષોની નામાવલિમાં પૂજ્ય શ્રી મલયગિરિજી મહારાજનું પણ નામ આવે છે. ઐતિહાસિક ગ્રંથોના અવલોકન અને તે મહાપુરુષે બનાવેલા ગ્રંથોના અનુભવ વગેરે સાધનોથી અને પોતે બનાવેલા ૬૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ **મુષ્ટિ વ્યાકરણ** નામના શબ્દાનુશાસનમાં આપેલા **"अदहत् कुमारपालोऽरातीन्"** આ ઉદાહરણ ઉપરથી તથા શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી મહારાજ તથા શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિજી મહારાજની સાથે કુમાર ગ્રામમાં સાધેલા શ્રી સિદ્ધચક્રમંત્રની બીનાના આધારે એટલું તો જરૂર કહી શકાય કે તેઓશ્રી બારમા સૈકામાં એટલે કુમારપાલના સમયમાં વિદ્યમાન હતા. શ્રી સિદ્ધચક્રમંત્રની સાધનાને અંગે આ પ્રમાણે હકીકત મળે છે:

ગુરુમહારાજ શ્રી દેવચંદ્રસૂરિજી મહારાજે હેમચંદ્રસૂરિમહારાજને મહાપ્રભાવશાલી શ્રી સિદ્ધચક્રનો મંત્ર સમજાવ્યો, તેને વિધિપૂર્વક સાધવા માટે હેમચંદ્રસૂરિજી, મલયગિરિજી અને દેવેન્દ્રસૂરિજી-એ ત્રણે તૈયાર થયા. પદ્મિની સ્ત્રીની મદદથી તે મંત્ર સિદ્ધ થાય છે, તેથી ત્રણે સૂરિજી તેની શોધ કરવા લાગ્યા. અનુક્રમે કુમારગ્રામમાં આવતાં એક ધોબી લૂગડાં ધોતો હતો, તેણે એક વસ્ત્ર સૂકવ્યું હતું, તેની આસપાસ ભમરાઓ ગુંજારવ કરી રહ્યા હતા. તે જોઇને તેમણે નિર્ણય કર્યો કે અહીં પદ્મિની સ્ત્રી હોવી જોઇએ. તપાસ કરી તે ત્રણે સૂરિજી તેના ઘેર ગયા અને તેના સ્વામીને અવસર ઉચિત ધર્મદેશના સંભળાવી. તેથી રાજી થઇને તેણે સૂરિજી મહારાજને વિનયપૂર્વક બે હાથ જોડી પૂછ્યુ કે-આપને અહીં આવવાનું કારણ શું? જવાબ દેતાં તેમણે જણાવ્યુ કે-અમારે વિદ્યા સાધવાની છે. તેમાં તમારી પદ્મિની સ્ત્રીની મદદ જોઇએ. આની આગળની બીના કહેતાં જીભ ઉપડતી નથી, કારણ કે-તે શરમ ભરેલી છે. આ સાંભળી તે સ્ત્રીના સ્વામીએ કહ્યું કે-ખુશીથી વિના સંકોચે કહો. ત્યારે ગુરુએ જણાવ્યું કે-જ્યારે અમે વસ્ત્રરહિત અવસ્થાએ મંત્ર સાધવા બેસીએ, ત્યારે તમારી પદ્મિની સ્ત્રી પણ વસ્ત્ર રહિત થઈ અમારી સામે ઊભી રહે. તે અવસરે તમારે પણ હાથમાં ખુલ્લી તલવાર લઇને ઊભા રહેવું. આ વખતે અમારા ત્રણમાંથી કોઈનું મન લગાર પણ ચલાયમાન થાય તો અમારું માથું ધડથી જૂદુ કરવુ. પદ્મિનીના પતિએ તે વાત કબૂલ કરીને કહ્યું કે-હું ખુશીથી આપના કહ્યા મુજબ કરીશ. પછી યોગ્ય અવસરે વિદ્યા (સિદ્ધચક્રનો મંત્ર) સાધવા માંડી. લગાર પણ ચલાયમાન થયા વગર નીડરપણે મંત્રસાધના કરવા લાગ્યા. ત્યારે સૌધર્મેન્દ્રના સામાનિક દેવ-શ્રી સિદ્ધચક્રના અધિષ્ઠાયક વિમલેશ્વરદેવે પ્રત્યક્ષ થઇને ત્રણે પૂજ્ય પુરુષોને કહ્યું કે-ઇચ્છિત વરદાન માગો! તેમાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે રાજાને દેશના શક્તિથી પ્રતિબોધ કરવાનું વરદાન માગ્યું, શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિમહારાજે એ વરદાન માગ્યું કે-તમારી મદદથી ઉપદ્રવવાળી કાંતિનગરીના જિનમંદિરને નિરુપદ્રવ સ્થાનકે (સેરીસે) લઈ જવા સમર્થ થાઉં, તથા શ્રી મલયગિરિજી મહારાજે શ્રી જૈન સિદ્ધાંત ગ્રંથોની ઉપર સરલ સુબોધક ટીકા બનાવવાનું વરદાન માગ્યું. ત્રણેને વરદાન દઇને દેવ સ્વર્ગમાં ગયો.

ઐતિહાસિક ગ્રંથોના સૂક્ષ્મ અવલોકનથી જાણી શકાય છે કે—તેઓશ્રી એક અપૂર્વ પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર હતા. અને એ તો મને પણ અનુભવસિદ્ધ છે કે—એમની ટીકા બનાવવાની સુંદર અને રોચક શૈલી મારા જેવા ઘણુંય બાલજીવોને પણ સ્પષ્ટ બોધદાયક નીવડી છે. તેવી જ શૈલી શ્રી અનુયોગદ્વારસૂત્રની ઉપર અને શ્રી વિશેષાવશ્યકસૂત્રની ઉપર મલધારિ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે બનાવેલી ટીકામાં દેખાય છે. અનુભવી મહાગીતાર્થ-શિરોમણિ મહાપુરુષો જણાવે છે કે—શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી, વાદિવેતાલ શાંતિસૂરિજી મહારાજ, ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયજી મહારાજ આદિ મહાપુરુષોએ રચેલા ગ્રંથોની કઠિન પંક્તિઓનું રહસ્ય સમજવાને માટે સૌથી પહેલાં શ્રી મલયગિરિ મહારાજ અને મલધારિ હેમચંદ્રસૂરિજીના ગ્રંથો જરૂર ગુરુગમથી જાણવા જોઇએ. વ્યાજબી જ છે કે બાલજીવોને સરલ શબ્દોમાં અને સંક્ષેપમાં સંગીન બોધ થઈ શકે છે. તે મુદ્દો શ્રી મલયગિરિ મહારાજે આબાદ રીતે જાળવ્યો છે. તેમના ગ્રંથો વાંચતાં ઘણી વાર એવો અનુભવ થયો છે કે—જાણે પોતે સરલ ભાષામાં તત્ત્વનો ખજાનો ન આપતા હોય! પ્રાચીન કાલમાં તે તે મહાપુરુષોનાં આદર્શ જીવનચરિત્રો લખવાનો રિવાજ બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં હતો. અથવા પાછળથી તે ચરિત્રોનો યુદ્ધાદિ કારણથી નાશ થયો હોય એમ સંભવે છે. શ્રી મલયગિરિજી મહારાજની બાબતમાં પણ તેવું બન્યું છે. તેમના સમકાલીન આચાર્ય શ્રી હેમચદ્રસૂરિજી વગેરેના જીવનની બીના જેમ વધારે પ્રમાણમાં મળી શકે છે તેવી વિશેષ બીના મલયગિરિજી મહારાજની મળી શકતી નથી.

શ્રી મલયગિરિજી મહારાજના ગ્રંથોનો પરિચય

અંગવિભાગ

૧–સર્વાનુયોગ પચમાંગ શ્રી ભગવતીસૂત્રના બીજા શતકની અને ત્રીસમા શતકની વૃત્તિ—મૂલ સૂત્રમાં ચારે અનુયોગની બીના ભરી છે. સરસ્વતી દેવીના વરદાનને પામેલા શ્રી મલયગિરિજી મહારાજ બે જ શતકની ટીકા બનાવે ને બીજા શતકોની ટીકા ન બનાવે એમ સંભવતુ નથી. હા, કદાચ એમ સંભવે છે કે–ટીકાકાર જે જે શતક સરલ હોય, એટલે જેની ટીકા જલદી બનાવી શકાય એમ હોય તે પહેલાં બનાવે અને કઠિન શતકોની ટીકા પછી બનાવે. સંભવ છે કે ભગવતીસૂત્રની સંપૂર્ણ ટીકા બનાવી હોય!

ઉપાંગવિભાગ

૨–રાજપ્રશ્નીય (રાયપસેણીય) વૃત્તિ—મૂલ ગ્રંથમાં કેશિ ગણધરને રાજા પ્રદેશિએ જે જે પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા તેની જવાબ સાથેની બીના આવે છે. રાજા પ્રદેશિ કઈ રીતે સમ્યક્ત્વમૂલ બાર વ્રતને સાધે છે? પોતાની રાણી ભોગમાં વિઘ્નભૂત જાણીને પુત્રને કહે છે કે—તારા પિતાને મારીને તું રાજા થા. આ બાબતમાં પુત્ર ના પાડે છે. છેવટે રાણી પોતે ઝેર દઇને રાજાને મારવા તૈયાર થાય છે. અજાણતાં રાજા ઝેરી પદાર્થ છઠ્ઠના પારણે ખાય છે. અંતે તે રાણીનું કાવતરું જાણે છે, છતાં સમતાભાવ રાખતાં સમાધિ મરણે મરણ પામી સૂર્યાભ નામે મહર્દ્ધિક દેવ થાય છે. સૂર્યાભદેવ પ્રભુ મહાવીરને શા શા પ્રશ્નો પૂછે છે? તે બીના આવે છે. આ સૂત્ર બીજા અંગના ઉપાંગ તરીકે ગણાય છે. અંગમાં કહેલી બીનાનો વિસ્તાર જેમાં હોય, તે ઉપાંગ કહેવાય. આની ઉપર શ્રી મલયગિરિ મહારાજે સરલ ટીકા બનાવી છે. તે થોડાં વર્ષો પહેલાં આગમોદય સમિતિએ છપાવી હતી. પછીથી ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલયે છપાવી છે.

૩–જીવાભિગમવૃત્તિ—મૂલ સૂત્રમાં જીવ, અજીવ, જંબૂદ્વીપના ક્ષેત્ર, પર્વત વગેરેની બીના જણાવી છે. તેની ઉપર શ્રીમલયગિરિજી મહારાજે સરલ ટીકા બનાવી છે તે દે. લા. તરફથી નં. ૫૦ માં છપાએલી છે.

૪–પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તિ—મૂલસૂત્રકાર શ્યામાચાર્યમહારાજ છે, તે આર્ય સુધર્માસ્વામી ગણધરથી ૨૩મી પાટે થયા. પ્રજ્ઞાપના શબ્દનો અર્થ એ છે કે—**પ્ર=પ્રકર્ષપણે જ્ઞાપના=** જણાવવું છે જેમાં એટલે જે જીવ–અજીવ વગેરે પદાર્થોની યથાર્થ (સ્યાદ્વાદશૈલીએ) બીના જણાવે, તેનું નામ પ્રજ્ઞાપના કહેવાય. આ સૂત્રના ૩૬ ભાગ પાડ્યા છે. સૂત્રકાર દરેક ભાગને પદ શબ્દથી ઓળખાવે છે. ૧–૩–૫–૧૦–૧૩મા પદોમાં જીવ–અજીવની બીના જણાવી છે. ૧૬–૨૨મા પદમાં મન વચન કાય–એ–યોગ (આશ્રવ)ની બીના જણાવી છે. ૨૩મા પદમાં બંધની બીના જણાવી છે. ૩૬મા સમુદ્ઘાતપદમાં સમુદ્ઘાતનું સ્વરૂપ જણાવતાં–સંવર, નિર્જરા, મોક્ષની બીના જણાવી છે. પુણ્યતત્ત્વ અને પાપતત્ત્વને આશ્રવતત્ત્વમાં ગણ્યાં છે. એ પ્રમાણે લેશ્યા વગેરે પદાર્થોની બીના ચોવીસ દંડકના ક્રમે જણાવી છે. ૩૬ પદો આ પ્રમાણે જાણવાં. ૧–પ્રજ્ઞાપનાપદ–અહીં જીવસ્વરૂપ વગેરે બીના જણાવી છે. ૨–સ્થાનપદ–અહીં નારકી વગેરે જીવોના સ્થાનની બીના જણાવી છે. ૩–અલ્પબહુત્વ (બહુવક્તવ્ય) પદ–અહીં કયા જીવો કયા જીવોથી ઓછા અને વધારે છે? આ પ્રશ્નનો ખુલાસો વગેરે બીના જણાવી છે. ૪–સ્થિતિપદ–અહીં નારકી–અસુરકુમાર વગેરે, પૃથ્વીકાયાદિ, બેઇંદ્રિય વગેરે, ગર્ભજ તિર્યંચ અને મનુષ્ય, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકના આયુષ્યની બીના જણાવી છે. ૫–પર્યાય (વિશેષ) પદ–અહીં પર્યાયની બીના જણાવી છે. ૬–ઉપપાતોદ્વર્ત્તના (વ્યુત્ક્રાંતિ) પદ–અહીં દરેક દંડકમાં કેટલા પ્રમાણમાં બીજી ગતિના જીવો આવીને ઉપજે અને ત્યાંથી નીકળે? આ પ્રશ્નનો ખુલાસો વિસ્તારથી જણાવ્યો છે. ૭–ઉચ્છ્વાસપદ–અહીં ઉચ્છ્વાસની બીના જણાવી છે. ૮–સંજ્ઞાપદ–અહીં આહારાદિ સંજ્ઞાને ચોવીસ દંડકમાં ગોઠવીને સમજાવી છે. ૯–યોનિપદ–અહીં કયા દંડકના જીવને કેટલી યોનિ હોય? તે ખુલાસો છે. ૧૦–ચરમાચરમપદ–અહીં ચરમ કોણ કહેવાય? અને અચરિમ કોણ કહેવાય? તે પ્રશ્નનો ખુલાસો જણાવ્યો છે. ૧૧–ભાષાપદ–અહીં સત્યાદિભાષાની બીના જણાવી છે. ૧૨–શરીરપદ–અહીં ઔદારિકાદિ શરીરની બીના દંડકના ક્રમે જણાવી છે. ૧૩–પરિણામપદ–અહીં વિવિધ પરિણામની બીના જણાવી છે. ૧૪–કષાયપદ–અહીં દંડકના ક્રમે કષાયની બીના જણાવી છે. ૧૫–ઇંદ્રિયપદ–અહીં દંડકના ક્રમે ઇંદ્રિયોની બીના સમજાવી છે. ૧૬–પ્રયોગપદ–અહીં પ્રયોગના ભેદો દંડકના ક્રમે જણાવ્યા છે. ૧૭–લેશ્યાપદ–અહીં દંડકના ક્રમે છએ લેશ્યા સમજાવી છે. કયા કયા દંડકમાં કેટલી કેટલી લેશ્યા હોય? આ ખુલાસો આ પદમાંથી મળે છે. ૧૮–કાયસ્થિતિપદ–અહીં કયા કયા દંડકના જીવો નિરંતરપણે સ્વદંડકમાં કેટલી વાર ઉપજે? આ પ્રશ્નનો ખુલાસો કર્યો છે. ૧૯–સમ્યક્ત્વપદ–અહીં કયા કયા દંડકના જીવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ, મિશ્રદૃષ્ટિ, મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય તે બીના જણાવી છે. ૨૦–અંતક્રિયાપદ–અહીં દંડકના ક્રમે અંતક્રિયાની બીના જણાવી છે. ૨૧–અવગાહનાપદ–અહીં દરેક દંડકના જીવોના શરીરની ઉંચાઈ સમજાવી છે. ૨૨–ક્રિયાપદ–અહીં દંડકના ક્રમે ક્રિયાના ભેદો સમજાવ્યા છે. ૨૩–કર્મપ્રકૃતિપદ–અહીં દંડકના ક્રમે કર્મના ભેદો સમજાવ્યા છે. ૨૪ કર્મબંધ–અહીં કર્મના બંધનું સ્વરૂપ દંડકના ક્રમે જણાવ્યું છે. ૨૫–કર્મવેદ–અહીં કયા જીવોને કેટલા કર્મનો ઉદય હોય? તે બીના જણાવી છે

૨૬-કર્મવેદ બંધ-અહીં દંડકના ક્રમે કર્મને વેદવાની અને બંધની બીના જણાવી છે. ૨૭-કર્મપ્રકૃતિ વેદ વેદ-અહીં એક કર્મના ચાલુ ઉદયમાં બીજાં કર્મોનો ઉદય સમજાવ્યો છે. ૨૮-આહાર-અહીં દંડકના ક્રમે ભેદ સાથે આહારની બીના જણાવી છે. ૨૯-ઉપયોગ-અહીં દંડકના ક્રમે ઉપયોગની બીના જણાવી છે. ૩૦-પશ્યત્તાપદ-અહીં દંડકના ક્રમે પશ્યત્તાનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. ૩૧-સંજ્ઞા (પરિણામ)પદ. ૩૨-સંયમ(યોગ)પદ. ૩૩-જ્ઞાનપરિણામ (અવધિ)પદ. ૩૪-પ્રવિચાર પરિણામ-(પ્રવિચારણા), ૩૫-વેદનાપદ, ૩૬-સમુદ્દઘાતપદ-અહીં દંડકના ક્રમે વેદના સમુદ્દઘાત વગેરે સાત સમુદ્દઘાતની બીના જણાવી છે.

ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં હરિભદ્રસૂરિમહારાજના મુદ્રિત-અમુદ્રિત ૮૨ ગ્રંથો જણાવ્યા છે, તેમાં "પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર પ્રદેશ વ્યાખ્યા"નું નામ આવે છે. તેના આધારે મલયગિરિમહારાજે બહુ જ સરલ ટીકા બનાવી છે. ટીકામાં પ્રસંગે દિગંબરો 'સ્ત્રી મોક્ષે ન જાય' એમ માને છે. તેનું ખંડન કર્યું છે. તથા લેશ્યાનું સ્વરૂપ સમજાવતાં ત્રણ પ્રશ્નો ઊભા કરીને બંને પ્રશ્નોનું ખંડન કરીને છેવટે જણાવી દીધું કે લેશ્યા એ યોગપરિણામ છે. કર્મના નિસ્યંદરૂપ લેશ્યા હોય જ નહિ. જ્યાં સુધી યોગ પરિણામ હોય ત્યાં સુધી જ લેશ્યા હોય છે, માટે ક્રમસર છેવટે તેરમા સયોગિ ગુણસ્થાનકે યોગનિરોધ કર્યા પહેલાંના ટાઈમ સુધી શુકલ લેશ્યા હોય એમ જણાવ્યું. ચૌદમા અયોગિ ગુણસ્થાનકે યોગ ન હોવાથી લેશ્યા ન હોય **"अजोगी अलेसा"** વગેરે બીના સમજાવી છે. કયો ગ્રંથ કઈ સાલમાં કયા સ્થળે બનાવ્યો ? પોતાના ગુરુ કોણ ? વગેરે બીના મલયગિરિમહારાજે પોતાના કોઈ પણ ગ્રંથમાં જણાવી નથી. દરેક ગ્રંથની છેવટે જેમ જણાવે છે તેમ અહીં પણ પૂજ્યશ્રી મલયગિરિજીમહારાજે જણાવ્યું છે કે-'આ ગ્રંથ બનાવવાથી મને જે લાભ થયો હોય, તેના પ્રતાપે જગતના તમામ જીવો બોધિબીજને પામે એમ હું ચાહું છું.' બીજા ગ્રંથોની અંતમાં એમ પણ જણાવ્યું છે કે-'આ ગ્રંથ બનાવવાના લાભમાં હું એ જ ચાહું છું કે સર્વજીવો સમ્યકત્વને પામે, આત્મકલ્યાણ કરે, મોક્ષને પામે.'

૫ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિવૃત્તિ—મૂલ સૂત્રનું પ્રમાણ ૨૨૦૦ છે. શ્રીમલયગિરિ મહારાજે બનાવેલી ટીકાનું પ્રમાણ ૯૦૦૦ શ્લોક અને ચૂર્ણિ ૧૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ છે. આમાં સૂર્યાદિ જ્યોતિષચક્રની બીના જણાવી છે. ' આ સૂત્રની ઉપર ભદ્રબાહુસ્વામી મહારાજે નિર્યુક્તિ રચી હતી, તે કલિકાલના દોષથી વિચ્છેદ પામી, તેથી હું ફક્ત સૂત્રની વ્યાખ્યા કરું છું. ' એમ ટીકાકાર શ્રીમલયગિરિજી મહારાજ જણાવે છે. અહીં-૨૦ પાહુડા (પ્રાભૃત=ગ્રંથના નાના નાના વિભાગ) છે-તેમાં અનુક્રમે બીના આ પ્રમાણે જણાવી છે : ૧ મંડલની ગતિ અને સંખ્યા, ૨-સૂર્ય તિર્છી દિશામાં કઇ રીતે ભમે છે ? ૩ કેટલા ક્ષેત્રમાં સૂર્ય પ્રકાશ ફેંકે છે ? ૪ પ્રકાશનો આકાર, ૫ લેશ્યાનો પ્રતિઘાત, ૬ ઓજઃ સંસ્થિતિ, ૭ સૂર્યાવરક, ૮ ઉદયસંસ્થિતિ, ૯ પૌરુષી છાંયાપ્રમાણ, ૧૦ યોગસ્વરૂપ, ૧૧ સંવત્સરોની આદિ અને અંત, ૧૨ સંવત્સરના પ્રકારો, ૧૩ ચંદ્રમાના તેજની વૃદ્ધિ તથા ઘટાડો. ૧૪ જ્યોત્સ્નાનું પ્રમાણ, ૧૫ શીઘ્રગતિ નિર્ણય, ૧૬ જ્યોત્સ્નાનું લક્ષણ, ૧૭ ચ્યવન અને ઉપપાત, ૧૮ ચંદ્ર-સૂર્ય વગેરેની ઉંચાઈ, ૧૯ તેમનું પરિમાણ, ૨૦ ચંદ્રાદિનો અનુભવ.

૬ ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિટીકા—આમાં ચંદ્રની ગતિ વગેરે બીના જણાવી છે. મૂલ સૂત્રપ્રમાણ-(સૂર્ય૦ ના જેટલું) ૨૨૦૦ શ્લોક છે. મલયગિરિજીકૃત ટીકાનું પ્રમાણ-૯૪૧૧ શ્લોક તથા લઘુવૃત્તિનું પ્રમાણ-૧૦૦૦ શ્લોક છે.

૭ નંદીસૂત્રટીકા—મૂલસૂત્રનું પ્રમાણ ૭૦૦ શ્લોક છે, તેમાં પાંચ જ્ઞાનની વિસ્તારથી બીના જણાવી છે. શ્રીજ્ઞાનપ્રવાદ પૂર્વમાંથી ઉદ્ધરીને શ્રીદેવવાચકે આની રચના કરી છે. ચૂર્ણિની રચના સં. ૭૩૩માં થઈ છે, તેનું પ્રમાણ ૨૦૦૦ શ્લોક, લઘુટીકાકાર શ્રીહરિભદ્રસૂરિમહારાજ, તેનું પ્રમાણ ૨૩૧૨ શ્લોક. આ બંનેના આધારે શ્રીમલયગિરિમહારાજે ૭૭૩૫ શ્લોકપ્રમાણ મોટી ટીકા બનાવી. શ્રીચંદ્રસૂરિકૃત ૩૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટિપ્પણ છે.

બે છેદ ગ્રંથોની ટીકા

૧–બૃહત્કલ્પટીકા—અધ્યયન ૨૪. શરૂઆતમાં પીઠિકાની ટીકા શ્રી મલયગિરિમહારાજે બનાવી છે. આ ટીકા અધૂરી હતી તે બૃહત્શાલીય શ્રીક્ષેમકીર્ત્તિસૂરિજીએ વિ. સં. ૧૩૩૨માં પૂર્ણ કરી છે. ટીકાનું પ્રમાણ ૪૨૦૦૦ શ્લોક, મોટા ભાષ્યનું પ્રમાણ ૧૨૦૦૦ શ્લોક, લઘુભાષ્યનું પ્રમાણ ૮૦૦૦ શ્લોક, ચૂર્ણિનું પ્રમાણ ૧૪૩૨૫–સર્વ સંખ્યા ૭૬૭૯૮ શ્લોક છે.

૨–વ્યવહારસૂત્રટીકા—આમાં દશ અધ્યયન છે. જૂની ટીપમાં મૂલ સૂત્રનું પ્રમાણ ૬૦૦ શ્લોક જણાવ્યું છે. ચૂર્ણિનું પ્રમાણ ૧૦૩૬૧ શ્લોક, જૂની ટીપમાં ભાષ્યનું પ્રમાણ ૬૦૦૦ શ્લોક કહ્યા છે. આ બધાં સાધનોના આધારે શ્રીમલયગિરિજી મહારાજે ૩૩૬૨૫ શ્લોકપ્રમાણ સરલ ટીકા બનાવી છે. સરવાલે ૫૦૫૮૬ શ્લોક થાય છે.

પ્રકીર્ણ ટીકા

૧જ્યોતિષ્કરંડક ટીકા—મૂલ સૂત્ર ૫૦૦ શ્લોક પ્રમાણ છે. શ્રીમલયગિરિમહારાજે ૫૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા બનાવી છે. અહીં ચંદ્રાદિના મંડલ, ચાર વગેરેની બીના જણાવી છે.

બીજાં સૂત્રો વગેરેની ટીકાઓ

૧–આવશ્યક બૃહદ્વૃત્તિ—મૂલ સૂત્રમાં છએ આવશ્યકની બીના જણાવી છે. આની ઉપર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી મહારાજે ૩૧૦૦ શ્લોકપ્રમાણ નિર્યુક્તિ (ગાથાબદ્ધ) બનાવી છે. ભાષ્યનું પ્રમાણ ૪૦૦૦ શ્લોક, ટીકા–હરિભદ્રસૂરિકૃત ૨૨૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ, ચૂર્ણિનું પ્રમાણ ૧૮૦૦૦ શ્લોક–આ બધાં સાધનોના આધારે શ્રીમલયગિરિજી મહારાજે ૨૨૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા બનાવી હતી, તે સંપૂર્ણ મલતી નથી. જેટલો ભાગ મળ્યો તેટલો આગમોદય સમિતિએ છપાવ્યો છે. તિલકાચાર્યે ૧૨૩૨૧ શ્લોક પ્રમાણ લઘુવૃત્તિ બનાવી. અંચલગચ્છના આચાર્યે ૧૨૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ ટીકા બનાવી. મલધારિ હેમચંદ્રસૂરિજીએ ૪૬૦૦ શ્લોક પ્રમાણ ટિપ્પણની રચના કરી છે. સરવાલે સંખ્યા ૯૮૧૪૬ શ્લોક

૨–ઓઘનિર્યુક્તિવૃત્તિ, ૩ પિંડનિર્યુક્તિવૃત્તિ, ૪ વિશેષાવશ્યવૃત્તિ, ૫ ક્ષેત્રસમાસટીકા, ૬ શ્રીશિવશર્મસૂરિકૃત ૪૧૫ ગાથાપ્રમાણ કર્મ પ્રકૃતિની ટીકા (આના આધારે શ્રીયશોવિજયજી મહારાજે મોટી ટીકા બનાવી.) ૭ શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત ધર્મસંગ્રહણીની ટીકા, ૮ ધર્મસાર ટીકા, ૯ શ્રીચંદ્રમહત્તરકૃત પંચસંગ્રહની ૧૮૮૫૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા મૃ. ગા. ૩૮૯, મૂલ ટીકા ૯૦૦૦ શ્લોક, ૧૦ ષડશીતિવૃત્તિ, ૧૧ સપ્તતિકા (છઠ્ઠા કર્મગ્રંથ)ની ટીકા.

આ પ્રમાણે જે ગ્રંથો જાણમાં હતા તેની બીના ટૂંકમાં જણાવી. પૂજ્ય શ્રીમલયગિરિમહારાજના ગ્રંથો વાંચતાં એમના હૃદયનો નિર્ણય જરૂર થઈ શકે છે. તેમના આગમની વિશાળતા, કહેવાની સ્પષ્ટતા, અપૂર્વ પરમોપકારદૃષ્ટિ વગેરે અનુકરણ કરવા લાયક ગુણો ગ્રંથોનું મનન કરતાં જરૂર જણાય છે. ભવ્ય જીવો આમાંથી સાર ગ્રહણ કરીને શ્રીમલયગિરિમહારાજના પંથે પ્રયાણ કરી આત્મકલ્યાણ સાધે એ જ હાર્દિક ભાવના !

મધ્યકાલીન ભારતના

મહાવૈયાકરણ

[સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ અને તેના પ્રણેતા કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય]

લેખક : શ્રીયુત પં. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ; વ્યાકરણતીર્થ, મુંબઈ.

૧ ઉપક્રમ

બારમી સદીનો ગૂજરાતનો ઈતિહાસ સ્ફટિકસમો ઉજ્જવળ, ભવ્ય અને જ્વલંત છે. તેમાં અનેક તેજસ્વી તારલાઓ આપણી નજરે ચડે છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને પરમાર્હંત કુમારપાલ—એ બે રાજવીઓ વચ્ચે એક નાનો સરખો બાળક પોતાની બુદ્ધિ-પ્રતિભાથી સૌને આંજી નાખતો સિંહાસન માંડે છે. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ જેવા યુદ્ધવીરોની ગરવી ગૂજરાતમાં નૈતિક સંસ્કૃતિનાં ઓજસ પૂરે છે, અને ગુર્જરીની નંદનવનસમી અનેકવિધ સંસ્કૃતિની વાડીઓ હેમચંદ્રનાં પ્રેરણા-પીયૂષ પીને મઘમઘી ઊઠે છે. તેમાંથી આજે પણ અવશેષરૂપમાં મળી આવતાં અનેક જૈનવિહારો, શિવાલયો, કિલ્લાઓનાં શિલ્પ-સ્થાપત્યો ઈતિહાસની આરસીસમાં બની રહ્યાં છે. પાટણની પ્રભુતા અને રમ્યતા કોક ધરતીકંપના આંચકે પૃથ્વી-પેટાળમાં સમાઇ ગઈ; તેની સાથે જ આમાંનાં ઘણાં ખરાં શિલ્પ-સ્થાપત્યો ક્ષર બન્યાં. અમર રહ્યું છે એક માત્ર તે સમયનું વાઙ્મય.

માલવપતિ[1] યશોવર્મા પર વિજય મેળવી આવેલા સિદ્ધરાજે [2]ઉજ્જૈનીથી લાવેલા સરસ્વતી ભંડારમાં ભોજરાજના અનેક વિષયના ગ્રંથોમાં તેનું **भोज-व्याकरण** જોઈ, તેની પાંડિત્યકીર્તિ પર પણ વિજય મેળવવાની આ રાજવીને મહત્ત્વાકાંક્ષા જન્મી. વિજયી રાજવીને [3]**भूमिं कामगवि**...વગેરે પ્રશસ્તિઓ રચી ખૂશ કરનારા વિદ્વાનોમાં અગ્રણી હેમચંદ્રાચાર્ય પર રાજવીની આંખ ઠરી.

રાજવીએ[4] એ વિદ્વન્મંડલી આગળ પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું, પણ હેમચંદ્ર સિવાય તે કાર્યની યોગ્યતા અને ક્ષમતા બતાવવાની કોઇ હિંમત ન કરી શક્યું.

તે [5]સમયે ગૂજરાતમાં **कातन्त्रकलाप** વ્યાકરણનો અત્યંત પ્રચાર હતો. પણ તેનાથી વિદ્યાર્થીઓને પૂર્ણ જ્ઞાન મળી શકતું નહિ. તેથી વ્યાકરણનાં વિખરાયેલાં અંગોને સંકલિત કરી સર્વાંગપૂર્ણ સરળ વ્યાકરણ બનાવવાની પ્રેરણા હેમચંદ્રને મળી.[6]

---

૧ પ્રભાચંદ્રસૂરિકૃત प्रभावकचरितમાંના हेमचन्द्रप्रबन्धनो શ્લોક ૭૦

૨ प्रभा० च० ના हेम० प्र० શ્લો૦ ૭૧-૭૮

૩ सिद्धहेमशब्दानुशासनની અંતિમ પ્રશસ્તિનો શ્લો૦ ૨૪

૪ प्रभा० च० हेम० प्र० શ્લો૦ ૭૯-૮૧

૫ प्रभा० च० ના हेम० प्र० શ્લો૦ ૮૨

૬ सि० हे० ની અંતિમ પ્રશસ્તિનો શ્લો૦ ૩૫

આમ એક બાજુ સિદ્ધરાજ જયસિંહને ભોજરાજની પાંડિત્યકીર્તિને જીતે તેવી રાજસી મહત્ત્વાકાંક્ષા જન્મી તેમ બીજી બાજુ હેમચંદ્રને નવું વ્યાકરણ બનાવવાની સાત્ત્વિક પ્રેરણા મળતાં ગૂજરાતની અસ્મિતા જાળવવાના કોડ મૂર્ત થયા.

તેમને ગૂજરાતનો વાલ્મીકિ કે કાલિદાસ, ગૂજરાતનો પાણિનિ, ગૂજરાતનો પતંજલિ, ગૂજરાતનો પિંગલાચાર્ય, ગૂજરાતનો અક્ષપાદ ગૌતમ, ગૂજરાતનો અમરસિંહ, ગૂજરાતના ભટ્ટિથી ચડે તેવો ભટ્ટિ અને ગૂજરાતના આનન્દવર્ધનાચાર્ય કે મમ્મટ થવાની ભાવનાઓ પ્રગટી.

તેમને લાગ્યું કે, ગૂજરાતમાં વૈભવ અને સત્તા છે, વિદ્વત્તા અને ધાર્મિક સંસ્કારો છે, તો આ બધાની અસ્મિતા જાળવતું તેનું-પોતાનું અમર વાઙ્મય કેમ નહિ?

હેમચંદ્રના આ વિચારો પાછળ ધ્યેયલક્ષી રચનાત્મક ખમીર હતું જે તેમના અનેક વિષયના સાહિત્યફાલ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ અને તેથી જ તેમને સંસ્કૃત સાહિત્યના "સર્વસંગ્રહ" (Encyclopaedia) અને તે વખતે તેમને અપાયેલા બિરુદ પ્રમાણે "કલિકાલસર્વજ્ઞ" કહેવામાં જરાયે અતિશયોક્તિ નથી. [૭]કલિકાલસર્વજ્ઞ એટલે કલિયુગના સમયથી લઈને તેમના સમય સુધીના સર્વ સાહિત્ય ગ્રંથોને સંપૂર્ણ રીતે જાણનાર-એટલે જ "સર્વસંગ્રહ" કે "જ્ઞાનકોશ" એ અર્થસૂચક વિશેષણ તેમને મળ્યું હતું. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો તો તેમને "Ocean of the knowledge" (જ્ઞાન-મહાર્ણવ) કહીને સન્માને છે.

તેમણે [૮]સિદ્ધરાજ જયસિંહની પ્રેરણાથી "પાણિનિ-વ્યાકરણ" જેવું (૧) **સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન-સવૃત્તિ** રચ્યું અને ત્યારપછી પરમાર્હત કુમારપાલની પ્રાર્થનાથી "પાતંજલ "યોગસૂત્ર" જેવું (૨) **યોગશાસ્ત્ર**, વ્યાકરણના પ્રયોગો સિદ્ધ કરતું [૯]"ભટ્ટિકાવ્ય" જેવું (૩) **દ્વયાશ્રયમહાકાવ્ય**, પિંગળના "છન્દશાસ્ત્ર" જેવું (૪) **છન્દોનુશાસન**, [૧૦]આનન્દવર્ધનના "ધ્વન્યાલોક" અને [૧૧]મમ્મટના "કાવ્યપ્રકાશ"ના સ્થાનાપન્ન-તારણસમું (૫) **કાવ્યાનુશાસન**, [૧૨]અક્ષપાદ ગૌતમના "ન્યાયસૂત્ર" જેવું (૬) **પ્રમાણમીમાંસા**, અમર-

૭ अपारश्रुतकूपारहस्यतया सञ्जातं कलिकालसर्वज्ञ 'प्रसिद्धेः--कुमारपालचरितसंग्रह (સિંધી જૈન ग्रन्थमाला) પૃ૦ ૭૨

૮ त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित, पर्व १० ની પ્રશસ્તિના શ્લો૦ ૧૮-૨૦

૯ भट्टिकाव्यનો કર્તા ભટ્ટિ, જે મંત્રીશ્વર તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો, તે વલભી (વળા)ના ચોથા ધરસેન રાજાના રાજ્યકાળ ઇ. સ. ૬૪૧ થી ૬૫૧ સમયે વિદ્યમાન હતો.

૧૦ આનંદવર્ધનાચાર્ય કાશ્મીરના રાજા અવન્તિવર્માના રાજ્યકાળ ઇ. સ. ૮૫૭ થી ૮૮૪ માં વિદ્યમાન હતા.

૧૧ મમ્મટની ઉત્તર સીમા હેમચંદ્રાચાર્યના काव्यानुशासनમાં ઉદ્ધૃત કરેલાં લાંબાં અવતરણો દ્વારા નિશ્ચિત થાય છે કે તેઓ હેમચંદ્રની પૂર્વે થયા. હેમચંદ્રનો જન્મકાળ ૧૦૮૮ ઇ. સ. છે. અને તેમની પૂર્વ સીમા ध्वन्यालोक પરની लोचन ટીકાના કર્તા પર નિર્ભર છે. તેમનો સમય ઇ. સ. ૧૦૫૦ નિર્ણીત થાય છે. તેથી તેમનો સમય તે પૂર્વે ઈ. ૧૦૨૫ થી ૧૦૭૫ વચ્ચે હોઈ શકે.

૧૨ અક્ષપાદ ગૌતમનો સમય ઇ. સ. થી કંઈક પૂર્વનો છે.

સિંહના "અમરકોશ"[૧૩]થીયે ચડે તેવા (૭) **अभिधानचिन्तामणि**, (૮) **अनेकार्थसंग्रह**, (૯) **देशीनाममाला**, (૧૦) **निघण्टुकोश** વગેરે કોશો અને વાલ્મીકિ તેમજ કાલિદાસની કવિતા–સરિતા જેવું નિર્મળ પ્રવાહભર્યું (૧૧) **त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित** વગેરે અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે.

આમ પ્રત્યેક વિષયના સાહિત્ય માટે તેમને પૂર્વના ગ્રંથકારોને જોવા પડ્યા છે અને તેથી જ પૂર્વના ગ્રંથોમાં રહેલી ક્ષતિઓને સુધારતા, પોતાની નવી માન્યતાઓ રજૂ કરતા અને સૌના બુદ્ધિતેજને પોતાની માર્તંડ મંડળશી પ્રતિભા–પ્રભામાં સંક્રમાવી દેતા તેમણે પ્રત્યેક વિષય પર લલિતપ્રવાહભર્યું સુંદર અને કળામય સાહિત્ય–સર્જન કર્યું છે.

તેમના બીજા ગ્રંથો અને વિષયોની ચર્ચા છોડીને આ લેખમાં તેમના વ્યાકરણનું મહત્ત્વ બતાવવાનો પ્રયાસ કરીશ. બીજાં વ્યાકરણો સાથેની વિસ્તૃત તુલના આ મર્યાદિત લેખમાં આલેખવી શક્ય નથી તેથી જ હેમચંદ્રે પૂર્વનાં વ્યાકરણો અને વૈયાકરણો, જેમનો એક યા બીજી રીતે પોતાના **न्यास**માં કે **वृत्ति**માં ઉલ્લેખ કરેલો છે તેના ઇતિહાસ–પારાવારમાં ડુબકી મારવી યોગ્ય લેખાશે. અને શુષ્ક ગણાતા વ્યાકરણનો ઇતિહાસ રસપ્રદ થઈ પડશે.

૨. વ્યાકરણનો આરંભ અને ક્રમિક વિકાસ

ભાષા ભાવનું કલેવર છે અને સંસારનો બધો વ્યવહાર ભાષાથી થાય છે. આ ભાષાની ઉત્પત્તિ, વિકાસ અને લિપિબદ્ધતાનો એક વિશિષ્ટ ઇતિહાસ છે. આજની આપણી પ્રાન્તીય ભાષાઓનો કોઇ એક ઉદ્‌ગમ હતો અને એ ઉદ્‌ગમની શોધમાં આપણે નીકળીએ તો તે ઉદ્‌ગમસ્વરૂપના ભાષા–ભાષીઓની જાતિ, તેમનું અસલ સ્થાન અને આર્યાવર્તમાં તેમનું થયેલું આગમન–એ વિષય પર ઊતરી જવું પડે. આપણે તો કેવળ પ્રાચીન કાળના લિપિબદ્ધ થયેલા ગ્રંથોમાં પણ જેટલા મળી શકે છે તેમાંથી યે જેમણે ભાષાના પ્રયોગોને નિયમબદ્ધ કરવા વ્યવસ્થિત મુખ્ય વ્યાકરણો રચ્યાં છે અને જે મહત્ત્વના ટીકા ગ્રંથો છે, તેમનું સામાન્ય વિહંગાવલોકન કરતાં આપણા વિષય ઉપર આવીશું.

વ્યાકરણનું વિજ્ઞાન કોઈ પણ દેશ કરતાં ભારતમાં પ્રાચીન કાળથી ફૂલ્યું છે તે આપણે ૩૦૦ જેટલા વૈયાકરણો અને હજારો ટીકાકારો તથા વિવરણકારોના આપણને મળી આવતા ઉલ્લેખો અને ગ્રંથો પરથી જાણી શકીએ છીએ.

વેદ–આ બધું જોતાં આપણી દૃષ્ટિ સૌથી પ્રથમ વેદો પર પડશે. તેના રચનાકાળ માટે પ્રો૦ મેક્સમૂલર ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ થી ૮૦૦, પ્રો૦ મેકડોનલ્ડ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ થી ૨૦૦ અને ભારતીય વિદ્વાન ઓઝાજી જેવા ભારતયુગની અને વૈદિક કાળની સમાપ્તિ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૭૧ માને છે; જ્યારે પ્રો૦ યાકોબી જેવા વિદ્વાનો તેને ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષ સુધી ખેંચી જવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આમ તેનો રચનાકાળ વિવાદગ્રસ્ત હોવા છતાં તેમાં રહેલા પ્રયોગોથી ભાષાની તે સમયની સ્થિતિ અને ત્યારપછીના વિદ્વાનોએ કરેલો વિકાસ આપણી નજરે પડે છે.

---

૧૩ અમરસિંહનો સમય ઇ. સ.ની ચોથી શતાબ્દિ છે. તેના વિસ્તૃત વિવેચન માટે જુઓ। भारतीय विद्या વર્ષ ૧ અંક ૪ માં પ્રગટ થયેલો મારો લેખ **संस्कृतना कोश–साहित्यमां अमरकोशनुं स्थान.**

વેદાંગ–વેદોમાં પણ ઉત્તરોત્તર ભાષામાં વિકાસ થયેલો જોવાય છે. વૈદિક ગ્રંથોના પ્રથમ સમુદાયના "**વેદાંગ**" એ નામથી ૧ **शिक्षा** (સ્વરશાસ્ત્ર), ૨ **छन्दस्**, ૩ **व्याकरण**, ૪ **निरुक्त**, (વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર), ૫ **कल्प** (ધર્મ-આચાર), ૬ **ज्योतिष्** (ખગોળશાસ્ત્ર) –એમ ૭ વર્ગ પાડવામાં આવ્યા છે; તેમાં પ્રથમના ચાર વર્ગો કેવળ ભાષાશાસ્ત્રોને જ દર્શાવનારા છે.

બ્રાહ્મણ, પ્રાતિશાખ્ય અને નિરુક્ત–વૈદિક **ब्राह्मणो** માંથી આપણને **विभक्ति**, **वचन**, **कुर्वन्त** (વર્તમાન કૃદન્ત) એવાં વ્યાકરણનાં સંજ્ઞાસૂચક નામો મળે છે. પછી તો ઉત્તર વૈદિક કાળના સર્વપ્રથમ વ્યાકરણ-ગ્રંથ **प्रातिशाख्यो** નું નામ જોવાય છે. અને તે પછી યાસ્ક, જે ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી અર્વાચીન નથી, તેનાં **निरुक्तो**માંથી મળી આવતાં **नाम**, **सर्वनाम**, **आख्यात**, **उपसर्ग** અને **निपात** વગેરે શબ્દોથી તેનું વ્યાકરણનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન જાણી શકાય છે. યાસ્ક પહેલાં વ્યાકરણનું અધ્યયન ઘણું આગળ વધેલું હશે એમ લાગે છે કેમકે તેણે **प्राच्य** અને **उदीच्य** એવી બે શાખાઓનો ભેદ દર્શાવ્યો છે અને તે ઉપરાંત તેની આગળ થઈ ગયેલા વીશેક આચાર્યોનાં નામો પણ તેણે ગણાવ્યાં છે. તેમાંના શાકટાયન, ગાર્ગ્ય અને શાકલ્ય–એ સૌથી વધારે મહત્ત્વના છે. યાસ્ક શાકટાયનના સિદ્ધાંતોને અનુસરતાં તેની રસભરી ચર્ચા પણ કરે છે. ત્યારપછી કાત્યાયન અને કાશકૃત્સ્નનાં નામો પણ મળે છે.

ઐન્દ્ર–આ સૌમાં વધારે આશ્ચર્યકારી નામ, જે પ્રથમ વૈયાકરણ તરીકે ઉલ્લેખાયેલું **तैत्तिरीयसंहिता**[૧૪]માં મળે છે, તે ઇન્દ્રનું છે. બધા વૈયાકરણો તેના ઉલ્લેખો અને પદ્ધતિની નોંધ કરે છે. પણ તે **ऐन्द्र-व्याकरण** આજે આપણને ઉપલબ્ધ[૧૫] નથી.

એ પછી પાણિનિએ ઉલ્લેખેલાં કેટલાંક નામોમાંથી આપિશલિ, કાશ્યપ, ગાર્ગ્ય, ગાલવ, ચાક્રવાણી, ભારદ્વાજ, શાકટાયન, શાકલ્ય, સેનક અને સ્ફોટાયન પણ વૈદિક કાળથી લઇને યાસ્કમુનિ અને પાણિનિ સુધીના સમયમાં થયેલા ગણાવી શકાય.

પાણિનીય–ત્યારપછી પાણિનિનું ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦ નું **पाणिनीय व्याकरण** બચી શકેલા ગ્રંથોમાં અવશેષસમું પણ પૂર્ણ જોવા મળે છે. પાણિનિની આગળ થઈ ગયેલા ૬૪ વૈયાકરણો ગણાવવામાં આવ્યા છે; તેમાંના કેટલાકનાં નામો ઉપર આપ્યાં છે. એ

---

૧૪ वाग् वै पराच्यव्याकृतावदत्। ते देवा इन्द्रमब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्विति।...तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्॥ તે સંબંધમાં ડૉ. બરનલ કહે છે કે–

"Aindra was the oldest school of Sanskrit grammars and that Aindra treatises were actually known to and quoted by Panini and others and that Aindra still exist in the Pratishakhyas in the Katantra and in similar works, though they have been partly recast or corrected."

૧૫ "तेन प्रणष्टमैन्द्रं तदस्मद्व्याकरणं भुवि। जिताः पाणिनिना सर्वे मूर्खीभूता वयं पुनः॥"
कथासरित्सागर તરંગ ૪, શ્લોક ૨૫.

બધાની પાણિનિ પર સંપૂર્ણ અસર છે.[૧૬] છતાં તેનો પ્રયત્ન વિશિષ્ટ અને અત્યંત સંસ્કારી છે એટલું જ નહિ પણ શતાબ્દિઓથી બ્રાહ્મણો મર્યાદા તોડનારી સંસ્કૃત-ભાષાને વ્યાકરણોના નિયમોનો બંધ બાંધીને સ્થાયી કરતા રહ્યા છતાં તેમને તેમાં જે સફળતા ન મળી તે, અંતમાં જનપદોની સીમાઓ તોડીને સામ્રાજ્ય સ્થાપિત કરનારા યુગના પ્રતાપી શાસક નંદોના[૧૭] (ઈ. સ. પૂર્વ ૩૬૬-૩૨૫) કાળમાં, પાણિનિને મળી.

पाणिनीय માં ૪૦૦૦ સૂત્રો છે. આ વ્યાકરણ પર વાર્તિકકારો, ભાષ્યકાર અને અનેક ટીકાકારો થયા છે. વ્યાકરણને લગતા **उणादिसूत्र, धातुपाठ, परिभाषा** વગેરે ગ્રંથો પણ ભિન્ન ભિન્ન કર્તાઓએ રચેલા જોવામાં આવે છે.

સંગ્રહ-પાણિનિ પછી વ્યાડિના **संग्रह** નું નામ મળે છે.[૧૮] આ ગ્રંથ એક લાખ શ્લોકાત્મક હતો. પરંતુ તે નષ્ટ થયો છે. પતંજલિએ આ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સંભવતઃ આ ગ્રંથ વ્યાકરણ યા કોશનો હશે.

વાર્તિક-વ્યાડિ, ઇંદ્રદત્ત અને વરરુચિ એ ત્રણે સહાધ્યાયીઓ હતા. તેમનો ઉપાધ્યાય વર્ષ નામે હતો.[૧૯] તેમાં વરરુચિ જેને બીજા નામથી કાત્યાયન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, તે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦ થી ૨૦૦ ની આસપાસ થયો. તેણે **पाणिनीय** નાં ૧૨૪૫ સૂત્રો પર **वार्तिको** રચ્યાં. તે સિવાય **व्याकरणकारिका, प्राकृतप्रकाश, पुष्पसूत्र, लिङ्गवृत्ति** વગેરે ગ્રન્થો તેણે બનાવ્યા છે.

મહાભાષ્ય-આ બધા વૈયાકરણોના સંસ્કૃત પ્રચારનું અધિક ફળ ત્યાં સુધી ન આવ્યું જ્યાં સુધી ઈ. સ. પૂર્વે બીજી શતાબ્દિની મધ્યમાં શુંગોના ગુરુ ગોનર્દીય[૨૦] પતંજલિ, પોતાનાં બુદ્ધિપ્રભા અને જ્ઞાન શુંગોના[૨૧] પ્રભુત્વ સાથે મેળવી તેના પ્રતિનિધિરૂપે ઊભા ન થયા. મહર્ષિ પતંજલિએ[૨૨] **पाणिनीय** અને તે પૂર્વના બધા વ્યાકરણગ્રંથોનો અભ્યાસ કરીને **पाणिनीय** નાં ૧૭૧૩ સૂત્રો પર **महाभाष्य** ની રચના કરી. આ ગ્રંથ પ્રૌઢ ભાષામાં લખાયેલો અતિવિસ્તૃત ગ્રન્થ ગણાવી શકાય. એટલું જ નહિ પણ **पाणिनीय** ના સંસ્કૃતને ચિરસ્થાયી સ્વરૂપ આપવાનું ગૌરવભર્યું માન **महाभाष्य**કારને ઘટે છે.

---

૧૬ "What is clear from Panini's own work is that he summarizes the efforts of many privious writers, from whom we may be sure he borrowed his form as well as many facts." A History of sanskrit Literature," Keith પૃ. ૪૨૩.

૧૭ "नन्दोऽपि नृपातः श्रीमान्, पूर्वकर्मापराधतः । विरागयामास मन्त्रीणां, नगरे पटलाह्वये ॥...आयुस्तस्य च वै राज्ञः, षट्षष्टीवर्षां तथा ।...तस्याप्यन्यतमः सख्यः पाणिनिर्नाम माणवः ॥" मंजुश्रीकल्प पटल ५३ પૃષ્ઠ ६१२.

૧૮ "प्रायेण संक्षेपरुचीनल्पविद्यापरिग्रहान् । संप्राप्य वैयाकरणान् संग्रहेऽस्तमुपागते ॥" वाक्यपदीय, કાંડ ૨, શ્લો० ૪૮૪.

૧૯ कथासरित्सागर તરંગ ૪ ના શ્લોકો ૧, ૨, ૨૦.

૨૦ માલવામાં, વિદિશા અને ઉજ્જૈનની વચ્ચે, ભોપાલની પાસેનું કોઈ સ્થાન હતું.

૨૧ શુંગોના સમયના જ સૌથી પહેલવહેલા સંસ્કૃત લેખો મળે છે.

૨૨ Systems of Sanskrit Grammar પૃ. ૩૨

એ પછીનો લગભગ ૩૦૦-૩૫૦ વર્ષનો સમય-પ્રદેશ નવા વૈયાકરણ વિનાનો કોરી-વેરાન દેખાય છે. એટલે એ સમય દરમ્યાન સંસ્કૃતની ગતિ કંઇક મંદ અને કંઇક તેજ થતી રહી પણ ગુપ્તોના સમયમાં સંસ્કૃતને જે સ્થાન મળ્યું તે આજે પણ તેવું જ સ્થાયી છે.

कातन्त्र–ત્યારપછી શિવશર્મા (સર્વવર્મન્ ?) નું **कातन्त्र व्याकरण** જોઇ શકાય છે. તેનો સમય નિશ્ચિત નથી પણ તે લગભગ ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકામાં રચાયું હશે.[૨૩] તેણે **पाणिनीय**નાં ૪૦૦૦ સૂત્રોનાં ૮૮૫ સૂત્રો અને કૃદંતનાં સૂત્રો ગણીએ તો કુલ ૧૪૦૦ સૂત્રો બનાવી તેણે મંગલાચરણમાં કરેલી પ્રતિજ્ઞા–

" **छान्दसः स्वल्पमतयः, शास्त्रान्तररताश्च ये।**
ईश्वरा व्याधिनिरतास्तथाऽऽलस्ययुताश्च ये॥
वणिक्सस्यादिसंसक्ता लोकयात्रादिषु स्थिता
तेषां क्षिप्रप्रबोधार्थम्..........................

યથાર્થ કરી હોય તેમ લાગે છે. આટલું નાનું અને જલદી કંઠસ્થ રહી શકે તેવું વ્યાકરણ લોકપ્રિય બને તેમાં નવાઇ નથી. તેના પર **दुर्गसिंह-वृत्ति** જે લગભગ ઈ. સ. ૮૦૦ પછીની નહિ હોય તે અને બીજી ટીકાઓ પણ રચાયેલી જોવામાં આવે છે.

चान्द्र— તે પછી બૌદ્ધ વૈયાકરણ ચંદ્રગોમિન્ નજરે પડે છે. એણે, સાંપ્રદાયિકતાને વશ થઇ પતંજલિ **महाभाष्य**ના બૈજી, સૌભવ અને હર્યક્ષ જેવા શુષ્ક તાર્કિકોના હાથે નાશ થતા **महाभाष्य**ના ભાગને **चान्द्र व्याकरण**થી સાચવી રાખ્યો ન હોત તો તે બીજા ગ્રંથોની માફક ક્યારનું યે કાલકવલિત થઇ ગયું હોત.[૨૪]

ચંદ્રગોમિને પોતાના વ્યાકરણમાં **अजयद् गुप्तो हूणान्** એવું ઉદાહરણ મૂક્યું છે તે પરથી જાણી શકાય છે કે સ્કન્દગુપ્તે હૂણો પર જે સામાન્ય વિજય મેળવ્યો તેનો સમય ઈ. સ. ૪૫૫ થી ૪૬૭ લગભગનો છે અને યશોવર્માએ જે સંપૂર્ણ વિજય મેળવ્યો તેનો રાજ્યકાળ લગભગ ઇ. સ. ૪૯૦ થી ૫૨૦ નો છે;[૨૫] તેથી ચંદ્રગોમિનનો સમય ઈ. સ. ૪૬૦ પછી આસપાસનો ગણી શકાય.

ચંદ્રગોમિનના સમય વિષે **राजतरङ्गिणी**ના

" **चन्द्राचार्यादिभिर्लब्ध्वादेशं तस्मात् तदागमम् प्रवर्तितं महाभाष्यम्॥** "

ઉલ્લેખ પર અનેક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ વિચિત્ર તર્કો કર્યા છે. તેમાં કેટલાકે પાઠસુધારા કરીને પણ વાસ્તવિક અર્થ કાઢ્યો નથી. પણ ડૉ૦ કીલહોર્ને ઉપર્યુક્ત પાઠને

" **चन्द्राचार्यादिभिर्लब्ध्वा देशान्तरात् तदागमम् प्रवर्तितं महाभाष्यम्॥** "

આ પ્રકારે સુધારીને શુદ્ધ તર્કપૂર્વક અર્થ કાઢવાની કોશિશ કરી છે અને તેને પ્રામાણિક ઠરાવવા **वाक्यपदीय**નો

---

૨૩ Katantra (कातन्त्र) must have been written during the close of the Andras in the 3rd century A. D.—Mythic Journal, જાન્યુ. ૧૯૨૮ ના અંકમાં ડૉ. શામ શાસ્ત્રીનો લેખ.

૨૪ **वाक्यपदीय** ભર્તૃહરિકૃતના કાંડ ૨ ના શ્લોકો ૪૮૭–૪૮૯

૨૫ भारतके प्राचीन राज्यवंश વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉકૃત પૃ૦ ૨૮૮. રા. કેશવલાલ ધ્રુવે પોતાના "સાહિત્ય અને વિવેચન"માં "એશિયાઇ હૂણો" નામના લેખમાં **चान्द्रदर्शनकी साक्षी**માં ઊંડાણથી વિચાર કર્યો છે પણ તેમાંનો સમય હજુ વિદ્વાનોને સ્વીકાર્ય નથી બન્યો.

" पर्वतादागमं लब्ध्वा भाष्यबीजानुसारिभिः ।
स नीतो बहुशाखत्वं चन्द्राचार्यादिभिः पुनः ॥

આ ઉલ્લેખ આપ્યો છે.× જે ખરેખર આપણા વૈયાકરણોની સમય શૃંખલામાં બંધ બેસતો છે. આથી એટલું જાણી શકાય છે કે ચંદ્રગોમિનનો સમય વાક્યપદીયકાર ભર્તૃહરિથી પૂર્વનો છે. છતાં તે સમય કયો હશે તે તેમણે પોતાના વ્યાકરણમાં આપેલા **"अजयद् गुप्तो हूणान्"** એ ઉદાહરણથી નક્કી કરી શકાય છે.

ચંદ્રગોમિને પોતાના **चान्द्रव्याकरण**માં પાણિનિ, કાત્યાયન અને પતંજલિના પાઠોને સુધાર્યા છે અને બની શકે તેટલું લાઘવ લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેણે **पाणिनीय** પ્રત્યાહારો કાઢીને નવા મૂક્યા છે. તેણે **वैदिक व्याकरण** અને **धातुपाठ** કાઢી નાંખ્યો છે. તેણે **पाणिनीय** થી લગભગ ૩૫ જેટલાં સૂત્રો નવાં બનાવ્યાં છે. અને **पाणिनीय**નાં ૪૦૦૦ સૂત્રોની સંખ્યાને ઓછી કરી ૩૧૦૦ જેટલી કરી નાંખી છે. **चान्द्र व्याकरण** પર ઘણી ટીકાઓ અને તેને લગતા લગભગ ૧૫ જેટલા ગ્રંથો રચાયાના ઉલ્લેખ મળે છે.[२६] આ ગ્રંથોના તિબેટી ભાષામાં થયેલા અનુવાદોમાંથી સ્થિરમતિ[२७] નામના બૌદ્ધાચાર્યે કરેલા કેટલાક અનુવાદો આજે પણ મળે છે.

જૈનેન્દ્ર—ચંદ્રગોમિનની માફક સાંપ્રદાયિકતાને વશ થઇ જૈનાચાર્યોમાં સૌથી પ્રથમ વ્યાકરણની રચના કરનાર **जैनेन्द्र** ના કર્તા દિગંબરાચાર્ય દેવનંદી નજરે પડે છે. તે ચંદ્રગોમિનના સમકાલીન કે આસપાસના છે. તેમને કેટલાક પૂજ્યપાદ પણ કહે છે. બોપદેવ અને આચાર્ય હેમચંદ્ર **जैनेन्द्र** ના કર્તા તરીકે દેવનંદીનો ઉલ્લેખ કરે છે.[२८] મિ. કીલહોર્ને આ બંને વ્યક્તિઓ ભિન્ન હોવાનો ઉલ્લેખ કરેલો પરંતુ **नन्दीसंघ-पट्टावली** ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે—

यशःकीर्ति-यशोनन्दी देवनन्दी महायतिः ।
श्रीपूज्यपादापराऽऽख्यो गुणनन्दी गुणाकरः ॥

તેમનાં આટલાં પર્યાયવાચી નામોથી એ શંકા દૂર થાય છે. આ ગ્રંથ પર ઘણી ટીકાઓ અને ન્યાસ રચાયા છે, જેનો આગળ સમયક્રમાનુસાર ઉલ્લેખ થશે. દેવનંદીએ બીજા પણ કેટલાક ગ્રંથો રચ્યા છે.

વાક્યપદીય—એ પછી ભર્તૃહરિનું **वाक्यपदीय** જે **महाभाष्य** પરનો ટીકાગ્રંથ ગણાય છે, તે નજરે પડે છે. ભર્તૃહરિનો મૃત્યુસમય ચીની યાત્રી ઇત્સંગે ઇ. સ. ૬૫૦ નોંધ્યો છે. આ ગ્રંથ વિદ્વાનોમાં પ્રમાણભૂત મનાય છે.

કાશિકા—એ પછી **पाणिनीय** પર **काशिकावृत्ति** આવે છે. આ **वृत्ति**ના જયાદિત્ય અને વામન—એમ બે કર્તાઓ મળે છે. જયાદિત્ય આ **वृत्ति**ને પૂર્ણ કરે તે પહેલાં જ દિવંગત થયા હશે તેથી વામને એ કાર્ય પૂરું કર્યું હોય એમ લાગે છે. **पाणिनीय** વ્યાકરણ પર

× The Indian Autiquary April 1875. પૃ. ૧૦૭.

૨૬ Indian Antiquary XXV ના પૃષ્ઠ ૧૦૩ પરનો લેખ.

૨૭ સ્થિરમતિનો સમય લગભગ ઇ. સ. ૧૦૦૦ નો બેલવેલકરે નોંધ્યો છે.

૨૮ વિશેષ હકીકત માટે जैन साहित्य संशोधक ના અંક ૧ ના પૃ. ૬૪ પરનો પં. નાથૂરામ પ્રેમીજીનો जैनेन्द्र व्याकरण और आचार्य देवनन्दी શીર્ષક લેખ જુઓ.

આ એક સુંદર ટીકાગ્રંથ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. આ ગ્રંથ સાતમી સદીનો હોવાનું અનુમાન છે. જૈનાચાર્ય વર્ધમાનકૃત [29]**गणरत्नमहोदधि**માં આ વૃત્તિના કર્તા વિશ્રાન્તવિદ્યાધર એવું વામનનું બીજું નામ આપે છે. હેમચંદ્રાચાર્યે પણ વિશ્રાન્તવિદ્યાધરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વામનકૃત એક **लिङ्गानुशासन** પણ મળે છે. તે કયા વામનનું હશે તે જાણી શકાતું નથી. બીજો એક વામન જે **काव्यालङ्कारसूत्र** નામના અલંકારગ્રંથનો કર્તા છે તે આ ટીકાકાર વામનથી સર્વથા ભિન્ન છે એવું તદ્દવિદોએ નિર્ણીત કર્યું છે.

કાશિકાન્યાસ–તે પછી **काशिकावृत्ति** પર જિનેન્દ્રબુદ્ધિ બૌદ્ધાચાર્યનો **न्यास** પ્રાપ્ત થાય છે. તેમનો સમય નિર્ણીત નથી છતાં લગભગ ઈ. સ. ૭૦૦ નો માનવામાં આવે છે.

શાકટાયન–ત્યાર પછી **शाकटायन व्याकरण**[30] જોવાય છે. **शाकटायन**કાર ખાસ કરીને **जैनेन्द्र**ના ઋણી છે. છતાં ઠીક ઠીક લાઘવ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ. શાકટાયને પોતે જ પોતાના વ્યાકરણ પર **अमोघवृत्ति** રચીને સુંદર વિસ્તાર કર્યો છે અને તેમણે વ્યાકરણની પંચાંગી રચી પૂર્ણતા આણી છે. **शाकटायन** તેના સમયમાં લોકપ્રિય બન્યું હતું; જે તેના પર રચાયેલી ટીકાઓ અને કેટલાક ગ્રંથો પરથી જાણી શકાય છે. તેના પર વર્ધમાનસૂરિકૃત **गणरत्नमहोदधि** અને **माधवीयधातुवृत्ति** વગેરે સુંદર ગ્રંથો ગણાવી શકાય.

આ. શાકટાયન રાષ્ટ્રકૂટવંશીય રાજા અમોઘવર્ષના રાજ્યકાળ (ઇ. સ. ૮૧૪–૮૭૭) માં થયા છે. તેથી આ વ્યાકરણ પણ તે સમયનું માની શકાય. આચાર્ય મલયગિરિજીએ પોતાની **नन्दीसूत्र**ની ટીકા (પૃ. ૧૫)માં શાકટાયનને “ **यापनीययतिग्रामाग्रणीः** ” લખે છે. એટલે તેઓ યાપનીય સંઘના આચાર્ય હતા. યાપનીય સંઘનો બાહ્યાચાર ઘણોખરો દિગંબરો સાથે મળતો–ઝુલતો છે. તેઓ નગ્ન રહેતા, અને શ્વેતાંબર આગમોને આદરની દષ્ટિએ જોતા. આ. શાકટાયને પોતાની **अमोघवृत्ति**માં **छेदसूत्र, निर्युक्ति, कालिकसूत्र** આદિ શ્વેતામ્બર ગ્રંથોનો અત્યંત આદરપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ. શાકટાયને કેવલિકવલાહાર અને સ્ત્રીમુક્તિના સમર્થન માટે **स्त्रीमुक्ति** અને **केवलिभुक्ति** નામનાં બે પ્રકરણો પણ રચ્યાં છે.[31] આમ યાપનીય સંઘ શ્વેતાંબર અને દિગંબર બંને સંપ્રદાયોની કેટલીક વાતોનો સ્વીકાર કરતો હતો. એક રીતે આ સંઘ બંને સંપ્રદાયને જોડવા માટે શૃંખલારૂપ કાર્ય કરતો.[32]

આ સમયે મીમાંસક કુમારિલ, જે આઠમી સદીમાં થયા તેમણે વ્યાકરણની ચીવટ ધરાવનાર બ્રાહ્મણોમાં ખળભળાટ મચાવ્યો. તેણે **महाभाष्य** અને **वाक्यपदीय**માં ઉલ્લેખેલ “ **तस्माद् व्याकरणं पठनीयम्** ” જે લૌકિક વ્યાકરણ ભણવાનું સૂચવે છે તેનું પોતાના **तन्त्रवार्तिक** માં ખંડન કર્યું. તેમાં તેણે જણાવ્યું કે–વેદ પર **प्रातिशाख्यो** એટલે વૈદિક વ્યાકરણ છે તે જ ભણવું જોઇએ. તેથી કંઈ લૌકિક વ્યાકરણ ભણવાની આવશ્યકતા સિદ્ધ થતી નથી. એટલે તેણે વ્યાકરણની મહત્તામાં લૌકિક પરંપરાને માન્ય ન રાખતાં વેદ

२९ सप्तनवत्यधिकेष्वेकादशसु शतेष्वतीतेषु (११९७) ।
वर्षाणां विक्रमतो गणरत्नमहोदधिर्विहित: ॥

૩૦ પ્રો. પાઠકનો Indian Antiquary માંનો ઑક્ટો. ૧૯૧૪ નો લેખ.

૩૧ આ બંને પ્રકરણો जैन साहित्य संशोधक ખંડ ૨ ના અંક ૩–૪ માં મુદ્રિત છે.

૩૨ પં. મહેન્દ્રકુમાર ન્યાયાચાર્યની न्यायकुमुदचन्द्र भा० २ ની પ્રસ્તાવના.

પરનાં પ્રત્યેક **प्रातिशाख्यो**નું મહત્ત્વ સ્વીકાર્યું. એટલે મીમાંસકો પ્રથમ **प्रातिशाख्यो**ને મહત્ત્વ આપીને બીજાનું વિધાન કરે એવી માન્યતા ઠસાવી.

જૈનેન્દ્ર-મહાવૃત્તિ–તે પછી **जैनेन्द्र व्याकरण** પર આ. અભયનંદિકૃત **महावृत्ति** ઉપલબ્ધ થાય છે. પં. નાથુરામ પ્રેમીજીએ પોતાના **जैनेन्द्र व्याकरण और आचार्य देवनन्दी** વાળા લેખમાં **जैनेन्द्र** વ્યાકરણના પ્રચલિત બે સૂત્રપાઠોમાંથી અભયનંદિકૃત સમ્મતસત્ર પ્રાચીન અને પૂજ્યપાદકૃત સિદ્ધ કરેલ છે. પં. પ્રેમીજીએ અભયનંદિને **चन्द्रप्रभचरित** કાર વીરનંદિના ગુરુ બતાવ્યા છે. અને તેમનો સમય અગિયારમી શતાબ્દિ નિર્ધારિત કર્યો છે. આ. નેમિચંદ્ર સિદ્ધાન્તચક્રવર્તીના ગુરુ પણ આ જ અભયનંદિ હતા. આ. નેમિચંદ્રનો સમય ઈ. સ. ૯૮૦ ની આસપાસનો નિશ્ચિત કરી શકાય છે.[૩૩] તેથી તેજ સમય અભયનંદિનો હોવો જોઈએ. અભયનંદિએ **महावृत्ति**માં **वाक्यपदीय, माघ** તેમજ **राजवार्तिक**નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જો આ. અભયનંદિએ જ **जैनेन्द्र** પર **महावृत्ति** રચી હોય તો તેમણે નિર્વિવાદતઃ ઈ. સ. ૯૬૦ ની લગભગમાં તે બનાવી હશે.

શબ્દાંભોજભાસ્કર–આ **महावृत्ति** પર ઈ. સ. ૧૦૬૦ ની લગભગમાં દિ. આચાર્ય પ્રભાચંદ્રે **शब्दाम्भोजभास्कर** નામનો ન્યાસ બનાવ્યો; કેમકે તેની રચના તેમણે **प्रमेयकमलमार्त्तण्ड** અને **न्यायकुमुदचन्द्र** પછી કરી છે. **न्यायकुमुदचन्द्र** ધારાનૃપતિ જયસિંહદેવ (ઈ. સ. ૧૦૫૬) ના રાજ્યના પ્રારંભકાળમાં બનાવવામાં આવેલ છે.[૩૪] આ. પ્રભાચંદ્રે વ્યાકરણ જેવા શુષ્ક શબ્દવિષયક ગ્રંથને દર્શન-શાસ્ત્રની તાર્કિક ચર્ચાવડે રસસભર બનાવી દર્શનગ્રંથની કોટિમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

પંચવસ્તુ પ્રક્રિયા–**जैनेन्द्र**ના પ્રાચીન સૂત્રપાઠપર આચાર્ય શ્રુતકીર્તિકૃત **पंचवस्तु-प्रक्रिया** ઉપલબ્ધ છે. શ્રુતકીર્તિએ પોતાની **प्रक्रिया** ના અંતમાં **श्रीमद्‌वृत्ति** શબ્દથી અભયનંદિકૃત **वृत्ति** અને **न्यास** શબ્દથી સંભવતઃ પ્રભાચંદ્રકૃત **न्यास**નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. શ્રુતકીર્તિનો[૩૫] સમય લગભગ ઈ. સ. ૧૦૮૦ મનાય છે. શ્રુતકીર્તિએ **न्यास**ને **जैनेन्द्र** વ્યાકરણરૂપી પ્રાસાદની રત્નભૂમિની ઉપમા આપી છે. તેથી એ **न्यास**ની રચના લગભગ ઈ. સ. ૧૦૬૦ની જ સમર્થિત થાય છે.

શબ્દાર્ણવચંદ્રિકા–**जैनेन्द्र** પર **शब्दार्णवचन्द्रिका** નામની વૃત્તિ પણ ઉપલબ્ધ છે.

બુદ્ધિસાગર–એ પછી શ્વેતાંબર જૈનાચાર્યોમાં વ્યાકરણની સૌથી પહેલી રચના

---

૩૩ નેમિચંદ્ર સિ. ચ. એ **गोम्मटसार** ગ્રંથ ચામુંડરાયના સંબોધનાર્થે બનાવ્યો હતો. ચામુંડરાય ગંગવંશીય મહારાજ મારસિંહ દ્વિતીય (૯૭૫ ઈ૦) તથા તેમના ઉત્તરાધિકારી રાજમલ દ્વિતીયના મંત્રી હતા. ચામુંડરાયે શ્રવણબેલગુલસ્થ બાહુબલિ-ગોમ્મટેશ્વરની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા ઈ. ૯૮૧ માં કરાવી હતી. તથા **चामुंडपुराण** ઈ. સ. ૯૭૮ માં સમાપ્ત કર્યું હતું. તેથી આ સમય સુનિશ્ચિત છે.

૩૪ श्रीजयसिंहदेवराज्ये श्रीमद्धारानिवासिना परापरपञ्चपरमेष्ठिप्रणामोपार्जितामलपुण्यनिराकृत-निखिलमलकलङ्केन श्रीमत्प्रभाचन्द्रपण्डितेन ॥ शब्दाम्भोजभास्कर પરનો પુષ્પિકા લેખ.

૩૫ કન્નડી ભાષાના **चन्द्रप्रभचरित**ના કર્તા દિ. અગ્ગલ કવિ શ્રુતકીર્તિને પોતાના ગુરુ બતાવે છે. આ ચરિત શક સં. ૧૦૧૧ ઈ. સ. ૧૦૮૯ માં સમાપ્ત થયું હતું.

આચાર્ય બુદ્ધિસાગરસૂરિ દષ્ટિગોચર થાય છે. તેમણે **बुद्धिसागर व्याकरण** રચ્યું. આ બુદ્ધિસાગરસૂરિ વર્ધમાનસૂરિના શિષ્ય શ્રી જિનેશ્વરસૂરિના ગુરુભાઈ હતા. તેઓ ચૌલુક્યવંશીય દુર્લભરાજના રાજ્યકાળ—ઈ. સ. ૧૦૦૯થી ૧૦૨૧ દરમ્યાન હતા.[૩૬] અને તેથી આ વ્યાકરણની રચના પણ તે સમય લગભગની ગણાવી શકાય.

આ બધા વૈયાકરણોના વ્યાકરણપ્રદેશને જોતાં જોતાં માનસ સરોવરસમા હેમચંદ્રાચાર્યના **सिद्धहेमशब्दानुशासन**નાં દર્શન થાય છે.

૩. સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનની રચના

હેમચંદ્રાચાર્યને નવું વ્યાકરણ બનાવવા માટે ઉપર્યુક્ત વ્યાકરણોનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી હતો. અને તેથી જ તે સમયે કાશ્મીર દેશથી જ નહિ પણ ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાંથી વ્યાકરણના પ્રાપ્ય ગ્રંથો સિદ્ધરાજે મંગાવી સૂરિજીને અર્પણ કર્યા. સૂરિજીએ પોતાની અતુલ બુદ્ધિપ્રભા અને સતત પરિશ્રમથી, **प्रबन्धचिन्तामणि**કારના કથન મુજબ, એક જ વર્ષમાં સવાલાખ શ્લોકાત્મક વ્યાકરણનો ગ્રંથ બનાવ્યો. તેમાં તેમણે **हैमन्यास**ની પણ ગણના કરી હશે. પરંતુ **सिद्धहेम सूत्र** ૧-૧-૨૬ પરના **हेमन्यास**માં પોતાના **काव्यानुशासन**ની **स्वोपज्ञ-अलङ्कार-चूडामणि** નામની વૃત્તિનો ઉલ્લેખ જોવાય છે. અને **अलङ्कारचूडामणि**માં **काव्यानुशासन**નો ઉલ્લેખ આવે છે. આથી જાણી શકાય છે કે હેમચંદ્રાચાર્યે **सिद्धहेमशब्दानुशासन**નાં પાંચ અંગો **१ सूत्र, २ सवृत्ति-गणपाठ, ३ उणादि, ४ धातुपाठ** અને **५ लिङ्गानुशासन** ઇ. સ. ૧૧૩૭ (સં. ૧૧૯૪) માં રચ્યાં. આ મૂળ મૂળ પાંચ અંગો લખતાં એક વર્ષ લાગ્યું હોય તો તે અસંભવિત નથી, પણ પાંચ અંગોના શ્લોકોની સંખ્યા સવા લાખ થઇ શકતી નથી. અને તેથી જ જર્મન વિદ્વાન્ ડૉ. બુલ્હરને આ ન્યાસ સાથેના વ્યાકરણના નિર્માણકાળ માટે ત્રણ વર્ષની કલ્પના કરાવી પડી છે. તેથી તેની રચના ઇ.-સ. ઇ. ૧૧૪૦ (સં. ૧૧૯૭)માં થઇ એમ તેઓ માને છે.[૩૭]

આ વ્યાકરણ ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહની પ્રાર્થનાથી અને તેમણે આપેલી ગ્રંથોની સહાયથી રચાયેલું હોવાથી તેનું નામ **सिद्धहेमशब्दानुशासन** આપવામાં આવ્યું. કોઇકે તો **सिद्धराजेन कारितत्वात् "सिद्धम्" हेमचन्द्रेण कृतत्वाद् "हेमचन्द्रम्"** એવી યથાર્થ કલ્પના કરી છે. [૩૮]

આ વ્યાકરણમાં આઠ અધ્યાયો છે. પ્રત્યેક અધ્યાયમાં ચાર પાદો છે. તેથી કુલે બત્રીશ પાદ થાય. તેમાં ૪૬૮૫ સૂત્રો છે, અને **उणादि**નાં ૧૦૦૬ સૂત્રોની સંખ્યા મેળવવામાં આવે તો કુલ ૫૬૯૧ સૂત્રોની સંખ્યા છે. તેમાં સાત અધ્યાય સુધી તો સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ છે અને આઠમા અધ્યાયમાં ૭ પ્રાકૃત ભાષાઓનું વ્યાકરણ આપવામાં આવેલું છે. કેવળ સંસ્કૃત વ્યાકરણસૂત્રોની સંખ્યા ૩૫૬૬ છે જ્યારે **प्राकृत व्याकरण** વાળા આઠમા અધ્યાયમાં ૧૧૧૯ સૂત્રો છે. તેમાં પ્રત્યેક અધ્યાયની સૂત્રસંખ્યા નિમ્નલિખિત છે.

---

३६. श्रीविक्रमादित्यनरेन्द्रकालात् साशीतिके याति समासहस्रे ।
सश्रीकजाबालिपुरे तदाद्यं दृब्धं मया सप्तसहस्रकल्पम् ॥ बुद्धिसागर व्याकरण ની અંતિમ પ્રશસ્તિ.

૩૭ The Life of Hemchandra. બુલ્હરકૃત, સિંઘી જૈન ગ્રંથમાળાથી પ્રકાશિત.

૩૮ Systems of Sanskrit Grammar પૃ. ૭૫.

પ્રથમ અધ્યાય–૨૪૧	ચોથો અધ્યાય–૪૮૧	સાતમો અધ્યાય–૬૭૩
બીજો અધ્યાય–૪૬૦	પાંચમો અધ્યાય–૪૯૮	આઠમો અધ્યાય–૧૧૧૯
ત્રીજો અધ્યાય–૫૨૧	છઠ્ઠો અધ્યાય–૬૯૨	

આ બધામાં છઠ્ઠો, સાતમો અને આઠમો અધ્યાય બહુ વિસ્તૃત છે. પાંચ અધ્યાયમાં જેટલી સૂત્રસંખ્યા છે તેથીયે અધિક બાકીના ત્રણ અધ્યાયોમાં છે. કેમકે તેમાં ક્રમશઃ **कृदन्त, तद्धित** અને **प्राकृत** ૭ ભાષાઓનાં વ્યાકરણનાં મોટાં પ્રકરણો આવેલાં છે. પ્રત્યેક વૈયાકરણને આ પ્રકરણોનો વિસ્તાર કરવો પડે છે; કેમકે તેમાં ઘણા વિષયો પરત્વે વિસ્તૃત વક્તવ્ય હોય છે.

એકલા હેમચંદ્રાચાર્યે જ વ્યાકરણનાં પાંચ અંગો રચ્યાં અને તે પર વાર્તિકની પણ જરૂર ન પડે તેવી કુશળતાથી રચના કરી એ જ આ વ્યાકરણનું મહત્ત્વ છે. વળી આ પાંચે અંગો ઉપર વિસ્તૃત **हेमबृहन्न्यास** પણ પોતે જ રચ્યો એ ખરેખર તેમની અદ્ભુત ગ્રહણ અને સંગ્રહ શક્તિનો આપણને ખ્યાલ આપે છે.

હેમચંદ્રાચાર્યે ન કેવળ સંસ્કૃતભાષાનું જ એકલું વ્યાકરણ બનાવ્યું પણ આઠમા અધ્યાયમાં **१ प्राकृत, २ शौरसेनी, ३ मागधी, ४ पैशाची, '५ चूलिका-पैशाची** અને **६ अपभ्रंश**–એમ છયે શિષ્ટ સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ ભાષાઓનું વ્યાકરણ રચ્યું. ગુજરાતી ભાષાની માતા સમી **अपभ्रंश** ભાષાનું વિશદ વ્યાકરણ સૌથી પ્રથમ હેમચંદ્રે આપી અપભ્રંશના આદિ વૈયાકરણ તરીકેની ખ્યાતિ મેળવી.

જેમ પાણિનિએ લૌકિક વ્યાકરણ પછી વૈદિક સાહિત્યના જ્ઞાન માટે અંતમાં **वैदिप्रक्रिया** રચી તેમ હેમચંદ્રાચાર્યે આઠમા અધ્યાયમાં **अर्धमागधी** ભાષામાં રચાયેલા **जैन आगम** ગ્રંથોના જ્ઞાન માટે ટૂંકમાં પ્રયોગાનુકૂળ **आर्षभाषा**નું દિગ્દર્શન પણ કરાવ્યું.

આ અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણના બત્રીશ પાદમાં પ્રત્યેક પાદની અંતે એક એક શ્લોક–એમ બત્રીશ અને ત્રણ અનુપૂર્તિના મળી પાંત્રીશ શ્લોકોના સુંદર લાક્ષણિક અને ઐતિહાસિક કાવ્યમાં ચૌલુક્યવંશીય સાત રાજાઓની પ્રશસ્તિ આપી છે, જે શ્લોકો એક રીતે પોતાના સંસ્કૃત, **द्व्याश्रय-महाकाव्य**ના નિષ્કર્ષ સ્વરૂપના લાગે છે. તે સાત રાજાઓનો રાજ્યકાળ આ પ્રમાણે છે–૧ મૂળરાજ ઇ. સ. ૯૬૦ થી ૯૯૫ (વિ. સં. ૧૦૧૭ થી ૧૦૫૨), ૨ ચામુંડરાજ (નં. ૧ નો પુત્ર) ઇ. સ. ૯૯૫ થી ૧૦૦૬, ૩ વલ્લભરાજ (નં. ૨ નો પુત્ર) ૭ માસ, ૪ દુર્લભરાજ (નં. ૩ નો ભાઇ) ૧૦૦૯ થી ૧૦૨૧, ૫ ભીમદેવ (નં. ૪ નો ભત્રીજો) ઇ. સ. ૧૦૨૧ થી ૧૦૬૩, ૬ કર્ણદેવ (નં. ૫ નો પુત્ર) ઇ. સ. ૧૦૬૩ થી ૧૦૯૩, ૭ સિદ્ધરાજ જયસિંહ (નં. ૬ નો પુત્ર) ઈ. સ. ૧૦૯૩ થી ૧૧૪૨.[૩૯] આનો ગૂજરાતી અનુવાદ પં. બહેચરદાસજીએ "પુરાતત્ત્વ" ત્રૈમાસિકમાં આપેલ છે.

૪ બીજાં વ્યાકરણો સાથે સિદ્ધહેમની તુલના

વ્યાકરણમાં ગુરુપણું દોષરૂપ મનાયું છે. અને તેથી જ **अर्धमात्रालाघवं पुत्रोत्सवाय मन्यन्ते वैयाकरणाः** જેવી ઉક્તિ યથાર્થ થયેલી હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં પ્રતીત થાય છે.

---

૩૯ આ બધા સોલંકીવંશના રાજવીઓના ઇતિહાસ માટે જુઓ દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીકૃત "ગૂજરાતીના મધ્યકાલીન રાજપૂતોનો ઇતિહાસ" ભા. ૧–૨.

વાર્તિકો વિના સૂત્રો રચતાં **पाणिनीय** આદિથી **सिद्धहेम**નાં સૂત્રોની સંખ્યા વધી જતી નથી. **सिद्धहेम**ના સૂત્રશ્લોકોની સંખ્યા કેવળ ૧૧૦૦ જેટલી જ છે અને તેમ છતાં વ્યાકરણનો કોઈ પણ પ્રયોગ તેમણે બાકી રાખ્યો નથી. જ્યાં પાણિનિ અને વાર્તિકકારને એક વિષયમાં સાત–આઠ સૂત્રો રચવાં પડ્યાં છે ત્યાં હેમચંદ્ર એક જ સૂત્રથી એ આખાય વિષયને એકમાં સમેટી પોતાના વિષયની ગંભીરતા કુશળતાથી બતાવી આપે છે. જેમ—

પાણિની	હેમચંદ્ર
१ ध्रुवमपायेऽपादानम् २ जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् (वार्तिक) ३ भीत्रार्थानां भयहेतुः ४ पराजेरसोढः ५ वारणार्थानामीप्सितः ६ अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति ७ जनिकर्तुः प्रकृतिः ८ भुवः प्रभवः	अपायेऽवधिरपा- दानम् ॥ २।२।२९

पाणिनीयના અષ્ટધ્યાયી ક્રમમાં કોઇ પણ પ્રકારનો પ્રકરણવિભાગ નથી. આ ક્રમ વિધાનના ક્રમે રચાયેલો છે. તેને ચંદ્રગોમિન્, દેવનન્દી અને શાકટાયન અનુસર્યા છે. અને **તેથી** આ ક્રમ વિદ્યાર્થીઓને દુર્બોધ લાગવાથી ભટ્ટોજી દીક્ષિત, જેમનો સમય લગભગ ૧૬૩૦ ઇ. સ. ની આસપાસ છે, તેમણે **पाणिनीय**નાં સૂત્રોને પ્રકરણ પુરસ્સર પોતાની **सिद्धान्त-कौमुदी**માં ગોઠવ્યાં છે. **सिद्धहेमचन्द्र** વ્યાકરણ પરથી **हैमकौमुदी** અથવા **चन्द्रप्रभा** નામનું સુંદર વ્યાકરણ રચનાર જૈનાચાર્ય મેઘવિજય ઉપાધ્યાયે એ **कौमुदी** ક્રમને હેમચંદ્રના અનુકરણ રૂપે લેખ્યો છે.[40] બંનેના ક્રમ જોવાથી થોડા ફેરફાર સિવાય મેઘવિજયજીનું કથન સત્ય પુરવાર થાય છે, એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું.

પાણિનિને જો આદિ વૈયાકરણ માનીએ તો હેમચંદ્રને અંતિમ મહાવૈયાકરણ માનવામાં જરાયે અતિશયોક્તિ નથી. તેમણે **वेद**થી લઇને **बुद्धिसागर** વ્યાકરણ પર્યંત, જેમનો આગાઉ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે બધાયનું પરિશીલન કર્યું–એમ તેમણે આપેલા વૈયાકરણોના નામનિર્દેશપૂર્વકના ઉલ્લેખો પરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ. તેમાંના કેટલાકનાં નામો ઉદાહરણાર્થે અહીં અપાય છે—

૧ ઇન્દ્રગોમિન્, ૨ ઉત્પલ, ૩ ઉપાધ્યાય (કૈયટ), ૪ કક્કલ, ૫ કલાપક ૬ કાશિકાકાર (જયાદિત્ય; વામન), ૭ ક્ષીરસ્વામી, ૮ ચંદ્રગોમિન્, ૯ જયંતિકાર, ૧૦ દુર્ગસિંહ, ૧૧ દેવનંદી, ૧૫ ન્યાસકાર (જિનેન્દ્રબુદ્ધિ), ૧૩ પાણિનિ, ૧૪ ભાષ્યકાર (પતંજલિ), ૧૫ શેષરાજ કે શ્રીશેષ, ૧૬ ભોજ, ૧૭ વામન, ૧૮ વાર્તિકકાર (કાત્યાયન), ૧૯ વિશ્રાંતવિદ્યાધર, ૨૦ શાકટાયન, ૨૧ શ્રુતપાલ વગેરે.

૪૦ " भट्टोजिनाम्ना भवदीक्षितेन सिद्धान्तयुक्ता वरकौमुदी या।
श्रीसिद्धहैमानुगता व्यधायि सैवाश्रिता भानुविभोदयाय ॥
हैमकौमुदी પ્રશસ્તિનો શ્લો૦ ૧૨.

તેઓ ખાસ કરીને શાકટાયન અને કાતંત્રના ઋણી છે અને તે તે વૈયાકરણોના સીધા ઉલ્લેખો–ઉતારાઓ લેવા છતાં તેમનું સર્વાંગીણ સર્જક વ્યક્તિત્વ વિદ્યાર્થી ઉપર સીધી અસર પાડયા વિના રહેતું નથી. એટલે જ તેમનું રચના–કૌશલ તત્કાલીન દૃષ્ટિને આલેખતું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ધરાવે છે એમ કહેવું અસ્થાને નથી. અને તેથી જ તેમના **न्यास**માં, જેમ પ્રભાચંદ્રે **शब्दाम्भोजभास्कर**માં તર્ક શૈલી અપનાવી છે, તેમ તેમણે નિપજાવેલો સમન્વય-ભર્યો નવીન પ્રવાહ આપણે નિહાળી શકીએ છીએ, જે એમની વ્યાપક ભાવના–શૈલીને આભારી છે. તેમાં શું સાહિત્ય–વિષયતા, શું ધાર્મિકતા કે શું રાષ્ટ્રિયત્વ–એ બધાનો સમુચિત મેળ, મહાસાગરમાં ભળતી નદીઓનાં મુખસમો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ જ દૃષ્ટિ તેમની અંતિમ મહાવૈયાકરણ તરીકેની ખ્યાતિને સમુજ્જ્વલ કરવા માટે પૂરતી છે.

હેમચંદ્રનું **प्राकृत व्याकरण** એ એક ખાસ સ્થાન રોકે તેવો ગ્રંથ છે, છતાં અહીં તો એટલું જ કહેવું ઉચિત થશે કે હેમચંદ્ર પૂર્વનાં **प्राकृत** વ્યાકરણો કરતાં તેમનું આ વ્યાકરણ અનેક અંશે પૂર્ણ છે. એટલું જ નહિ, તેમાંનું **अपभ्रंश** વ્યાકરણ, જેમાંથી **गूजराती** ભાષાના ઉત્પત્તિ અને વિકાસ થયાં તેના રચયિતા તરીકે હેમચંદ્રને સૌની મોખરે મૂકે છે. તેથી જ તેમને **अपभ्रंश** વ્યાકરણના આદિ વૈયાકરણ લેખવા અનુચિત નથી. આને લગતાં **देशी नाममाला** અને **प्राकृतद्व्याश्रय काव्य** પણ તેટલાં જ મહત્ત્વના ગણાવી શકાય.

૫. સિદ્ધહેમને લગતા ગ્રંથો

આચાર્ય હેમચંદ્રે ૧ મૂળસૂત્રો. ૨ એ પર બૃહદ્વૃત્તિ ૧૮૦૦૦ શ્લોકાત્મક અને લઘુવૃત્તિ ૬૦૦૦ શ્લોકાત્મક, ૩ સવિસ્તર વૃત્તિયુક્ત ધાતુપારાયણ ૫૬૦૦ શ્લોકાત્મક, ૪ સવૃત્તિ ઉણાદિ સૂત્ર અને ૫ બૃહત્ટીકાયુક્ત લિંગાનુશાસન ૩૬૮૪ શ્લોકાત્મક એ પાંચે અંગો અને ૮૪૦૦૦ શ્લોકનો ન્યાસ અને લઘુન્યાસ શ્લોક (?) પણ તેમણે એકલે હાથે રચ્યા. બીજાં વ્યાકરણોમાં તો સૂત્ર કોઈ રચે તો વૃત્તિ કોઈ બીજા, તેમ ઉણાદિ, ધાતુપાઠ અને લિંગાનુશાસન કોઈ ત્રીજા–ચોથાના હાથે રચાય. પણ આ વ્યાકરણમાં ઉપર્યુક્ત પાંચે અંગોના કર્તા એક જ હોવાથી **सिद्धहेमशब्दानुशासन**ની એ વિશેષતા સૌને હૃદયંગમ બની રહે છે અને કોઈ પણ શંકાનું એક જ હાથે આલેખાયેલું એક સરખું સમાધાન આપણે મેળવી શકીએ છીએ. વ્યાકરણના પ્રયોગો સિદ્ધ કરતું **द्व्याश्रयमहाकाव्य** રચીને પણ પોતાના વ્યાકરણના વિદ્યાર્થીઓની અથવા ગૂજરાતની પરાઙ્મુખ અપેક્ષા તેમણે દૂર કરી છે.

આ **द्व्याश्रय**ની સંપૂર્ણ વિશેષતા આ મર્યાદિત લેખમાં દર્શાવવી શક્ય નથી. પણ એટલું કહેવું તો જરૂરી છે કે ભટ્ટિના **भट्टिकाव्य** કરતાં સુંદર શૈલીમાં આ કાવ્યની રચના થઈ છે. એટલું જ નહિ પણ **भट्टिकाव्य**માં પ્રયોગો ક્રમપુરસ્સર સાધવાનો ઉદ્દેશ રખાયો નથી, જ્યારે **द्व्याश्रय** કાવ્ય પ્રત્યેક સૂત્રના ક્રમાનુસાર પ્રયોગો સિદ્ધ કરતું, સિદ્ધરાજની વંશાવલી અને તેના ઇતિહાસનો ક્રમશઃ નિર્દેશ કરતું સરિતા જેવું પ્રવાહબદ્ધ ચાલ્યું જાય છે. આજે એ કાવ્ય ગુજરાતના સોલંકી વંશના ઇતિહાસનો નક્કર ખજાનો બની રહ્યું છે. **संस्कृत-द्व्याश्रय**માં ૨૦ સર્ગો છે. અને સિદ્ધરાજ સુધીનો ઇતિહાસ પૂર્ણપણે આલેખાયેલો પ્રાપ્ત થાય છે. **प्राकृत-द्व्याश्रय** તે જ રીતે આઠમા અધ્યાયનાં **प्राकृत** સૂત્રોના પ્રયોગો સાધતું અને કુમારપાલનો ઇતિહાસ દર્શાવતું આઠ સર્ગમાં રચાયું છે.

હેમચંદ્રના **अभिधानचिन्तामणि**, **अनेकार्थसंग्रह** અને **देशीनाममाला** ઉપર્યુક્ત વ્યાકરણસિદ્ધ યૌગિક અને રૂઢ શબ્દોનો સંગ્રહ કરતા હોવાથી તેને જ લગતા ગણાવી શકાય.

આ સિવાય બીજા આચાર્યો કે જેમણે હેમચંદ્રના વ્યાકરણ ઉપર જ સ્વતંત્રરૂપે લખ્યું છે તેમનો અને તેમના રચિત ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ નીચે કરાય છે:

ગ્રંથ	ગ્રંથકારો
૧ सिद्धानुव्यासावचूरि (બીજી)	જયાનંદ
૨ धातुपाठ (स्वरवर्णानुक्रमयुक्त)	પુણ્યસુંદરગણિ[૪૧]
૩ क्रियारत्नसमुच्चय (૫૬૬૧ શ્લોકસંખ્યા)	ગુણરત્નસૂરિ[૪૨]
૪ हैमविभ्रमटीका	ગુણચંદ્રસૂરિ
૫ हैमविभ्रमवृत्ति	જિનપ્રભસૂરિ
૬ हैमलघुन्यासप्रशस्तिअवचूरी	ઉદયચંદ્ર
૭ न्यायमञ्जुषा	હેમહંસ (સં૦ ૧૫૧૫)
૮ स्यादिशब्दसमुच्चय	અમરચંદ્રસૂરિ[૪૩]

આ બધાય ગ્રંથો પોતપોતાના વિષયમાં **सिद्धहेम** વ્યાકરણના અંગભૂત છે, અને તેથી **सिद्धहेम**ના અભ્યાસીને વ્યુત્પત્તિ માટે આટલાં સાધનો પૂરતાં છે એવો સ્વાનુભવ છે.

આ વ્યાકરણ પરથી સંક્ષિપ્ત કરેલાં કેટલાંક વ્યાકરણો આપણને ઉપલબ્ધ થાય છે; તેમાં નીચે મુજબનાં ગણાવી શકાય:

૧ सिद्धसारस्वत	દેવાનંદ
૨ चन्द्रप्रभा [हैमकौमुदी] ૭૦૦૦ શ્લોક.	મેઘવિજય ઉપાધ્યાય.[૪૪]
૩ हैमशब्दचन्द्रिका	,, ,,
૪ हैमप्रक्रिया	મહેન્દ્રસુત વીરસી.
૫ हैमलघुप्रक्रिया	વિનયવિજયોપાધ્યાય
૬ ,, ,, ,, बृहन्न्यास ૩૫૦૦૦ શ્લોક.	,, ,,
૭ बालभाषाव्याकरणसूत्रवृत्ति	
૮ हैमबृहत्प्रक्रिया (આધુનિક)	ગિરજાશંકર શાસ્ત્રી

આ સિવાય આધુનિક સમયમાં આ. શ્રી વિજયનેમિસૂરિજીએ **सिद्धहेम** વ્યાકરણ પરથી

---

૪૧ काले षड्रसपूर्ववत्सरमिते ૧૪૬૬ વિ૦ સં.માં ગ્રંથ બન્યો. क्रियारत्नसमुच्चयनी અંતિમ પ્રશસ્તિ શ્લો૦ ૬૩

૪૨ अकारि गुणचन्द्रेण वृत्तिः स्व-परहेतवे ।

देवसूरिक्रमाम्भोजचञ्चरीकेण सर्वदा । हैमविभ्रमवृत्तिની અંતિમ પ્રશસ્તિ.

તેઓ વાદિદેવસૂરિના શિષ્ય છે. જ્યારે વાદિદેવસૂરિનો સમય સં. ૧૧૪૩-૧૨૨૬ નો છે, તેથી તેમનો સમય પણ તે જ નક્કી થાય છે.

૪૩ તેઓ વિસલદેવના રાજ્યકાલ ઈ. સ. ૧૨૪૩-૧૨૬૧ માં વિદ્યમાન હતા. જુઓ प्रबन्धकोश ગત अमरचन्द्रसूरिप्रबन्ध.

૪૪ " निबबन्धे ते गुरवः दौलसरवीन्दुवत्सरे तेषाम् " (૧૭૫૮)

हैमकौमुदीની અંતિમ પ્રશસ્તિનો શ્લો૦ ૭

ચાર અને આ. શ્રી સાગરાનંદસૂરિજીએ એક વ્યાકરણ બનાવેલ છે. તે સિવાય પ્રાકૃત વ્યાકરણને કૌમુદીએ ખરતરગચ્છીય શ્રી કૃપાચંદ્રસૂરિજીએ બનાવેલું જોવાય છે.

આ સૌમાં મેઘવિજય ઉપાધ્યાય અને વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનાં વ્યાકરણોની રચના ગંભીર અને સ્વસ્થ હોવાથી વધારે સફળ છે. અને આજે પણ જૈન સાધુઓમાં તેનું પઠન-પાઠન ક્યાંક ક્યાંક જોવામાં આવે છે.

૬. સિદ્ધહેમ પર ટીકાગ્રંથો

સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ પર અનેક ટીકાગ્રંથો આજે પણ આપણને ઉપલબ્ધ થાય છે. તેમાંના મળી શક્યાં તેટલાં નામો નીચે દર્શાવવામાં આવે છે.

ટીકાગ્રંથનામ	શ્લોકસંખ્યા	કર્તા	સંવત
૧ बृहन्न्यास	૮૪૦૦૦	હેમચંદ્રસૂરિ	
૨ लघुन्यास	૫૩૦૦૦	રામચંદ્રસૂરિ (હેમચંદ્રના શિષ્ય, સમકાલીન)	
૩ ,, ,,	૯૦૦૦	ધર્મઘોષ	
૪ कतिचिद् दुर्गपदव्याख्या		દેવેન્દ્ર[૪૫] (હેમચંદ્રના શિષ્ય ઉદયસાગરના શિષ્ય)	
૫ न्यासोद्धार		કનકપ્રભ[૪૬]	
૬ हैमलघुवृत्ति		કાકલ (કક્કલ) કાયસ્થ[૪૭] (હેમચંદ્રનો સમકાલીન)	
૭ हैमबृहद्वृत्ति ढुंढिका		સૌભાગ્યસાગર	૧૫૯૧
૮ हैमसंस्कृत (व्याकरण) ढुंढिका		વિનયચંદ્ર	
૯ हैमप्राकृत (व्याकरण) ढुंढिका		ઉદયસૌભાગ્ય ગણિ.	
૧૦ हैमलघुवृत्ति ढुंढिका		મુનિશેખર	
૧૧ हैम-अवचूरि		ધનચંદ્ર	
૧૨ हैमचतुर्थपादवृत्ति		ઉદયસૌભાગ્ય	૧૫૯૧
૧૩ हैमव्याकरणदीपिका		જિનસાગર	
૧૪ हैमव्याकरणअवचूरि		રત્નશેખર	
૧૫ प्राकृत दीपिका		હરિભદ્ર (દ્વિતીય)	
૧૬ प्राकृत अवचूरि		હરિપ્રભસૂરિ	
૧૭ हैमदुर्गपदप्रबोध		જ્ઞાનવિમલશિષ્ય વલ્લભ.	૧૬૬૧
૧૮ हैमकारकसमुच्चय		શ્રીપ્રભસૂરિ	૧૨૮૦
૧૯ हैमवृत्ति		,,	,,
૨૦ आख्यातवृत्ति		નંદસુંદર	

૪૫ 'હેમચંદ્રાચાર્યના શિષ્ય ઉદયચંદ્ર, તેના શિષ્ય દેવેન્દ્રસૂરિ.

૪૬ હેમચંદ્રસૂરિના ઉદયચંદ્ર, તેના શિષ્ય દેવેન્દ્ર, તેના શિષ્ય કનકપ્રભ હતા.

૪૭ षट्तर्ककर्कशमतिः कविचक्रवर्ती, शब्दानुशासनमहाम्बुधिपारदृश्वा ।
शिष्याम्बुजप्रकरजृम्भणचन्द्रभानुः कक्कल एव सुकृती जयति स्थिरायाम् ॥
हैमविभ्रमની અંતિમ પ્રશસ્તિનો શ્લો० ૫ અને प्रभा० च० માંના हेम० च० ના શ્લો० ૧૧૨-૧૧૫

આમાંથી **બૃહન્ન્યાસ**નો થોડો ભાગ, કનકપ્રભનો **ન્યાસોદ્ધાર** અને આઠમા અધ્યાય **પ્રાકૃત** વ્યાકરણ પર ઉદયસૌભાગ્યે રચેલી **હૈમદુણ્ઢિકા** મુદ્રિત થઇ પ્રગટ થયાં છે, બાકીના ટીકાગ્રંથો પ્રાયઃ અપ્રગટ છે.

૭. સિદ્ધહેમનો પ્રચાર

ઉપર્યુક્ત વિશેષતાઓથી પરિપૂર્ણ આ વ્યાકરણ જ્યારે હેમચંદ્રે પૂર્ણ કર્યું ત્યારે ગૂર્જરપતિ સિદ્ધરાજ જયસિંહે તેને સમારોહ પૂર્વક હાથી પર મૂકી, પોતાના મહેલમાં પધરાવી ભક્તિ પૂર્વક પૂજા કરી અને ૩૦૦ કુશળ લહિયાઓ પાસે તેની નકલો કરાવી, અંગ, બંગ, કલિંગ વગેરે બત્રીશ દેશોમાં પ્રચાર કરવા માટે આ વ્યાકરણની નકલો મોકલી. એકલા કાશ્મીરના સરસ્વતી ભંડાર માટે જ વીસ જેટલી નકલો મોકલવામાં આવી હતી.

પોતાને આધિન રાજ્યોમાં **સિદ્ધહેમ** વ્યાકરણ ભણવાની રાજ-આજ્ઞા કરવામાં આવી અને આઠ વ્યાકરણોનો જાણકાર કાકલ નામનો કાયસ્થ વૈયાકરણ **હૈમ વ્યાકરણ**ના અધ્યાપક તરીકે નિયુક્ત થયો. આ વ્યાકરણના અભ્યાસીઓને પરીક્ષામાં પાસ થતાં ઉત્તેજન અને પુરસ્કાર અપાવા લાગ્યાં.

આ રીતે હેમચંદ્રના જીવનકાળમાં જ આ વ્યાકરણનો ખૂબ પ્રચાર કરવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા. પણ હેમચદ્રના સ્વર્ગગમન પછી પ્રાયઃ બ્રાહ્મણોની સાંપ્રદાયિકતાથી અને કુમારપાળ પછી અજયપાલ (સં. ૧૨૭૩-૭૬)ના જૈનો તરફના પ્રત્યાઘાતી વલણથી આ વ્યાકરણના જૈનેતર વિદ્વાનો વધુ ન નિકળ્યા. જૈન સાધુઓમાં તેનો પ્રચાર વિશેષપણે હતો. પણ શ્રાવકો વ્યવસાયી હોવાથી સંસ્કૃત ભણતા નહોતા. પાછળથી જૈન સાધુઓમાં પણ આ વ્યાકરણનો પ્રચાર ધીમે ધીમે ઘટતો ગયો. અને પરિણામે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું આ વ્યાકરણ તેની ખ્યાતિ અને યોગ્યતા મુજબના પ્રચારથી વંચિત રહી ગયું. અહીં એટલું કહેવું જરૂરી છે કે અત્યારે જેટલા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-ભાષાના જૈન સાહિત્યમાં રસલેનારા જૈન અને મુખ્યત્વે જૈનેતર વિદ્વાનો દષ્ટિગોચર થાય છે તેટલા પ્રાયઃ કોઇ કાળે નહોતા. એટલે આ સમયે આ વ્યાકરણ તેમજ બીજા જૈન સાહિત્યના પ્રચાર માટે સમર્થ પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો ઘણો જ લાભ થઇ શકે એમ છે. આપણા પૂજ્ય મુનિવરો અને સમાજના આગેવાન ગૃહસ્થો આ તરફ અવશ્ય લક્ષ આપે એમ ઇચ્છીએ.

ઉપસંહાર

ગમે તેમ હોય પણ હેમચંદ્રનું વ્યાકરણ જે ગુજરાતની અસ્મિતાનું રક્ષક અને સર્જક છે તેને આપણે જોઈએ તેટલું ન અપનાવ્યું, અને તેથી તેની મહત્તા આપણે સમજી શક્યા નથી. પણ યુરોપીય વિદ્વાનોએ તો **धातुपारायण, उणादिवृत्ति, लिङ्गानुशासन, अनेकार्थसंग्रह** અને **अभिधानचिन्तामणि** જેવા ગ્રંથો સંશોધિત કર્યા અને તે ગ્રંથોનો આજે પણ પૂર્ણ રીતે ઉપયોગ કરે છે. અરે! હેમચંદ્રની મહત્તા ગાતા બુલ્હર જેવા વિદ્વાને તો તેમના જીવન પર સુંદર પ્રકાશ પાડતો એક આખો ગ્રંથ રચ્યો છે.

આપણે પણ એ મહાપુરૂષની વિદ્વત્તાને વધુ પિછાણીએ!

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય

અને

તેમનું સાહિત્ય

બારમી–તેરમી સદીના પરમપ્રભાવક, યુગપ્રવર્તક સૂરીશ્વરના ઓજસપૂર્ણ જીવન અને અતિસમૃદ્ધ સાહિત્યનો પરિચય

લેખકઃ પૂ. મુનિરાજ શ્રી સુશીલવિજયજી, રાધનપુર

ગુજરાતની અસ્મિતાના આદ્ય દ્રષ્ટા, ૧૨–૧૩ મા સૈકાની અસાધારણ સમર્થ વ્યક્તિ, કલિકાલસર્વજ્ઞ બિરુદધારક, મહારાજા સિદ્ધરાજની સભાનઃ શિરતાજ, કુમારપાલ ભૂપાલના પ્રતિબોધક ગુરુ, અને વ્યાકરણ–ન્યાય–સાહિત્ય–કોશ–ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે વિષયોના સાડાત્રણ કરોડ શ્લોકપ્રમાણ ગ્રંથોના પ્રણેતા શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય મહારાજનું નામ ભારતીય ઈતિહાસમાં અમર છે. આ લેખમાં એ મહાપુરુષના જીવનના કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રસંગો તરફ આપણે દૃષ્ટિપાત કરીશું.

જન્મસ્થાન, માતાપિતાદિ

સદ્‌ગુણ અને સમૃદ્ધિથી ભરપૂર ગુર્જરભૂમિના પાટનગર અણહિલપુરમાં ચૌલુક્યવંશી મહારાજા સિદ્ધરાજનું રાજ્ય તપતું હતું. આ વખતે ધંધુકા (અત્યારે પણ જે અમદાવાદ જિલ્લામાં એ જ નામથી વિખ્યાત છે તે) શહેરમાં મોઢ વંશમાં પ્રતિભાશાલી ચાચ (ચાચિંગ) નામે શ્રેષ્ઠિ રહેતા હતા. તેને ધર્મપરાયણા શીલવંતી પાહિની નામે સ્ત્રી હતી. આ પાહિનીદેવીએ એક રાતે સ્વપ્નમાં ચિંતામણિ રત્ન જોયું; માત્ર જોયું એટલું જ નહીં પણ ભક્તિના આવેશથી તે ગુરુમહારાજને સમર્પણ કર્યું. પ્રભાતકાળ થતાં પાહિનીએ ત્યાં બિરાજતા ચંદ્રગચ્છમુકુટમણિ પૂર્ણતલગચ્છીય પ્રૌઢપ્રતાપી શ્રીમાન્ દેવચંદ્રસૂરીશ્વરજી[1] મહારાજને સ્વપ્નની હકીકત નિવેદન કરી. ત્યારે દેવચન્દ્રસૂરીશ્વરે જણાવ્યું કે: 'હે ભદ્રે! જિનશાસનરૂપ મહાસિન્ધુમાં કૌસ્તુભસમાન તને પુત્રરત્ન પ્રાપ્ત થશે, જેના સુચરિત્રથી આકર્ષાઈને દેવતાઓ પણ તેના ગુણગાન કરશે.' આ પ્રમાણે સૂરીશ્વરજીનું ભાવી શુભસૂચક વચન સાંભળીને હર્ષમાન થયેલી તે આર્હતોપાસક પાહિણી ગુરુમહારાજને વંદન કરી સ્વગૃહે ગઈ. એકદા તે ગર્ભના પ્રભાવથી પાહિણીને જિનેશ્વર પ્રભુના બિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો દોહલો ઉત્પન્ન થયો. અને તે દોહલો ચાચીંગપતિએ પૂર્ણ કર્યો. આ રીતે દિવસો પૂર્ણ થતાં ઈસ્વીસન ૧૦૮૮–૮૯, વીરસંવત્ ૧૬૬૫, વિક્રમસંવત્ ૧૧૪૫ ની કાર્તિક પૂર્ણિમાના

[1] 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઈતિહાસ' ગ્રંથમાં (પૃ. ૨૮૮–૨૮૯) આ. શ્રી દેવચંદ્રસૂરીશ્વરજીની પરંપરા આ પ્રમાણે આપી છે. પૂર્ણતલગચ્છીય શ્રીદત્તસૂરિજીના શિષ્ય શ્રી યશોભદ્રસૂરિ; શ્રી યશોભદ્રસૂરિના શિષ્ય શ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરિ, શ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરિના શિષ્ય શ્રી ગુણસેનસૂરિ અને શ્રી ગુણસેનસૂરિજીના શિષ્ય શ્રી દેવચંદ્રસૂરિ.

પરમ પવિત્ર દિવસે પાહિનીએ પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો. ચાચ શ્રેષ્ઠીએ ઘણા જ આડંબર પૂર્વક પુત્રનો જન્મોત્સવ ઉજવ્યો.

નામકરણ અને ધાર્મિક સંસ્કાર

બારમો દિવસ વ્યતીત થતાં ચાચ શ્રેષ્ઠીએ સકલ પરિવારને એકત્રિત કર્યો, અને પુત્રજન્મ પહેલાં પાહિનીને જે દોહલો ઉત્પન્ન થયો હતો તે હકીકત ચાચ શ્રેષ્ઠીએ સૌને કહી સંભળાવી. અને તે પુત્રનું ચંગદેવ એવું નામ પાડવામાં આવ્યું. પુત્રનાં લક્ષણો પારણામાંથી ખબર પડે છે. બીજના ચંદ્રમાની જેમ વધતા પ્રતિભાશાળી અને પરાક્રમી પુત્રને બાલ્યાવસ્થામાં જ પૂર્વભવના ઉચ્ચત્તમ સંસ્કારો ઉદયમાં આવવાના હોય તેમ ધર્મ-પરાયણા માતા પાહિનીએ ધાર્મિક સસ્કારોનો વારસો આપ્યો હતો.

માતાપાહિની હમેશાં પુત્ર સહિત દેવદર્શન કરવા જતી હતી. એક વખત જિનમંદિરમાં દેવદર્શન કરી ગુરુવંદન કરવા તે પુત્ર સહિત ઉપાશ્રયમાં ગઈ. ત્યાં નાનો બાળ ચંચળ ચંગદેવ એકદમ ગુરુમહારાજના આસન ઉપર બેસી ગયો. એ વખતે તેની સુંદર આકૃતિ, ભવ્ય લલાટ, વિશાલ નેત્રો વગેરે સુલક્ષણો જોઈ ગુરુ મહારાજે માતા પાહિનીને સ્વપ્નની વાતનું સ્મરણ કરાવ્યું. અને તેની ભૂરી ભૂરી પ્રશંસા કરી. બાદ પુત્ર સહિત માતા વંદન કરીને પોતાના ગૃહે પાછી ફરી.

માતા પાસે પુત્રની યાચના

શ્રીમાન્ દેવચંદ્રસૂરીશ્વરજી ચંગદેવનાં સામુદ્રિક લક્ષણો ઉપરથી તે કેવો પ્રભાવક મહાપુરુષ થવાનો છે તે બરાબર સમજી ગયા હતા એટલે તેમણે સંઘ સમક્ષ સર્વ હકીકત નિવેદન કરી. પછી સૂરીશ્વરજી અને સંઘે નક્કી કર્યું કે આપણે ચાચિંગ શ્રેષ્ઠિને ત્યાં જવું અને ચંગદેવની યાચના કરવી. સૂરીશ્વરજી અને સંઘના સદ્ગ્રહસ્થો ચાચિંગ શ્રેષ્ઠિને ત્યાં ગયા. ગુરુમહારાજ અને સંઘને સ્વગૃહે આવેલો જાણી હર્ષિત થયેલી પાહિનીએ તેમનો આદર સત્કાર કર્યો અને કહ્યું "હે પ્રભો! આજ મારો જન્મ કૃતાર્થ થયો. આપના અને સંઘના પૂનીત ચરણ કમળથી મારું આંગણું પવિત્ર થયું. હે પ્રભો! મારા માટે આજ્ઞા હોય તે ફરમાવો! આપની અને સંઘની આજ્ઞા શિરસાવંદ્ય કરવાનો તૈયાર છું." આ પ્રમાણે પાહિણીનાં વચનો સાંભળી સૂરીશ્વરજીએ કહ્યું: "હે રત્નકુક્ષિણી! ધર્મરૂપી કલ્પવૃક્ષને નવપલ્લવિત કરનાર, સંઘરૂપી નંદનવનને શોભાવનાર, જૈનધર્મનો વિજય વાવટો ફરકાવનાર, સમર્થ રાજવીઓને પ્રતિબોધ પમાડનાર, અનેક ગ્રન્થરૂપી ફુલમાલાઓને ગુંથનાર, તારા પુત્રરત્નને પૃથ્વીમંડલમાં જૈનધર્મનો ડિંડિમનાદ પ્રસાવવા અમને સમર્પણ કર!"

પાહિનીએ વિચાર્યું કે અત્યારે પુત્રનો પિતા વિદ્યમાન નથી. આ બાજુ ગુરુમહારાજ અને સંઘની માગણી છે. હવે મારે શું કરવું? પ્રાણપ્રિય એકનાએક પુત્રનો વિરહ પણ કેમ સહન થાય? ગુરુમહારાજ અને સંઘનું વચન પણ કેમ ઉત્થાપન થાય? આખરે પુત્રમોહને દૂર કરી હૃદયમાં દૃઢ નિશ્ચય કરી માતાએ કહ્યું: "હે પ્રભો! આપની અને સંઘની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરવી ઉચિત નથી. આપને અને સંઘને યોગ્ય લાગે તેમ કરો!" અને માતાએ પુત્રને ગુરુદેવના કરકમલમાં સમર્પણ કર્યો. સંઘ અને ગુરુદેવ હર્ષિત થયા. ધન્ય હો એ બડભાગી માતાને! આવી માતાઓ અને આવા પુત્રથી જ ભારતભૂમિ ઉજ્જવલ બનેલી છે.

દીક્ષા અને નામસ્થાપન

સૂરીશ્વરજી ચંગદેવને સાથે લઇ સ્થંભનપુરમાં પધાર્યાં. ઉદયનમંત્રીને સર્વ વાતથી વાકેફ કર્યા. ધર્મરંગી સમયજ્ઞ બુદ્ધિશાલી મંત્રીશ્વરે તેમાં સહાનુભૂતી પૂરી. ચંગદેવના પિતા ચાચીગ પરદેશથી દેશમાં આવ્યા. પુત્રવિરહની ખબર પડતાં તે કોપાયમાન થયા. અને પુત્રને પાછો લાવવા ખંભાત ગયા. પણ મહાબુદ્ધિનિધાન ઉદયનમંત્રીએ તેમને સમજાવી લીધા અને ઘણા જ ઠાઠમાઠ પૂર્વક ચંગદેવને ત્યાં ભાગવતી પ્રવ્રજ્યા[૨] (દીક્ષા) આપવામાં આવી. અને તેમનું નામ સોમચંદ્ર જાહેર કરવામાં આવ્યું. અને બાલસાધુ તરીકે તેમની પ્રસિદ્ધિ થઈ.

જ્ઞાનાભ્યાસ, કાશ્મીર તરફ પ્રયાણ

ધારણાશક્તિ, પૂર્વભવના સુસંસ્કાર, બાલ્યજીવન, એકનિષ્ઠતા, અને સાધન સામગ્રી—આ બધું મળી આવે એટલે પછી પૂછવું જ શું ? બુદ્ધિનિધાન બાલમુનિવર સોમચંદ્ર સંયમ માર્ગમાં આગેકુચ કરતાં, જ્ઞાનાભ્યાસમાં ઓતપ્રોત થઈ ગયા. અને થોડાં જ વર્ષમાં વ્યાકરણ, ન્યાય, સાહિત્ય આદિ અનેક વિષયોના પારગામી બન્યા. એકદા એકપદથી લક્ષપદ કરતાં અધિક પૂર્વનું ચિંતવન કરતાં તેમને એકદમ ખેદ થવા પૂર્વક વિચાર ઉદ્‌ભવ્યો કે—અલ્પબુદ્ધિ એવા મને ધિક્કાર છે. બુદ્ધિના અધિક વિકાસ માટે કાશ્મીરવાસી દેવીનું આરાધન અવશ્ય કરવું જોઇએ. એમ નિશ્ચય કરી ગુરુમહારાજની આજ્ઞા માગી. ગુરુવર્યે આજ્ઞા આપી એટલે કેટલાક ગીતાર્થ સાધુઓ સાથે સોમચંદ્ર મુનિવરે તામ્રલિપ્તિથી કાશ્મીર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

ગિરનાર પર ધ્યાન, સરસ્વતીદર્શન

વિહાર કરતાં રસ્તામાં બાવીશમા તીર્થંકર શ્રીનેમિનાથના નામથી સુપ્રસિદ્ધ એવા શ્રી રૈવતગિરિ (ગિરનાર-જુનાગઢ) તીર્થમાં ગીતાર્થોની અનુમતિથી સોમચંદ્રમુનિવરે એકાગ્ર ધ્યાન આદર્યું. રાત્રિ વ્યતીત થવા લાગી. અર્ધરાત્રે બ્રહ્મતેજના નિધાનરૂપ સાક્ષાત્ સરસ્વતી દેવી આવી ખડી થઈ અને કહેવા લાગી: " હે નિર્મળ બુદ્ધિમાન્ વત્સ ! હવે તારે ત્યાં જવાની જરૂર નથી. ભક્તિથી વશ થયેલી હું તારી સર્વ ઇચ્છા પૂર્ણ કરીશ." આટલું કહીને વાગ્દેવી અદશ્ય થઈ ગઈ. બાકીની રાત ધ્યાનમાં પસાર કરી સોમચંદ્રમુનિ પ્રભાતે સ્વસ્થાનમાં આવતા રહ્યા. સરસ્વતીના પ્રસાદથી સોમચંદ્ર મુનિ સિદ્ધસારસ્વત, અને બુદ્ધિના ભંડાર થયા. જે ઉદ્દેશથી કાશ્મીર જવાનું હતું તે વચમાં જ સધાઈ ગયો એટલે એ તરફનો વિહાર મોકુફ રહ્યો.

આચાર્યપદવી, નામમાં પરિવર્ત્તન

શાસનની ધુરાને ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય, સહજ ઓજસ્વીતા, સિદ્ધસારસ્વતપણું, ગહન જ્ઞાન અને આદર્શ બાલબ્રહ્મચારી જીવન વગેરે ગુણોથી આકર્ષાઈ શ્રી દેવચંદ્રસૂરીશ્વરજીએ, શ્રી સંઘની વિનતિથી, મહોત્સવપૂર્વક, પોતાના બાલશિષ્ય સોમચંદ્ર મુનિવરને વિ. સં.

૨ ચંગદેવની દીક્ષા ક્યારે થઇ તે માટે બે અભિપ્રાયો મળે છે :

[૧] પ્રભાવકચરિત્રકારના લખવા મુજબ વિક્રમસંવત્ ૧૧૫૦ માઘ શુદિ ૧૪ શનિવારે બ્રાહ્મ મુહૂર્તે પાર્શ્વનાથ પ્રભુના ચૈત્યમાં દીક્ષા આપવામાં આપી અને સોમચંદ્ર નામ પાડવામાં આવ્યું. અર્થાત્ એ વખતે ચંગદેવની ઉમ્મર પાચ વર્ષની હતી. દીક્ષા સમયે ગ્રહોની કઈ સ્થિતિ વર્ત્તતી હતી તે પણ તેમણે પ્રદર્શિત કર્યું છે. જિજ્ઞાસુઓએ ત્યાંથી જોઇ લેવું.

[૨] મેરૂતુંગસૂરિના મત પ્રમાણે—વિક્રમસંવત્ ૧૧૫૪ના માઘ શુદિ ૪ શનિવારે દીક્ષા થઈ અર્થાત્ ચંગદેવની ઉમ્મર એ વખતે નવ વર્ષની હતી.

૧૧૬૬ ની અક્ષયતૃતીયા[3] (વૈશાખ શુદિ ત્રીજ)ના દિવસે ૨૧ વર્ષની વયે આચાર્યપદથી વિભૂષિત કર્યા. આચાર્યપદવી પછી સોમચંદ્રમુનિ હેમચન્દ્રસૂરિના નામથી વિખ્યાત થયા.

હેમચન્દ્રાચાર્યની માતૃભક્તિ

હેમચન્દ્રાચાર્યની માતૃભક્તિ પણ કોઈ અનેરી જ હતી. સાધુ અને આચાર્ય થવા છતાં તેમના હૃદયમાંથી માતૃપ્રેમનું વિસ્મરણ ન્હોતું થયું. પુત્રને આટલા ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચાડવામાં નિમિત્તભૂત માતા જ હતી. માતાએ પણ સંસાર પરથી મોહ ઉતાર્યો અને ભાગવતી પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી. તે વખતે શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરે પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી દેવચંદ્રસૂરીશ્વરને વિનંતી કરીને પોતાની માતા સાધ્વીને ગુરુદેવના હસ્તે પ્રવર્તિની પદ અપાવ્યું. અને સંઘ સમક્ષ સિંહાસન પર બેસવાની છૂટ અપાવી. ધન્ય હો એવા પુત્ર રત્નને કે જેણે માતાને પણ તારી.

સિદ્ધરાજ સાથે સમાગમ અને રાજસભામાં આગમન

શ્રી સંઘરૂપ સાગરના કૌસ્તુભ સમાન ભગવાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરતાં એક વખત ગુર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજની રાજધાની અણહિલપુર પાટણ નગરમાં પધાર્યા.

એક દિવસ મહારાજા સિદ્ધરાજ સૈન્યથી પરિવરેલા ગજરાજ પર આરૂઢ થયેલા રથવાડીએ જવા નગરમાં થઈને પસાર થઇ રહ્યા હતા. નગરજનો બન્ને બાજુ ઊભા રહી આ દૃશ્ય નિહાળી રહ્યા હતા. સમયજ્ઞ ભગવાન હેમચંદ્રાચાર્ય પણ એક બાજુએ યોગ્ય સ્થળમાં ઊભેલા હતા. સિદ્ધરાજની દૃષ્ટિ તે દિવ્ય મૂર્તિ પર પડી. બ્રહ્મચર્યના તેજથી તેમનું ભવ્ય લલાટ ચમકી રહ્યું હતું. દેખતાંની સાથે જ પ્રણિપાત કરવાનું મન થઈ જાય એવી એ ભવ્ય આકૃતિ હતી. બન્નેની દૃષ્ટિનું મીલન થતાં સિદ્ધરાજે દૂરથી જ પ્રણિપાત કર્યો. અને શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યે સ્મિતવદને સંસ્કૃત પદ્યમાં અવસરોચિત આશીર્વાદ આપ્યો—

कारय प्रसरं सिद्ध ! हस्तिराजमशङ्कितम् ॥

त्रस्यन्तु दिग्गजाः किं तैर्भूस्त्वयैवोद्धृता यतः ॥६७॥ (प्रभा० हेम० चरित्रे)

"હે સિદ્ધરાજ ! શંકા વિના ગજરાજને આગળ ચલાવ, ભલે દિંગ્ગજો ત્રાસ પામે, તેથી શું ? ભૂમણ્ડલને તો તું જ ધારણ કરી રહ્યો છે."

આ પ્રમાણે સંસ્કૃતમય મધુરવાણી સાંભળી સિદ્ધરાજ પસન્ન થયો, એટલું જ નહીં પણ તેણે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યને અહર્નિશ રાજસભામાં પધારી આવી સુંદરવાણી સંભળાવાની વિનંતી કરી. આ રીતે સિદ્ધરાજ અને હેમચંદ્રાચાર્યનો પ્રથમ સમાગમ થયો.

જેમ જેમ હેમચંદ્રાચાર્યને રાજસભામાં જવાના પ્રસંગો આવતા ગયા તેમ તેમ સિદ્ધરાજ અને હેમચંદ્રાચાર્યની વચ્ચે સ્નેહની સાંકળ ગુથાતી ગઈ. રાજસભામાં તેમનું માન વધવા લાગ્યું. એક વખત રાજસભા ભરાઈ હતી. મહારાજા સિદ્ધરાજ સિંહાસન પર આરૂઢ થયા હતા. મંત્રિમંડળ યોગ્યસ્થાને બેઠું હતું. વિદ્વદ્વર્ગ પોતપોતાને સ્થાને સ્થિત હતો. હેમચંદ્રાચાર્ય પણ સ્વસ્થાને બિરાજ્યા હતા. એવામાં સિદ્ધરાજે રાજસભામાં સૌ સમક્ષ પ્રશ્ન કર્યો કે—"વિશ્વમાં કયો ધર્મ સંસારથી મુક્ત કરનારો છે ?" દરેક દર્શનકારે પોતપોતાના ધર્મની મહત્તા સમજાવી. પછી સિદ્ધરાજે હેમચંદ્રાચાર્ય તરફ દૃષ્ટિ ફેંકી. હેમચંદ્રાચાર્ય એમ તો કહી શકે એમ નહતું કે મારો ધર્મ સાચો છે અને સંસારથી મુક્ત કરી શકે એવો છે. કારણ

3 કોઇ સ્થળે વિ.સ. ૧૧૬૨માં આચાર્યપદ મળ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ ઉલ્લેખ પ્રમાણે આચાર્ય પદવી વખતે ૧૭ વર્ષની ઉમર હતી.

કે-સિદ્ધરાજ શૈવધર્મી હતો. એટલે સમયજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યે રાજાના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં પુરાણના શંખાખ્યાનનો અધિકાર સંભળાવી-'સંજીવિની ન્યાય' જણાવી બતાવ્યું કે—

तिरोधीयते दर्भाद्यैर्यथा दिव्यं तदौषधम् ।
तथाऽमुष्मिन् युगे सत्यो धर्मो धर्मान्तरैर्नृप ॥
परं समग्रधर्माणां सेवनात् कस्यचित् क्वचित् ।
जायते शुद्धधर्माप्तिर्दर्भच्छन्नौषधाप्तिवत् ॥

"હે રાજન્! જેમ દર્ભાદિ સાથે મળી જવાથી દિવ્ય ઔષધીની પિછાન થતી નથી, તેમ આ યુગમાં કેટલાક ધર્મોથી સત્યધર્મ તિરોભૂત રહ્યો છે, પરન્તુ સમગ્ર ધર્મોના સેવનથી, દર્ભમિશ્રિત દિવ્ય ઔષધિની પ્રાપ્તિની જેમ, કોઈકને શુદ્ધ ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે."

હેમચંદ્રાચાર્યનો આવો નિષ્પક્ષ પ્રત્યુત્તર સાંભળી સિદ્ધરાજ ઘણો જ મુગ્ધ બન્યો.

ગુર્જરેશ્વરે હેમચંદ્રાચાર્યને કરેલી વિનતિ: નૂતન વ્યાકરણની રચના

માલવદેશના વિજયમાં જે રાજકીય જ્ઞાનભંડાર અણહિલપુર પાટણમાં લાવવામાં આવ્યો હતો તેમાંથી માલવપતિ ભોજરાજકૃત લક્ષણશાસ્ત્ર-શબ્દશાસ્ત્ર (વ્યાકરણ), અલંકાર, તર્ક, વૈદ્યક, જ્યોતિષ, રાજનીતિ, અંક, શકુન, અધ્યાત્મ, વાસ્તુશાસ્ત્ર, સામુદ્રિકશાસ્ત્ર, નિમિત્તશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, સ્વપ્નશાસ્ત્ર, આર્યસદ્‌ભાવ વિવરણ, મેઘમાળા, પ્રશ્નચૂડામણિ, વગેરે વિષયોનાં અનેક પુસ્તકો નીકળ્યાં. સિદ્ધરાજને આવો જ્ઞાનભંડાર પોતાના રાજ્યમાં પણ કરવાના મનોરથો પ્રગટ્યા. લક્ષણશાસ્ત્ર માટે સિદ્ધરાજે પૂછ્યું કે 'આ શું છે?' હેમચંદ્રાચાર્યે જણાવ્યું કે-'એ માલવપતિ ભોજરાજકૃત ભોજવ્યાકરણ છે. એ સિવાય પણ એમના સ્વરચિત અનેક ગ્રન્થો છે.' આ સાંભળી સિદ્ધરાજે કહ્યું કે-'આપણા ભંડારમાં શું એ શાસ્ત્રો નથી? સમસ્ત ગુર્જરદેશમાં શું કોઈ વિદ્વાન નથી? આપણી રાજસભાના વિદ્વાનો શું નિસ્તેજ થઈ ગયા છે?' આ શબ્દો સાંભળતાં જ રાજસભા ખળભળી ઊઠી અને વિદ્વાનો એકબીજાની સામે જોવા લાગ્યા. આખરે દરેકની દૃષ્ટિ હેમચંદ્રાચાર્ય પર પડી. મહારાજા સિદ્ધરાજે વિજ્ઞપ્તિ કરી કે-"હે ભગવન્! એક અભિનવ વ્યાકરણ બનાવી આપ અમારા મનોરથ પૂરા કરો! આપને જોઈતી બધી સામગ્રી હું પૂરી પાડીશ. મારી અને આપની કીર્તિ **यावच्चंद्रदिवाकरौ** જયવંતી વર્તે, જગત પર મહાન્ ઉપકાર થાય અને આપણો જ્ઞાનભંડાર નૂતન વ્યાકરણથી અલંકૃત બને, તે માટે મારી આ વિનંતીનો સ્વીકાર કરો."

ગુર્જરેશ્વરની વિનંતીનો હેમચંદ્રાચાર્યે સ્વીકાર કર્યો. સૂરીશ્વરની પ્રેરણાથી સેવકોને કાશ્મીરદેશના ભારતીદેવીના ભંડારમાંથી વ્યાકરણશાસ્ત્રનાં આઠ પુસ્તકો લાવવા મોકલ્યા. તેઓ કાશ્મીરદેશના પ્રવર નામના નગરમાં પહોંચ્યા. ભારતીદેવીની ચંદનાદિકથી પૂજા-સ્તુતિ કરી. એટલે સંતુષ્ટ થયેલ ભારતીએ સ્વઅધિષ્ઠાયકોને આજ્ઞા કરી કે-"શ્રી હેમચંદ્ર શ્વેતાંબર મારો પ્રસાદપાત્ર છે, એટલું જ નહીં પણ મારી મૂર્તિમંત પ્રતિકૃતિ છે, માટે તેમના નિમિત્તે પ્રેષ્યવર્ગને પુસ્તકો આપી વિદાય કરો!" અધિષ્ઠાયકે આજ્ઞા પ્રમાણે પુસ્તકો આપી તેમને વિદાય કર્યા. તેઓએ અણહિલપુરપાટણ આવી એ પુસ્તકો મહારાજા સિદ્ધરાજને સમર્પણ કર્યાં. અને ભારતિનો હેમચંદ્રાચાર્ય પર કેટલો આદરભાવ છે તે હકીકત નિવેદન કરી, જે સાંભળી

સિદ્ધરાજ અતિ સંતુષ્ટ થયો. પછી સિદ્ધરાજે આઠે પુસ્તકો હેમચંદ્રાચાર્યને સમર્પણ કર્યાં. ટૂંક મુદતમાં જ સિદ્ધસારસ્વત હેમચંદ્રાચાર્યજીએ એક સર્વાંગસંપૂર્ણ અભિનવ વ્યાકરણ તૈયાર કર્યું. તેમાં આઠ અધ્યાય બનાવ્યા. એકેક અધ્યાયમાં ચાર ચાર પાદ મૂક્યાં. એટલે આઠે અધ્યાયનાં કુલ ૩૨ પાદ થયાં. સાત અધ્યાય સંસ્કૃત વ્યાકરણના રચ્યા. અને આઠમો અધ્યાય પ્રાકૃતમાં વ્યાકરણનો બનાવ્યો. સાતે અધ્યાયનાં મૂળ સૂત્રો ૪૬૮૫, ઉણાદીનાં ૧૦૦૬ સૂત્રો અને આઠમા અધ્યાયનાં ૧૧૧૯ સૂત્રો છે, એમ સર્વે મળી આઠે અધ્યાયનાં ૫૬૯૧ સૂત્રો છે. કુલ સૂત્રના શ્લોકો ૧૧૦૦ છે. આ વ્યાકરણનું નામ તેના પ્રેરક અને રચયિતાના નામના સમન્વય રૂપે **'સિદ્ધહેમ'** રાખવામાં આવ્યું. અને આની ઉપર ખુદ હેમચંદ્રાચાર્યે બૃહદ્, મધ્યમ અને લઘુ એમ ત્રણ[૪] સ્વોપજ્ઞ ટીકાઓ બનાવી. બૃહદ્ વૃત્તિનું પ્રમાણ ૧૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણનું છે. મધ્યમ વૃત્તિનું પ્રમાણ ૧૨૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણનું છે. અને લઘુવૃત્તિનું પ્રમાણ ૬૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણનું છે. પ્રત્યેક પાદને અંતે એકેક શ્લોક મૂકવામાં આવેલ છે. તે આર્યા, ઉપજાતિ, અનુષ્ટુપ્, શિખરિણી, શાર્દૂલવિ૦, વંસતતિલકા, માલિની, ઉપેન્દ્રવજ્રા વગેરે છંદથી અલંકૃત છે. તેમાં મૂળરાજના સમયથી માંડીને સિદ્ધરાજ સુધીના રાજવૈભવ વગેરેનો આબેહુબ ચિતાર છે. તેમાંથી અનેક ઐતિહાસિક ઘટનાઓ નીકળી શકે છે. પ્રશસ્તિ સહિત કુલ ૩૫ શ્લોકો છે. આટલો મોટો ગ્રંથ રચવા છતાં મંગળાચરણનો માત્ર એક જ શ્લોક છે. આ જ વ્યાકરણ ઉપર ફર ૯૦૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ બૃહન્ન્યાસ રચેલો છે. જે અત્યારે સંપૂર્ણ મળતો નથી, ત્રુટક મળે છે. પ્રાયઃ એક પાદ જેટલો છપાયેલ છે. આ ત્રુટક બૃહન્ન્યાસને સંપૂર્ણ કરી જો બહાર પાડવામાં આવે તો વિદ્વાનોને–વ્યાકરણના અભ્યાસીઓને તેમાંથી ઘણું જાણવાનું મળે. આ ત્રુટક બૃહન્યાસને પૂર્ણ કરવાનો પૂજ્યપાદ પ્રગુરુદેવ વ્યાકરણવચસ્પતિ, શાસ્ત્રવિશારદ, કવિરત્ન શ્રીમદ્ વિજયલાવણ્યસૂરીશ્વરજી મહારાજ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે અને સિદ્ધહેમ બૃહદ્‌વૃત્તિ, બૃહન્યાસ, લઘુન્યાસ સહિત માણેકલાલ મનસુખભાઇ તરફથી છપાઇ રહી છે.

આ રીતે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે સવા લાખ શ્લોક પ્રમાણ પંચાંગપૂર્ણ વ્યાકરણ પૂર્ણ કર્યું એટલે મહારાજા સિદ્ધરાજને ખબર આપવામાં આવી. તેનો ધામધુમ પૂર્વક વરઘોડો કાઢવામાં આવ્યો. હાથીની અંબાડી પર તે પુસ્તકને આરૂઢ કરી રાજદરબારમાં લાવવામાં આવ્યું. અને પૂજા સત્કારથી તેનું બહુમાન કરવામાં આવ્યું. સિદ્ધરાજ અને સાક્ષરવર્ગ તથા સભાજનો આ કૃતિથી ઘણા જ ખુશી થયા. તેના પ્રણેતાની કીર્તિ ચારે તરફ પ્રસરવા લાગી. તેની નકલો લખાવવા માટે ત્રણસો લૈયાઓને જુદા જુદા દેશોમાંથી બોલાવવામાં આવ્યા. ગ્રંથ સંપૂર્ણ લખાઈ ગયા બાદ જુદા જુદા પ્રદેશમાં તે મોકલવામાં આવ્યું. અને અંગ, કલિંગ, લાટ, કર્ણાટક, કોંકણ, મહારાષ્ટ્ર, સૌરાષ્ટ્ર, વત્સ, કચ્છ, માલવ, સિંધુ, સૌવીર, નેપાલ, પારસીક, મુરંડક, હરદ્વાર, કાશી, ચેદિ, ગયા, કુરુક્ષેત્ર, કાન્યકુબ્જ, ગૌડ, શ્રી કામરૂપ, સપાદલક્ષ, જાલંધર, ખસ, સિંહલ, મહાબોધ, બોડ, કૌશિક ઇત્યાદિ દેશોમાં આ વ્યાકરણ ખૂબ વિસ્તારને પામ્યું. પ્રથમનાં વ્યાકરણોમાં કેટલાંક અત્યંત વિસ્તીર્ણ, કેટલાંક સંક્ષિપ્ત, દુર્બોધ અને દોષ યુક્ત હતાં, તેથી આધુનિક વિદ્વાનોએ આ વ્યાકરણને પ્રમાણભૂત માન્યું.

૪ સિદ્ધિહેમ બૃહદ્‌વૃત્તિ લઘુન્યાસ સહિત મનસુખભાઈ ભગુભાઇ તરફથી બહાર પડી ચૂકેલ છે. મધ્યમવૃત્તિ હજુ સુધી બહાર પડેલ નથી. પરંતુ તે છપાય છે એમ સાંભળ્યું છે. અને લઘુવૃત્તિની તો બે આવૃત્તિઓ બહાર પડી ચૂકી છે.

આ વ્યાકરણનું અધ્યાપન કરાવવા માટે કક્કલ નામના અધ્યાપકને રોકયો. અણહિલપુરમાં અધ્યયન શાળા શરૂ કરી. આ વ્યાકરણરચનાનો કાલ લગભગ ૧૧૯૨-૯૭ નો હતો. હેમચંદ્રાચાર્યના સ્વર્ગવાસ બાદ આ વ્યાકરણ પર અનેક ટીકાઓ રચાઈ છે. એ પરથી અનેક બૃહદ્-મધ્યમ લઘુ વ્યાકરણો રચાયાં છે અને જુદા જુદા વિભાગો પર ટીકાઓ પણ લખાણી છે.

આ જ વ્યાકરણ ઉપરથી દેવાનંદે 'સિદ્ધસારસ્વત વ્યાકરણ' [વિ. સં. ૧૩૩૪ માં] બનાવ્યું, ઉપાધ્યાય વિનયવિજયજી મહારાજે [સં. ૧૭૧૨] 'લઘુહૈમપ્રક્રિયા' નામનું વ્યાકરણ રચ્યું, અને તેના પર ૩૪૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ 'હૈમપ્રકાશ' રચ્યો. [આ બન્ને ગ્રન્થો બહાર પડેલા છે.] દુર્ગપદ વ્યાખ્યા નામનો 'લઘુન્યાસ' ૩૦૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ રચ્યો. [આ ગ્રન્થ પણ સિદ્ધહેમ સહિત બહાર પડેલ છે.]વાદિદેવસૂરિની પાટે થયેલા વિદ્યાધર ગણિએ [સં. ૧૩૬૮] બૃહદ્વૃત્તિ પરથી 'દીપિકા' ઉદ્ધરી સદર વ્યાકરણ પર શ્રી રત્નશેખરસૂરિએ 'અવચૂરિ' રચી. મહોપાધ્યાય મેઘવિજયજી ગણિએ એના ઉપરથી **ચંદ્રપ્રભા (હૈમકૌમુદી)** વ્યાકરણ પ્રક્રિયાક્રમે રચ્યું. શ્રી હેમહંસગણિએ એના ઉપર ન્યાયસંગ્રહ અને ન્યાયમંજુષા ટીકા રચી. આ જ વ્યાકરણમાં સાધેલા ષટ્લિંગ શબ્દોનો સંગ્રહ '**स्यादिशब्दसमुच्चय** નામથી અમરચંદસૂરિએ કર્યો. વર્તમાન વિદ્યમાન આચાર્ય મહારાજ વગેરેએ પણ આ વ્યાકરણ પર પોતપોતાની શક્તિનો ફાળો આપ્યો છે. અનેકગુણાલંકૃત સૂરિસમ્રાટ, પૂજ્યપાદ, પ્રાતઃસ્મરણી પ્રગુરુગુરુદેવ શ્રીમદ્ વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજે આ જ વ્યાકરણપરથી પ્રક્રિયાક્રમે બૃહદ્ હેમપ્રભા, લઘુહેમપ્રભા અને પરમલઘુહેમપ્રભા રચ્યાં. આગમોદ્ધારક શાસનપ્રભાવક સાગરાનંદસૂરીશ્વરજીએ આ જ વ્યાકરણપરથી પ્રક્રિયાક્રમે 'સિદ્ધપ્રભા' બનાવ્યું. આ રીતે આ સિદ્ધહેમની અદ્યાવધિ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી છે અને જૈન-જૈનેતર દરેક તેનો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે.

સાંગોપાંગ સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ

સિદ્ધહેમ બૃહદ્વૃત્તિ, ૧૮૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ, આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયેલ છે.
સિદ્ધહેમ લઘુવૃત્તિ, ૬૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ, આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયેલ છે.
સિદ્ધહેમ બૃહન્યાસ, ૮૪૦૦૦-૯૦૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ, (અપૂર્ણ મળે છે.)
સિદ્ધહેમ પ્રાકૃતવૃત્તિ, ૨૨૦૦ શ્લોકપ્રમાણ, આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયેલ છે.
લિંગાનુશાસન સટીક, ૩૬૮૪ શ્લોકપ્રમાણ, આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયેલ છે.
ઉણાદિગણ વિવરણ, ૩૨૫૦ શ્લોકપ્રમાણ, આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયેલ છે.
ધાતુપારાયણ વિવરણ, ૫૬૦૦ શ્લોકપ્રમાણ, આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયેલ છે.
આ સિવાય સિદ્ધહેમ મધ્યમવૃત્તિ પણ હોવાનો સંભવ છે.

ધાતુપારાયણસંક્ષેપ-આ ગ્રંથ પણ હેમચંદ્રાચાર્યનો છે. આ જ ધાતુપારાયણ પરથી 'ક્રિયારત્નસમુચ્ચય' ગ્રંથ ગુણરત્નસૂરિએ રચ્યો.

આ સિવાય હાલમાં પણ આ વ્યાકરણ ઉપયોગી ધાતુરત્નાકર, હેમધાતુમાલા વગેરે અનેક ગ્રન્થો મોજુદ છે, નવા નવા અનેક બહાર પણ પડતા જાય છે. આ આખું સાંગોપાંગ સપાદલક્ષ સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ સિદ્ધરાજની વિનંતીથી હેમચંદ્રાચાર્યે રચીને ભારત ભૂમિની કીર્તિ, ગુર્જરદેશનો યશ, અને 'સિદ્ધહેમ' શબ્દની જોડણી અખંડિત રાખી છે. આ અંગે વિશેષ જિજ્ઞાસુએ શ્રી. મોહનલાલ દ. દેસાઇકૃત 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' પુસ્તક જોવું.

હેમચંદ્રાચાર્યની અન્ય કૃતિઓ

આ મહાપુરુષે પંચાંગી વ્યાકરણ ઉપરાંત બીજા અનેક ગ્રન્થો રચ્યા છે.

અભિધાનચિંતામણિ કોષ—આ ગ્રંથ સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત છે. આના ૭ કાંડ છે. પ્રથમમાં દેવાધિદેવનો, બીજામાં દેવનો, ત્રીજામાં માનવનો, ચોથામાં તીર્યંચનો, પાંચમામાં નારકનો, અને છઠ્ઠા કાંડમાં સાધરણનો સંગ્રહ કરવામાં આવેલ છે. યૌગિક, યોગરૂઢ અને રૂઢ શબ્દો ખૂબ સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. છઠ્ઠામાં અવ્યયની ચર્ચા ઉપરાંત તેનાં સ્થાન બતાવેલ છે. આ ગ્રંથની શ્લોકસંખ્યા ૧૦૦૦૦ની છે. આ ગ્રંથ સં. ૧૨૦૦ના અરસામાં રચાયેલો હોય એમ સંભવે છે. આ ગ્રંથની પૃથક્ પૃથક્ પાંચ આવૃત્તિઓ મુદ્રિત થયેલ છે. આ ગ્રંથ 'સિદ્ધહેમ' રચાયા બાદ રચાયેલ છે અને તેનું નામ 'નામમાળા' છે તે તેના પ્રથમ શ્લોક પરથી જણાઈ આવે છે. આ ગ્રંથની શરૂઆતમાં વ્યાડિ, વાસુકી, અને મહાકવિ ધનપાલ વગેરે પૂર્વ પંડિતોનો આધાર બતાવી ગ્રંથની મહત્તા વધારી છે. આના પર 'અભિધાન ચિંતામણિ પરિશિષ્ટ' ૨૦૪ શ્લોકપ્રમાણ છે.

અનેકાર્થ કોષ—કોષ ગ્રંથનો આ દ્વિતીય વિભાગ છે. અભિધાનચિંતામણિ કોષમાં એકઅર્થવાચી અનેક શબ્દોનો સંગ્રહ કર્યો ત્યારે આમાં એક શબ્દના અનેક અર્થો બતાવ્યા. આ ગ્રન્થની શ્લોક સંખ્યા ૧૮૨૮ શ્લોકપ્રમાણ છે. આના પર ૬૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ છે. અને અન્ય વૃત્તિ તેમના શિષ્ય મહેંદ્રે રચી છે તે ૧૨૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ છે. આ ગ્રન્થો મુદ્રિત થયેલા છે.

નિઘંટુશેષ—આ ગ્રન્થમાં વનસ્પતિનાં નામોનો સંગ્રહ કરેલ છે. વૈદક દૃષ્ટિએ આ ગ્રન્થ અતિ મહત્ત્વનો છે. આ ગ્રન્થની શ્લોકસંખ્યા ૩૯૬ ની છે. આના પર હેમાચાર્યે અગર કોઈ અન્યે ટીકા લખી હોય તેમ જણાતું નથી. ગ્રન્થ પરિપૂર્ણ છે. મુદ્રિત થયેલ છે.

લિંગાનુશાસન (સટીક)—આ ગ્રંથમાં જુદા જુદા શબ્દોના લિંગ સંબંધી સ્પષ્ટતાપૂર્વક ખુલાસો આપવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રન્થ ઉપર સ્વોપજ્ઞ ટીકા છે. ટીકાસહિત ગ્રંથ ૩૬૮૪ શ્લોકપ્રમાણ છે. મૂળશ્લોકો ૧૩૮ લગભગ છે. પદ્યબંધ રચાના છે. એકનો એક શબ્દ એક અર્થમાં એક જાતિનો હોય તે જ શબ્દ અન્ય અર્થમાં બીજી જાતિનો હોય તેનો પણ સ્ફોટ કરવામાં આવેલ છે. આ ગ્રન્થ અને ટીકા મુદ્રિત થયેલ છે.

વાદાનુશાસન—આ ગ્રન્થ ઉપલબ્ધ નથી. વાદની ચર્ચા વિષયક આ ગ્રન્થ હોય તેમ એના નામ ઉપરથી કલ્પના થઈ શકે છે.

દેશીનામમાળા—આ ગ્રંથમાં, જે શબ્દો વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે સિદ્ધ ન થઈ શકે છતાં ભાષામાં વપરાતા હોય એવા દેશ્ય શબ્દોનો સંગ્રહ કરેલ છે. પ્રાચીન ભારતીય ભાષાની શોધખોળ અંગે આ ગ્રન્થ મહત્ત્વનો છે. આ ગ્રન્થ મુદ્રિત થયેલ છે. સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સાથે આ ગ્રંથના શ્લોકની સંખ્યા ૩૫૦૦ છે.

કાવ્યાનુશાસન (અલંકાર ચૂડામણિ-વિવેકવૃત્તિ સહિત)—આ ગ્રન્થના આઠ અધ્યાય બનાવ્યા છે. તેમાં રસ, ભાવ, રસાભાસ, ભાવાભાસ, કાવ્યના ગુણો, ૭ પ્રકારના શબ્દાલંકાર, અનુપ્રાસ, અલંકારના ઓગણત્રીશ વિભાગો, નાયક—નાયિકાના પ્રકાર, વગેરે પર વિવેચન કરેલ છે. આ ગ્રન્થ ઉપર અલંકારચૂડામણિવૃત્તિ અને વિશેષ જિજ્ઞાસુ અર્થે વિસ્તૃત વિવેચન 'વિવેક' નામની વૃત્તિ હેમચંદ્રાચાર્યે બનાવી છે. બન્ને ટીકાઓ સહિત આ ગ્રન્થની

શ્લોકસંખ્યા ૬૮૦૦ છે. સાહિત્યના વિષય પર આ ગ્રન્થ સર્વદેશીય અને મહત્ત્વનો હોવાથી વિદ્વદ્વર્ગમાં ઘણી પ્રશંસા પામેલો છે. આ ગ્રંથ બન્ને ટીકા સહિત મુદ્રિત થયેલ છે.

છંદાનુશાસન (છંદશ્ચૂડામણિ વૃત્તિ સહિત)—આ ગ્રન્થ કાવ્યાનુશાસન રચાયા બાદ રચાયો છે. આ ગ્રંથ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ઉભય ભાષાનું પિંગળ છે. આમાં આઠ અધ્યાયો છે. કુલ સૂત્રો ૭૬૩ છે. પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશ વૃત્તો માટે તો આ એક જ ગ્રન્થ બસ છે. આના પર સ્વોપજ્ઞ 'છંદશ્ચૂડામણિ' નામની વિસ્તૃત વૃત્તિ છે. ટીકા સહિત આનું પ્રમાણ ૩૦૦૦ શ્લોકનું છે. આ ગ્રંથ મુદ્રિત થએલ છે.

સંસ્કૃત તથા પાકૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય—આ બન્ને ગ્રન્થો કાવ્યસાહિત્યમાં મહાકાવ્ય તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યમાં વીશ સર્ગ છે. તેમાં ચૌલુક્યવંશનું (એટલે મૂળરાજ, ચામુંડરાજ, વલ્લભરાજ, દુર્લભરાજ, ભીમદેવ, કર્ણદેવનું) તથા સિદ્ધરાજ જયસિંહના દિગ્વિજયનું મુખ્ય વર્ણન આવે છે. સાથે સાથે 'સિદ્ધહેમ' વ્યાકરણમાં આવતાં સૂત્રોનાં ક્રમશઃ ઉદાહરણો વર્ણવેલાં છે. તેથી કરીને જ તેનું નામ દ્વયાશ્રય રાખેલ છે. આનું શ્લોકપ્રમાણ ૨૮૨૮ છે. કાવ્ય અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અતિ મહત્ત્વનો આ ગ્રંથ છે. સિદ્ધહેમ વ્યાકરણના અભ્યાસીને આ ગ્રન્થ ઘણો જ ઉપયોગી છે. આના પર અભયતિલકગણિએ ટીકા રચેલી છે. તે ટીકા સહિત સંપૂર્ણ ગ્રન્થ બે વિભાગમાં બોમ્બે સંસ્કૃત સીરિઝમાં પ્રો૦ કાથવટેએ મુદ્રિત કરેલો છે. ટીકા સહિત આ ગ્રંથ લગભગ ૬૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણનો છે. આ ગ્રંથનું ગુજરાતી ભાષાંતર સ્વ. સાક્ષર મણિલાલ નભુભાઈએ વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના સાથે વડોદરા કેળવણી ખાતા તરફથી પ્રગટ કર્યું છે.

પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યનું બીજું નામ 'કુમારપાલચરિત' છે. એના આઠ સર્ગ છે. તેમાં કુમારપાલ ભૂપાલનું વર્ણન છે. આમાં પણ સિદ્ધહેમ વ્યાકરણના આઠમા અધ્યાયમાં આવતાં પાકૃત ઉદાહરણો આવે છે. પાકૃતના અભ્યાસીઓને આ ગ્રન્થ ઘણો જ ઉપયોગી છે. આમાંથી ઐતિહાસિક હકીકત મળી શકે છે. આના પર પૂર્ણકળશ ગણિએ સુંદર ટીકા રચી છે. અને શંકર પાંડુરંગ પરબે એને બોમ્બે સંસ્કૃત સીરિઝમાં પ્રકટ કરેલ છે. આ ગ્રંથની શ્લોકસંખ્યા ૧૫૦૦ છે.

પ્રમાણમીમાંસા [સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત]—આ ગ્રંથ તર્કપ્રધાન છે. એમાં સ્યાદ્વાદ-અનેકાંતવાદની છણાવટ ખૂબ કરી છે. ન્યાયગ્રંથ તરીકે તેની પ્રસિદ્ધિ છે. આના પાંચ અધ્યાય છે. બીજા અધ્યાયના પ્રથમ આહ્નિક સુધીનો ભાગ ઉપલબ્ધ છે. આના પર સ્વોપજ્ઞ ટીકા પણ છે. ટીકા સહિત અપૂર્ણ આ ગ્રંથની ગણત્રી ૨૫૦૦ શ્લોકની છે. સાંભળવા પ્રમાણે આની આખી પ્રત જેસલમેરના ભંડારમાં છે. તેની શોધ કરવાની જરૂર છે.

વેદાંકુશ (દ્વિજવદનચપેટા)—આ ગ્રંથની શ્લોકસંખ્યા ૧૦૦૦ની છે. આમાં અનેક ગ્રન્થોના શ્લોકોનો સંગ્રહ કરેલ છે. આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયેલ છે.

ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર—આ ગ્રંથ કુમારપાલની પ્રેરણાથી રચાયેલ છે. તેના દશ પર્વો છે. અનુષ્ટુપછંદમાં તેની રચના છે. લગભગ શ્લોકો ૩૨૦૦૦-૩૬૦૦૦ છે. કાવ્ય ગ્રંથ તરીકે તેની પ્રસિદ્ધિ છે. આમાં ચોવીશ તીર્થંકરો, બાર ચક્રવર્તીઓ, નવ વાસુદેવો, નવ પ્રતિવાસુદેવો અને નવ બળદેવનાં એમ સર્વ મળી ત્રેસઠ ચરિત્રો છે. આદ્ય તીર્થંકર શ્રી

ઋષભદેવ અને ચરમ તીર્થંકર શ્રી મહાવીરદેવ અને રામ–લક્ષ્મણનાં ચરિત્રો કર્તાએ ખૂબ વિસ્તારથી આપ્યાં છે. આ આખો ગ્રંથ અને તેનું ભાષાંતર મુદ્રિત થયેલ છે.

પરિશિષ્ટપર્વ–આ ગ્રંથમાં શ્રુતકેવલિ જંબૂસ્વામીથી આરંભીને આર્યરક્ષિતસૂરિ સુધિનાં ૧૩ આચાર્યોનાં ચરિત્રો આલેખેલાં છે. અનુષ્ટુપ્ છંદમાં સુંદર રચના કરેલ છે. આના કુલ ૧૩ સર્ગો છે. આ ગ્રંથ ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર બાદ રચાયેલ છે. એટલે ત્યાર પછીનો ઇતિહાસ આમાં આલેખેલ છે. આ ગ્રંથના કુલ શ્લોક ૩૪૫૦–૩૫૦૦ લગભગ છે. ભાષા એટલી બધી સરલ છે કે માર્ગોપદેશિકા ભણેલો પણ સહેલાઈથી વાંચી શકે. આ ગ્રંથને પ્રો૦ હર્મન યાકોબીની વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના સાથે બેં. રો. એ. સોસાયટીએ છપાવ્યો છે. જૈનધર્મ પ્રસારક સભાએ પણ આ ગ્રંથ અને તેનું ભાષાંતર છપાવેલ છે.

યોગશાસ્ત્ર (સટીક)–કુમારપાલ ભૂપાલની પ્રેરણાથી કુમારપાલ માટે જ આ ગ્રંથ રચાયો છે. યોગશાસ્ત્રનું અપરનામ 'અધ્યાત્મોપનિષદ્' છે. સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત ૧૨૫૭૦ શ્લોકો છે. આ ગ્રંથના બાર પ્રકાશ છે. આ ગ્રન્થ કુમારપાલના આત્મશ્રેય માટે રચાયો છે. આ ગ્રંથ ઘણો જ પ્રસિદ્ધ છે. આના પર ચર્ચાઓ પણ ઘણી ઘણી થયેલ છે.

વીતરાગસ્તોત્ર–જિનેશ્વર ભગવંતના પૃથગ્ પૃથગ્ લોકોત્તર ગુણોથી ભરપૂર પરમાત્માની સ્તુતિરૂપે કુમારપાલ ભૂપાલની પ્રેરણાથી આ ગ્રંથ રચવામાં આવેલ છે. તેમાં વીશ[૫] સ્તવ–વિભાગ પાડેલ છે. અનુષ્ટુપ્ છંદમાં તેની મનોહર રચના છે. કુલ શ્લોકો ૧૮૮ છે. ભાષા ઘણી જ સુંદર છે. આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયેલ છે. આના પર અન્યની સંસ્કૃત ટીકા છે.

અયોગવ્યવચ્છેદિકા અને અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકા (બે બત્રીશીઓ)–આ બન્ને બત્રીશીઓ બત્રીશ બત્રીશ શ્લોકમાં રચેલી છે. વિવિધ છંદોમાં તેની રચના છે. અયોગવ્યવચ્છેદિકામાં જૈનધર્મ પરના આક્ષેપોની અસત્યતા બતાવી છે. આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયો છે. અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકામાં અન્ય દર્શનકારો કહે છે કે અમારા મતો સત્ય છે, એ કથન પર ચર્ચા કરી જૈનદૃષ્ટિએ જવાબો આપ્યા છે. આ બત્રીશી પર મલ્લિષેણે સ્યાદ્વાદમંજરી નામની ૩૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણની વૃત્તિ રચેલ છે, જે પ્રો૦ આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવે વિસ્તૃત ઉપોદ્ઘાત સાથે બોમ્બે સંસ્કૃત સીરિઝ (નં. ૮૩) તરફથી પ્રગટ કરેલ છે.

મહાદેવસ્તોત્ર—આ ગ્રંથમાં મહાદેવ સંબંધી સ્પષ્ટ વિવરણ કરેલ છે. ૪૪ શ્લોકમાં તેની રચના કરેલ છે. આ ગ્રંથ અને તેનું ભાષાન્તર મુદ્રિત થયેલ છે.

સપ્તસંધાન કાવ્ય—આ ગ્રંથ તેમણે રચ્યો સંભળાય છે. પરંતુ ઉપલબ્ધ નથી.

સપ્ત તત્ત્વ પ્રકરણ—આ ગ્રંથની ૧૪૦ ગાથાઓ છે. સંસ્કૃતમાં તેની રચના છે. નવતત્ત્વો પર વિવરણ કરેલ છે. ભાષાંતર સહિત 'નવતત્ત્વસાહિત્યસંગ્રહ'માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

અર્હન્નીતિ–અર્હત્સહસ્રનામસમુચ્ચય વગેરે ગ્રન્થો એમના મનાય છે. આ ઉપરાંત બીજા ગ્રન્થો હોવાનો સંભવ છે. ઘણા ગ્રંથો ઉપલબ્ધ નથી. કોઈ પણ એવો વિષય નથી

૫, ૧ પ્રસ્તાવના સ્તવ, ૨ સહજાતિશયવર્ણન સ્તવ, ૩ કર્મક્ષયજાતિશય વર્ણન સ્તવ, ૪ સુરકૃતાતિશયવર્ણન પ્રકાશ, ૫ પ્રાતિહાર્યવર્ણન સ્તવ, ૬ વિપક્ષનિરાસ પ્રકાશ, ૭ જગત્કર્તૃત્વનિરાસ પ્રકાશ, ૮ એકાંતપક્ષનિરાસ પ્રકાશ, ૯ કલિપ્રશમસ્તવ, ૧૦ અદ્ભુત સ્તવ, ૧૧ અચિંત્યમહિમ સ્તવ, ૧૨ વૈરાગ્ય સ્તવ, ૧૩ વિરોધનિરાસ સ્તવ, ૧૪ યોગશુદ્ધિ સ્તવ, ૧૫ ભક્તિ સ્તવ, ૧૬ આત્મગર્હા સ્તવ, ૧૭ શરણ સ્તવ, ૧૮ કઠોર સ્તવ, ૧૯ આજ્ઞા સ્તવ, ૨૦ આશીઃ સ્તવ.

કે જેમાં એમની કલમ ન ચાલી હોય. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું આવું સર્વતોમુખી સાહિત્ય જોઇને જૈનેતર વિદ્વાનો પણ તેમની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરે છે.

પાંડવકથાનો કરેલો સ્ફોટ—

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય એક વખત અણહિલપુરમાં વ્યાખ્યાન આપી રહ્યા હતા, તેમાં પાંડવોનો પ્રસંગ આવતાં તેમણે જૈની દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી અને શત્રુંજય પર તેઓ નિર્વાણ પામ્યા હતા એ વાત આવી. આ સાંભળી શૈવો ખળભળી ઊઠયા અને આ હકીકત લેશમાત્ર સત્ય નથી એમ કહેવા લાગ્યા. ઊહાપોહ ખૂબ વધ્યો. છેવટે એ વાત રાજદ્વારે પહોંચી. સિદ્ધરાજ શૈવધર્મી હતો છતાં તેને હેમચંદ્રાચાર્યના વચન પર શ્રદ્ધા હતી. એટલે આમાં સત્ય શું છે, એનો સ્ફોટ કરવા હેમચંદ્રાચાર્યને બોલાવ્યા. જૈન-જૈનેતર તમામ પ્રજા ભેગી થઇ હતી. બ્રાહ્મણોએ સ્વધર્મની વાત ઊકેલી કે પાંડવો શૈવધર્મી હતા અને હિમાલય પર પંચત્વ પામ્યા હતા, એ પ્રમાણે મહાભારતનું વચન છે. તેથી હેમચંદ્રાચાર્યનું કથન કેવી રીતે સંગત હોઇ શકે ? આ વાતનો ખુલાસો કરવા સિદ્ધરાજે હેમચંદ્રાચાર્યને કહ્યું એટલે બુદ્ધિના ભંડાર સમયજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યે એના જ મહાભારતનું પ્રમાણ આપ્યું—કે મહાભારતમાં ગાંગેયનું એક આખ્યાન આવે છે. તેમાં ગાંગેય પોતાના પરિવારને કહે છે કે–યુદ્ધની અંદર મારા પ્રાણનો અંત થાય તો જ્યાં કોઇનો પણ અગ્નિસંસ્કાર ન થયો હોય તે સ્થળે મારો અગ્નિસંસ્કાર કરજો યુદ્ધમાં ગાંગેય પ્રાણમુક્ત થયા, એટલે તેમનું શબ એક એવા પર્વતના ઊંચા શિખર પર લઇ ગયા કે જ્યાં કોઇનો પણ પગસંચાર ન હતો. અહીં કોઇનો પણ અગ્નિસંસ્કાર થયેલ નથી એમ વિચારી શબ ઉતાર્યું, એટલામાં તો આકાશવાણી થઇ કે—

अत्र भीष्मशतं दग्धं पाण्डवानां शतत्रयम् ॥
द्रोणाचार्यसहस्रं तु कर्णसंख्या न विद्यते ॥ १६२ ॥ प्रमा० हेम० चरित्रे

અર્થાત્–" અહીં તો સો ભીષ્મોનો, ત્રણસો પાંડવોનો, સહસ્ર દ્રોણાચાર્યનો અને અસંખ્ય કર્ણોનો અગ્નિ સંસ્કાર થયો છે. "

હેમચંદ્રાચાર્યે મહાભારતના ઉપર્યુક્ત શ્લોક તરફ બ્રાહ્મણોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. અને જણાવ્યું કે મહાભારતના ઉલ્લેખ પ્રમાણે સો ભીષ્મો, ત્રણસો પાંડવો, હજાર દ્રોણાચાર્યો અને કર્ણોની તો સંખ્યા જ નથી. તો પછી જૈનશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા પાંડવો જૈન હોય અને મહાભારતમાં કથન કરેલ પાંડવો શૈવ હોય એમાં નવાઈ જેવું નથી. કારણ કે પાંડવોની પ્રતિમાઓ જેવી તમારા કેદાર તીર્થમાં મળી આવે છે તેવી જ અમારા પરમ પાવન તીર્થાધિરાજ શ્રી શત્રુંજય ઉપર અને નાસિકના ચંદ્રપ્રભુના મંદિરમાં પણ મળી આવે છે. માટે આમાં અસત્ય જેવું કંઈ નથી. આ પ્રમાણે હેમચંદ્રાચાર્યનું યુક્તિયુક્ત વચન સાંભળીને સિદ્ધરાજને ખાત્રી થઈ.

દેવબોધિએ કરેલી પ્રશંસા

હેમચંદ્રાચાર્યની વિદ્વત્તા અને સચ્ચરિત્રતાની ખ્યાતિ દિવસે દિવસે વધતી જતી હતી. મહારાજા સિદ્ધરાજની રાજસભામાં તેમનું સ્થાન ઊંચું હતું. સિદ્ધરાજ ચર્ચાના શોખીન હતા. તેની સભામાં અવારનવાર અનેક વિષયો પર ચર્ચાઓ થતી હતી. એકદા ભાગવત મતદર્શની દેવબોધિ નામના પંડિત હેમચંદ્રાચાર્યની કીર્તિને ઝાંખી કરવા અણહિલપુર પાટણમાં આવ્યા. સિદ્ધરાજે તેની વિદ્વત્તાથી આકર્ષાઈ સત્કાર કર્યો. એક તો અભિમાની અને

એમાં રાજા તરફથી સત્કાર થયો એટલે તો પછી પૂછવું જ શું ? ધીમે ધીમે સ્વભાન ભૂલી મદિરાપાન સુધી તે પહોંચી ગયા. ખુદ સિદ્ધરાજે પણ તેને મદિરાપન કરતા નજરે નિહાળ્યા. એટલે રાજાની શ્રદ્ધા કમી થઈ. આવક ધીમે ધીમે અટકવા લાગી. અન્તે દેવબોધિને સ્વભાન થયું. હેમચંદ્રાચાર્યની વિદ્વત્તા, સચ્ચરિત્રતા, પ્રખરપાંડિત્યથી આકર્ષાઇ દેવબોધિ મદદ માગવા તેમની પાસે ગયા. અને હેમચંદ્રાચાર્યની પ્રશંસા કરતાં જણાવ્યું કે—

पातु वो हेमगोपालः कम्बलं दण्डमुद्वहन् ।
षड्दर्शनपशुग्रामं चारयन् जैनगोचरे ॥

"દંડ અને કંબલને ધારણ કરતા શ્રી હેમ ગોપાલ તમારું રક્ષણ કરો, કે જે જૈન ગોચરમાં ષદ્દર્શન રૂપ પશુઓને ચારી રહ્યા છે."

હેમચંદ્રાચાર્યે આ વિદ્વાનને આસન આપ્યું, રાજસભાના પંડિત શ્રીપાલ સાથે મૈત્રી કરાવી અને સિદ્ધરાજ પાસે લક્ષ દ્રવ્ય અપાવ્યું. આ દેવબોધિ પંડિતને હેમચંદ્રાચાર્ય પાસે પોતાનો પરાભવ કબુલ કરવો પડયો હતો. પ્રાંતે દેવબોધિએ ગંગાકિનારે જઈ આત્મસાધન કર્યું.

હેમચંદ્રાચાર્ય સાથે સિદ્ધરાજ યાત્રાર્થે

પોતાને પુત્ર નહીં હોવાથી સિદ્ધરાજને ઘણું ખટકતું હતું. પણ કરે શું ! એ ભાગ્યની વાત ગણાય ! છતાં અંતઃકરણમાં તે શલ્ય સાલ્યા કરતું હતું. ખેદયુક્ત સિદ્ધરાજ અડવાણે પગે ચાલીને તીર્થયાત્રા કરવા નીકળ્યો. હેમચંદ્રાચાર્યને સાથે લીધા અને શ્રી શત્રુંજય ઉપર જઈ યુગાદિદેવની પૂજા-ભક્તિ કરી અને તે તીર્થની પૂજા માટે બાર ગામ સમર્પણ કર્યાં. ત્યાંથી નીકળી રૈવતાચલ પહોંચ્યો. ત્યાં શ્રી સજ્જન મંત્રીએ રાજ્યના ખર્ચે શ્રી નેમિનાથ પ્રભુના પ્રાસાદનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો તેને કબૂલ રાખી એ તીર્થની ભાવપૂર્વક યાત્રા કરી હેમચંદ્રાચાર્ય સહિત પ્રભાસપાટણના શિવમંદિરમાં આવ્યાં. ત્યાં હેમચંદ્રાચાર્યે સ્તુતિ કરી કે—

यत्र तत्र समये यथा तथा, योसि सोस्यभिधया यया तया ।
वीतदोषकलुषः स चेद् भवा-नेक एव भगवन्नमोऽस्तु ते ॥

"ગમે તે સમય [શાસ્ત્ર]માં ગમે તે રીતે અને ગમે તે નામથી તમે હો, પણ જો તે તમે દોષની કલુષતા રહિત હો, તો હે ભગવન્ ! તમે એક જ છો માટે તમને નમસ્કાર છે."

ત્યાંથી અંબિકાદેવીથી અધિષ્ઠિત કોટિ નગરમાં આવ્યા. ત્યાં હેમચંદ્રાચાર્યે, અઠ્ઠમનો તપ કર્યો. પ્રાંતે દેવીએ પ્રત્યક્ષ થઇને કહ્યું કે—"હે મુનિવર ! સિદ્ધરાજના ભાગ્યમાં સંતતિ નથી. પરંતુ તેમના ભ્રાતાનો પુત્ર કુમારપાલ તેમની ગાદીનો વારસ થશે. પુણ્યશાલી એવો તે અનેક દેશોને જીતી પોતાની આણુ મનાવશે, અને આર્હતોપાસક પરમ શ્રાવક થશે." આ પ્રમાણે કહી દેવી અદૃશ્ય થઈ ગઈ. હેમચંદ્રાચાર્યે સિદ્ધરાજને આ હકીકતથી વાકેફ કર્યો.

કુમારપાલનું થયેલ સંરક્ષણ

કુમારપાલ એ ત્રિભુવનપાલના પુત્રરત્ન, ભાવિના અઢારદેશના મહારાજા, પ્રૌઢ પ્રતાપશાલી અને ભાવીના પરમાર્હતોપાસક હતા. પુત્રની આશાના ભંગથી ખેદ પામેલ સિદ્ધરાજે નૈમિત્તિકાને બોલાવ્યા. નૈમિત્તિકાએ જણાવ્યું કે—"આપનું રાજ્ય કોઇને પણ નમ્યા વિના કુમારપાલ ભોગવશે. પોતાના પ્રતાપથી અનેક દેશોને જીતી રાજાઓને પોતાની આણુ મનાવશે. તેના પછી રાજ્ય વિનાશ પામશે." આ સાંભળી '**यद् भाव्यं तद् भवत्येव**' એ વાક્ય સમજવા છતાં, પૂર્વભવોનાં કર્મોએ જોર કર્યું. સિદ્ધરાજની બુદ્ધિ ફરી. કુમારપાલ પર દ્વેષ

જાગ્યો. તેનો વધ કરી નાખવા સુધી તેને વિચારો સ્ફુર્યા. એ વાત કુમારપાલના જાણવામાં આવી એટલે એ ભસ્મ લગાવી જટાધારી તાપસ થઈ ચાલી નીકળ્યો. સિદ્ધરાજને આ બાબતની જાણ થઈ, એટલે તેને ગમે તે રીતે પકડવા મહેનત કરી. પરંતુ તેમાં સફળતા ન મળી. તાપસ વેશમાં પણ કુમારપાલ પર વિપત્તિના પહાડ તૂટી પડયા. આવી વિકટ અવસ્થામાં પણ હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપદેશથી મંત્રી ઉદાયન, વાગ્ભટ્ટ, આલિગ, સજ્જન કુંભાર, ભીમસિંહ ખેડુત, દેવસી કટુક વાણીઓ, વોસિરિ વિપ્ર વગેરેએ કુમારપાળને કિંમતી મદદ કરી તેમનું સંરક્ષણ કર્યું. હેમચંદ્રાચાર્યે પણ કેટલાક વિકટ પ્રસંગોમાંથી બચાવી લીધા.

કુમારપાલનો રાજ્યાભિષેક અને વિજય

મહારાજા સિદ્ધરાજ વિ સં. ૧૧૯૯ માં પંચત્વ પામ્યા. કુમારપાલનો દેશાટનનો અવધિ પૂરો થયો. કુમારપાલ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. અને ગુરુદેવ હેમચંદ્રાચાર્યનો આશીર્વાદ લીધો. અને સં. ૧૧૯૯ માગશર સુ. ૪ ને દિવસે ગાદિનશીન થયો. રાજ્યાભિષેક ઘણા જ મહોત્સવ પૂર્વક ઉજવાયો. કુમારપાલને વિકટ અવસ્થામાં જે જે લોકોએ આશ્રય આપી મદદો કરી હતી તેઓને ઉપકારનો યોગ્ય બદલો વાળી તેણે પોતાની કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરી.

ગુર્જરેશ્વર કુમારપાલે અનેક દેશો જીત્યા. શાંકભરીના અર્ણોરાજ સાથેના યુદ્ધમાં સૈન્ય ફુટી જવાથી બીજાની સહાયતા વિના એકલાએ જ વિજય મેળવ્યો. રાજ્યભિષેક પછી તરત જ આશરે વિ. સં. ૧૨૦૦ માં આ યુદ્ધ થયેલ છે. ત્યાર પછી માળવા સૌરાષ્ટ્ર કોંકણ વગેરે પ્રદેશોમાં યુદ્ધ કરી પોતાની આણ પ્રવર્તાવી. અઢારદેશનું આધિપત્ય કુમારપાલ ભૂપાલે ભોગવેલું છે, એ વાત નિર્વિવાદ છે.

કુમારપાલે કરેલાં ધાર્મિક કાર્યો

સંવત્ ૧૨૧૬નાં માગશીર્ષ શુક્લ દ્વિતીયાને દિવસે કુમારપાલે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો–તેણે શ્રાવકનાં બાર વ્રત સ્વીકાર્યાં. હેમચંદ્રાચાર્ય અને કુમારપાલનો ગુરુ–શિષ્ય જેવો સંબંધ થયો. કુમારપાલે સાત કુવ્યસનોનો ત્યાગ કર્યો. સ્વ–રાજ્યની અંદર અમારિપટહની ઉદ્ઘોષણા કરાવી. જે પ્રભુમહાવીરના સમયમાં શ્રેણિક મહારાજાએ નતું કર્યું તે કુમારપાલે હેમચંદ્રાચાર્યના સમયમાં કર્યું. જુગાર સર્વથા બંધ કરાવ્યો. અપુત્રિયાનું ધન લેવાનો કાયદો રદ કરાવ્યો. તેના રાજ્યમાં ઢોરોને પણ પાણી ગળીને પાવામાં આવતું. એક માખીની પાંખ સરખી પણ કોઈ દુભાઈ ન શકે. રાજ્યલક્ષ્મીનો ધર્મકાર્યમાં પણ સારો વ્યય કર્યો. મદ્યપાનનો પ્રચાર પણ સર્વત્ર બંધ કર્યો. સોમનાથ પાટણમાં સોમેશ્વર મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. પાર્શ્વનાથ પ્રભુનું ચૈત્ય કરાવ્યું. કુમારવિહારાદિ જૈન મંદિરો બનાવ્યાં. ૭૨ દેરીવાળો ત્રિભુવનવિહાર કરાવ્યો. પાર્શ્વનાથ, નેમિનાથ વગેરે પ્રભુની પ્રતિમાઓ પધરાવી. દાનશાળા ખોલાવી, તેની વ્યવસ્થા શ્રીમાળી નેમિનાથના પુત્ર મેઘી અભયકુમારને સુપ્રત કરી. પોશાળ, ધર્મશાળાઓ કરાવી. વાવો, તળાવો, કુવાઓ, હવાડાઓ વગેરે કરાવરાવ્યાં. દાનનો વરસાદ વરસાવ્યો. સાધર્મિક બન્ધુઓને મદદો કરી. પર્વોના દિવસે બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળ્યું. રથોત્સવ અને અઠ્ઠાઇ મહોત્સવ કર્યો. શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરી. સોમનાથની યાત્રા કરી. ૧૬૦૦ મંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા અને ૧૪૪૪ નવાં જિન મંદિરો પર કળશ ચઢાવ્યા. પોતાના રાજ્યમાં ૨૧ જ્ઞાનભંડારો કરાવ્યા. અને બીજાં પણ અનેક ધાર્મિક કાર્યો કર્યાં છે. આ રીતે મહારાજા કુમારપાળે જે ધાર્મિક કાર્યો કર્યાં તે કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યનો જ પ્રતાપ છે.

હેમચંદ્રાચાર્યનો શિષ્યપરિવાર

હેમચંદ્રાચાર્યને રામચંદ્રસૂરિ, ગુણચંદ્રસૂરિ, યશશ્ચંદ્ર,ઉદયચંદ, વર્દ્ધમાનગણિ, મહેન્દ્રસૂરિ, દેવચંદ્ર, બાલચંદ્રાચાર્ય વગેરે સમર્થ શિષ્યો હતા. આ રીતે ગૃહસ્થ શિષ્યમાં સિદ્ધરાજ, પરમાર્હંત કુમારપાલ, મંત્રીશ્વર ઉદાયન, આંબડ, શ્રીપાલકવિ, મુંજાલ વગેરે મુખ્ય હતા.

૧ આ રામચંદ્રસૂરીશ્વર તેમના મુખ્ય પટ્ટધર હતા. સિદ્ધરાજ જયસિંહે તેમને 'કવિ કટારમલ્લ' નામનું બિરુદ આપ્યું હતું. 'વિદ્યાત્રયીચણુ' 'અમ્લાન કાવ્યતન્દ્ર' 'વિશીર્ણ કાવ્ય નિર્માણતન્દ્ર' 'પ્રબંધશતક કર્તા' વગેરે બીજાં પણ તેમનાં વિશેષણો હતાં. તેમને 'નાટ્યદર્પણ વિવૃત્તિ' નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. સમસ્યા પૂરવાની શક્તિ તેમનામાં અદ્ભુત હતી. હેમચંદ્રાચાર્ય સં. ૧૨૨૯માં સ્વર્ગસ્થ થયા બાદ કુમારપાલને થયેલા શોકનું શમન રામચંદ્રાચાર્યે કર્યું હતું.

૨ ગુણચંદ્રસૂરિએ પણ બે કૃતિઓ રચેલ છે.

૩ મહેન્દ્રસૂરિએ 'અનેકાર્થકૈરવાકરકૌમુદી' નામની હૈમઅનેકાર્થ સંગ્રહપરની ટીકા સ્વગુરુના નામથી જ સં. ૧૨૪૧માં રચી હતી.

૪ વર્દ્ધમાનગણિએ કુમારવિહાર પ્રશસ્તિ કાવ્ય-વ્યાખ્યાદિ રચેલ છે.

૫ દેવચંદ્ર નામના શિષ્યે ચંદ્રલેખાવિજય પ્રકરણ રચેલ છે.

૬ ઉદયચંદ્ર નામના શિષ્યના ઉપદેશથી ચંદ્રગચ્છના ધર્મસૂરિ-રત્નસિંહ-દેવચંદ્રસૂરિના શિષ્ય કનકપ્રભે હૈમન્યાસસારનો ઉદ્ધાર કર્યો.

૭ બાલચંદ્ર રામચંદ્રનો પ્રતિસ્પર્દ્ધિ હતો. 'સ્નાતસ્યા'ની સ્તુતિ આ બાલચંદ્રે રચેલ છે. આ સિવાય અન્ય શિષ્યોએ પણ ગ્રંથો રચ્યા હોય એમ સંભવે છે.

હેમચંદ્રાચાર્યનો સ્વર્ગવાસ

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનો સ્વર્ગવાસ ૧૨૨૯માં ૮૪ વર્ષની પુક્ત ઉમ્મરે થયો હતો. પોતાનો અંતસમય પહેલેથી જ જાણ્યો હતો. પાછળની જિંદગીમાં નિરંતર અન્તર્મુખ બની આત્મકલ્યાણમાં જ વધુ મશગુલ રહેતા. પ્રાંતે સમસ્ત સંઘ સમક્ષ 'મિથ્યા દુષ્કૃત' આપી પોતાનો વારસો ભાવી પ્રજાને સમર્પી સ્વર્ગલોકે સિધાવ્યા. તેમના સ્વર્ગગમન પછી ૭ મહિને મહારાજા કુમારપાલ સ્વર્ગે સીધાવ્યા.

હૈમયુગ

ભારતવર્ષના પ્રાચીન પણ્ડિતોની ગણત્રીમાં શ્વેતામ્બરાચાર્ય કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્યે ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલ છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વિક્રમાદિત્યના ઇતિહાસમાં જે સ્થાન કાલિદાસનું, શ્રી હર્ષના દરબારમાં બાણભટ્ટનું અને ભોજરાજાના દરબારમાં પરમાર્હંત મહાકવિ ધનપાલનું હતું તે જ સ્થાન ગુર્જરપતિ સિદ્ધરાજના દરબારમાં હેમચંદ્રાચાર્યનું હતું. અને કુમારપાલના ઇતિહાસમાં તો ગુરુ-શિષ્ય જેવું હતું. ટૂંકમાં હેમચંદ્રાચાર્ય એ એક યુગપ્રભાવક મહાપુરુષ હતા. તે વખતના ધર્મ, સાહિત્ય, સમાજ, રાજકરણ અને લોકજીવન-એ દરેક ઉપર આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિનો ખૂબ પ્રભાવ પડયો હતો. એટલે એમના યુગને 'હૈમયુગ' કહીએ તો તે સર્વતા ઉચિત જ છે. ગુજરાતમાં લક્ષ્મી સાથે ભારતીની ઉપાસના થઈ એ આ યુગનો જ પ્રતાપ છે. આ મહાપુરુષની સાહિત્યસેવા ભારતભરમાં જ નહીં, પણ સમસ્ત જગતમાં જયવંતી છે. એમને હાલના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો સમર્થ વ્યક્તિ તરીકે

માને છે. ડૉ. પીટર્સન પોતાના વ્યાખ્યાનમાં હેમચંદ્રાચાર્યને 'ભારતભૂમીના કોહીનૂર', 'જ્ઞાનના સાગર' તરીકે સંબોધે છે. ડો. આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ જણાવે છે કે– ઈ. સ. ૧૦૮૯ થી ૧૧૭૩ એ વર્ષો 'કલિકાલસર્વજ્ઞ' હેમચંદ્રના તેજથી દેદીપ્યમાન છે. તેઓ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના બેશક સારા વિદ્વાન હતા. ' જર્મન સ્કોલર ડૉ બુહલર વગેરેને પણ હેમચંદ્રાચાર્ય પ્રત્યે બહુ માન હતું. આ પ્રમાણે હેમચંદ્રાચાર્યે હૈમયુગ એટલે સુવર્ણ યુગ પ્રવર્તાવ્યો હતો.

હેમચંદ્રાચાર્ય અને કુમારપાલ સંબંધી પ્રાચીન ઐતિહાસક સાધનો

હેમચંદ્રાચાર્ય અને કુમારપાલના ઐતિહાસિક સંબંધમાં અનેક જૈન વિદ્વાનોએ વિવિધ ગ્રન્થો લખ્યા છે, જે નીચે પ્રમાણે ટાંકવામાં આવે છે—

૧–૨ હેમચંદ્રાચાર્યકૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય (સંસ્કૃત પ્રાકૃત)
૩ મંત્રી યશઃપાળ(સં. ૧૨૩૨) કૃત મોહપરાજય નાટક
૪ સોમપ્રભાચાર્યકૃત (સં. ૧૨૪૧–અજયપાલના સમયમાં) કુમાર–પ્રતિબોધ
૫ પ્રભાચંદ્રાચાર્યકૃત (સં. ૧૩૩૪) પ્રભાવકચરિત્ર
૬ મેરુતુંગસૂરીશ્વરકૃત (સં. ૧૩૬૧) પ્રબંધચિંતામણિ
૭ રત્નશેખરસૂરીશ્વરકૃત (સં. ૧૪૦૫)ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ
૮ જયસિંહસૂરિકૃત (સં. ૧૪૨૨) કુમારપાલચરિત્ર
૯ સોમતિલકસૂરિકૃત (સં. ૧૪૨૪) કુમારપાલચરિત્ર
૧૦ ચારિત્રસુંદરકૃત કુમારપાલચરિત્ર
૧૧ હરિશ્ચંદ્રકૃત કુમારપાલચરિત્ર (પ્રાકૃત)
૧૨ જિનમંડનકૃત કુમારપાલપ્રબંધ
૧૩ દેવપ્રભગણિકૃત કુમારપાલ રાસ
૧૪ હીરકુશલકૃત કુમારપાલ રાસ
૧૫ શ્રાવક ઋષભદાસકૃત કુમારપાલ રાસ
૧૬ જિનહર્ષકૃત કુમારપાલ રાસ

આ ઉપરાંત બીજા પણ અનેક ગ્રંથોમાં વર્ણન મળી શકે છે.

હેમચંદ્રાચાર્ય સંબંધમાં લખાએલા લેખો—

"હેમચંદ્ર માટેના લેખોઃ–જર્મન સ્કોલર ડૉ. બુહ્લરકૃત Buhler das Lebendes Hemchandra[1] Wier 1889.

"જિનવિજયની કુમારપાલચરિત્તની પ્રસ્તાવના તથા તેમના સંપાદિત સોમપ્રભસૂરિકૃત કુમારપાલપ્રતિબોધની પ્રસ્તાવના, પં. શિવદત્ત શર્માનો લેખ નામે ' શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ' હિન્દીમાં નાગરી પ્ર૦ પત્રિકા ભાગ ૬, ૪ અને ભાગ ૭, ૧; પં. હરગોવિન્દદાસનો લેખ ' શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય અને તેમના પ્રૌઢ પાંડિત્યનો પરિચય'–જૈનશાસન સન ૧૯૧૧ ના ત્રણ અંક, મધપૂડો એ નામના ગ્રંથમાં 'હેમાચાર્ય' નામનો રા. નરહરિ

૧ આ પુસ્તક મૂળ જર્મન ભાષામાં લખાયું છે. તેનું અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી ભાષાંતર પણ પ્રગટ થયેલ છે.

ચરીઅંનો લેખ, શ્રી કેશરવિજયજીના યોગશાસ્ત્ર ભાષાંતરની પ્રસ્તાવનામાં 'શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય' એ નામનો મારો લેખ, સ્વ૦ મનઃસુખલાલ કિરતચંદનો તે આચાર્યપરનો લેખ પ્ર૦ 'હેમપતાકા' અને 'જૈનયુગ'."

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પૃ૦ ૩૨૬ ટિપ્પણી.

સયાજી બાલજ્ઞાનમાળા પુષ્પ ૧૩૮મું 'હેમચંદ્રાચાર્ય' (લે૦ પં. બેચરદાસ જીવરાજ દોસી)

'હેમચંદ્રાચાર્ય' (લે૦ ધૂમકેતુ) આ લેખ પુસ્તક આકારે બહાર પડેલ છે:

'ગુજરાતની અસ્મિતાનો આદ્ય દ્રષ્ટા હેમચંદ્રાચાર્ય' (શ્રી હેમસારસ્વત સત્રને પ્રસંગે તા ૮-૪-૩૯ ને દિને પાટણમાં પ્રમુખસ્થાનેથી કનૈયાલાલ મુનશીએ કરેલ ભાષણ. આ 'જૈન'માં છપાએલ છે.)

'મહાન આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ' (લે. મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ) 'જૈન'માં પ્રકાશિત.

'હેમચંદ્રાચાર્ય તથા યોગશાસ્ત્ર' (ડૉ. પીટર્સને પુનાની ડેક્કન કૉલેજમાં આપેલ અંગ્રેજી ભાષણ) આનો અનુવાદ જૈન ધર્મ પ્રકાશમાં છપાયો છે.

'સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન અને તેમાંના ઐતિહાસિક ૩૫ શ્લોકો અર્થ સહિત.' (લે. મૌક્તિક.) જૈનધર્મ પ્રકાશમાં પ્રકાશિત.

'શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિઓ' (લે. મૌક્તિક) જૈનધર્મ પ્રકાશમાં પ્રકાશિત.

'કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય' (લે. મુનિરાજ શ્રી ન્યાયવિજયજી) શ્રી જૈન-સત્ય પ્રકાશમાં પ્રકાશિત.

'કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના વિકાસનાં નિમિત્તો' લે. મુનિરાજ શ્રી ધુરંધરવિ-જયજી) શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશમાં પ્રકાશિત.

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય (લે. પં. ઈશ્વરલાલ જૈન)

આ સિવાય પણ અનેક લેખો લખાયેલા છે અને બીજા નવા નવા લખાતા જાય છે. આ ઉપરથી જૈન-જૈનેતર આલમમાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય પ્રત્યે કેટલું બહુમાન હતું તે જણાઈ આવે છે.

ઉપસંહાર

આ બધી હકીકતો ઉપરથી સહજ ખ્યાલ આવી શકે છે કે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું જીવન કેટલું ઓજસપૂર્ણ અને તેમણે રચેલ સર્વતોમુખી સાહિત્ય કેટલું સમૃદ્ધ હતું. જો એ મહા-પુરુષે આટલો સમૃદ્ધ સાહિત્યવારસો ભાવી પ્રજાને સમર્પણ ન કર્યો હોત તો જૈનધર્મના સાહિત્યગૌરવમાં અને ગુજરાતની અસ્મિતામાં બહુ મોટી ખામી આવત. સાહિત્યની આટલી સેવા કરવા ઉપરાંત તેમણે સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ જેવા ભૂપેન્દ્રોને પ્રતિબોધ્યા, 'કલિકાલ સર્વજ્ઞ' બિરૂદની સાર્થકતા કરી અને અહિંસાનો વિજયવાવટો ફરકાવી જૈનધર્મની અનુપમ પ્રભાવના કરી.

આ મહાપુરુષના જીવનને સામે રાખી સૌ આત્મસાધન કરે એ જ શુભ ભાવના!

વિક્રમની નવમી સદીના પ્રભાવક જૈન મહાત્મા
કણ્હ(કૃષ્ણ)મુનિ

[લેખક—શ્રીયુત પંડિત લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી, વડોદરા.]

પ્રાચીન પ્રાકૃત અપ્રસિદ્ધ વિશાલ સાહિત્ય તરફ હજી વિદ્વાનોનું જોઇયે તેવું લક્ષ ખેંચાયું નથી—એથી અત્યુપયોગી મહત્ત્વના આવશ્યક વિવિધ જ્ઞાનથી સમાજને વંચિત રહેવું પડે છે. ભાષા—વિષયક કેટલાક બંધાયેલા પૂર્વગ્રહો—દુરાગ્રહો અને ઇતિહાસ—વિષયક અજ્ઞાન પણ એ સાહિત્યના પઠન—પાઠનથી ઘણે અંશે દૂર થવા સંભવ છે. કેટલાક સાક્ષરો ગુજરાત શબ્દને **गूर्जरराष्ट्र** શબ્દના અપભ્રંશ તરીકે પણ ઓળખાવતા હતા, પરંતુ પ્રાચીન પ્રાકૃત સાહિત્યમાં **गुज्जरत्ता** શબ્દ જોયા પછી એ વિચારને ફેરવવા લાગ્યા છે. આજે એવો **ગુજ્જરત્તા** શબ્દનો પ્રાચીન પ્રયોગ, વિક્રમની દસમી સદીના પ્રારંભમાં—વિ. સં. ૯૧૫માં રચાયેલા પ્રાકૃત ગ્રંથમાંથી દર્શાવતાં અમ્હને આનંદ થાય છે, જે ગ્રંથમાંથી પ્રસ્તુત કણ્હ(કૃષ્ણ) મુનિ—મહાત્માનો અહિં પરિચય આપવામાં આવે છે.

શ્રુતદેવીના સ્મરણરૂપ મંગલાચરણવાળી [૧] વિમલગુણવાળી સુંદર જય—પતાકા જેવી **ધર્મોપદેશમાલા** નામની પ્રાચીન પ્રાકૃત કૃતિ અતિસંક્ષિપ્ત—૧૦૪ ગાથાપ્રમાણની હોવા છતાં બહુ મહત્ત્વની છે; જેના પર હજારો શ્લોકોવાળી વ્યાખ્યાઓ રચાયેલી છે. આ **ધર્મોપદેશ-માલા** કર્મ—ક્ષય ઇચ્છતા જયસિંહસૂરિએ રચી હતી, જેઓ પ્રસ્તુત જગત્પ્રસિદ્ધ કન્હ(કૃષ્ણ) મુનિના શિષ્ય હતા—તેમ તેના અન્તિમ ઉલ્લેખથી જણાય છે.[૨] આ મૂળ ગ્રંથની અનેક નકલો પાટણ—જૈનભંડારમાં હોવાનું અમે તેની ગ્રંથ—સૂચીમાં સૂચવી ગયા છીએ.

[૧]

૫૭૭૮ શ્લોકપ્રમાણની જયસિંહસૂરિએ(મૂલગ્રંથકારે) એની પહેલી વ્યાખ્યા વિ. સં. ૯૧૫માં રચી હતી; આ વિવરણરૂપ વ્યાખ્યાની તાડપત્રપોથી પાટણમાં જૈન-સંઘના ભંડારમાં અને જેસલમેરમાં બડાભંડારમાં તાડપત્રપર તપાગચ્છ—ઉપાશ્રયના જૈન-ભંડારમાં સં. ૧૬૭૭માં કાગળ પર લખેલી હોવાનું અમે તેનાં સૂચિપત્રોમાં સૂચવ્યું છે, (પાટણ—ગ્રંથસૂચી પૃ. ૩૪૮, જેસલમેરભાં. સૂચી પૃ. ૧૩,૫૩)

લગભગ ચારસો વર્ષો પહેલાં રચાયેલી બૃહટ્ટિપનિકા નામની પ્રાચીનજૈનગ્રંથ—સૂચી (જૈનસાહિત્ય—સંશોધક ભા ૧, અં. ૨માં પ્ર. પૃ. ૧૭૯—૧૮૦)માં આ જયસિંહસૂરિની

---

૧ " सिज्झउ मज्झ वि सुयदेवी तुज्झ भरणाउ सुंदरा जत्ति ।
धम्मोवएसमाला विमलगुणा जयपडाय व्व ॥ "

૨ " इय जयपायडकन्ह(ण्ह) मुणि–सीसजयसिं(सी)हसूरिणा रइया ।
धम्मोवएसमाला कम्मक्खयमिच्छमाणेण ॥ "

૯૧૫ વર્ષમાં રચાયેલી ધર્મોપદેશમાલા-લઘુવૃત્તિનો ઉલ્લેખ છે અને આનું વિવરણ સ્તમ્ભતીર્થ(ખંભાત) વિના બીજે નથી-તેમ જણાવ્યું છે.[1]

વિક્રમની દસમી સદીના પ્રારંભમાં સ્વોપજ્ઞ ધર્મોપદેશમાલાની વ્યાખ્યા રચનાર આચાર્ય જયસિંહસૂરિ વિક્રમની નવમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જન્મ્યા હશે, તે સદીના છેલ્લા ચરણમાં દીક્ષિત થયા હશે અને એ સમય દરમ્યાન ઉત્તમ ગુરુ-સહવાસમાં રહી સુશિક્ષિત થઈ સૂરિપદ પર પ્રતિષ્ઠિત થઈ પ્રશસ્ત જૈનધર્મના ઉપદેશક-પ્રચારક થયા હશે-એ વિચારી શકાય તેવું છે. આ જયસિંહસૂરિએ ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણના અંતમાં પ્રાકૃતભાષામાં ૩૨ ગાથાઓ દ્વારા પોતાની ગુરુ-પરંપરા સાથે આવશ્યક ગુરુ-પરિચય કરાવ્યો છે-એથી આપણે તે કણ્હ(કૃષ્ણ)મુનિ-મહાત્માનો પરિચય મેળવીએ છીએ. તેઓએ ત્યાં જણાવ્યું છે કે—

[2]**વટેશ્વર**—"આ સ્થવિરાવલી, જે પૂર્વ મુનિઓએ વીરજિનથી પ્રારંભ કરીને કહી છે, ત્યાંથી બાકી રહેલાઓની આવલીને હું હવે કહું છું, તે તમે સાંભળો. દેવવાચક(નંદીસૂત્રકાર) પછી અનેક સૂરિઓ થઈ ગયા પછી મિથ્યાત્વરૂપી અંધકારને દૂર કરવામાં સૂર્ય જેવા વટેસર (વટેશ્વર) નામના ક્ષમાશ્રમણ થઈ ગયા.

[3]**તત્ત્વાચાર્ય**—તેના શિષ્ય 'તત્ત્વાચાર્ય' નામથી સુપ્રસિદ્ધ થયા, પાંચ પ્રકારના આચારો (જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ય સંબંધી)ની શુદ્ધિથી જેમનો જશ જગત્માં પ્રકટ થયો હતો, તેઓ જિન-પ્રવચનરૂપી ગગનમાં ચંદ્ર જેવા હતા.

[4]**યક્ષ**—તેમના પ્રધાન શિષ્ય યક્ષ નામે પ્રકટ થયા, જેમણે ખેટ્ટઉય(ખેટ્ટકૂપ)માં સુપ્રસિદ્ધ જિન-ભવન સ્થાપ્યું હતું.

કૃષ્ણ મુનિ—તેમના શિષ્ય તે સુપ્રસિદ્ધ કણ્હ(કૃષ્ણ)મુનિ થયા, જેઓ તપસ્તેજના રાશિ હતા. દુઃષમકાલમાં અનેક રાજાઓએ જેમનાં ચરણ-કમલ સેવ્યાં હતાં. ભવ્યજનરૂપી કમળોને વિકસાવવામાં-પ્રફુલ્લ-વિકસ્વર કરવામાં જેઓ સૂર્ય જેવા હતા.

તીર્થયાત્રા—સંઘથી પૂજિત-સત્કૃત થયેલા જેમણે (કૃષ્ણમુનિએ) ભારતમાં રહેલી જિનવરોની અવતરણ (ચ્યવન), જન્મ, નિષ્ક્રમણ (દીક્ષા), [જ્ઞાન], નિર્વાણ (મોક્ષ)ની ધરા-કલ્યાણક ભૂમિઓને બહુપ્રકારે (મન, વચન, કાયાથી) નમન કર્યું હતું.

તપ—જિન-કલ્પ ધારણ કરનારની જેમ જેમણે કાય-કલેશ વિના એક માસ-ખમણ (ઉપવાસ-તપ), બેમાસી-ખમણ, ત્રણમાસી ખમણ, અને ચોમાસી ખમણ(તપો) કર્યાં હતાં.

પ્રભાવ—ભક્તિથી જેમનું નામ ગ્રહણ કરવાથી મનુષ્યોનાં અનેક પ્રકારનાં અનિષ્ટો-જેમકે-દેવો, મનુષ્યો કે તિર્યંચોદ્વારા કરાતી પીડા, ગ્રહો, ભૂતો, રોગો, ઉપસર્ગો, મારિ(મરકી) અને શત્રુઓએ ઉત્પન્ન કરેલ અનિષ્ટ, ચોરો તથા શત્રુઓ, મત્ત થયેલા રાજાઓ, દુઃસ્વપ્નો, અને અશુભ શકુનોદ્વારા કરેલું-કરાતું અનિષ્ટ પણ જલદી ક્ષય પામે છે. સૂર્યનાં કિરણોથી ભેદાયેલ ગાઢ અંધકાર ક્ષય પામે-એમાં વિસંવાદ ક્યાં છે?

---

1 " धर्मोपदेशमाला-लघुवृत्तिः ९१५ वर्षे जयसिंहीया ।
...विवरणं स्तम्भतीर्थे विना न ॥ "-બૃ.

2-4 આ વટેશ્વર, તત્ત્વાચાર્ય અને યક્ષ, વિ.સં. ૮૩૫માં પ્રા. કુવલયમાલાકથાકાર દાક્ષિણ્ય-ચિન્હ ઉદ્દ્યોતનાચાર્યના પૂર્વજો છે કે કેમ? તે વિચારણીય છે,

સુમેરુ જેવા નિશ્ચલ જે મહાત્મા સ્મશાન–ભૂમિઓમાં સર્વ રાત્રિમાં દેવ વગેરે દ્વારા કરાતા બહુપ્રકારના ઉપસર્ગો વડે [ધ્યાનથી] ચલાયમાન કરી શકાયા ન હતા.

જેમણે ભારતવર્ષમાં અજ્ઞાનરૂપી ગાઢ અંધારામાં પડેલાઓને જિન–વચનરૂપી પ્રદીપ વડે સિદ્ધપુર(મોક્ષ)નો માર્ગ પ્રકટ કર્યો હતો–દર્શાવ્યો હતો.

જેમણે અનેક મહાસત્ત્વોને–રાજાઓ, બ્રાહ્મણો અને શેઠોને પ્રવ્રજ્યા આપી પ્રવ્રજિત કર્યા હતા; અને બીજાઓને ઠેકાણે ઠેકાણે અભય(મંત્રીશ્વર અભયકુમાર) જેવા શ્રાદ્ધો–શ્રાવકો કર્યા હતા.

જિન–મંદિરો થવાં—જેમણે ઘણા દેશોમાં ચતુર્વિધ(સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા-રૂપ) શ્રીસંઘદ્વારા કરાતી યાત્રાવાળાં મનોહર અનેક જિન–મંદિરો કરાવ્યાં હતાં.

ગુજ્જરત્તા(ગુજરાત) સુધીમાં નાગઉર(નાગોર–મારવાડ) વગેરે નગરોમાં, તે મહાત્મા પોતે જાતે ભોજન કરવા માટે પણ જ્યાં વસ્યા, ત્યાં ત્યાં (નાગઉર વગેરે નગરોમાં) અનેક જિન–મંદિરો થયાં હતાં.[1]

"[1] **कारावियाणि जिणमंदिराणि** णेगाणि जेण ग(स)च्छाए ।
देसेसु बहुविहेसुं चउविहसिरिसंघजत्ताणि ॥
नगरेसु सयं भुच्छो भुत्तुं वा जाव **गुज्जरत्ताए** ।
नागउराइसु जिणमंदिराणि जायाणि णेगाणि ॥ "

—જયસિંહસૂરિના ધર્મોપદેશમાલા–વિવરણના અંતમાં (ગાથા ૧૩, ૧૪)

ગૂર્જરશબ્દનો પ્રાચીન ઉલ્લેખ, વિક્રમની ૭ મી સદીમાં સુપ્રસિદ્ધ કાદંબરીકાર મહાકવિ બાણભટ્ટે સંસ્કૃતમાં શ્રીહર્ષ–ચરિતમાં ઉ. ૪ માં 'गूर्जरप्रजागर:' વિશેષણદ્વારા પ્રતાપશીલ પ્રભાકર–વર્ધન રાજાધિરાજનો પરિચય કરાવતાં કરેલો છે, તેમજ ૧૮ દેશીભાષાઓનો પરિચય કરાવનાર દાક્ષિણ્ય-ચિહ્નસૂરિ અપરનામ ઉદ્દ્યોતનાચાર્યે શકકાલ ૭૦૦=વિ. સં. ૮૩૫ માં રચેલી પ્રાકૃત કુવલયમાલા-કથામાં **गुज्जर देस** અને **गुज्जर देसीभासा** તથા **गुज्जर** પથિકના પ્રાકૃતમાં ઉલ્લેખો કર્યા છે, તે અમે અપભ્રંશકાવ્યત્રયી(ગા. ઓ. સિ. નં. ૩૭ ભૂમિકા પૃ. ૮૯–૯૪)માં દર્શાવ્યા છે.

અહીં દર્શાવેલ **गुज्जरत्ता** શબ્દનો આવો ઉલ્લેખ, વિક્રમસંવત્ ૯૧૫ નો હોઇ પ્રાચીન છે, ઘટિયાલા(જોધપુર, મારવાડ)માંથી મળેલ જૈન પ્રાકૃત શિલાલેખમાં થયેલ **गुज्जरत्ता**નો ઉલ્લેખ, આ પછી ત્રીજા વર્ષનો–વિ. સં. ૯૧૮ નો મળે છે. ઇતિહાસપ્રેમી મુંશી દેવીપ્રસાદજીએ 'મારવાડના પ્રાચીન લેખ' પુસ્તકમાં સં. છાયા સાથે ૨૪ પદ્યોવાળા એ પ્રાકૃત શિલાલેખને થોડી અશુદ્ધિઓ સાથે પ્રકાશિત કર્યો છે; તેને સ્વ. પૂ. નાહરજીએ જૈનલેખસંગ્રહ (ખં. ૧, પૃ. ૨૫૯ થી ૨૬૨)માં પુનઃ પ્રકટ કરેલ છે. તે પરથી જણાય છે કે–પડિહાર (પ્રતિહાર) વંશી સદ્‌ગુણી રાજા શ્રીકક્કુકે ભક્તિથી જિન-ભવન કરાવ્યું હતું, અને તે, સિદ્ધ–ધનેશ્વરના ગચ્છમાં ગોષ્ઠિકોને અર્પણ કર્યું હતું.

આ કક્કુક મહારાજાએ પોતાના સચ્ચરિત–ગુણોવડે મરુ વગેરે અનેક દેશો(જેમાં **अज्जा-गुज्जरत्तासु** આર્ય ગુજરાત દેશ છે)માં જનોને અનુરાગ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. ['**जनानुराग-प्रभवा हि सम्पदः**' આ નીતિ–વચન તરફ કવિનું સૂચન સાર્થક જણાય છે.]

જેણે વિષમ પ્રસંગમાં ગિરિ–જ્વાલાથી પ્રજ્વલિત પલ્લીમાંથી ગો–ધન આદિને ગ્રહણ કરી તેની રક્ષા કરી હતી, જેણે ભૂમિને નીલોત્પલ વગેરેની સુગંધથી સુગંધવાળી અને આંબા, મહૂડા તથા શ્રેષ્ઠ કેળાં વગેરે વૃક્ષોદ્વારા મધુર રમણીય બનાવી હતી.

વ્યાધિ-નાશક લબ્ધિઓ—આમોસહિ(ઔષધિરૂપ થતો સ્પર્શ), ખેલોસહિ (ઔષધિરૂપ થતો કફ), વિપ્પોસહિ (ઔષધિરૂપ થતાં મલ-મૂત્ર), જલ્લ(ઔષધિરૂપ થતો મેલ) પરમ ઔષધિ જેવી આશ્ચર્યકારક લબ્ધિઓ વડે આ મુનિ વ્યાધિઓનો નાશ કરતા હતા.

અગણિત ગુણો—એવી રીતે તે મહામુનિના ગુણોનું વર્ણન કરવા કોણ સમર્થ થઈ શકે ? (ગુણોનો પાર કોણ પામી શકે ?); અથવા ગગનના વિસ્તારમાં રહેલાં દ્રવ્યો(તારાઓ)નું પ્રમાણ કોણ જાણી શકે ?

વિવરણકાર શિષ્ય—દેવો અને મનુષ્યોથી સ્તુતિ કરાયેલા તે(કૃષ્ણમુનિ)ના જયસિંહાચાર્ય નામના અસમ શિષ્યાવયવે (નમ્ર શિષ્યે) અભ્યાસ કરેલા આગમને અનુસારે, શ્રુતદેવીના પ્રસાદથી ફૂલ-માળ જેવું વિમલ ગુણવાળું ધર્મોપદેશમાલાનું વિવરણ કર્યું છે.

જે કક્કુકે રોહિંસકુપ ગામમાં કીર્તિ-વૃદ્ધિ માટે મહાજન, વિપ્ર, પ્રકૃતિ અને વણિગ્જનોની બહુલતાવાળું હાટ-વેપારી બજાર સ્થાપ્યું હતું,

જેણે મડ્ડોઅર(મંડોવર)માં એક અને બીજો રોહિંસકુપ ગામમાં; પોતાના યશના પુંજ જેવા આ બે સ્તંભો સારી રીતે સ્થપાવ્યા હતા; તે શ્રીકક્કુકે દુરિત-નાશક, સુખ-જનક જિનદેવનું આ અચલ-ભવન ભક્તિથી કરાવ્યું હતું. એ ભવન, સિદ્ધ-ધનેશ્વરના ગચ્છમાં તથા-સંત (?), જંબ, અંબય, વણિક્ ભાકડ વગેરે ગોષ્ઠી(વહીવટદાર-ટ્રસ્ટી-સમિતિ)ને અર્પણ કર્યું હતું-એવું સૂચવતી ગાથાઓ આ પ્રમાણે છે—

" मरु-माडवल्लतमणीपरिअंका अज्जगुज्जरि(र)त्तासु ।
जणिओ जेण जणाणं सच्चरिअ-गुणेहि अणुराओ ॥
वरिससयसु अ णवसु अट्ठारहसमग्गलेसु चेत्तम्मि ।
णक्खत्ते वि हु हत्थे बुहवारे धवलबीआये ॥
सिरिकक्कुएण हट्टं महाजण-विप्प-पयइ-वणिबहुलं ।
रोहिन्सकुअगामे णिवेसिअं कित्तिविद्धिए ॥
मड्डोअरम्मे एक्को बीओ रोहिन्सकुअगामम्मि ।
जेण जसस्स व पुंजा एए त्थम्भा समुत्थविआ ॥
तेण सिरिकक्कुएणं जिणस्स देवस्स दुरिअणिद्दलणं ।
कारविअं अचलमिमं भवणं भत्तीए सुहजणयं ॥
अप्पियमेअं भवणं सिद्धस्स धणेसरस्स गच्छम्मि ।
तह संत-जंब-अंबय-वणि-भाउड-पमुहगोट्ठीए ॥ "

—જૈનલેખસંગ્રહ (ખં. ૧, પૃ. ૨૫૯ થી ૨૬૧ ગા. ૧૬, ૧૯ થી ૬૩)

માલવાના મહારાજ મુંજ અને ભોજના માનનીય જૈન મહાકવિ ધનપાલે તિલકમંજરીના પ્રારંભમાં તથા સત્યપુરમંડન મહાવીરોત્સાહમાં ગૂર્જરોનું સ્મરણ કર્યું છે.—

" वासिष्ठैः स्म कृतस्मयो वरशतैरस्त्यग्निकुण्डोद्भवो
भूपालः परमार इत्यभिधया ख्यातो महीमण्डले ।
अद्याप्युद्गतहर्षगद्गदगिरो गायन्ति यस्यार्बुदे
विश्वामित्रजयोजिम(जि)तस्य भुजयोर्विस्फूर्जितं गूर्जराः ॥ "

—તિલકમંજરીકથા શ્લો. ૩૯

ગ્રંથનું મહત્ત્વ—અજ્ઞાન, રાગ, દ્વેષ વગેરે વડે જે કંઈ અયુક્ત રચ્યું હોય, તેને શ્રુતદેવીના ગુણવાળા શ્રુતજ્ઞાનવંત ગુણી જનો સુધારીને સુશ્લિષ્ટ—સુસંબદ્ધ કરો. આ સર્વ, આગમ–વિધિ(વિધાન) પ્રમાણે કહ્યું છે, કલ્પનાથી ન્યૂન નથી; તેથી જિન–વચનો પ્રત્યે સતૃષ્ણ–શ્રદ્ધાળુજનો આગમ પ્રત્યેની ભક્તિથી આને ગ્રહણ કરો. શ્રુતદેવીના સાંનિધ્યથી રચેલું વિચારીને જે(ઉપદેશક આચાર્ય વગેરે) આ ગ્રંથને પર્ષદામાં વાંચશે, તે શ્રુતદેવી–સંબંધ મોક્ષ વગેરેને જાણશે. પોતાની મતિ પ્રમાણે મોક્ષ માટે ઉદ્યમ કરનાર, ગ્રંથ(ધન) વગેરે પરિહરવા છતાં બીજા પુરુષાર્થો(ધર્મ વગેરે)થી મુક્ત થતો નથી; કણ–ધાન્ય માટે ઉદ્યમ કરનાર, પલાલ(પરાળ)થી મુક્ત થઇ શકતો નથી-તેમ. કારણ કે આ ગ્રંથમાં(જિનો–તીર્થંકરો), ગણધરો, ચક્રવર્તીઓ, બલદેવો, વાસુદેવો, કેવલજ્ઞાનીઓ, મનઃપર્યવજ્ઞાનીઓ અવધિજ્ઞાનીઓ, પ્રત્યેકબુદ્ધો, જિનકલ્પીઓ વગેરેનું ચરિત્ર કહેવામાં આવે છે; તે અનિષ્ટ–વિઘાત કરનાર અને મોક્ષ સુધીનું આ લોક અને પરલોક સંબંધી ચિંતિત–ચાહેલું સુખ આપવામાં ચિંતામણિ(રત્ન) જેવું છે. તેથી [હે મુમુક્ષો !] આ લોકમાં અને પરલોકમાં દુરિતોના વિઘાતને અને કલ્યાણને ઇચ્છતો તું આ ગ્રંથને સાંભળ અને સર્વ સત્ત્વોને વંચાવ–સંભળાવ. આ ગ્રંથને વાંચનાર, સાંભળનાર અને એમાં કહેલાં–અનુષ્ઠાનમાં વર્તનાર–એમાં જણાવેલ ધર્મોપદેશો પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરનાર ત્રીજા ભવમાં અથવા ૭–૮ ભવોમાં સિદ્ધ થાય છે.

જ્યાં સુધી દ્વીપો, સમુદ્રો, કુલપર્વતો, ચંદ્ર, સૂર્ય અને દેવલોકમાં દેવો છે; ત્યાં સુધી નેમિ–ચરિત જેવું મનોહર (આ પુસ્તક) સ્ખલના પામ્યા વિના પ્રસાર પામો.

રચના–સમય, સ્થળ, રાજા—૯૧૫ સંવત્સરો[1] ગયા પછી ભાદ્રપદ શુદ્ધ પંચમી ને

સુપ્રસિદ્ધ હેમચંદ્રાચાર્યે સ્વોપજ્ઞ સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન–બૃહદ્વૃત્તિમા અને ચૌલુક્યવંશ–દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યમા ગૂર્જરશબ્દનો અનેકવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે.

વિ. સં. ૧૧૬૯ મા સૂરિ–પદ અને સં. ૧૨૧૧ મા સ્વર્ગ–વાસ પ્રાપ્ત કરનાર જિનદત્તસૂરિએ પ્રાકૃત ગણધરસાર્ધશતક (ગા. ૬૮) મા **'गुज्जरत्ता'** નો ઉલ્લેખ કરતાં જણાવ્યું છે કે–પોતાના પૂર્વજ જિનેશ્વરસૂરિએ સરસ્વતીના ખોળાથી શોભતા અણહિલવાડ (પાટણ)માં શ્રીમદ્ દુર્લભરાજના રાજ્ય–સમય(વિ. સં. ૧૦૬૬ થી ૧૦૭૮)માં રાજ–સભામાં પ્રવેશ કરી નામાચાર્યો સાથે લોક અને આગમને અનુમત વિચાર કરી સાધુઓના વસતિ–વાસને સ્થાપ્યો હતો અને ગુજ્જરત્તા–ગુજરાત ભૂમિમાં વસતિ–નિવાસ સ્ફુટ કર્યો હતો [વિશેષ માટે જુઓ અપભ્રંશકાવ્યત્રયી પરિ. ૨, ગા. ૬૪થી ૬૮].

—ત્યાર પછી ૧૩ મી સદીથી છેલ્લી સદી સુધી અનેક જૈન વિદ્વાનોએ પુષ્કળ ગ્રંથોમાં પ્રાકૃતમાં **गुज्जर, गुज्जरत्ता** અને સંસ્કૃતમાં **गूर्जर, गूर्जरत्रा** શબ્દનો પ્રયોગ ગુજરાત માટે કર્યો છે, તે સ્થળ–સંકોચને લીધે વિસ્તારના ભયથી અહીં દર્શાવી શકાય નહિ. **'सुज्ञेषु किं बहुना ?'**

૧ " संवच्छराण गएहिं नवसएहिं पण्णरसवासअहिएहिं ।
मद्दवयसुद्धपंचमि–बुहवारे साइरिक्खंमि ॥
सिरिभोजदेवरज्जे पवट्टमाणंमि जण–मणाणंदे ।
नागउर–जिणायतणे समाणियं विवरणं एयं ॥
एयं जयपयडकण्हमुणि–सीस–जयसिंहसूरिणा रइयं ।
धम्मोवएसमाला–विवरणमिह विमलगुणकलियं ॥

—ધર્મોપદેશમાલા–વિવરણના અંતમાં (ગાથા ૨૮, ૨૯, ૩૧)

બુધવારે, સ્વાતિનક્ષત્રમાં, જનોનાં મનને આનંદ પમાડનાર[1] શ્રીભોજદેવનું રાજ્ય પ્રવર્તમાન હતું—ત્યારે નાગપુર(નાગોર)માં જિનાયતન(જિન-મંદિર)માં આ વિવરણ સમાપ્ત કર્યું. ...આ વિવરણ કરવામાં મેં જે કુશલ(પુણ્ય) ઉપાર્જન કર્યું, તેથી ભવ્યો મોક્ષ-સુખ પામો.

વિમલ ગુણોવાળું આ ધર્મોપદેશમાલાનું વિવરણ, જગત્પ્રસિદ્ધ કણ્હ(કૃષ્ણ)મુનિના શિષ્ય જયસિંહસૂરિએ રચ્યું છે." [અંતમાં આની શ્લોક-સંખ્યા ૫૭૭૮ જણાવી છે.] પ્રા. શીલોપદેશમાલાના રચનાર જયકીર્તિ, આ જયસિંહસૂરિના શિષ્ય જણાય છે.

---

૧ સં. ૯૧૯ નો ભોજદેવના રાજ્ય-સમયનો સ્તંભ-લેખ—આ ભોજદેવના રાજ્ય-સમયમાં, તેમના પ્રસાદપાત્ર મહાસામંત વિષ્ણુરામના રાજ્યમાં વિ. સં. ૯૧૯ માં થયેલા જૈન સ્તંભ(સ્તૂપ)ના લેખમાં જણાવ્યું છે કે—" પરમભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર ભોજદેવનું કલ્યાણકારી વિજયવંત રાજ્ય, પૃથ્વીમાં પ્રવર્ધમાન હતું, ત્યારે તેમણે આપેલા પાંચ મહાશબ્દોવાળા મહાસામંત વિષ્ણુરામના ભોગવટાવાળા લુઅચ્છગિરમાં શ્રીશાન્ત્યાયતન-(શ્રી શાંતિનાથના મંદિર) સમીપમાં કમલદેવાચાર્યના શિષ્ય દેવે આ સ્તંભ કરાવ્યો હતો. સં. ૯૧૯ આસો માસના શુક્લપક્ષની ચતુર્દશી બૃહસ્પતિ-દિવસે ઉત્તરાભાદ્રપદ નક્ષત્રમાં આ સ્તંભ સમાપ્ત થયો હતો. વાજુઆ ગગાએ ગોષ્ઠિકભૂતે આ સ્તંભ ઘડયો હતો. શકાબ્દ ૭૮૪"—આવા આશયવાળો દસ પંક્તિવાળો સં. લેખ, એપિગ્રાફિયા ઇન્ડિકા (વૉ. ૪, પૃ. ૩૧૦) માં અંગ્રેજી લિપિમાં પ્રકટ થયો છે, તે અહીં નાગરી લિપિમાં દર્શાવવામાં આવે છે—

१ " ॐ [॥) परमभट्टार[क]—महाराजाधिराज—परमेश्वर—श्रीभोजदेव—महीप्रवर्धमानकल्याणविजयराज्ये तत्प्रदत्तपंचमहाशब्द—महासामतश्रीविष्णु[र]म् परिभुज्यमाके(ने) लुअच्छगिरे श्रीशान्त्यायत[न][सं]निधे श्रीकमलदेवाचार्यशिष्येण श्रीदेवेन कारा[पि]तम् इदम् स्तंभम् ॥ संवत् ९१९ अस्व-(श्व)युजशुक्लपक्षचतुर्दश्याम् त्र(बृ)हस्पतिदिनेन उत्तरभाद्रपद्[दा]नक्षत्रे इदं स्तम्भं समाप्तं इति ॥ ० ॥ वाजुआ गगाकेन गोष्ठिकभूतेन इदम् स्तम्भं घटितम् इति ॥ ० ॥ शककाल(लाब्द) सप्तशतानि चतुरशीत्य-अधिकानि ७८४ [॥] " —एपिग्राफिया इन्डिका (वो. ४, पृ. ३१०)

આ ભોજદેવ, તે મહારાજા નાગાવલોક(આમ)ના પૌત્ર હતા. જે નાગાવલોકનો સ્વર્ગ-વાસ, પ્રભાવકચરિત્ર(બપ્પભટ્ટિસૂરિ-પ્રબંધ)માં ઉદ્ધૃત કરેલા ઉલ્લેખ પ્રમાણે વિ સં. ૮૯૦ માં થયો હતો; બપ્પભટ્ટિસૂરિદ્વારા જૈનધર્મમાં પ્રતિબોધિત જે મહારાજાના સ્વર્ગવાસનો સમય સૂચવતાં કવિએ દુઃખોદ્ગારો દર્શાવ્યા છે—

" मा भूत् संवत्सरोऽसौ वसु-शतनवतेर्मा च ऋक्षेषु चित्रा
धिग् मासं तं नभस्यं क्षयमपि स खलः शुक्लपक्षोऽपि यातु ।
सङ्क्रान्तिर्या च सिंहे विशतु हुतभुजं पञ्चमी या तु शुक्रे
गङ्गातोयाग्निमध्ये त्रिदिवमुपगतो यत्र नागावलोकः ॥ "

—પ્રભાવકચરિત્રમાં બપ્પભટ્ટિ(સં. ૮૦૦-૮૯૫)પ્રબંધમાં ઉદ્ધૃત શ્લો. ૭૨૫

આ મહારાજા ભોજદેવે વિ. સં. ૮૯૫માં બપ્પભટ્ટિસૂરિ સ્વર્ગવાસી થયા ત્યારે ઘણો શોક દર્શાવ્યો હતો—અને ગુરુના દેહના અગ્નિ-સંસ્કારમાં પોતાનું ઉત્તરીય નાખી આંતરિક લાગણી દર્શાવી હતી.—પ્રભાચંદ્રસૂરિના વિ. સં. ૧૩૩૪ના પ્રભાવકચરિત્ર વગેરેમાં એ સંબંધમાં ઉલ્લેખો છે.

[૨]

બીજું વિવરણ—આ ગ્રન્થનું બીજું સવિસ્તર વિવરણ ૧૪૪૭૧ શ્લોકપ્રમાણનું વિજયસિંહસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૯૧માં સિદ્ધરાજના રાજ્યકાલમાં રચ્યું હતું, જેઓ સુપ્રસિદ્ધ મલધારી હેમચંદ્રાચાર્યના પ્રથમ પટ્ટધર હતા. આ વિવરણકારની પ્રાંત પ્રશસ્તિ અમ્હે પાટણ જૈનભંડાર-ગ્રંથ-સૂચી (ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬ પૃ. ૩૧૧ થી ૩૧૩)માં દર્શાવી છે, જેની ૪૩૩ તાડપત્રવાળી પોથી પાટણમાં છે.

[૩]

ત્રીજી વ્યાખ્યા--આ ગ્રંથની ત્રીજી વ્યાખ્યા-વિવૃતિ (૬૮૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ) મુનિદેવસૂરિએ વિક્રમની ૧૪મી સદીના પ્રારંભમાં રચી હતી, જેનો ઉલ્લેખ અમ્હે પાટણ-જૈન-ભંડાર-ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬ ભા. ૧, પૃ. ૧૦૯-૧૧૦)માં દર્શાવ્યો છે. તે વિવૃતિકારે કૃષ્ણઋષિને સુગૃહીતનામવાળા, ભવિક લોકોના શોકને હરનારા જણાવ્યા છે અને તેમનો તપરૂપી કલ્પવૃક્ષ, લબ્ધિરૂપ અવિરલ ફલોવડે ફળ્યો હતો-તેમ જણાવ્યું છે. તથા તેમના શિષ્ય જયસિંહસૂરિનું સ્મરણ કર્યું છે, કે જેમનાં શાસ્ત્રરૂપી વૃક્ષનાં અર્થ-પુષ્પોનો સંગ્રહ કરીને પોતે એ વૃત્તિ રચી હતી. વૃત્તિકારે પોતાને શાંતિનાથ-ચરિત્ર રચનાર તરીકે ત્યાં સૂચવેલ છે.[1]

કૃષ્ણમુનિ સંબંધમાં બીજા ઉલ્લેખો.

વિ. સં. ૧૪૨૨માં ૬૩૭૦ શ્લોકપ્રમાણ કુમારપાલચરિત મહાકાવ્ય રચનાર જયસિંહસૂરિએ પોતાના પૂર્વજ તરીકે આ કૃષ્ણમુનિનો પરિચય આપ્યો છે કે—

" આર્ય સુહસ્તીના મુખ્ય શિષ્ય શ્રીગુપ્તસૂરિથી ચારણલબ્ધિના કારણથી ચારણ-ગણ પ્રખ્યાત થયો, તેની ચોથી શાખા વજ્રનાગરીમાં, વિટપ નામના બીજા કુલમાં અનલ્પ લબ્ધિઓના વાસસ્થાનરૂપ દેવ-સમૂહથી વન્દન કરાતા, પ્રખ્યાત તપસ્વી, કૃપા-સાગર કૃષ્ણ નામના મુનિ થયા. જેમણે મિત્ર-વ્યય(મરણ)-દુઃખથી વ્રત સ્વીકાર્યું હતું, જેમણે દુઃખે ગ્રહણ કરી શકાય એવા અભિગ્રહો ધારણ કર્યા હતા, જેમણે સર્પોના ઝેરથી આકુલ પ્રાણીઓને પગના પાણીથી ઉજ્જીવિત કર્યા હતા, જેમણે પ્રતિવર્ષ ૩૪ પારણાં કર્યાં હતાં; રાજાઓને પ્રતિબોધ કરનારા, શમરૂપી ધનવાળા તે કૃષ્ણ ઋષિ હર્ષ માટે :થાઓ. તે

૧ આ મુનિદેવસૂરિ, વાદી દેવસૂરિની પરંપરામાં થયેલા મદનચંદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા. દેવચંદ્રસૂરિ (હેમચંદ્રાચાર્યના ગુરુ)ના પ્રાકૃત (વિ. સં ૧૧૬૦ ના ૧૨૦૦૧ શ્લોકપ્રમાણ) શાંતિનાથચરિત્રને વિ. સં. ૧૩૨૨ માં તેમણે સંક્ષિપ્ત કરી બીજું સંસ્કૃત રચ્યું હતું, જે અદ્‌ભુત ચરિત્ર જોઈને સં. ૧૪૧૦ માં મુનિભદ્રસૂરિએ ત્રીજું શાંતિનાથ-ચરિત્ર રચ્યું હતું. ઉપર્યુક્ત મુનિદેવસૂરિને પીટર્સન રિપોર્ટ ૧, ૪ માં ભૂલથી 'મુનિ'ને વિશેષણ સમજવાથી દેવસૂરિ સૂચવતાં તેના આધારે બીજા સાક્ષર લેખકોએ તેવી ભૂલ ચાલુ રાખી હતી. ખરી રીતે આનું નામ મુનિદેવસૂરિ સમજવું જોઈએ. પોતાના અને સમકાલીન અન્ય અનેક સૂરિ-કવિઓના કાવ્ય-ગ્રંથોના સંશોધક સમરાદિત્ય-સંક્ષેપ રચનાર પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ રચેલી પ્રવ્રજ્યા-વિધાનવૃત્તિને આ મુનિદેવસૂરિએ પ્રથમ આદર્શમાં દર્શાવી હતી-આ સંબંધમાં અમ્હે જેસલમેરના. ગ્રંથસૂચી(અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-ગ્રંથકૃત્પરિચય પૃ. ૫૨-૫૩) માં સૂચવ્યું છે. એથી આ મુનિદેવીય ધર્મોપદેશમાલા-વૃત્તિ, વિક્રમની ૧૪ મી સદીના પ્રારંભમાં તેમણે રચેલી હોવી જોઈએ. બૃહટ્ટિપનિકામાં તે સંબંધમાં ૧૧૯૦ વર્ષનો થયેલો ઉલ્લેખ વાસ્તવિક જણાતો નથી.

મુનિરાજે પહેલાં શ્રીમત્ નાગપુરમાં પોતાના વચનથી નારાયણ શેઠ દ્વારા ઉત્તમ ચૈત્ય (જિન-મંદિર) કરાવીને તેમાં વીરથી ૭૧૯ (અમ્હારા ધારવા પ્રમાણે વિક્રમસંવત્ ૬૧૭ જોઈએ) વર્ષમાં શુ. પંચમીએ અંતિમ જિન(મહાવીર તીર્થંકર)ની પ્રતિષ્ઠા કરી વંશ (ખભા) વગેરે ૭૨ ગોષ્ઠિકો (જિનમંદિરની સાર સંભાળ કરનારા વહીવટદાર-ટ્રસ્ટીઓ) સ્થાપ્યા હતા. "[1]

કૃષ્ણર્ષિગચ્છ-આ કૃષ્ણમુનિ(ઋષિ)ના નામથી કૃષ્ણર્ષિ-ગચ્છ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો હતો.

કુમારપાલચરિત્રકાર જયસિંહસૂરિ પોતાની ગુરુ-પરંપરા સૂચવતાં જણાવે છે કે-તેમાં થયેલા આચાર્યો વગેરેના ઉલ્લેખો અહીં દર્શાવવામાં આવે છે. ૧૪ મી, ૧૫ મી સદીમાં તે કૃષ્ણમુનિની પરંપરામાં આશ્ચર્યકારી મનોહર-ચરિત્રવાળા સૂરિઓ થઇ ગયા પછી જયસિંહસૂરિ નિર્ગ્રંથચૂડામણિ ઉત્પન્ન થયા, જેમણે વિ. સં. ૧૩૦૧માં મરુદેશ(મારવાડ)માં સૂર્યના તાપથી પીડાતા સંઘને મંત્રથી આકર્ષેલા પાણીના સમૂહ દ્વારા જીવાડ્યો હતો. તેમના પટ્ટ પર પ્રસન્નચંદ્રસૂરિ[2] પ્રભાવક-શિરોમણિ થયા; જેમના પટ્ટ પર નિસ્પૃહ-શિરોમણિ મહાત્મા મહેન્દ્રસૂરિ થયા; જેઓ મહમ્મદસાહિથી પ્રશંસિત થયા હતા. ['જિનપ્રભસૂરિ અને સુલતાન મહમ્મદ' નામના પુસ્તકમાં અમ્હે એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે-લે.] કુમારપાલ-ચરિત્રકાર જયસિંહસૂરિ, એ મહેન્દ્રસૂરિના પટ્ટધર હતા. ગુરુ-ભક્તિથી કુમારપાલચરિત્રના પ્રથમ આદર્શને લખનાર મુનિ નયચંદ્ર એ હમ્મીર-મહાકાવ્ય અને રંભામંજરી-નાટિકાના કર્તા જણાય છે.

ધર્કટ ઊકેશવંશમાં થયેલા મૂલૂ નામના સુશ્રાવકે પોતાની માતાના શ્રેય માટે ગ્રહણ કરેલું મહાવીર-ચરિત્ર (હેમચંદ્રાચાર્યનું ત્રિષષ્ટિ શ.પુ. ચ. પર્વ ૧૦), પોતાના ગુરુ-કૃષ્ણર્ષિ-શિષ્ય નન્નસૂરિ દ્વારા વિ. સં. ૧૩૬૮માં કોલાપુરીમાં સભા-વ્યાખ્યાનમાં વંચાવ્યું હતું-એમ

---

૧ " तत्रासीदपसीमलब्धिधमतिर्वन्दारुवृन्दारक-
व्रातव्याततपाः कृपाजलनिधिः श्रीकृष्णनामा मुनिः ॥
यो मित्रव्ययदुःखतो व्रतमधाद् योऽभिग्रहान् दुर्ग्रहान्,
दध्रे व्यालविषाकुलान् पद-जलैरुज्जीवयामास यः ।
प्रत्यब्दं चतुरुत्तरां व्यरचयद् यः पारणात्रिंशत
स क्ष्मापालविबोधनः शमधनः कृष्णर्षिरास्तां मुदे ॥
श्रीमन्नागपुरे पुरा निजगिरा नारायणश्रेष्ठितो
निर्माप्योत्तमचैत्यमन्तिमजिनं तत्र प्रतिष्ठाय च ।
श्रीवीरान्नव-चन्द्र-सप्त (९१७) शरदि श्वेतेषुतिथ्यां शुचौ
स्तंभाद्यान् समतिष्ठपत् स मुनिराड् द्वासप्ततिं गौष्ठिकान् ॥ "
—કુમારપાલચરિત મહાકાવ્ય-પ્રશસ્તિ (શ્લો. ૨ થી ૪)

૨ વિ. સ. ૧૬૭૯ માં ઉએસ(ઓસવાળ) જ્ઞાતિના સંઘપતિ આસાના પુત્ર...લૂંકે પિતાના શ્રેય માટે કરાવેલ પાર્શ્વનાથ બિંબની પ્રતિષ્ઠા કૃષ્ણર્ષિ-ગચ્છના આ પ્રસન્નચંદ્રસૂરિએ કરી જણાય છે, જે પ્રતિમા મિર્જાપુરના પંચાયતી-મંદિરમાં છે. તેનો ઉલ્લેખ સ્વ. બાબુ પૂ. નાહરના જૈનલેખસંગ્રહ (ખ. ૧ લે. ૪૨૬)માં પ્રકાશિત થયેલ છે.

એ જ પુસ્તકની પાટણ–જૈનસંઘ-ભંડારમાંની તાડપત્ર-પોથીના પ્રાન્ત પ્રશસ્તિવાળા ઉલ્લેખથી જણાય છે. (વિશેષ માટે જુઓ પાટણજૈનભંડાર-ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬ વો. ૧, પૃ. ૩૨૭–૩૨૮)

એ પ્રસિદ્ધ કૃષ્ણ-ગચ્છમાં થયેલા શ્રમણ-સ્વામી પ્રભાનંદસૂરિએ હરિભદ્રસૂરિની ક્ષેત્ર-સંગ્રહણીની વૃત્તિ વિ. સં. ૧૩૯૦માં ભાદ્રપદ વદિ ચોથે રચી હતી. (જુઓ પીટર્સન રીપોર્ટ ૩, પૃ. ૨૭૬–૨૭૭)

એ કૃષ્ણર્ષિગચ્છમાં થયેલા સુવિહિત-શિરોમણિ પદ્મચંદ્ર ઉપાધ્યાયના અન્વયમાં થયેલા ભટ્ટારક પૃથ્વીચંદ્રસૂરિના પટ્ટને શોભાવનાર એ પ્રભાનંદસૂરિનો સદુપદેશ સાંભળી પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ સુચિંતિગોત્રથી પવિત્ર વંશ-કુલમાં થયેલા સોમસિંહના પુત્રોએ સં. ૧૩૯૧માં પોતાની માતા સોમશ્રીના શ્રેય માટે ત્રિષષ્ટિ શ. પુ. ચરિત (૮મું પર્વ) તાડપત્ર-પુસ્તક ગ્રહણ કર્યું હતું; તે સદા વંચાતું-સંભળાતું રહે–તેવી ઇચ્છા તેના અંતમાં દર્શાવી છે.–ત્રિષષ્ટિ શ. પુ. ચરિત (૮મા પર્વની શાંતિનાથ-જ્ઞાનભંડાર-ખંભાતની તાડપત્રીય પ્રતિના અંતમાં ઉલ્લેખ છે.)

પૃથ્વીને હર્ષ આપનાર, વિકસ્વર થયેલાં નવાં જાઇનાં ફૂલોના ગુચ્છા જેવો સ્વચ્છ મૂર્તિવાળો, વિવિધ બુધ-જન-સમૂહરૂપી ભમરો વડે ગવાયેલી કીર્તિવાળો, ચતુર જનોનાં મસ્તકો પર નિરંતર વાસ કરનાર કૃષ્ણ [ઋષિ]-ગચ્છ જયવંત વર્તે છે. આશ્ચર્યકારી ચરિત-વાળા સૂરિમંડલથી શોભતા તે ગચ્છમાં અનુક્રમે પ્રાજ્ઞ-શિરોમણિ જયસિંહસૂરિ સુગુરુ થયા; જેમણે ષડ્ભાષાના કવીન્દ્ર અને પ્રામાણિકોમાં અગ્રેસર એવા સારંગ નામના વિદ્વાનને વાદ-વિદ્યાની વિધિમાં જલદી વિરંગ બનાવ્યો હતો. ન્યાયસારની ટીકા, નવું વ્યાકરણ અને કુમારપાલરાજાનું કાવ્ય કરીને ત્રૈવિદ્યવેદીઓમાં જે ચક્રવર્તી તરીકે પ્રખ્યાત થયા હતા. તેમના ગણના નાયક પ્રસન્નચંદ્ર પ્રભુ જયવંત વર્તે છે. જેઓ નમતા જનની રક્ષા કરનારા છે, જેમની પ્રભા વાદીને ભેદનારી છે, જેમના ચરણ-કમળમાં મોટા રાજાઓનાં મસ્તકો પણ સદા નમતા ભમરો જેવું આચરણ કરે છે. તેમના પટ્ટરૂપી કમળને પ્રફુલ્લ કરવામાં સૂર્ય જેવા, સર્વ શાસ્ત્રોના અદ્વિતીય જ્ઞાતા, કવિ-કુલરૂપી સાગરને ઉલ્લસિત કરવામાં ચંદ્ર જેવા નયચંદ્રસૂરિ-ચંદ્ર જયવંત વર્તે છે; પોતાના ચરિતને વિસ્તારવા તે જ રાજા હમ્મીર વડે સ્વપ્નમાં અત્યંત પ્રેરાયેલા તે કવિએ રાજ-સમૂહના હર્ષ માટે **વીરાંકથી** રમણીય આ સુંદર કાવ્ય રચ્યું છે.

કવિ-ગુરુ જયસિંહસૂરિનો પૌત્ર(પ્રશિષ્ય) હોવા છતાં પણ આ નયચંદ્રસૂરિ, કાવ્યોમાં નવીન અર્થ-સમૂહ, ઘટના, પદ-પંક્તિ, યુક્તિ-વિન્યાસ, રીતિ, રસ, ભાવ, રચનાના યત્નો વડે વિશેષ પ્રકારે પુત્ર જેવું આચરણ કરે છે.

જયસિંહસૂરિના શિષ્ય મહાકવિ નયચંદ્રસૂરિએ રચેલા ૧૪ સર્ગોવાળાએ વીરાંક હમ્મીર-મહાકાવ્યને વિ. સં. ૧૫૪૨માં પેરોજપુરમાં પોતાના પઠન માટે લખનાર નયહંસ પણ એ કૃષ્ણર્ષિ-ગચ્છના જયસિંહસૂરિના શિષ્ય હતા.

સંસ્કૃત કવિત્વરૂપી કમલ-વનને વિકસાવવામાં સૂર્ય જેવા અને પ્રાકૃત કવિતારૂપી માલતીના મધુકર મહાકવિ નયચંદ્રે કવિ રાજશેખરની રચેલી કર્પૂરમંજરી જેવી રંભામંજરી

નાટિકા રચી છે, તેમાં સૂત્રધારના મુખથી ઉચ્ચરાયેલ કવિ-પરિચય મળે છે કે-તે નયચંદ્ર કવિ ષડ્ભાષામાં કવિત્વ કરવામાં કુશલ હતા, તેમણે શારદા દેવતાના પ્રૌઢ વર-પ્રસાદથી રાજાઓને પણ રંજિત કર્યા હતા. પૂર્વ કવિઓના માર્ગને અનુસરનાર એ સમસ્ત વિદ્યાઓના નિધિ જેવા હતા. કવિ હર્ષ અને અમરચંદ્ર સાથે એની તુલના કરવામાં આવી છે. (વિશેષ માટે જુઓ રંભામંજરી નાટિકા)

વિ. સં. ૧૪૯૯ વર્ષે કા. શુ. ૯ શનિવારે સરસ્વતીપત્તન (પાટણ)માં કૃષ્ણર્ષીય ગચ્છના વા. જયવલ્લભના શિષ્ય પૂજ્ય દેવસુંદરે લખાવેલો વર્ધમાનવિદ્યા-કલ્પ જેસલમેર-(મારવાડ)માં ડુંગરજી યતિજીના સંગ્રહમાં છે (વિશેષ માટે જુઓ જેસલમેરભાં. ગ્રંથસૂચી પૃ. ૫૮ ગા. ઓ. સિ. નં. ૨૧)

વિ. સં. ૧૫૧૭માં ઉપકેશજ્ઞાતીય(ઓસવાળ) કાકરીયા-ગોત્રવાળા સં. સોઢલે કરાવેલ ચંદ્રપ્રભસ્વામીના બિંબને કૃષ્ણર્ષિ-ગચ્છમાં થયેલા નયચંદ્રસૂરિના પટ્ટ પર થયેલા જયસિંહ-સૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કર્યું હતું.

શ્રી શીલાંકસૂરિ તે કોણ?

લેખક–શ્રીયુત પ્રો. **હીરાલાલ રસિકલાલ કાપડીયા** એમ. એ.

જૈન દૃષ્ટિ અનુસાર આ અવસર્પિણી કાળમાં ચોવીસ તીર્થંકરો થઈ ગયા છે. એ પૈકી પહેલા, સોળમા, બાવીસમા, ત્રેવીસમા અને ચોવીસમા એ પાંચે તીર્થંકરોનાં નામ જૈન સમાજમાં અને કેવળ ત્રેવીસમા તીર્થંકરનું **પાર્શ્વનાથ** નામ અજૈન સમાજમાં સુપ્રસિદ્ધ છે, જ્યારે બાકીનાનાં નામ એટલાં સુપ્રસિદ્ધ નથી. આવી હકીકત જે જૈન મુનિવરો ગ્રંથકારો–લેખકો થઈ ગયા છે તેમના સંબંધમાં પણ જોવાય છે. દાખલા તરીકે **શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર, શ્રી મલ્લવાદી, યાકિની**મહત્તરાધર્મસૂનુ શ્રી **હરિભદ્ર**સૂરિ, કલિકાસર્વજ્ઞ શ્રી **હેમચન્દ્ર**સૂરિ અને ન્યાયવિશારદ શ્રી **યશોવિજય**ગણિ એ પાંચ મુનિવરોનાં નામથી જૈન જગત્ સુપરિચિત છે, જ્યારે અન્ય જૈન લેખકોને સામાન્ય જનતા ભાગ્યે જ ઓળખે છે. આથી તો શ્રી **શીલાંક**સૂરિનું નામ સાંભળતાં ' એ શ્રી શીલાંકસૂરિ તે કોણ ' એવો પ્રશ્ન સહજ પૂછાય છે. આનો ઉત્તર આપવો એ આ લેખકનું પ્રયોજન છે એટલે હવે હું એ દિશામાં પ્રયાણ કરું છું.

શ્રમણ ભગવાન્ શ્રી **મહાવીરસ્વામી**ના ૧૧ ગણધરોમાંના પાંચમા ગણધર શ્રી **સુધર્મસ્વામી**એ રચેલાં ૧૨ અંગો (દ્વાદશાંગી) માંથી આજે આપણને **દિટ્ઠિવાય** સિવાયનાં ૧૧ અંગો અમુક અંશે ઉપલબ્ધ થાય છે. એ અગ્યાર અંગોમાં **આયાર** એ પહેલું અંગ અને **સૂયગડ** એ બીજું અંગ ગણાય છે. આ બંને અંગો ઉપર સંસ્કૃતમાં ટીકા રચવાનું માન શ્રી **શીલાંક**સૂરિને મળે છે.

નવાઈની વાત છે કે **આયાર** ઉપર કયારે ટીકા રચાઈ એ સંબંધમાં જુદી જુદી હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં ભિન્ન ભિન્ન ઉલ્લેખ જોવાય છે. રચનાસમય તરીકે **શક**સંવત્ ૭૭૨, **શક**સંવત્ ૭૮૪, **શક**સંવત્ ૭૯૮ અને **ગુપ્ત** સંવત્ ૭૭૨ નો નિર્દેશ છે. આ પૈકી **શક**સંવત્ ૭૯૮ એટલે કે **વિક્રમ**સંવત્ ૯૩૩ મને વધારે વિશ્વસનીય જણાય છે. **ગુપ્ત**સંવત્થી શું સમજવું એ સંબંધમાં મતભેદ જોવાય છે એટલે એનો વિચાર હું અત્ર કરતો નથી.

સૂયગડની ટીકાના રચનાસમય પરત્વે કોઈ ઉલ્લેખ જોવાતો નથી, પણ એ તેમ જ **આયાર**ની ટીકા રચવામાં શ્રી **વાહરિગણિ**એ શ્રી **શીલાંક**સૂરિને–શ્રી **શીલા**ચાર્યને સહાયતા કર્યાનો ઉલ્લેખ તે તે ટીકામાં મળે છે. આ **વાહરિગણિ** તે કોણ તે વિષે આપણે હજી સુધી તો અંધારામાં છીએ એટલે આ ઉલ્લેખ આ દિશામાં કશો વિશેષ પ્રકાશ પાડતો નથી.

પ્રભાવકચરિત્રમાં જે **અભયદેવસૂરિપ્રબન્ધ** છે તેમાં એમ કહ્યું છે કે શ્રી **શીલાંક**સૂરિએ પહેલાં ૧૧ અંગો ઉપર ટીકા રચી હતી, પણ પહેલાં બે અંગો સિવાયનાં નવ અંગો ઉપરની ટીકા વિચ્છિન્ન જવાથી શ્રી **અભયદેવ**સૂરિએ ત્રીજાથી અગ્યારમા સુધીનાં અંગો ઉપર ટીકા રચી. આ ઉલ્લેખ ભ્રાન્ત છે, કેમકે **ઠાણ**ની ટીકામાં શ્રી **અભયદેવ**સૂરિ પોતે જ કહે છે કે એના ઉપર કોઈએ ટીકા રચી નથી. વળી શ્રી **જિનવલ્લભ**સૂરિ પણ **અષ્ટસપ્તતિકા**માં એ જ વાત કહે છે. વિશેષમાં આગમોદ્ધારક જૈનાચાર્ય શ્રી **આનંદસાગર**સૂરિ પણ આ હકીકત સ્વીકારે છે, કેમકે આ વાત **વિસેસાવસ્સયભાસ**ની શ્રી

કોટ્યાચાર્યની વૃત્તિ સહિતની આવૃત્તિની એમની પ્રસ્તાવના ઉપરથી જોઈ શકાય છે. શ્રી **અભયદેવસૂરિ**એ **વિવાહપણ્ણત્તિ**ની ટીકાના ૬૫૯ બ પત્રમાં એ પાંચમા અંગની ચુણ્ણિ તેમજ ટીકાનો નિર્દેશ કર્યો છે. એ ટીકાના કર્તા કદાચ શ્રી **શીલાંકસૂરિ** હોય અને એ ટીકાનો **પ્રભાવકચરિત્ર**કારના સમય પૂર્વે ઉચ્છેદ ગયો હોવાથી ઉપર્યુક્ત દંતકથા પ્રચલિત બની હોય. આવી પરિસ્થિતિમાં બહુમાં બહુ પહેલા, બીજા અને પાંચમા અંગની ટીકા શ્રી શીલાંકસૂરિએ રચ્યાનુ અનુમાન થઈ શકે.

આયારની ટીકામાં ત્રીજા પદ્યમાં શ્રી **શીલાંકસૂરિ**એ સૂચવ્યું છે કે **શસ્ત્રપરિજ્ઞા** (જે **આયાર**નું પહેલું અધ્યયન છે તે) ના ઉપર **ગંધહસ્તી**એ ટીકા રચી છે, પણ તે ગહન હોવાથી એનો સાર હું રજુ કરું છું. આ **ગંધહસ્તી** તે શ્રી **ભાસ્વામી**ના શિષ્ય અને **તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર**ની ભાષ્યાનુસારિણી ટીકાના રચનારા શ્રી **સિદ્ધસેનગણિ** હોવા સંભવ છે. જો એમ હોય તો શ્રી **શીલાંકસૂરિ** આ ગણિની પછી થયેલા ગણી શકાય.

નાગાર્જુને ધર્મસંગ્રહમાં અને શ્રી **સિદ્ધસેનગણિ**એ **તત્ત્વાર્થ**ની ટીકા (ભા ૨, પૃ. ૬૭) માં જે પાંચ આનન્તર્ય પાપોનો વિષય ચર્ચ્યો છે તે શ્રી **શીલાંકસૂરિ**એ **સૂયગડ**ની ટીકાના ૨૧૫ મા પત્રમાં આલેખ્યો છે. આ હકીકત પણ ઉપર્યુક્ત અનુમાન કરતાં વિચારાય તો ખોટું નહિ.

પાઇય (સં. પ્રાકૃત) ભાષામાં [1]**ચઉપન્નમહાપુરિસચરિય** નામનો ગ્રન્થ **વિક્રમ સંવત્ ૯૨૫** માં રચાયેલો છે. એના કર્તા તરીકે શ્રી **શીલાંકસૂરિ**નું નામ સૂચવાય છે. જો આ કથન વાસ્તવિક હોય તો આ ગ્રન્થ ઉપરથી એ જાણી શકાય છે કે શ્રી **શીલાંકસૂરિ**નું ખરું નામ **વિમલમતિ** છે.

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી **હેમચન્દ્રસૂરિ**એ **રયણાવલી**ની જે ટીકા રચી છે તેમાં ત્રણ સ્થળે **શીલાંક**નો ઉલ્લેખ છે. એ **શીલાંક** તે પ્રસ્તુત **શીલાંકસૂરિ** છે કે કેમ તે જાણવું બાકી રહે છે.

શ્રી **શીલાંકસૂરિ**એ **જીવસમાસ**ની વૃત્તિ રચી છે અને તે ઉપલબ્ધ છે એમ **જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ** (પૃ. ૧૮૬) માં ઉલ્લેખ છે તો શું આ હકીકત સાચી છે અને આ શ્રી **શીલાંકસૂરિ** તે આ લેખમાં નિર્દેશાયેલ સૂરિ છે?

આયારની ટીકાના ૩૧૭ અ પત્ર ઉપરથી જણાય છે કે શ્રી **શીલાંકસૂરિ**નું બીજું નામ **તત્ત્વાદિત્ય** હતું. દાક્ષિણ્યચિહ્ન શ્રી **ઉદ્દ્યોતનસૂરિ**એ જે **કુવલયમાલા** લગભગ **શકસંવત્ ૭૦૦** માં રચી છે તેની પ્રશસ્તિમાં **તત્તાયરિય**નો ઉલ્લેખ છે. આથી શ્રી **જિનવિજયે** એવી કલ્પના કરી છે કે **તત્ત્વાદિત્ય** તે આ **તત્તાયરિય** એટલે કે **તત્ત્વાચાર્ય** હોય. વળી એ જ પ્રશસ્તિમાં **સીલંગવિઉલસાલો** એવો જે પ્રયોગ છે તેને શ્લેષાત્મક વિશેષણ ગણી તેઓ એ દ્વારા શ્રી **શીલાંકસૂરિ**નો નિર્દેશ કરાયો છે એમ માને છે. પરંતુ આ. શ્રી **આનંદસાગરસૂરિ**એ આ મંતવ્યની વિરુદ્ધ પોતાનો અભિપ્રાય **વિસેસાવસ્સય**ની પ્રસ્તાવનામાં ઉચ્ચાર્યો છે. એની સવિસ્તર ચર્ચા કરવાનું અત્ર બની શકે તેમ નથી.

શ્રી **શીલાંકસૂરિ** તે **વિક્રમસંવત્ ૮૦૨** માં '**અણહિલપુર** પાટણ'ની સ્થાપના કરનારા **વનરાજ ચાવડા**ના ગુરુ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ **શીલગુણસૂરિ** છે એમ કેટલાક માને છે.

---

૧ આના આધારે શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિએ ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર રચ્યાનું મનાય છે એ વાત ગમે તેમ હો, પણ આ ગ્રન્થ સત્વર પ્રસિદ્ધ થવો ઘટે, કેમકે પાઇયના અભ્યાસીઓ વધ્યા છે અને વિદ્યાપીઠ આવા પ્રાચીન ગ્રન્થોને પાઠયપુસ્તક તરીકે સ્થાન આપવા ઉત્સુક છે.

આ માન્યતા શ્રી મુનિરત્નકૃત અમમચરિત્રને આભારી હોય એમ લાગે છે. પણ આ મંતવ્ય વાસ્તવિક હોવા વિષે શંકા રહે છે, કેમકે આચારની ટીકા વગેરેનો રચના-સમય વિચારતાં શ્રી શીલાંકસૂરિ વિક્રમસંવત્ ૯૦૭-૯૩૩ ની આસપાસમાં થયેલા ગણાય અને આ તો લગભગ સો વર્ષ પૂર્વેનો સમય છે.

શ્રી શીલાંકસૂરિને કેટલાક કોટ્યાચાર્ય ગણે છે એટલું જ નહિ પણ વીરસંવત્ ૧૧૧૫ એટલે કે વિક્રમસંવત્ ૬૪૫ની આસપાસ થયેલા શ્રી જિનભદ્રગણિના શિષ્ય માને છે. આ સંબંધમાં વિશેષ વિચાર કરાય તે પૂર્વે એ નોંધી લઇએ કે કોટ્યાચાર્ય એ શ્રી જિનભદ્રગણિના શિષ્ય નહિ, પરંતુ એના પ્રશિષ્ય-સંતાનીય કદાચ હોય એમ એ કોટ્યાચાર્યે રચેલી વિસેસાવસ્સયભાસની ટીકા જોતાં જણાય છે, કેમકે ત્યાં પાઠભેદનો ઉલ્લેખ છે. આ કોટ્યાચાર્ય તે શ્રી શીલાંકસૂરિ નથી. પરંતુ શ્રી હરિભદ્રસૂરિના પૂર્વગામી છે એમ આ. શ્રી આનંદસાગરસૂરિનું કહેવું છે. એમની પૂર્વગામિતા સિદ્ધ કરવા માટે તેઓ એમ કહે છે કે શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ અંબા, કૂષ્માંડી વગેરેનો વિદ્યા તરીકે અને વિદ્યારાજ હરિણૈકમિષીનો મંત્ર તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે, જ્યારે કોટ્યાચાર્યે કેવળ કૂષ્માંડીનો વિદ્યા તરીકે અને હરિણૈકમિષીનો મંત્ર તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ પરત્વે વિશેષ ઊહાપોહ કરવો જોઇએ, પણ તે આ લઘુ લેખમાં બને તેમ નથી એટલે અહીં તો આટલો ઇસારો કરીશ અને સાથે સાથે ઉમેરીશ કે જેસલમેરની હસ્તલિખિત પ્રતિઓના સૂચીપત્ર[1] (પૃ. ૧૯૭) માં આ મુજબ નિર્દેશ છેઃ—" **जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणप्रारब्धा समर्थिता श्रीकोट्याचार्यवादि-(हरि) गणिमहत्तरेण** " સદ્ગત સી. ડી. દલાલે **वादि**ને બદલે **वादहरि**ની કલ્પના કરી છે, પણ તે આધાર જણાતી નથી, કેમકે પાટણના જૈન ભંડારોને લગતા સૂચીપત્રમાં **वादि**નો જ ઉલ્લેખ છે. અત્ર એ પ્રશ્ન પૂછવાનું મન થાય છે કે 'સમર્થિત'થી શું સમજવું ? પ્રો. વેલનકરે આ સંબંધમાં જે એમ સૂચવ્યું છે કે કોટ્યાચાર્યે શ્રી જિનભદ્રગણિને મદદ કરી હતી તે શું વાસ્તવિક છે ?

શ્રી શીલાંકસૂરિએ સૂયગડની ટીકાના ૨૧૮ અ પત્રમાં જે નિમિત્તશાસ્ત્રનો નિર્દેશ કર્યો છે તેથી શું સમજવું એ પણ એક પ્રશ્ન છે. શું તેઓ નિમિત્તપાહુડને ઉદ્દેશીને આ કથન કરે છે ?

આ પ્રમાણે શ્રી શીલાંકસૂરિ વિષે સમય અને સાધન અનુસાર [2]આટલો ઊહાપોહ કરી હવે હું વિરમું તે પૂર્વે એટલી સૂચના કરીશ કે એમણે જે પહેલાં બે અંગો ઉપર ટીકા રચી છે તેમાં આવતાં અવતરણો એકત્રિત કરાવાં જોઇએ અને તેનાં મૂલ નક્કી કરાવાં જોઇએ. સાથે સાથે ચઉપ્પન્નમહાપુરિસચરિય સમીક્ષાત્મક પદ્ધતિપૂર્વક પ્રકાશિત થવું ઘટે. જો તેમ થશે તો શીલાંકસૂરિ તે કોણ એનો અંતિમ ઉત્તર આપી શકાશે.

---

૧ આમાં સૂચવાયું છે કે શ્રી જિનભદ્રગણિએ વિસેસાવસ્સયભાસ ઉપર પોતે જે ટીકા રચી છે તેની હસ્તલિખિત પ્રતિ ઉપલબ્ધ છે. જો એમ હોય તો એ સત્વર પ્રકાશિત થવી ઘટે.

૨ શ્રી શીલાંકસૂરિ અંગે "A History of the Canonical Literature of the Jainas "માં આ.માંની ઘણી બાબતો ક્રૂડી છપાયેલી મેં આલેખી છે. વિશેષમાં ત્યાં આચારના એક નવ લખેલા અધ્યયનની પણ ચર્ચા કરી છે, એટલે અત્રેઆમાં એ વિષય જાણવા ઇચ્છનારે આ અત્રેનું પુસ્તક જોવું.

વીરનિ. સં ૧૦૦૦ થી વીરનિ. સં. ૧૭૦૦ સુધીનાં સાતસો વર્ષની

ગુરુપરંપરા

[પટ્ટપરંપરાના આચાર્યો તથા બીજા મુખ્ય આચાર્યોનો પરિચય]

લેખક-પૂ. મુનિમહારાજ શ્રી ન્યાયવિજયજી અમદાવાદ.

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશના ગયા-બીજા વિશેષાંક, શ્રી પર્યુષણાપર્વ વિશેષાંકમાં ભગવાન મહાવીરસ્વામીથી ૨૭મી પાટ સુધીના આચાર્યોની જીવનઝાંખી આપી હતી. તેના અનુસંધાનમાં અહીં ૨૮ મી પાટથી શરૂ કરીને વીરનિ સં. ૧૭૦૦ સુધીના પટ્ટધર આચાર્યો તથા બીજા મુખ્ય મુખ્ય આચાર્યોનો પરિચય આપણે સાધીશું.

મુખ્ય પાટ ઉપર થયેલા ૨૮મા આચાર્યનો પરિચય આપતાં પહેલાં એ સમયમાં થઈ ગયેલ આ ચાર આચાર્ય ભગવંતોનો પરિચય આપવો ઉચિત ધાર્યો છેઃ ૧ શ્રી જીવદેવસૂરિજી, ૨ શ્રી મલ્લવાદીસૂરિજી, ૩ શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ અને ૪ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી.

જીવદેવસૂરિ–આ આચાર્ય મહાપ્રાભાવિક થયા છે. તેમના માટે પ્રભાવકચરિત્રકાર લખે છે કે-"જેમણે આર્હતવાણીરૂપ ધેનુને પ્રાણોલ્લાસ પમાડી ચરણ (ચારિત્ર)નો ઉદય કર્યો એવા શ્રીજીવદેવસૂરિ તમને કલ્યાણદાયક થાઓ!"

આ મહાન્ આચાર્યના પિતાનું નામ ધર્મદેવ, માતાનું નામ શીલવતી, જ્ઞાતિએ વાયડ અને વાયડનિવાસી હતા. તેમનું ગૃહસ્થાશ્રમનું નામ મહીધર હતું અને મહીપાલ નામે તેમને એક નાના ભાઈ હતા. મહીધરે વાયડ ગચ્છના આચાર્ય જિનદત્તસૂરિજી પાસે દીક્ષા લીધી હતી. ભણી ગણીને ગીતાર્થ થતાં જિનદત્તસૂરિએ તેમને આચાર્યપદ આપ્યું અને પોતાની શાખાને અનુસારે રાશિલસૂરિનામ પાડી પોતાના પટ્ટધર બનાવ્યા.

મહીપાલે રાજગૃહ નગરમાં દિગંબરાચાર્ય શ્રી શ્રુતકીર્તિ પાસે દીક્ષા લીધી. તેમનું નામ સુવર્ણકીર્તિ રાખવામાં આવ્યું. ગુરુ પાસેથી અપ્રતિચક્ર વિદ્યાનો આમ્નાય અને પરકાય પ્રવેશની વિદ્યા તેમને પ્રાપ્ત થઈ. જ્યારે તેમની માતાએ સાંભળ્યું કે મહીપાલે દિગંબર દીક્ષા લીધી છે એટલે તેમને મલી વાયડદેશ તરફ પધારવા અને બન્ને ભાઈઓને એક જ જિનમત સ્વીકારવા સમજાવ્યા. સુવર્ણકીર્તિ વાયડદેશમાં આવ્યા. બન્ને ભાઈઓ મલ્યા. માતાએ બન્ને ધર્મની પરીક્ષા કરી. છેવટે નાના ભાઈ સુવર્ણકીર્તિએ દિગંબર મત છોડી શ્વેતાંબર દીક્ષા લીધી. તેમનું નામ **જીવદેવસૂરિ** રાખવામાં આવ્યું. અને એ પટ્ટધર આચાર્ય બન્યા.

એકવાર એક યોગીએ જીવદેવસૂરિના શિષ્યની વાચા (ક્યાંક સૂરિજીની પોતાની વાચા લખેલ છે) બંધ કરી દીધી અને એકવાર તેમના સમુદાયની સાધ્વી પર યોગચૂર્ણ નાખી પરવશ બનાવી દીધો; સૂરિજીએ બન્ને સ્થળે મંત્રબળથી યોગીનો પરાજય કરી તેને યોગ્ય શિક્ષા

કરી હતી તેમના સમયમાં વાયડના શ્રીમહાવીર જિનમંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયો હતો. વાયડમાં લલ્લનામે એક કોટીધ્વજ ધનાઢ્ય શેઠ રહેતો હતો. તે બ્રાહ્મણોનો બહુ ઉપાસક હતો. યજ્ઞાદિ-કરાવતો હતો. તેને પાછળથી સંયોગવશાત્ યજ્ઞાદિ અને બ્રાહ્મણો ઉપરથી શ્રદ્ધા ઊઠી ગઈ જેથી તેણે સૂરિજીને આ વાત કરી. સૂરિજીના ઉપદેશથી તે ધનાઢ્ય શેઠે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો. પછી સૂરિજીના ઉપદેશથી તેણે "પિપ્પલાનક" નગરમાં વિશાલ જિનમંદિર બનાવ્યું. ત્યાંની અધિષ્ઠાયિકા વિઘ્ન નાખતી હતી તેને ઉપદેશ આપી ઠીક કરી મંદિરની પાસે જ તે ભૂવનદેવીની દેરી બનાવી. લલ્લશેઠ જૈન બનવાથી બ્રાહ્મણોનો જૈનધર્મ ઉપર દ્વેષ વધ્યો. પરિણામે એકવાર એક મૃતપ્રાયઃ ગાય મહાવીર મંદિર તરફ વાળી. તે ગાય રાતે મરી ગઈ. સાધુઓએ આ દશ્ય જોઇ ગુરુને–જીવદેવસૂરિજીને જણાવ્યું. સૂરિજીએ પરકાયપ્રવેશિની વિદ્યાથી તે ગાયને ઉઠાડી અને બ્રાહ્મણોના વિશાલ મંદિરમાં બ્રહ્મદેવના ગભારામાં સુવાડી દીધી. મરેલી ગાય તે મંદિરમાં જોઇ પૂજારી અને બ્રાહ્મણો ગભરાયા. તેમને એમ લાગ્યું કે આપણે જૈનોની છેડતી કરી છે તેનું આ પરિણામ છે. તેમણે સૂરિજીને વિનંતિ કરી જણાવ્યું કે આપ આ ગાયને ઉઠાડી લો. સૂરિજીએ તેમના કથન ઉપર લક્ષ્ય ન આપ્યું. બ્રાહ્મણોએ લલ્લશેઠને વિનવ્યા કે હવે પછી અમે જૈનો ઉપર દ્વેષ નહીં રાખીએ અને કદી પણ તેમની છેડતી નહીં કરીએ. આથી લલ્લશેઠે સૂરિજીને વિનવ્યા અને બ્રાહ્મણો સાથે એક સુલેહનામું તૈયાર કર્યું કે જેમાં એ શરત હતી કે આ ગામમાં જૈનો કોઈ પણ ધાર્મિક ઉત્સવ કરે તેમાં કોઇએ કોઈ પણ પ્રકારનું વિઘ્ન ન કરવું, દરેક ધર્મકાર્યમાં તેઓ–જૈન સાધુઓ અગ્રણી રહેશે અને જે નવીન આચાર્ય ગાદીએ બેસે તેને બ્રાહ્મણોએ સુવર્ણ જનોઈ આપી બ્રહ્માજીના મંદિરમાં પાટોત્સવ કરવો. આ સુલેહનામા પછી સૂરિજીએ ત્યાંથી ગાય ઉઠાડી અને ત્યારથી ત્યાં જૈનો અને બ્રાહ્મણો વચ્ચે ભાઈચારા જેવો સંબંધ બંધાયો, જે અદ્યાવધિ–(પ્રભાવકચરિત્રકારના સમય સુધી) અવિચ્છિન્ન ચાલ્યો આવે છે.

અન્તે પોતાનો સ્વર્ગગમનકાલ નજીક જાણી અનશન કરી, ગચ્છવ્યવસ્થા કરી તેઓ સ્વર્ગે સીધાવ્યા. પેલો યોગી તેમના કપાલખંડ લેવા આવ્યો હતો પરંતુ તેની પહેલેથી વ્યવસ્થા થઇ હતી. સૂરિજીની પરંપરામાં અર્થાત્ વાયડગચ્છના શ્રી જિનદત્તસૂરિના શિષ્ય– બાલભારત, કાવ્યકલ્પલતા આદિ ગ્રંથોના નિર્માતા પ્રસિદ્ધ કવિ અમરચંદ્રસૂરિ થયા, જેનો ઉલ્લેખ પ્રભાવકચરિત્રમાં પણ મળે છે.

વાયડગચ્છ અને વાયડજ્ઞાતિ જે સ્થાનના નામથી અદ્યાપિ પ્રસિદ્ધ છે તે વાયડ સ્થાન આજે પણ ડીસાની પાસે છે. આજ તો નાનું ગામડું છે. આ ગચ્છના પટ્ટધર આચાર્યોનાં નામ ઘણે ભાગે જિનદત્તસૂરિ, રાશિલસૂરિ અને જીવદેવસૂરિ જ હતાં. આ ગચ્છની પરંપરા વિક્રમના તેરમા શતક સુધી વિદ્યમાન હતી. મહામંત્રી વસ્તુપાલના સમયમાં એ ગચ્છના જિનદત્તસૂરિ અને તેમના શિષ્ય અમરચંદ્રસૂરિ વિદ્યમાન હતા. એ જ જિનદત્તસૂરિજીએ 'વિવેકવિલાસ' અને 'શકુનશાસ્ત્ર'ની રચના કરી છે.

જીવદેવસૂરિજીના સમયે બ્રાહ્મણોએ જૈનો સાથે જે સહચાર બાંધ્યો તે જ બ્રાહ્મણો કાલાન્તરે સત્તાહીન અને જાગીરરહીત થતાં જૈનોના આશ્રિત થતા ભોજકો થયા.

ભોજક જાતિનું હજી પણ આદરસૂચક-'ઠાકોર' વિશેષણ એ જ સૂચવે છે કે પૂર્વે તે જ્ઞાતિ જમીનદાર-જાગીરદાર હશે. એ લોકોનું એ પ્રદેશમાં ઘણું માન છે. જૈનો ઉપર તેમના લાગા છે. દન્તકથા પ્રમાણે જે એમ કહેવાય છે કે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી અને ખતરગચ્છીય શ્રી જિનદત્તસૂરિજી તેમને જૈનમાં લેવરાવ્યા; અને જૈનોને ઘેર ભોજન કરવાથી ભોજક નામ પાડયું તે વાત યથાર્થ જણાતી નથી, કારણકે નવાંગીવૃત્તિકાર શ્રી અભયદેવસૂરિજીના સમયે તેમનું ભોજક-પૂજક નામ મળે છે. આ ઉપરથી એમ લાગે છે પ્રસિદ્ધ આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી અને જિનદત્તસૂરિજીની પહેલાં જ આ લોકોને વાયડગચ્છના જ કોઇ આચાર્યે જૈન મંદિરોના પૂજક તરીકે કાયમ કર્યા હશે અને તે આચાર્યનું નામ જિનદત્તસૂરિ પણ હોય તો નવાઇ નથી. કારણ કે તે ગચ્છમાં દરેક ત્રીજા આચાર્યનું નામ જિનદત્તસૂરિ જ અપાતું. અર્થાત્ ભોજક જાતિ વાયડગચ્છના આચાર્યના ઉપદેશથી જૈન બનેલ છે. આ આચાર્યના કેટલાય મંત્રના ચમત્કારોથી આકર્ષાઇ અન્ય ગચ્છના આચાર્યના નામે ચમત્કારો ચડેલા છે, પરંતુ એ તો માત્ર કલ્પનાઓ જ છે. (પ્રભાવકચરિત્રની પર્યાલોચના)

મલ્લવાદીસૂરિજી-આ નામના ત્રણ આચાર્યોનો ઉલ્લેખ મળે છે.

૧—સુપ્રસિદ્ધ શિલાદિત્યના ભાણેજ અને દ્વાદશારનયચક્રવાલના રચયિતા થયા છે. તેમણે શિલાદિત્યની સભામાં બૌદ્ધોને હરાવી સૌરાષ્ટ્રમાંથી દૂર કાઢયા અને શ્વેતાંબર જૈનધર્મનો વિજયધ્વજ ફરકાવ્યો. આ સંબંધી પ્રભાવકચરિત્રકાર લખે છે.-

श्रीवीरवत्सरादथ शताष्टके चतुरशीतिसंयुक्ते ॥
जिग्ये स मल्लवादी बौद्धांस्तद्व्यन्तरांश्चापि ॥

'વીર સંવત ૮૮૪ માં મલ્લવાદિએ બૌદ્ધોને તથા બૌદ્ધવ્યન્તરોને જીત્યા." 'ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ'માં પણ બૌદ્ધોને જીત્યાનો તેમજ નયચક્ર ગ્રંથ તેમણે બનાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

દ્વાદશારનયચક્ર બારહજાર શ્લોકપ્રમાણ ન્યાયનો અદ્વિતીય ગ્રંથ છે. આ નયચક્ર ઉપર સિંહ ક્ષમાશ્રમણે વિશાલ ટીકા રચી છે. આખો ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં છે. આ આચાર્યનો શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી પોતાના ગ્રંથોમાં બહુમાન પૂર્વક ઉલ્લેખ કરે છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી તો પોતાના મહાન વ્યાકરણમાં લખે છે કે—

उत्कृष्टेऽनूपेन २ । २ । ३९ ॥

अनुमल्लवादिनः तार्किकाः " (સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન બૃહત્ ટીકા)

૨-બીજા મલ્લવાદી જે વિક્રમની દસમી સદીના અંતમાં થયા, તેમણે લઘુધર્મોત્તરના ન્યાયબિન્દુ ઉપર ટિપ્પણ બનાવ્યું.

૩-ત્રીજા મલ્લવાદી વિક્રમની તેરમી સદીમાં થયા જેમની કવિતાની પ્રશંસા મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે કરી છે.

મલ્લવાદી આચાર્યના નામથી મલ્લવાદી ગચ્છ થયો છે. આ મલ્લવાદી ગચ્છના કોઈ એક આચાર્યે પ્રતિષ્ઠિત કરેલી ધાતુમૂર્તિ દિલ્હીમાં લાલા હજારીમલજી ઝવેરીના ઘરમંદિરમાં છે, જે લગભગ ચૌદમી શતાબ્દિની મૂર્તિ છે.

જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ-આ આચાર્ય મહાપ્રતાપી અને પ્રખર વિદ્વાન થયા છે. તેમનો સમય વીરનિ સં. ૧૧૪૫ વિક્રમ સં. ૬૪૫ લગભગ મનાય છે. તેમનો બીજો વિશેષ પરિચય નથી મળતો, તેમણે રચેલા ગ્રંથો આ છે—

વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય-મૂલ અને ટીકા.

બૃહત્સંગ્રહણી ૪૦૦ થી ૫૦૦ ગાથાપ્રમાણ.

બૃહત્ક્ષેત્રસમાસ.

વિશેષણવતી-૪૦૦ ગાથાનો પ્રકરણગ્રંથ.

જીતકલ્પસૂત્ર-સભાષ્ય જૈન સાધુઓના પ્રાયશ્ચિત્તનો સુંદર ગ્રંથ.

તેઓની સ્તુતિ કરતાં સિદ્ધસેનસૂરિ-જીતકલ્પચૂર્ણિ ઉપર ટીકા રચતાં લખે છે કે-

" અનુયોગ એટલે આગમોના અર્થજ્ઞાનના ધારક, યુગપ્રધાન, પ્રધાન જ્ઞાનીઓને બહુમત, સર્વ શ્રુતિ અને શાસ્ત્રમાં કુશલ, અને દર્શન-જ્ઞાન ઉપયોગના માર્ગસ્થ એટલે માર્ગ-રક્ષક, જેમણે છેદસૂત્રોના અર્થાધારે પુરુષવિશેષના પૃથક્કરણ પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્તના વિધિનું વિધાન કરનાર જીતકલ્પસૂત્રની રચના કરી છે એવા સ્વપર સમયના સિદ્ધાન્તોમાં નિપુણ, સંયમશીલ શ્રમણોના માર્ગના અનુગામી અને ક્ષમાશ્રમણોમાં નિધાનભૂત જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણને નમસ્કાર ! "

ભાષ્યકાર તરીકે તેમની બહુ મોટી ખ્યાતિ છે.

વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય જૈનપ્રવચનમાં એક મુકુટમણિ સમાન લેખાય છે. જૈનદર્શન-પ્રતિપાદિત જ્ઞાનવિષયક વિચારને કેવલ શ્રદ્ધાગમ્ય વિષયની કોટિમાંથી બુદ્ધિગમ્ય વિષયની કોટિમાં ઉતારવાનો સુસંગત પ્રયત્ન એમણે આ ભાષ્યમાં કર્યો હોય તેમ લાગે છે.

જૈન આગમોના ગુરુપરંપરાગત રહસ્ય અને અર્થના તેઓ પોતાના સમયમાં અદ્વિતીય જ્ઞાતા મનાતા હતા તેથી તેમને યુગપ્રધાન એવું અનુપમ બિરુદ મલ્યું હતું.

સુપ્રસિદ્ધ મહાતાર્કિક સન્મતિતર્કના કર્તા શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરે સન્મતિતર્કમાં કેવલ-જ્ઞાન અને કેવલદર્શન યુગપત્ થતાં નથી, બન્ને એક છે, જુદાં નથી; આવું આગમ-પરંપરાથી જુદું પ્રરૂપ્યું હતું; જ્યારે શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે આગમપરંપરાના મતને વળગી રહી, યુક્તિ અને તર્કથી સિદ્ધસેન દિવાકરની માન્યતાનો સચોટ જવાબ આપ્યો હતો. તેઓ આગમપરંપરાના મહાન સંરક્ષક હતા, તેથી તેઓ આગમવાદી કે સિદ્ધાન્ત-વાદી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીજિનભદ્રગણિ ઉત્કૃષ્ટ વ્યાખ્યાતા હતા, આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિજી લખે છે કે

" **उपजिनभद्रक्षमाश्रमणाः व्याख्यातारः ।** "

વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ઉપર શ્રીકોટયાચાર્યજીએ સુંદર ટીકા બનાવી છે. શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણજીએ નંદિસૂત્ર ચૂર્ણિ; નિશીથ સૂત્ર પર વિશેષ નામની ચૂર્ણિ, તથા અનુયોગ-દ્વાર ચૂર્ણિ રચી છે. નિશીથચૂર્ણિનાં અવતરણો આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિજીએ પોતાની આવશ્યકવૃત્તિમાં લીધાં છે. (વિશેષ પરિચય માટે જૈન સા. સં. ઇતિહાસ જુઓ.)

આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિજીએ તેમના ધ્યાનશતકપર ટીકા બનાવી છે.

વિક્રમની સાતમી શતાબ્દિના આ પ્રકાંડ વિદ્વાન્ અને પ્રતાપી પુરુષ થયા છે.

આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિજી—આ આચાર્યનો સંક્ષિપ્ત પરિચય હું ગયા ઐતિહાસિક વિ-શેષાંકમાં આપી ગયો છું. છતાં પુનરુક્તિ દોષ વહોરીને પણ અહીં સંક્ષિપ્ત પરિચય આપું છું.

શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી ચિત્રકુટના સમર્થ બ્રાહ્મણ, વિદ્વાન્ અને રાજ્યપુરોહિત હતા. વિદ્વત્તાના અભિમાને તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધેલી કે જેનું કહેલું હું ન સમજું તેનો શિષ્ય થાઉં.

એકદા જૈન સાધ્વી યાકિની મહત્તરાના મુખેથી નીકળેલી ગાથા પોતે સમજી ન શક્યા, માન ગળ્યું એટલે એ આર્યા પાસે શિષ્ય થવા ગયા; તેણે પોતાના ધર્માચાર્ય શ્રીજિનભટસૂરિ પાસે દીક્ષા લેવા જણાવ્યું. તેમણે દીક્ષા લીધી, પરંતુ પોતાની ધર્મમાતા તો આર્યા મહત્તરાને જ રાખી. પોતાના દરેક ગ્રંથોને અન્તે પ્રાયઃ યાકિની મહત્તરાસનુ તરીકે પોતાને ઓળખાવ્યા છે.

તેઓ ગૃહસ્થાવસ્થામાં વૈદિક સાહિત્યના પ્રકાંડ વિદ્વાન્ હતા. જૈન દીક્ષા લીધા પછી ટૂંક સમયમાં જ જૈન દર્શનના પણ ધુરંધર વિદ્વાન્ થયા. અને યોગ્યતા જોઈ ગુરુએ તેમને આચાર્યપદથી વિભૂષિત કર્યા.

આચાર્ય થયા પછી તેમણે પોતાના હંસ અને પરમહંસ નામના બે ભાણેજોને દીક્ષા આપી પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા. એમના જીવનની કથા બહુ જ કરુણ છે. આ કથા પ્રસિદ્ધ હોવાથી હું લંબાણના ભયથી તે નથી આપતો. વિશેષ જાણવા ઇચ્છનારે પ્રભાવકચરિત્ર, ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ, જૈન સા. સં. ઇ. વગેરે ગ્રન્થો જોવા.

આ બન્ને શિષ્યોની કરુણ મૃત્યુકથાના નિમિત્તથી હરિભદ્રસૂરિજીના અનેક ગ્રંથોની રચના આપણને મળી છે.

તેમના ક્રોધાગ્નિને શાંત કરવા ગુરુજીએ સમરાદિત્યના નવ ભવની સૂચક નવ ગાથાઓ મોકલી. તેમાંથી આખી સમરાઇચ્ચકહા નામનો અદ્ભુત ગ્રન્થ બન્યો છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ ૧૪૪૪ કે ૧૪૪૦ ગ્રંથો બનાવ્યાનું કહેવાય છે.

તેઓ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં બહુ જ પ્રસિદ્ધ અને મહાવિદ્વાન્ આચાર્ય થયા છે. તેમણે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં ધર્મ, કથા, દર્શનશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રતિપાદક અનેક ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથો, સ્વમતનો જરા પણ આગ્રહ કે પક્ષપાત રાખ્યા સિવાય રચ્યા છે.

તેમણે બનાવેલા ૮૨ ગ્રંથોનાં નામ 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'માં આપ્યાં છે.

તેઓ જૈનધર્મના પૂર્વકાલીન અને ઉત્તરકાલીન ઇતિહાસના મધ્યવર્તી સીમાસ્થંભ સમાન ગણાય છે. તેમણે જૈનાગમો પર પહેલ વહેલી સંસ્કૃત ભાષામાં સુંદર ટીકાઓ રચી છે. તેમના બનાવેલા ગ્રંથોનું અવલોકન કરતાં જણાય છે કે તેઓ પ્રકૃતિથી અતિ સરલ, આકૃતિથી અતિ સૌમ્ય અને વૃત્તિથી બહુ જ ઉદાર હતા.

શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ પોરવાલ જાતિને સંગઠિત કરીને તેમને જૈન બનાવ્યા હતા. હર્મન યાકોબી 'સમરાઇચ્ચકહા'ની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે "હરિભદ્રે તો શ્વેતાંબરોના સાહિત્યને પૂર્ણતાની ઊંચી ટોચે પહોંચાડયું."

શ્રીહરિભદ્રસૂરિ શ્વેતાંબર સાહિત્યમાં એક પ્રખર યુગપ્રવર્તક થયા છે. તેમનો સમય હાલના વિદ્વાનો સં. ૭૦૬ નક્કી કરે છે. જૈન પરંપરાપ્રમાણે વિ. સં. ૫૮૫નો સમય છે.

તેમના ગ્રંથોમાંથી તેમનો પરિચય આ પ્રમાણે મલે છેઃ તેઓ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના હતા, ગચ્છનું નામ [1]વિદ્યાધર, ગચ્છપતિ આચાર્યનું નામ જિનભટસૂરિ, દીક્ષાગુરુ જિનદત્ત અને ધર્મજનની સાધ્વી શ્રીયાકિની મહત્તરા હતું. (આવશ્યકસૂત્રની ટીકાનો અન્તિમ ભાગ.)

---

૧ હરિભદ્રસૂરિના નામથી ભોળાઈ કેટલાક તેમને પોતાના ગચ્છના જણાવે છે, પરન્તુ તેઓ તો વિદ્યાધર ગચ્છના છે એ ભૂલવા જેવું નથી.

૨૮ વિબુધપ્રભસૂરિ, ૨૯ જયાનંદસૂરિ, ૩૦ રવિપ્રભસૂરિ, ૩૧ યશોદેવસૂરિ—
આ ચાર પટ્ટધરો સંબંધી વિશેષ ઇતિહાસ નથી મળતો. સંક્ષિપ્તમાં આટલી નોંધ મળે છેઃ શ્રી જયાનંદસૂરિજી પ્રખર વિદ્વાન અને ધુરંધર વ્યાખ્યાતા હતા. તેમણે "**દેવાપ્રભો-સ્તોત્ર**" બનાવ્યું છે. અને સંપ્રતિ મહારાજાનાં નિર્માણ કરાવેલાં ૯૦૦ જિનમંદિરોનો, ધર્માત્મા **સામંતમંત્રી**, કે જે પોરવાડ હતો તેને ઉપદેશ આપી, જીર્ણોદ્ધાર કરાવરાવ્યો હતો. તેમના પટધર શ્રી રવિપ્રભસૂરિજીએ વિ. સં. ૭૦૦ માં નાડોલ નગરમાં નમિનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા બહુ જ ઉત્સવપૂર્વક કરાવી હતી.

બપ્પભટ્ટિસૂરિ–આ અરસામાં મહાપ્રભાવક શ્રી બપ્પભટ્ટિસૂરિ થયા. તેમનું જન્મસ્થાન પંચાલદેશનું ડુંબ ગામ, પિતાનું નામ બપ્પ, અને માતાનું નામ ભટ્ટિ હતું. પુત્રનું નામ **સુરપાલ** હતું. તેમનો જન્મ વિ. સં. ૮૦૦ માં ભા. શુ. ૩ ના દિવસે થયો હતો. સુરપાલ બાલ્યાવસ્થાથી જ પરાક્રમી અને બુદ્ધિશાળી હતો, નાનપણમાં જ પિતાથી રીસાઈ ઘર છોડી મોઢેરા ગયો. ત્યાં મોઢ ગચ્છના પ્રતાપી જૈનાચાર્ય શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિ સાથે તેને પરિચય થયો અને તેમના ઉપદેશથી પ્રતિબોધ પામી સાત વર્ષની ઉમ્મરે વિ. સ. ૮૦૭ માં દીક્ષા લીધી. તેઓ રોજ એક હજાર શ્લોક કંઠસ્થ કરતા હતા. તેમની યોગ્યતા જોઈ ગુરુએ તેમને ૮૧૧માં આચાર્યપદ આપ્યું.

તેમણે ગોપગિરિના પ્રસિદ્ધ રાજવી **આમરાજાને** પ્રતિબોધ આપી જૈનધર્મનો અનુરાગી બનાવ્યો હતો. રાજાએ સૂરિજીના ઉપદેશથી શ્રાવકનાં અગિયાર વ્રત લીધાં હતાં. ગોપગિરિ કે જેને અત્યારે ગ્વાલીયર કહેવામાં આવે છે ત્યાં રાજાએ ૧૦૧ ગજ પ્રમાણ શ્રી જિનવરેંદ્ર-દેવનું ભવ્ય જિનમંદિર બનાવ્યું હતું અને તેમાં ૧૮ ભાર પ્રમાણ સુવર્ણની મહાવીરદેવની ભવ્ય પ્રતિમા બિરાજમાન કરી હતી. લક્ષણાવતીના ધર્મરાજાની રાજસભામાં બૌદ્ધવાદી **વર્ધનકુંજરને** હરાવી વિજયપતાકા ફેરવી હતી. તેથી રાજાએ તેમને 'વાદિકુંજર કેસરી'નું બિરુદ આપ્યું અને પોતે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો. ધર્મરાજાની સભાના પંડિત શ્રી **વાક્પતિ-રાજને** પણ સૂરિજીના ઉપદેશની સુંદર અસર થઇ હતી જેથી "**ગૌડવધ**" અને '**મહામહ-વિજય**' કાવ્યો રચી તેમાં શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિજીને અને આમરાજાને અમર બનાવ્યા.

સૂરિજીએ લક્ષણાવતીના સેનાધિપતિને પ્રતિબોધ આપી જૈન બનાવ્યા અને છેવટે તેમને દીક્ષા આપી સાધુ પણ બનાવ્યા હતા. શ્રી બપ્પભટ્ટિસૂરિજીએ મથુરા, મોઢેરા, અણહિલ્લપુર, ગોપગિરિ, સતારકક્ષાપુર આદિ સ્થાનોમાં પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી છે.

આમરાજાએ સૂરિજીના ઉપદેશથી શત્રુંજય અને ગિરનારનો મહાન્ સંઘ કાઢ્યો હતો. ગિરનારમાં દિગંબરોએ મોટો વિવાદ ઊભો કર્યો હતો. શ્રી બપ્પભટ્ટિસૂરિએ તેમને વાદમાં હરાવી, "**उज्जिंतसेलसिहरे**" ગાથા બનાવી તીર્થને શ્વેતાંબરી જૈન સંઘને આધીન કર્યું હતું. આમરાજા ત્યાંથી પ્રભાસમાં શ્રી ચંદ્રપ્રભુને વાંદવા ગયા હતા.

આચાર્ય મહારાજના ઉપદેશથી ધર્મરાજાની સભાના પંડિત વાક્પતિરાજ પણ અન્તિમ અવસ્થામાં જૈનધર્મ સ્વીકારી કૃતકૃત્ય થયા હતા. સૂરિજીએ પંડિતોના હિત માટે "તારાગણ" આદિ બાવન પ્રબંધોની રચના કરી છે જે અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. તેમણે બનાવેલ "સ્તુતિ ચતુર્વિંશતિકા" ગ્રંથ અત્યારે ઉપલબ્ધ[1] છે જે તેમના પાંડિત્યને પ્રકાશી રહેલ છે. તેમજ તેઓએ રચેલ સુંદર સરસ્વતી સ્તોત્ર પણ ઉપલબ્ધ છે.

૧ આ ગ્રંથ અને સ્તોત્ર દેવચંદ લાલભાઈ પુ. ફંડ સુરત તરફથી પ્રકાશિત થયેલ છે.

આમ રાજા વિ. સં. ૮૯૦ માં સ્વર્ગવાસી થયા. અને સૂરિજી વિ. સં. ૮૯૫ માં સ્વર્ગવાસી થયા. સૂરિજી મહારાજને સિદ્ધસારસ્વત, વાદિકુંજરકેસરી, બ્રહ્મચારી, ગજવર, રાજપૂજિત આદિ બિરુદો હતાં. આમ રાજાના મૃત્યુ પછી તેના પૌત્ર ભોજરાજે બપ્પભટ્ટિસૂરિજીના જ ગુરુભાઈઓ શ્રીગોવિંદસૂરિજી અને નન્નસૂરિજીના ઉપદેશથી જૈનધર્મ પાળી જૈનશાસનની પ્રભાવના કરી હતી. આ બન્ને પણ મહાવિદ્વાન અને સારા ગ્રંથકાર થયા છે.

નવમી શતાબ્દિમાં શ્રી બપ્પભટ્ટિસૂરિ એક યુગપ્રવર્તક સૂરિ થયા છે. આમરાજાને એક વૈશ્ય પત્ની હતી, જે જૈનધર્મ પાળતી હતી અને જેના વંશજો–પુત્રો પણ જૈનધર્મ પાળતા હતા. આમની વંશપરંપરા પ્રચલિત રહી, જેમાં શ્રી શત્રુંજય તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવનાર સુપ્રસિદ્ધ ધર્માત્મા દાનવીર **કર્માશાહ** થયા. (જુઓ. "**કર્માશાહ**")

સં. ૧૧૧૬ માં મહાપ્રાભાવિક વિજયસિંહસૂરિજી થયા.

સં. ૧૧૯૦ માં મહાપ્રતાપી શ્રી ઉમાસ્વાતિ[૨] યુગપ્રધાન થયા.

વિ. સં. ૮૦૨માં વીર નિ. સં. ૧૨૭૨માં વનરાજે અણહિલ્લપુરની સ્થાપના કરી. ચાવડા વંશના અંતિમ રાજા જયશિખરીના પુત્ર વનરાજને શ્રીશીલગુણસૂરિજીએ આશ્રય આપી તેનું રક્ષણ કર્યું. બાદમાં જ્યારે વનરાજને ગાદી મળી અને પાટણની સ્થાપના કરી ત્યારે પાટણમાં શ્રી પંચાસરા પાર્શ્વનાથના ભવ્ય જિનમંદિરની સ્થાપના સૂરિજીના ઉપદેશથી થઈ હતી. વનરાજના રાજરક્ષણ અને વૃદ્ધિમાં ચાંપા નામના જૈન મંત્રીનો પણ મોટો હિસ્સો હતો. ગુજરાતના રાજની સ્થાપના, તેનો વિસ્તાર અને તેના રક્ષણમાં મહાન્ જૈનાચાર્યો અને બુદ્ધિશાળી જૈન મંત્રિઓનો મોટો હિસ્સો હતો.

દસમી સદીમાં નીચેના ગ્રંથકારો થયા છે.

જયસિંહસૂરિ—વિ. સં. ૯૧૩-૧૫માં કૃષ્ણર્ષિના શિષ્ય જયસિંહસૂરિએ ભોજદેવ રાજાના સમયમાં (કનોજનો પ્રતિહાર વંશનો આ રાજા હતો; રાજશેખર કવિનો દાદો આ ભોજદેવનો રાજકવિ હતો) પ્રાકૃત ધર્મોપદેશમાલાવૃત્તિ રચી. સં. ૯૧૬માં રાણા નવઘણના પુત્ર રા'ખેંગારે જુનાગઢમાં રાજ્ય મેળવ્યું. તેમના સમયમાં શ્રી બલિભદ્રસૂરિએ બૌદ્ધોના હાથમાં ગયેલ જૈનતીર્થ ગિરનાર પાછું વાળ્યું અને જૈન સંઘના હાથમાં અપાવ્યું. આ રાજા પણ બૌદ્ધ થઈ ગયો હતો. સૂરિજીએ તેને પ્રતિબોધી જૈનધર્મનો અનુરાગી બનાવ્યો.

વિજયસિંહસૂરિ—વિ. સં. ૯૭૫માં વિજયસિંહસૂરિજીએ પ્રાકૃતમાં ૮૯૧૧ ગાથાબદ્ધ ભુવનસુંદરી કથા રચી. તેઓ નાઈલ (નાગેંદ્ર) કુલના આચાર્ય શ્રી સમુદ્રસૂરિના હસ્તે દીક્ષિત શિષ્ય હતા. આ જ સદીમાં સજ્જન ઉપાધ્યાયના શિષ્ય મહેશ્વરસૂરિએ જ્ઞાનપંચમીમાહાત્મ્ય પ્રાકૃતમાં બનાવ્યું. આ સિવાય સંયમમંજરી નામનું અપભ્રંશ કાવ્ય રચનાર પણ આ જ આચાર્ય હોય તેમ લાગે છે.

શિલાંકાચાર્ય—આ એક પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર આચાર્ય થયા છે. વિ. સં. ૯૨૫માં તેમણે દસ હજાર શ્લોકપ્રમાણ, પ્રાકૃતભાષામાં મહાપુરૂષચરિયં બનાવ્યું છે, જેમાં ૫૪ મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો આપ્યાં છે. તેમણે આચારાંગ સૂત્ર તથા સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર ઉપર સંસ્કૃતમાં મનોહર ટીકા રચી છે. આ સિવાયનાં નવે અંગો ઉપર તેમણે ટીકાઓ બનાવી હતી એમ જણાય છે, પરંતુ અભયદેવસૂરિજીના સમયે ઉપરનાં બે સિવાય બાકીનાં અંગોની

૨ આ યુગપ્રધાન ઉમાસ્વાતી તત્ત્વાર્થસૂત્રકાર ઉમાસ્વાતીજીથી ભિન્ન સમજવા.

ટીકાઓ ઉપલબ્ધ ન થતી હોવાથી અભયદેવસૂરિને નવ અંગ ઉપર ટીકાઓ બનાવવી પડી હતી. તેમણે જીવસમાસ ઉપર બનાવેલી વૃત્તિ ઉપલબ્ધ છે. જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણના વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ઉપર ટીકા રચનાર કોટયાચાર્ય, ઉર્ફે શિલાંકાચાર્ય અને વનરાજના ગુરુતરીકેની ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરનાર શીલગુણસૂરિ કે શીલાંક નામ સૂરિ એક છે કે જુદા તેનો હજી નિર્ણય થયો નથી. તેઓ ૯૨૫માં વિદ્યમાન હતા એટલે દશમી સદીમાં થયા છે.

સિદ્ધર્ષિ--આ એક સમર્થ ગ્રંથકાર છે. તેમણે ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા ગ્રંથ રચ્યો છે, જે ભારતીય સાહિત્યમાં પહેલામાં પહેલો રૂપક ગ્રંથ છે. તેમનું જન્મસ્થાન ભિન્નમાલ, પિતાનું નામ શુભંકર, માતાનું નામ લક્ષ્મી દેવી હતું. તેમનું પોતાનું નામ સિદ્ધ હતું. સિદ્ધને બાલ્યાવસ્થાથી ખરાબ સોબતોને લીધે ખરાબ વ્યસનોની ટેવ પડી હતી. એકવાર માતાના તિરસ્કારના કારણે ઘર છોડી ઉપાશ્રયે ગયા અને અન્તે માતાપિતાની રજા લઇ ગર્ગર્ષિ પાસે દીક્ષા લીધી. શ્રીગર્ગર્ષિ નિર્વૃત્તિકુલના સુરાચાર્યની શિષ્યપરંપરામાં થયેલા છે. સિદ્ધર્ષિ પોતાના ગુરુની ઇચ્છા ન હોવા છતાં બૌદ્ધ તર્કશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા જાય છે, અને ત્યાં બૌદ્ધ ધર્મની દીક્ષા સ્વીકારે છે. પણ વચનબદ્ધ હોવાથી પોતાના મૂલ ગુરુ પાસે આવે છે. આવી રીતે ઘણીવાર (૨૧ વાર) બને છે અને છેવટ શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીની લલિતવિસ્તરા નામની ચૈત્યવંદનસૂત્રવૃત્તિ વાંચી પ્રતિબોધ પામી જૈનધર્મમાં સ્થિર થાય છે. ત્યારપછી તેમણે **ઉપમિતિભવપ્રપંચા** નામની અદ્‌ભુત કથાની રચના કરી હતી. આ સિવાય ઉપદેશમાલાવૃત્તિ, ન્યાયાવતારવૃત્તિ વગેરે ગ્રંથો બનાવ્યા છે. તેઓ અદ્‌ભુત વ્યાખ્યાતા હતા જેથી તેમને "સિદ્ધવ્યાખ્યાતા"નું બિરુદ મલ્યું હતું. તેમના સમય વિષે વધુ જાણવાનું નથી મલતું. માત્ર સં. ૯૬૨માં તેમણે ઉપમિતિભવપ્રપંચા ગ્રંથ પૂર્ણ કર્યો આટલું મલે છે જેથી સિદ્ધ થાય છે કે વિક્રમની દસમી સદીમાં તેઓ થયા છે.

૩૧મા પટ્ટધર શ્રીયશોદેવસૂરિ નાગર બ્રાહ્મણ હતા. તેઓ મહાન્ વિદ્વાન્ અને સારા વક્તા હતા. તેમણે અનેક નાગર બ્રાહ્મણોને જૈનધર્મના અનુયાયી બનાવ્યા હતા. તેમની પાટે-

૩૨ પ્રદ્યુમ્નસૂરિજી—આ નામના ત્રણ આચાર્યો બહુ પ્રસિદ્ધ થયા છે. અને લગભગ સમકાલીન જ લાગે છે. (૧) એક તો આ ૩૨ મા પટ્ટધર કે જેમણે ઉપધાનવિધિ ગ્રંથ બનાવ્યો. તેમણે પૂર્વદેશમાં વિચરી ઘણો ઉપકાર કર્યો છે. તેઓ સમર્થ ઉપદેશક હતા. તેમણે ઉપદેશ આપી પૂર્વ દેશમાં ૧૭ જિનમંદિર નવાં સ્થાપિત કરાવ્યાં તેમજ અગિયાર જ્ઞાનભંડારો સ્થપાવ્યા હતા. સમેતશિખર તીર્થની સાત વાર યાત્રા કરી હતી. અલ્પ આયુષ્ય છતાં શાસનપ્રભાવના ઘણી સારી કરી છે. તેમનો જન્મ દીક્ષા કે સ્વર્ગગમનનો ચોક્કસ સંવત નથી મલતો.

(૨) બીજા પ્રદ્યુમ્નસૂરિ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિજી જે પટ્ટપરંપરામાં થયા તેમાં શ્રીદત્ત-સૂરિ; યશોભદ્રસૂરિ અને તેમના શ્રીપ્રદ્યુમ્નસૂરિનો ઉલ્લેખ મલે છે. પ્રભાવકચરિત્રમાં તેમને માટે લખ્યું છે કે "ત્યાં ચંદ્રગચ્છરૂપ સરોવરમાં, પદ્મસમાન અનેક ગુણોથી અંકિત એવા શ્રી દેવચંદ્રસૂરિ બિરાજમાન હતા કે જે શ્રી પદ્યુમ્નસૂરિના શિષ્ય હતા." જ્યારે પં. શ્રી કલ્યાણ-વિજયજી મહારાજ 'કુમારચરિત્ર' મહાકાવ્યના આધારે લખે છે કે "શ્રી પદ્યુમ્નસૂરિના શિષ્ય ગુણસેનસૂરિ અને તેમના શિષ્ય શ્રી દેવચંદ્રસૂરિ થયા."

(૩) ત્રીજા પદ્યુમ્નસૂરિ–જેઓ પ્રભાવકચરિત્રના સંશોધક છે, અને પ્રભાવકચરિત્રકારે પ્રભાવકચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં પોતાની ગુરુપરંપરામાં ચંદ્રગચ્છના પ્રદ્યુમ્નસૂરિજીનો પ્રથમ પરિચય આપ્યો છે તેઓ પોતાના સમરાદિત્યસંક્ષેપમાં પોતાનો પરિચય આ પ્રમાણે આપે છે–

"वादं जित्वाल्लुकक्ष्मापसभायां तलपाटके ।
आत्तैकपट्टोयस्तं श्रीप्रद्युम्नं पूर्वजं स्तुवे ॥"

તેમણે અલ્લુરાજની સભામાં દિગંબરોને પરાજિત કર્યા હતા, અને શ્વેતાંબર જૈનધર્મની વિજયપતાકા ફરકાવી હતી. સૂરિજીએ સપાદલક્ષ, ત્રિભુવનગિરિ આદિના રાજાઓને ઉપદેશ આપી જૈન બનાવ્યા હતા. શ્રી પદ્યુમ્નસૂરિ પ્રખર વિદ્વાન અને મહાન વાદી હતા. આ આચાર્ય ચંદ્રકુલમાં થયા છે જે ગચ્છ પાછળથી રાજગચ્છ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. તેઓ વિક્રમની અગિયારમી શતાબ્દિના પ્રારંભમાં થયા.[૧]

૩૩ માનદેવસૂરિ–પ્રદ્યુમ્નસૂરિજીની પાટ ઉપર શ્રી માનદેવસૂરિ (ત્રીજા) થયા જેમણે ઉપધાન–વિધિગ્રંથ બનાવ્યો. તેઓ પણ અલ્પાયુષી હતા.

૩૪ વિમલચંદ્રસૂરિ—તેમના પટ્ટધર શ્રી વિમલચંદ્રસૂરિજી થયા. તેઓ મહાપ્રાભાવિક હતા. તેમને પદ્માવતીદેવી પ્રત્યક્ષ હતાં. સૂરિજી મહારાજે દેવીની સહાયતાથી અનેક વાદીઓને જીતી જૈનશાસનની વિજયપતાકા ફરકાવી હતી.

ઉપરના ત્રણે પટધરો સંબંધી વિશેષ ઇતિહાસ નથી મલતો, તેમનો જન્મ–દીક્ષા–સ્વર્ગાદિના સંવતો પણ મલતા નથી.

૩૫ ઉદ્યોતનસૂરિ—તેમની પાટે શ્રી ઉદ્યોતનસૂરિ થયા. આ આચાર્ય મહાપ્રભાવશાલી થયા. યદ્યપિ તેમનું પણ જન્મસ્થાનાદિ નથી મલતું તથાપિ સાધુજીવનનાં શુભ કાર્યોની નોંધ આ પ્રમાણે મલે છે—

તેમનું વિહારક્ષેત્ર પૂર્વદેશ હતો. તેમણે સમ્મેતશિખરજીની પાંચવાર યાત્રા કરી હતી. પૂર્વદેશમાં વિચરી અનેક ભવ્ય જીવોને પ્રતિબોધી વીતરાગ ધર્મના અનુરાગી બનાવ્યા હતા. ત્યાં એકવાર તેઓએ આબુતીર્થનું માહાત્મ્ય સાંભળ્યું, એટલે પૂર્વદેશથી વિહાર કરી આબુ તરફ પધાર્યા. ત્યાં આબુની તલેટીમાં ટેલી નામના ગામના સીમાડામાં વિશાળ વટવૃક્ષની છાયામાં વિસામો ખાવા બેઠા હતા; તે વખતે અદ્ભુત ચારિત્ર, ઉત્તમ તપ, અને અનુપમ જ્ઞાન જોઈ ત્યાં રહેલ સર્વાનુભૂતિ નામના યક્ષરાજ, સૂરિજીને પ્રત્યક્ષ થયા અને દૈવી વાણીમાં જણાવ્યું છે કે "ગુરુજી મહારાજ! આપનામાં આવા ઉત્તમ અનુપમ ગુણો છે. આપના જેવા પ્રભાવશાલી અત્યારે બીજા નથી, છતાં અત્યારે શુભ ઘટિકામાં આપની પરંપરાના ઉદય માટે યોગ્ય પુરુષને આચાર્ય પદવી આપશો તો તે પણ મહાપ્રભાવશાલી અને આ વટવૃક્ષની જેમ જૈનશાસનનો ફેલાવો કરનાર થશે. શ્રી ઉદ્યોતનસૂરિએ આ શુભ અવસર ઓળખી શ્રી સર્વદેવ મુનિ આદિ આઠ મુનિરાજોને આચાર્ય પદવી આપી. વડવૃક્ષની નીચે

---

[૧] આ પ્રદ્યુમ્નસૂરિજીના શિષ્ય શ્રી અભયદેવસૂરિજી થયા છે, જેમનું "ન્યાયવનસિંહ" અથવા "તર્કપંચાનન" બિરુદ હતું. તેમણે સુપ્રસિદ્ધ તાર્કિકશિરોમણિ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરકૃત 'સન્મતિતર્ક' ઉપર તત્ત્વબોધવિધાયિની અપરનામ વાદમહાર્ણવ ટીકા પચીશ હજાર શ્લોક પ્રમાણ બનાવી. આ અભયદેવસૂરિજીના શિષ્ય શ્રી ધનેશ્વરસૂરિજી થયા છે, જેમણે ધારાધીશ મુંજરાજની સભામાં અન્યવાદિઓ સાથે વાદ કરી વિજયપતાકા ફરકાવી હતી. તે મુંજરાજના માનીતા ગુરુ હતા.

આઠ મહાનુભાવોને આચાર્ય બનાવ્યા ત્યારથી નિર્ગ્રંથગચ્છનું "વડગચ્છ" એવું પાંચમું નવું નામ શરૂ થયું. આ આચાર્યપદવી વીરનિ. સંવત્ ૧૪૬૪ વિ. સં. ૯૯૪ માં થઈ હતી. વડગચ્છની શરૂઆત ત્યારથી જ થઈ. આમનો સ્વર્ગવાસ મેદપાટના ધવલ ગામમાં થયો.

શ્રી ઉદ્યોતનસૂરિજી નામના એક બીજા આચાર્ય કે જેઓએ એ વિ. સં. ૮૩૪માં (શક સં. ૬૯૯)ના છેલ્લા દિવસે કુવલયમાલા કથાની પૂર્ણાહુતિ કરી છે તે થયા છે.[૧] તેમનું બીજું નામ દાક્ષિણ્યાંકસૂરિ છે. આ ઉદ્યોતનસૂરિજી-દાક્ષિણ્યાંકસૂરિજી અને ઉપરના ઉદ્યોતનસૂરિજી બન્ને તદ્દન જુદા જ આચાર્યો છે. અને બન્ને વચ્ચે સો વર્ષનું અંતર છે. તપગચ્છપટ્ટાવલીના અનુવાદમાં નામઐક્યથી ભૂલ થઈ છે અને બન્ને આચાર્યોને એક કરી નાખ્યા છે.

૩૬ **સર્વદેવસૂરિ**—શ્રી ઉદ્યોતનસૂરિજીના પટધર શ્રી સર્વદેવસૂરિજી થયા. તેઓ મહાપ્રતાપી અને પુણ્યશાલી હતા. તેઓ નવીન ગૌતમસ્વામી કહેવાતા. સર્વાનુભૂતિયક્ષના કહેવાથી શ્રી ઉદ્યોતસૂરિજીએ તેમને પોતાની પાટ ઉપર સ્થાપ્યા હતા. આ આચાર્યનો જન્મ, દીક્ષા, સ્વર્ગસ્થાન સંવતાદિ મલતાં નથી. શ્રી સર્વદેવસૂરિજીએ સં. ૧૦૧૦ માં રામસૈન્યપુરમાં શ્રી ઋષભદેવ જિનમંદિરમાં શ્રી ચંદ્રપ્રભુની પ્રતિષ્ઠા કરાવી તીર્થરૂપે તેની સ્થાપના કરી હતી. તેમના ઉપદેશથી ૨૭ જિનપ્રાસાદ સ્થપાયા હતા. તેમણે ચંદ્રાવતી નગરીના રાજાના વિશ્વાસુ મંત્રી કુંકુણને પ્રતિબોધ આપી ચંદ્રાવતીમાં ગગનચુમ્બી જિનાલય બંધાવ્યું હતું. અને છેવટે ઉત્સવપૂર્વક તેને દીક્ષા આપી હતી.

આ આચાર્યના સમય દરમ્યાન ચંદ્રગચ્છના જંબૂનાગ (જંબૂ) નામના સુવિહિત સાધુએ સં. ૧૦૦૫ માં શ્રીમણિપતિચરિત્ર તથા જિનશતક કાવ્ય સ્તવન રૂપે રચ્યું; જે કાવ્ય ઉપર ૧૦૨૫ માં નાગેન્દ્રગચ્છના શ્રી સામ્બમુનિએ વિવરણ-ટીકા રચેલ છે. આ ઉપરાંત તેમણે ચંદ્રદૂતકાવ્ય પણ બનાવ્યું લાગે છે.

વિ. સં. ૧૦૨૯ માં ધનપાલ મહાકવિએ દેશી નામમાલા બનાવી. આ અરસામાં જ વિમલમંત્રી થયા. વિ. સં. ૧૦૯૬માં શ્રીથીરાપદ્રીયગચ્છીય વાદિવેતાલ શ્રી શાન્તિસૂરિજી સ્વર્ગવાસી થયા; જેમણે શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર ઉપર પ્રખર ન્યાયથી ભરેલી પાઈય ટીકા બનાવી હતી. આ જ સમયે શ્રી સુરાચાર્ય થયા અને બારસી સદીના પૂર્વકાલમાં મહાપ્રભાવક શ્રી વિજયસિંહસૂરિ થયા. આ પાંચેનો ટૂંક પરિચય આ પ્રમાણે છે—

મહાકવિ ધનપાલ—આ એક ગૃહસ્થ મહાકવિ થયા છે. તેઓ માળવાના ધારનગરીના સુપ્રસિદ્ધ રાજા મુંજ અને ભોજરાજની સભાના રત્ન અને રાજ્યમાન્ય હતા. તેઓ જાતે બ્રાહ્મણ હતા. તેમના પિતાનું નામ સર્વદેવ, જન્મસ્થાન મધ્યપ્રાંતમાં આવેલું સંકાશ્ય નગર હતું. તેઓ ધારાનગરીમાં ક્યારે આવ્યા તે મલતું નથી. પરંતુ તેમના દાદા ધારા-

૧ કુવલયમાલાના કર્તા શ્રી ઉદ્યોતનસૂરિજીનો પરિચય આ પ્રમાણે મલે છે: મહાદુવારમાં ત્રિકર્માભિરત ઉદ્યોતન નામનો ક્ષત્રિય હતો જે તે વખતે ત્યાંનો રાજા હતો. તેનો પુત્ર સ પ્રતિ થયો, જે વડેસર પણ કહેવાતો. તેનો પુત્ર ઉદ્યોતન થયો, જેણે આ-કુવલયમાલાની કથાની રચના કરી. તેમના વિદ્યાગુરુ વીરભદ્રાચાર્ય, યુક્તિશાસ્ત્રશીખવનાર હરિભદ્રસૂરિ, અને ગુરુ શ્રી તત્ત્વાચાર્યજી હતા. તેમણે શ્રી વીરભદ્રસૂરિજીના ઉપદેશથી જાબાલીપુરમાં આ કથા રચી. તેમને હ્રી દેવીનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થયાં હતાં, જેના પ્રતાપે આ મહાઅદ્ભુત કથા રચવામાં આવી. આ વખતે જાબાલીપુરમાં વત્સરાજ નામે પ્રતાપી રાજા હતો. તેમનો સમય વિક્રમની નવમી સદીનો પૂર્વાર્ધ છે.

નગરીમાં આવ્યા હશે એમ લાગે છે. મુંજરાજાએ વિદ્વત્તાથી પ્રસન્ન થઈ તેમને 'સરસ્વતી'નું બિરુદ આપ્યું હતું. તેઓ પ્રથમ વેદધર્માવલંબી હતા. પરંતુ પાછળથી તેમના ભાઈ શોભનકુમાર જે જૈન સાધુ હતા તેમના સંસર્ગથી જૈન બન્યા હતા. શોભનકુમાર પણ જૈનધર્મના ચંદ્રગચ્છના શ્રી મહેંદ્રસૂરિજીના ઉપદેશથી જૈન સાધુ બની મહાન્ વિદ્વાન થયા હતા. તેમની દીક્ષાથી ક્રોધિત થઈ ધનપાલે ભોજરાજ દ્વારા જૈન સાધુઓનો માલવામાં વિહાર બંધ કરાવ્યો હતો. શોભનમુનિએ તે વિહાર ખુલ્લો કરાવ્યો, ધનપાલને પ્રતિબોધ આપ્યો, અને યમકમય સુંદર ચતુર્વિંશતિ જિનસ્તુતિ બનાવી, જેના ઉપર સુંદર ટીકા ધનપાલ કવિએ જ બનાવી. ધનપાલે જૈનધર્મી થયા પછી જિનેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું જેમાં શ્રી આદિનાથ પ્રભુની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા શ્રી મહેંદ્રસૂરિજીએ કરી હતી. આ મૂર્તિ સમક્ષ ધનપાલ કવિએ પાંચસો શ્લોકોની ઋષભજિનસ્તુતિ બનાવી.

ભોજરાજને જૈનધર્મની સુંદર કથા સાંભળવાની અભિલાષા થતાં ધનપાલે "**તિલકમંજરી**" મહાકાવ્ય બનાવ્યું. આ કથા વાદિવેતાલ શાન્તિસૂરિજીએ સંશોધિત કરી હતી.

કવિએ ઋષભપંચાશિકા, શ્રાવકવિધિ, વિરોધાભાસઅલંકારવાળી મહાવીર સ્તુતિ; સત્યપુરીય શ્રી મહાવીર ઉત્સાહવાળું અપભ્રંશમાં સ્તુતિકાવ્ય, પાઈયલચ્છીય નામમાલા; એક મોટી નામમાલા-કોષ બનાવ્યાં છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા સમર્થ આચાર્યો તો કહે છે કે "**वचनं धनपालस्य**" તથા અભિધાનચિંતામણિ કોષની ટીકાની શરૂઆતમાં જ કહ્યું છે "**व्युत्पत्तिर्धनपालतः**" ભોજરાજાએ તેમને "સિદ્ધસારસ્વત" અને "કુર્ચાલસારસ્વતી" નાં બિરુદો આપ્યાં હતાં. કવિરાજના વિશેષ પરિચય માટે પ્રભાવકચરિત્ર, પ્રબંધચિન્તામણિ, જૈન સા. સં. ઈ. વગેરે જોવાં. ધનપાલ નામના એક બીજા પણ કવિ થયા છે, જેમણે અપભ્રંશ ભાષામાં "ભવિસયત્તકહા" નામનો સુંદર કથાગ્રંથ બનાવ્યો છે.

વર્દ્ધમાનસૂરિ—વિ. સં. ૧૦૫૫માં ચંદ્રગચ્છના શ્રીવર્દ્ધમાનસૂરિજીએ સુપ્રસિદ્ધ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીના ઉપદેશપદ ઉપર ટીકા રચી. આ સિવાય, ઉપમિતિભવપ્રપંચા, નામસમુચ્ચય તથા ઉપદેશમાલા બૃહદ્વૃત્તિ રચી છે. આ આચાર્યનો વિ. સં. ૧૦૪૫ (શક સં. ૯૧૦) નો કટીઆમમાં પ્રતિમાલેખ ઉપલબ્ધ છે. તેમનું સ્વર્ગગમન વિ. સં. ૧૦૮૮માં થયું છે.

આ જ આચાર્યના શિષ્યો શ્રીજિનેશ્વરસૂરિ અને બુદ્ધિસાગરસૂરિજી થયા છે. શ્રીબુદ્ધિસાગરસૂરિજીએ ૭૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ પદ્યબદ્ધ સુંદર વ્યાકરણ જાબાલીપુરમાં ૧૦૮૦માં બનાવ્યું છે. શ્રીજિનેશ્વરસૂરિજીએ શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીનાં અષ્ટકોપર ૧૦૮૦માં સં. વૃત્તિ રચી છે. પંચલિંગી પ્રકરણ, વીરચરિત્ર, નિર્વાણ લીલાવતી કથા, કથાકોષ, પ્રમાણલક્ષણ સટીક: ષટ્સ્થાનક પ્રકરણ વગેરે ગ્રંથો બનાવ્યા છે.

આ બન્ને આચાર્યો માટે એક રસિક કથા ચાલે છે કે તેમણે દુર્લભરાજના સમયે પાટણમાં વસતીની સ્થાપના કરી હતી. પ્રભાવકચરિત્રકાર આ સંબંધી જે જણાવે છે તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે–તેઓ જિનેશ્વરસૂરિ અને બુદ્ધિસાગરસૂરિ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. એટલે ગુરુમહારાજે તેમને વિહાર માટે અનુજ્ઞા આપી, અને શિક્ષા આપતાં જણાવ્યું કે 'શ્રી પત્તન (પાટણ)માં ચૈત્યવાસિ આચાર્યો, સુવિહિત સાધુઓને ત્યાં રહેવા ન દેતાં વિઘ્ન કરે છે. શક્તિ અને બુદ્ધિથી, તમારે તેનું નિવારણ કરવું. કારણ કે આ કાળમાં તમારા સમાન કોઈ નથી. (પ્રભાવકચરિત્ર, પૃ. ૨૫૬)

આથી બુદ્ધિસાગરસૂરિ અને જિનેશ્વરસૂરિ પાટણ જાય છે, પણ સાથે શ્રી વર્દ્ધમાનસૂરિજી જતા નથી. તેઓ ત્યાં કરવાનું કાર્ય શિષ્યોને ભળાવે છે.

બીજું–પ્રભાવકચરિત્રકારના કથન મુજબ શ્રીવર્દ્ધમાનસૂરિજી પણ ચૈત્યવાસી હતા. "જેમણે સિદ્ધાંતના અભ્યાસથી સંસારનું સત્ય સ્વરૂપ સમજીને ચોરાશી ચૈત્યોનો ત્યાગ કર્યો હતો."

જિનેશ્વરસૂરિ અને બુદ્ધિસાગરસૂરિ પાટણ આવે છે અને ત્યાં સોમેશ્વર પુરોહિતને ત્યાં ઊતરે છે. ત્યાં ચૈત્યવાસિઓને ખબર પડવાથી તેઓ તે બન્નેને ન રહેવા, વિહાર કરવા જણાવેલ છે. બીજે દિવસે તેઓ રાજસભામાં જઇ વિરોધ ઉઠાવે છે, પરંતુ રાજ્યપુરોહિતના કહેવાથી સત્ય વસ્તુ સમજીને રાજા ચૈત્યવાસિઓને કહે છે કે—

"ત્યારે રાજાએ જણાવ્યું કે–પૂર્વ રાજાઓના નિયમને અમે દૃઢતાથી પાળીએ છીએ; પરંતુ ગુણી જનોની પૂજાનું ઉલ્લંઘન અમે કરવાના નથી. **તમારા જેવા સદાચારનિષ્ઠ પુરુષોની આશિષથી** રાજાઓ પોતાનું રાજ્ય અમર બનાવે છે, તેમાં કોઇ જાતનો સંશય નથી. તો અમારા ઉપરોધથી એમને નગરમાં રહેવાનું તમે કબુલ રાખો. એમ સાંભળતાં તેમણે રાજાનું વચન માન્ય રાખ્યું." (પ્રભાવકચરિત્ર પૃ. ૨૫૮)

ઉપરનાં વાકયોથી તો સાફ સમજાય છે કે જિનેશ્વરસૂરિ અને બુદ્ધિસાગરસૂરિનો રાજસભામાં કોઈની સાથે શાસ્ત્રાર્થ થયો નથી.

વિમલમંત્રી—વિશ્વવિખ્યાત આબુના વિમલવસહી જિનમંદિરના નિર્માતા આ મંત્રીશ્વર થયા છે. તેઓ જ્ઞાતિએ પોરવાડ જૈન હતા. તેમના પૂર્વજો ભિન્નમાલથી ગાંભૂ આવ્યા અને ગુર્જરેશ્વર વનરાજે તેમને પોતાના રાજ્યમાં મહામાત્ય (દંડનાયક) પદ સોંપ્યું હતું. તે પૂર્વજનું નામ નિનુ–નિનય. તેમણે પાટણમાં શ્રીઋષભજિનપ્રાસાદ બનાવ્યો હતો. તેમનો પુત્ર મહામાત્ય લહર, તેમનો પુત્ર મહામાત્ય વીર તેના બે પુત્રો માહામાત્ય નેઢ અને વિમલ. વિમલમંત્રી દૃઢ જૈનધર્મી હતા. ગુર્જરેશ્વર ભીમદેવની, અને ગુજરાતની કીર્તિ વધે તેવાં કાર્યો તેમણે કર્યાં છે. તેઓ પહેલાં દંડનાયક હતા અને પાછળથી ચંદ્રાવતીના મહામાત્ય થયા. તેમણે આબુ ઉપર અદ્ભુત કળામય જિનમંદિરો સ્થાપિત કરાવ્યાં. તેમને વર્દ્ધમાનસૂરિજીએ જૈન બનાવ્યા, અને તેમના ઉપદેશથી તેમણે આબુમાં મંદિરો બનાવ્યાં. આ વાત બરાબર નથી. વિમલ અને તેના પૂર્વજો જૈન જ હતા, અને આબુ ઉપર મંદિરો અંબિકાદેવીના આદેશથી તેમણે બનાવ્યાં છે. આ મંદિરો ૧૦૮૮માં તેમણે બનાવ્યાં.

વાદિવેતાલ શાંતિસૂરિ–મહાકવિ ધનપાલની તિલકમંજરી કથાનું સંશોધન કરનાર આ આચાર્ય હતા. મહાકવિ ધનપાલની પ્રેરણાથી જ તેઓ માલવા પધાર્યા હતા અને ભોજ રાજની સભાના મહાન્ પંડિતોને જીતવાથી રાજાએ તેમને "વાદિવેતાલ"નું બિરુદ આપ્યું હતું. તેમનું જન્મસ્થાન પાટણની પશ્ચિમે આવેલ ઉન્નાયુ ગામ, પિતાનું નામ ધનદેવ, માતાનું નામ ધનશ્રી, પોતાનું નામ **ભીમકુમાર**. એકવાર ચંદ્રકુલના થારાપદ્રીય ગચ્છના શ્રીવિજયસિંહસૂરિજી વિહાર કરતા ત્યાં પધાર્યા અને આ પુત્રને યોગ્ય લક્ષણ યુક્ત જોઈ તેના પિતા પાસે પુત્રની માગણી કરી. પિતાએ ગુરુજીને તે પુત્ર વહોરાવ્યો. તેનું નામ "શાંતિ" રાખ્યું. તેમણે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના બળે ટૂંક સમયમાં શાસ્ત્રાભ્યાસ કરી લીધો. ગુર્જરેશ્વર ભીમદેવે(પહેલો) તેમની વિદ્વત્તાથી પ્રસન્ન થઈ તેમને 'કવીંદ્ર' અને વાદિ ચક્રી "નાં બિરુદ આપ્યાં હતાં. સૂરિજીએ ઉત્તરાધ્યનસૂત્ર ઉપર મનોહર ટીકા રચી છે,

જે ટીકા પાઇય ટીકા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે તિલકમંજરી ઉપર ટિપ્પણ લખ્યું છે. તેમણે અંગવિદ્યા, ધર્મશાસ્ત્ર, જીવવિચારપ્રકરણ, તથા ચૈત્યવંદનમહાભાષ્ય બનાવ્યાં છે. મોટી શાંતિ પણ આ આચાર્યે બનાવ્યાનું કેટલાક માને છે. તેઓ બહુ જ સરસ વ્યાખ્યાતા હતા. તેઓ વિ. સં. ૧૦૯૬માં ગિરનારપર અનશન કરી સ્વર્ગે સિધાવ્યા.

સુરાચાર્ય—સુરાચાર્યજી એક પ્રતાપી આચાર્ય થયા છે. ગુર્જરેશ્વર ભીમદેવના મામા શ્રી **દ્રોણાચાર્ય**-જૈન સાધુ થયા હતા તેમના જ ભાઈ સંગ્રામસિંહનો પુત્ર મહિપાલ હતો. તેમણે પિતાના મૃત્યુ પછી દ્રોણાચાર્ય પાસે દીક્ષા લીધી હતી. પોતે બહુ બુદ્ધિશાળી હતા. ટૂંક વખતમાં વ્યાકરણ, કાવ્ય, ન્યાય, સાહિત્ય તથા જૈનદર્શનના પ્રકાંડ વિદ્વાન થયા અને આચાર્યે તેમની યોગ્યતા જોઈ તેમને આચાર્ય બનાવ્યા. અને ત્યારથી તેઓ સુરાચાર્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. તેઓ ચૈત્યવાસિ હતા પણ બહુ જ વિદ્વાન્ અને ત્યાગી હતા. તેમણે, ભોજરાજાએ ગુર્જરેશ્વર ભીમરાજને મોકલેલ એક સમસ્યાપૂર્તિનો બહુ જ સરસ જવાબ આપી પોતાની ખ્યાતિ વધારી હતી. છેવટે ધારા જઈ ભોજરાજની સભાના પંડિતોને હરાવી ગુજરાતના પાંડિત્યની યશોગાથા ફેલાવી હતી.

સુરાચાર્યજીના ગુરુ દ્રોણાચાર્ય હતા, જેમણે પિંડનિર્યુક્તિ તથા ઓઘનિર્યુક્તિ પર ટીકા રચી. તથા શ્રીઅભયદેવસૂરિજીકૃત નવાંગિવૃત્તિમાં સંશોધનાદિમાં સહાય કરી હતી. આ સંબંધી શ્રી અભયદેવસૂરિજી પોતાની વૃત્તિમાં સૂચન કરે છે. સુરાચાર્યજીએ પણ દ્વિસંધાન મહાકાવ્ય તથા નેમિનાથચરિત્ર મહાકાવ્ય ગદ્યપદ્યમય સં. ૧૦૯૦માં બનાવ્યું.

વિજયસિંહસૂરિ—આ આચાર્યનાં માતાપિતા આદિનાં નામ નથી મળતાં. તેઓ આચાર્ય આર્ય ખટપટની પરંપરામાં થયેલા છે. આચાર્ય આર્ય ખટપટસૂરિજીએ **શકુનિકા-વિહાર** નામના સુપ્રસિદ્ધ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. બૌદ્ધ વ્યન્તરો અને બૌદ્ધોના ઉપદ્રવમાંથી તીર્થને મુક્ત કરાવી તીર્થની રક્ષા કરી હતી. તેમની પરંપરાના આચાર્ય શ્રી વિજયસિંહસૂરિજી થયા છે. તેમણે ક્રિયોદ્ધાર કરી શુદ્ધ સાધુધર્મની પ્રરૂપણા કરી હતી. પછી શત્રુંજય-ગિરનાર આદિની તીર્થયાત્રા કરવા ગયા હતા. ગિરનાર ઉપર તેમને અંબિકા-દેવી પ્રસન્ન થયાં હતાં અને સિદ્ધગુટિકા સૂરિજીને આપી હતી. તેમણે "**નેમિઃ સમાહિત-ધિયાં**" આ પદથી શરૂ થતી સ્તુતિ-સ્તોત્રથી ગિરનાર ઉપર શ્રી નેમિનાથજીની સ્તવના કરી હતી. યાત્રા કરી પાછા વળતાં તેઓ ભરૂચ પધાર્યા હતા.

એક દિવસે ભરૂચમાં ભયંકર આગ લાગી આખું નગર બળીને ભસ્મ થઈ ગયું. આમાં શ્રી શકુનિકાવિહાર ચૈત્ય, તેમાંની પાષાણ અને પીત્તલ વગેરેની મૂર્તિઓ બળી ગઇ. ફક્ત એક શ્રી મુનિસુવ્રતસ્વામીનું બિંબ અખંડિત રહ્યું. આ નગરદાહમાં બળેલા ચૈત્યનો પુનરુદ્ધાર સૂરિજીએ કરાવ્યો અને લાકડાનું શાલમંદિર કરાવી તેમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ મંદિર જીર્ણ થયું ત્યારે ઉદાયન મંત્રીના પુત્ર આંબડે વિ. સં. ૧૧૧૬ માં જીર્ણોદ્ધાર કરાવી શ્રી હેમચંદ્ર-સૂરિજીના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ આચાર્યનો સમય નિશ્ચત નથી મલતો, પરંતુ તેમના કાષ્ઠના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર ૧૧૧૬ માં થયો છે એટલે આ પહેલાં બસો અઢીસો વર્ષે તેઓ થયા હોય તેથી અનુમાનથી વિ. સં. નવસો લગભગ આવે છે. તેમણે નેમિસ્તવ બનાવ્યું છે. પ્રતિક્રમણચૂર્ણિ પણ આ નામના આચાર્યે બનાવી છે, તે આ જ કે કેમ તે નિશ્ચિત નથી.

૩૭ દેવસૂરિ—શ્રી સર્વદેવસૂરિજીની પાટે શ્રી દેવસૂરિજી થયા. તેમણે હાલોરના રાજા કર્ણસિંહને પ્રતિબોધ આપ્યો હતો. રાજાએ પ્રસન્ન થઇ તેમને " રૂપશ્રી " એવું બિરુદ આપ્યું હતું. તેમના ઉપદેશથી ગોપ નામના શ્રાવકે નવ જિનમંદિર કરાવ્યાં હતાં, તેમણે વિહાર પણ ઉગ્ર કર્યો હતો. માળવામાં જઈ પોરુ ગૃહસ્થોને પ્રતિબોધ આપી પોરવાડ જૈન બનાવ્યા હતા. પોરવાડોને શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ જૈન બનાવ્યા હતા એવો ઉલ્લેખ હું આપી ગયો છું. આ જાતિને શ્રીમાલ નગરમાંથી જૈન બનાવ્યાના ઉલ્લેખો મલે છે. આ સૂરિજીએ માળવામાં પોરવાડો બનાવ્યા. માળવાના પોરવાડો દેવસૂરિજીના ઉપદેશથી જૈન બન્યા એમ સમજાય છે.

૩૮ સર્વદેવસૂરિ (બીજા)—દેવસૂરિજીની પાટે સર્વ દેવસૂરિજી થયા. તેમણે શ્રી યશોભદ્ર અને નેમિચંદ્ર આદિ આઠ શિષ્યોને આચાર્ય બનાવ્યા હતા. આથી વિશેષ પરિચય આ સૂરિજીનો મળતો નથી.

૩૯ શ્રીયશોભદ્રસૂરિ તથા નેમિચંદ્રસૂરિ—શ્રી સર્વદેવસૂરિની પાટે આ બે પટ્ટધરો થયા છે. શ્રી નેમિચંદ્રસૂરિજીએ પોતાના ગુરુભાઈ શ્રી વીરગણિવિરચિત પિંડનિર્યુક્તિ પરની ૭૬૭૧ શ્લોકપ્રમાણની વૃત્તિનું સંશોધન કર્યું. આ આચાર્યના સમયમાં નવાંગીવૃત્તિકાર શ્રી અભયદેવસૂરિજી થયા.

નવાંગીવૃત્તિકાર શ્રી અભયદેવસૂરિજી—તેઓ એક મહાપ્રભાવક પ્રાવચનિક આચાર્ય થયા છે. તેમનું જન્મસ્થાન ધારાનગરી, પિતાનું નામ મહીધર શેઠ, માતા ધનદેવી, પોતાનું નામ અભયકુમાર. તેમણે બહુ નાની ઉમ્મરે દીક્ષા લીધી. શ્રી વર્દ્ધમાનસૂરિજીના આદેશથી તેમને સોળ વર્ષની ઉમ્મરે આચાર્ય પદવી આપવામાં આવી. તેમના સમયે નવ અંગ ઉપરની ટીકાઓ જીર્ણશીર્ણ થઈહતી જેથી તેમણે નવ અંગની ટીકાઓ તથા જિનેશ્વરસૂરિકૃત ષટ્સ્થાનક પર ભાષ્ય, શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીના પંચાશક ઉપર વૃત્તિ તથા આરાધનાકુલક આદિ ગ્રંથો બનાવ્યા છે. શ્રી અભયદેવસૂરિજી પોતે પોતાના ગ્રંથોમાં પ્રશસ્તિમાં પોતાની ગુરુપરંપરા આપતાં સર્વત્ર પોતાને ચંદ્રકુળના ઓળખાવે છે. આ સિવાય બીજું કાંઈ લખતા નથી. તેમણે શેઢી નદીને કાંઠે નાગાર્જુન યોગીભંડારિત શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની પ્રતિમા બહાર કઢાવી હતી તે વખતે જયતિહુયણ સ્તોત્ર-સ્તુતિ બનાવી હતી, જેની સત્તરમી ગાથાએ મૂર્તિ પ્રગટ થઇ હતી. પછી સ્થંભનપુરમાં તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. તેમનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૧૩૫ (મતાંતરે ૧૧૩૯) માં થયો.

આ જ અરસામાં કૂર્ચપુરગચ્છના ચૈત્યવાસી જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય શ્રી જિનવલ્લભ-સૂરિજીએ ચિત્તોડમાં છ કલ્યાણકની પ્રરૂપણાવાળો પોતાનો મત પ્રચલિત કર્યો.

આ અરસામાં વીરાચાર્યજી, મલધારી અભયદેવસૂરિ, મલધારી હેમચંદ્રસૂરિ થયા.

વીરાચાર્યજી—તેઓ ચંદ્રકુલના પંડીલ્લગચ્છના આચાર્ય હતા. પંડિલ્લગચ્છને ભાવડગચ્છ નામ અપાવનાર શ્રી ભાવદેવસૂરિજીની પાટે વિજયસિંહસૂરિજી થયા અને તેમની પાટે શ્રી વીરાચાર્યજી થયા. તેઓ ગુજરાતના રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહના મિત્ર હતા. એક દિવસ રાજાએ હસતાં હસતાં સૂરિજીને કહ્યું કે ' તમ્હારું જે આ મહત્ત્વ છે તે કેવલ રાજ્યાશ્રયથી જ છે, જો મ્હારી સભા છોડીને તમે પરદેશ ચાલ્યા જાઓ તો ગરીબ ભિક્ષુકોના જેવી તમ્હારી પણ દશા થાય.' સૂરિજી આ સાંભળી ત્યાંથી ઊઠ્યા ને રાજાને પોતાનો પરદેશ જવાનો વિચાર જણાવ્યો. રાજાએ કહ્યું-અમે અહીંથી તમને જવા જ નહીં દઇએ. સૂરિજીએ કહ્યું:

આમને કોણ રોકનાર છે. રાજાએ પાટણને દરવાજે દરવાજે સિપાઈઓ રોકી સૂરિજીને જવાનો માર્ગ બંધ કરાવ્યો. થોડા દિવસ પછી પાલીના બ્રાહ્મણોએ રાજા પાસે આવી સૂરિજીના ધર્મલાભ જણાવ્યા. આખરે રાજાને ખબર પડી કે સૂરિજી તો તે જ દિવસે પોતાના યોગબલથી પાલી પહોંચી ગયા હતા. ત્યારપછી વીરાચાર્યે મહાબોધપુરમાં જઈને બૌદ્ધાચાર્યોને વાદમાં જીત્યા હતા. ત્યાંથી પાછા વળતાં ગ્વાલીયરમાં અનેક વાદીઓને તેમણે જીત્યા, જેથી ત્યાંના રાજાએ ખુશી થઈ સારો સત્કાર કર્યો. સૂરિજી ત્યાંથી નાગોર ગયા. અહીં સિદ્ધરાજના મંત્રીઓ તેમને બીજી વાર આમંત્રણ કરવા આવ્યા. સૂરિજી ત્યાંથી વિહાર કરતા ચારૂપ આવ્યા ત્યારે ગુર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ ચારૂપ સુધી તેમની સામે આવ્યો હતો. પછી મોટા ઉત્સવપૂર્વક તેમનો પાટણમાં નગરપ્રવેશ કરાવ્યો. એક વાર પાટણમાં 'વાદિસિંહ' નામનો સાંખ્યવાદી આવ્યો તેને કોઈ જીતતું ન હતું; આખરે સિદ્ધરાજની સમક્ષ વીરાચાર્યે આ વાદીને જીત્યો અને રાજસભામાં વિજયપત્ર મેળવ્યું હતું.

સિદ્ધરાજે તેમના મંદિર ઉપર પતાકા ચઢાવી હતી.

પાટણમાં સિદ્ધરાજની સભામાં એક વાર કમલકીર્તિ નામનો દિગંબરવાદી આવ્યો હતો તેને પણ વીરાચાર્યે જીત્યો હતો. તેમનાં જન્મ દીક્ષા કે સ્વર્ગ સમય આદિ કશું નથી મલતું, પરંતુ તેઓ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમકાલીન હતા અર્થાત્ વીરાચાર્યનો સમય પણ એ જ છે. સિદ્ધરાજ ૧૧૫૦ થી ૧૧૯૯ સુધી હતો.

મલધારી શ્રીઅભયદેવસૂરિજી—તેઓ પ્રશ્નવાહન કુલના હર્ષપુરીય ગચ્છના શ્રીજયસિંહસૂરિજીના શિષ્ય હતા. તેઓ મહાત્યાગી, તપસ્વી અને નિસ્પૃહી હતા. તેઓ વસ્ત્રમાં એક ચોળપટ્ટો અને કપડો જ રાખતા. તેમનો મલસહિત દેહ અને વસ્ત્ર જોઈ ગુર્જરેશ્વર કર્ણદેવે (અન્યમતે સિદ્ધરાજે) તેમને ' મલધારિ 'નું બિરુદ આપ્યું હતું. તેમણે ગુજરાતના રાજા કર્ણદેવને ઉપદેશ આપ્યો હતો.

जस्स मलहारिनामं दिनं कन्नेण नरवइणा (પદ્મદેવસૂરિકૃત સદ્ગુરુપદ્ધતિ)

બીજું પ્રમાણ પણ છે, જુઓ–

श्रीगूर्जरेश्वरो...दृष्ट्वा मलपरिषहं।

श्रीकर्णो बिरुदं यस्य मलधारी व्यघोषयत् ॥ (રાજશેખરકૃત પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયવૃત્તિ)

જ્યારે જિનપ્રભસૂરિકૃત તીર્થકલ્પમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે–

अन्नया सिरिजयसिंहदेवनरिंदेण गयखंधारूढेण रायवाडियं गयेण दिट्ठो मलमलिणवत्थदेहो रायेण गयखंधाओ ओसरीऊण दुक्करकारओत्ति दिण्णं 'मलधारि' तिनामं

આ સિવાય કર્ણદેવના પુત્ર સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવને પણ આ જ આચાર્યે પ્રતિબોધ આપી તેના સમસ્ત દેશમાં પર્યુષણા મહાપર્વ (શ્રાવણ વદિ ૧૨ થી ભા. શુ. ૪) સુધી તથા અગિયારશ પ્રમુખ દિવસોમાં અમારી–અહિંસા પળાવી હતી.

આ સિવાય શાકંભરી (સાંભર–અજમેર પાસે)ના રાજા પૃથ્વીરાજે (પૃથ્વીરાજ પહેલો તે વીસલદેવ–વિગ્રહરાજનો ત્રીજો પુત્ર) તેમના ઉપદેશથી અજમેર પાસેના રણથંભોરના જિનમંદિરમાં સોનાનો કુંભ–કલશ ચઢાવ્યો હતો. તેમને વીર દેવ વિદ્વાનથી મેડ સૂરિમંત્ર

મહોત્સવ હતો. સૂરિજીએ ગોપગિરિ (ગ્વાલીયર)ના શિખર પરના મહાવીર મંદિરના દ્વારનો ત્યાંના અધિકારીઓએ જે અવરોધ કર્યો હતો તે ત્યાં જઈ ત્યાંના રાજા ભુવનપાલને સમજાવી દૂર કરાવ્યો હતો.

આ સૂરિજીએ વિ. સં. ૧૧૪૨માં મહાસુદિ ૫ રવિવારે શ્રી અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથજીની મહાપ્રભાવિક મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી; આ વખતે રાજા એલચશ્રીપાલ કે જેને તેમના ઉપદેશથી પ્રતિબોધ થયો હતો તેણે જિનપૂજા માટે સિરપુર ગામ ભેટ આપ્યું; તેમજ જે સ્થાનેથી પ્રતિમા નીકળી હતી ત્યાં કુંડ બંધાવ્યો. આ પ્રભાવક તીર્થ આજે પણ વિદ્યમાન છે.

સૂરિજીએ સાંતૂ મંત્રીને કહી ભરૂચમાં સમલિકાવિહાર–મંદિર ઉપર સોનાના કલશો ચઢાવરાવ્યા હતા. તેમણે હજારો બ્રાહ્મણોને અને કમડયક્ષને પ્રતિબોધી મેડતામાં વીરપ્રભુનું મંદિર કરાવ્યું. છેલ્લે ૪૭ દિવસનું અનશન કર્યું હતું. આ વખતે ગુર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ તેમનાં દર્શને ગયો હતો. જ્યારે સૂરિજીનો સ્વર્ગવાસ થયો અને તેમના શબને અગ્નિદાહ દેવા લઈ જતા હતા ત્યારે સિદ્ધરાજે કોટની પાછલી અટારીએ ઊભા રહી પરિજન સમેત સૂરિજીના દેહનાં અન્તિમ દર્શન કર્યાં હતાં.

મલધારી શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી–મલધારી અભયદેવસૂરિજીના શિષ્ય મલધારી હેમચંદ્રસૂરિજી થયા. તેઓ સમર્થ ઉપદેશક વ્યાખ્યાતા અને ગ્રંથકાર થયા છે. તેમના ગુરુની માફક સિદ્ધરાજ જયસિંહ તેમનું પણ બહુમાન કરતો હતો. સૂરિજીના ઉપદેશથી સિદ્ધરાજે જૈનમંદિરો ઉપર સોનાના કળશ ચઢાવ્યા હતા. ધંધુકા અને સાચોર વગેરેમાં અન્ય તીર્થીઓ તરફથી જૈનશાસનને થતી પીડા નીવારી, રથયાત્રાના વરઘોડા નિર્વિઘ્ને કઢાવ્યા હતા. કેટલાક ખરાબ અધિકારીઓ દ્વારા, જૈન મંદિરોમાં ઉપજતી આવક ઉપર જે રોકટોક થતી હતી તે પણ સૂરિજીએ સિદ્ધરાજને કહી બંધ કરાવી.

પાટણથી ગિરનારજી ગયેલો એક મોટો સંઘ કે જેમાં ઉક્ત સૂરિજી મહારાજ પણ સાથે હતા, તે સંઘને જૂનાગઢના રા' ખેંગારને લૂંટવાનું મન થયું અને તેણે વણથલીમાં સંઘને રોક્યો. આ વખતે અચાનક રા' ખેંગારના સ્વજનનું મૃત્યું થતાં સૂરિજી ત્યાં ગયા અને ખેંગારને પ્રતિબોધ આપ્યો. સંઘને સહિસલામત યાત્રા કરવા જવા દીધો. ટેક્સ બધો માફ કરાવ્યો. આ સંઘ શત્રુંજય અને ગિરનાર ગયો હતો. જેમાં ગિરનારમાં અર્ધો લાખ અને શત્રુંજયમાં ત્રીસ હજારની આવક થઈ હતી.

આ સૂરિજી મહારાજના ઉપદેશથી સિદ્ધરાજ જયસિંહે પોતાના રાજ્યમાં દર વર્ષે ૮૦ દિવસ અમારી–અહિંસા પાળવાનું તામ્રપત્ર કરી આપ્યું હતું. (રાજશેખરકૃત પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય વૃત્તિ.) સૂરિજી મહારાજ અન્તે સાત દિવસનું અનશન કરી સ્વર્ગે પધાર્યા. સિદ્ધરાજ જયસિંહ આથી બહુ દુઃખી થયો અને થોડે સુધી સ્મશાનયાત્રામાં સાથે જઈ સૂરિજી પ્રત્યે પોતાનો ભક્તિભાવ પ્રદર્શિત કર્યો હતો. તેમનો સમય પણ સિદ્ધરાજ જયસિંહનો જ છે.

પૂજ્ય મુનિચંદ્રસૂરિ—શ્રી યશોભદ્રસૂરિ અને નેમિચંદ્રસૂરિજીની પાટે શ્રી મુનિચંદ્રજીસૂરિ થયા. તેઓ પરમ ત્યાગી, મહાતપસ્વી અને તાર્કિકશિરોમણિ હતા. તેમનો જન્મ સમય–સ્થાન કે માતાપિતાનાં નામ આદિ મળતાં નથી. પરંતુ વિ. સં. ૧૧૭૮ માં તેઓ સ્વર્ગવાસી થયા, તેવો ઉલ્લેખ મળે છે. તેમણે બાલવયમાં દીક્ષા લીધી હતી. સાધુજીવનમાં આહારમાં માત્ર

કાંજી લઈને જ રહેતા તેથી તેમની 'સૌવીરપાયી' તરીકે પ્રસિદ્ધિ થઈ. તેઓ નેમિચંદ્રસૂરિજીના ગુરુભાઈ શ્રી વિનયચંદ્ર ઉપાધ્યાયના શિષ્ય હતા. શ્રી નેમિચંદ્રસૂરિજીએ તેમને યોગ્ય જોઈ પટધર તરીકે સ્થાપી આચાર્યપદથી વિભૂષિત કર્યા હતા. તેમની સ્મરણશક્તિ બહુ જ તેજ હતી. એક વાર તેઓ ચૈત્યપરિપાટી કરવા નડુલથી વિહાર કરી પાટણ આવ્યા હતા. પાટણ આ સમયે ચૈત્યવાસીઓનો અજેય દુર્ગ મનાતો હતો. વાદિવેતાલ શાંતિસૂરિજી પોતાના શિષ્યોને પ્રમાણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવી રહ્યા હતા. મુનિચંદ્રે ત્યાં જઈ તે પ્રમાણશાસ્ત્રનું એકાગ્ર ચિત્તથી શ્રવણ કર્યું અને તે પાઠ તેમને યાદ રહી ગયો. વાદિવેતાલ શાંતિસૂરિજીના શિષ્યો તે પાઠ સમજી શક્યા નહિ, આ વખતે છેવટે મુનિચંદ્રમુનિએ તે પાઠ બરાબર સંભળાવ્યો. આથી શાંતિસૂરિજી પ્રસન્ન થયા અને તેમને પ્રમાણશાસ્ત્રનો વિશેષ અભ્યાસ કરાવ્યો.

એક વાર મુનિચંદ્રસૂરિએ વાદિવેતાલ શાંતિસૂરિજી પાસે ફરિયાદ કરી કે અમને ઊતરવાનું યોગ્ય સ્થાન નથી. શ્રી શાંતિસૂરિજીએ શ્રાવકોને કહી ટંકશાલ પાસેનું મકાન તેમને રહેવા-ઉતરવા અપાવ્યું. આ વસ્તુ ચૈત્યવાસીઓની પ્રબલતા સૂચવે છે.

શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિજીએ ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી ઉત્તમ ગ્રંથો-ટીકાઓ બનાવી અને વાદી શ્રી દેવસૂરિજી જેવા પ્રતાપી શિષ્ય રત્ન મહાવિદ્વાન તૈયાર કર્યા. સૂરિજીએ આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીકૃત અનેકાંતજયપતાકા ઉપદેશપદ આદિ ગ્રંથો ઉપર સરલ ટીકાઓ બનાવી છે. તેમણે બનાવેલ ટીકાઓ આ પ્રમાણે છે-ચિરંતાચાર્યકૃત. દેવેંદ્ર નરકેંદ્ર પ્રકરણ પર વૃત્તિ, ઉપદેશપદ પર વૃત્તિ, લલિતવિસ્તરાપર પંજિકા, ધર્મબિંદુ પર વૃત્તિ, કર્મપ્રકૃતિ પર ટિપ્પન. આ સિવાય નૈષધમહાકાવ્ય પર ૧૨૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા બનાવ્યાની પણ સંભાવના મલે છે. આ સિવાય તેમણે વીસ ગ્રંથો મૌલિક બનાવ્યા છે.

૧ અંગુલસપ્તતિ	૧૦ હિતોપદેશકુલક
૨ વનસ્પતિસપ્તતિકા	૧૧ મંડલવિચારકુલક
૩ આવસ્યક પાક્ષિક સપ્તતિ	૧૨-૧૩ ઉપદેશામૃત કુલક પહેલું તથા બીજું
૪ ગાથાકોષ	૧૪-૧૫ ધર્મોપદેશ કુલક પહેલું તથા બીજું
૫ અનુશાસનાંકુશકુલક	૧૬ મોક્ષોપદેશ પંચાશિકા
૬ ઉપદેશપંચાશિકા	૧૭ શોકહર ઉપદેશક કુલક
૭ પ્રાભાતિક સ્તુતિ (સ્તોત્ર)	૧૮ સામાન્ય ગુણોપદેશ કુલક
૮ રત્નત્રય કુલક	૧૯ કાલશતક
૯ સમ્યોક્ત્વોત્પાદવિધિ	૨૦ દ્વાદશવર્ગ

તેમની વિદ્યમાનતામાં તેમના ગુરુભાઈ ચંદ્રપ્રભે પૂર્ણિમા મતની ઉત્પત્તિ કરી. અર્થાત્ શ્રીકાલિકાચાર્ય પછી ૧૧૫૯ સુધી ચૌદશની પખ્ખી ચાલી આવતી હતી તેમાં તેમણે ફેરફાર કરી પૂર્ણિમાની પખ્ખી શરૂ કરી. આજે પૂર્ણિમાની પખ્ખી જે કેટલાક માને છે તેમની માન્યતા અહીંથી જ શરૂ થાય છે. આચાર્ય શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિજીએ તેમને પ્રતિબોધ કરવા માટે પાક્ષિકસપ્તતિકાની રચના કરી છે. પૂર્ણિમામતસ્થાપક શ્રીચંદ્રપ્રભસૂરિજીએ દર્શન શુદ્ધિ તથા પ્રમેયરત્નકોશની રચના કરી છે.

આચાર્ય શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિજીએ આનંદસૂરિ આદિ પોતાના બાંધવોને પ્રતિબોધી દીક્ષા આપી આચાર્ય બનાવ્યા હતા. આ મહાશાસનપ્રભાવક આચાર્યશ્રીનો ૧૧૭૮માં સ્વર્ગવાસ થયો.

આ અરસામાં શ્રીધર્મઘોષસૂરિજી, વાદી દેવસૂરિજી (મુનિચંદ્રજીના શિષ્ય), કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી, શ્રીજિનવલ્લભસૂરિજી શ્રીજિનદત્તસૂરિજી અને વિ. સં. ૧૨૨૫ માં મુનિરત્નસૂરિજી થયા. આ બધાનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આ પ્રમાણે છે—

ધર્મઘોષસૂરિ—તેઓ રાજગચ્છના આચાર્ય શ્રી શીલભદ્રસૂરિજીના શિષ્ય છે. તેમણે **ધર્મકલ્પદ્રુમ** ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં બનાવ્યો છે. તેઓએ શાકંભરીરાજ, વિગ્રહરાજ—વીસલદેવ ત્રીજાને પ્રતિબોધિત કર્યો હતો. તેમના શિષ્ય શ્રી યશોભદ્રસૂરિજીએ **ગદ્યગોદાવરી** રચ્યું. બન્નેનો પરિચય આ પ્રમાણે મળે છેઃ

अभवद् वादिमदहरः षट्तर्कांभोजबोधनदिनेशः
श्रीधर्मघोषसूरिर्बोधितशाकंभरीभूपः ।
चारित्रांभोधिशशी त्रिवर्गपरिहारजनितबुधहर्षः
दर्शितविधिः शमनिधिः सिद्धान्तमहोदधिप्रवरः ॥
(શ્રી પૃથ્વીચંદ્રસૂરિ (જે આ સૂરિજીના પ્રશિષ્ય છે) કૃત પર્યુષણાકલ્પપ્રશસ્તિ.)
वादिचंद्रगुणचंद्रविजेता विग्रहक्षितिपतिबोधविधाता।
धर्म्मसूरिरिति नाम पुरासीत् विश्वविश्वविदितो मुनिराजः।

તેમજ—

श्रीराजगच्छमुकुटोपमशीलभद्रसूरेर्विनेयतिलकः किल धर्म्मसूरिः।
दुर्वादिगर्वभरसिंधुरसिंहनादः श्रीविग्रहक्षितिपतेर्दलितप्रमादः ॥

શ્રી ધર્મ્મઘોષસૂરિજીએ ૧૧૮૬ માં ધર્મ્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથ રચ્યો છે. એ બારમી સદીના ઉત્તરાર્દ્ધમાં થયા છે.

વાદી શ્રીદેવસૂરિ—તેમનું જન્મસ્થાન મદુઆ છે કે જે આબુની પાસે છે. અત્યારે તેને મદાહત કહે છે. તેમનો જન્મ વિ. સં. ૧૧૪૩માં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ **વીરનાગ**, માતાનું નામ **જિનદેવી**, તેમનું નામ પૂર્ણચંદ્ર હતું. તેઓ જાતે પોરવાલ વણિક હતા. તેમણે ૯ વર્ષની વયે મહાપ્રતાપી શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિજી પાસેની દીક્ષા લીધી તે વખતે તેમનું નામ **રામચંદ્ર** મુનિ રાખવામાં આવ્યું હતું. રામચંદ્ર મુનિએ વાદિવેતાલ શાન્તિ સૂરિજીના ચરણે બેસી પ્રમાણશાસ્ત્રનો ગહન અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમણે આચાર્યપદવીની પ્રાપ્તિ પહેલાં અનેક વાદીઓને જીત્યા હતા.

ધોળકામાં બન્ધ નામના દ્વૈતવાદિ શૈવમતાનુયાયીને, કાશ્મીર, સાગર અને સાચોરમાં બીજા વાદિઓને, નાગોરમાં ગુણચંદ્ર દિગંબરને, ચિત્તોડમાં ભાગવત શિવભૂતિને, ગ્વાલીયરમાં ગંગાધરને, ધારામાં ધરણીધરને, પોકરણમાં પ્રભાકરને, અને ભરૂચમાં કૃષ્ણનામક વાદિને જીત્યા હતા. શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિજીએ સં. ૧૧૭૪માં તેમને આચાર્યપદ આપ્યું અને ત્યારથી તેમનું દેવસૂરિ નામ પ્રસિદ્ધ થયું. અને વાદીઓને જીતવાથી 'વાદી શ્રીદેવસૂરિ' તરીકે પ્રસિદ્ધ પામ્યા. સૂરિજીએ ધોળકામાં ઉદય શ્રાવકે કરાવેલ ઉદાવસહિ ચૈત્યમાં સીમંધરસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા કરી.

મારવાડ તરફ વિહાર કરતા તેઓ આબુ આવ્યા ત્યારે આબુ ઉપર ચઢતાં અમ્બાપ્રસાદ

મંત્રીને શાપ કરડ્યો. સૂરિજીએ તરત જ તેના ઝેરનું નિવારણ કર્યું. પાટણના શ્રાવક બાહડે સૂરિજીના ઉપદેશથી જિનમંદિર બંધાવ્યું અને સૂરિજીએ તેમાં શ્રીવર્દ્ધમાન પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા કરી.

સૂરિજી મારવાડમાં નાગોર તરફ ઘણું વિચર્યા છે. ત્યાં તેમણે ફલોધી તીર્થની સ્થાપના કરી. ૧૨૦૪ માં તેની પ્રતિષ્ઠા કરી. તેમજ તેમના શિષ્ય શ્રીજિનચંદ્રસૂરિજીએ ગુરુવાસક્ષેપ લઈ ત્યાં જઈ ધ્વજા-કલશની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. આ ફલોધી તીર્થ આજે પણ વિદ્યમાન છે. (આ તીર્થ સંબંધી, વિવિધતીર્થકલ્પ, પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહ આદિ પ્રાચીન અર્વાચીન ગ્રંથોના આધારે વિગતવાર લખેલો ફલવર્ધિતીર્થ નામનો મ્હારો લેખ જૈન સત્ય પ્રકાશમાં જુઓ.) આરાસણમાં નેમિજિનની પ્રતિષ્ઠા આ સૂરિજી મહારાજે કરી છે.

દિગંબર વાદી કુમુદચંદ્રને સિદ્ધરાજની સભામાં જીતી તેમણે શ્વેતાંબર જૈનધર્મનો વિજયડંકો વગડાવ્યો હતો. આ વાદ ૧૧૮૧ ના વૈશાખી પૂર્ણિમાએ શરૂ થયો હતો. સૂરિજી જીત્યા જેથી રાજાએ પ્રસન્ન થઈ એક લાખ રૂપિયા આપવા માંડ્યા સૂરિજીએ તે ન લીધા. તેથી રાજાની આજ્ઞાથી મંત્રીઓએ તે દ્રવ્યથી ઋષભદેવચૈત્ય બનાવ્યું. તેની પ્રતિષ્ઠા ૧૧૮૩માં ચાર આચાર્યોના હાથથી થઈ.

તેમને શ્રીભદ્રેશ્વરસૂરિ, રત્નપ્રભસૂરિ, અને માણિક્યસૂરિ નામના પ્રસિદ્ધ શિષ્યો થયા. સૂરિજીએ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર અને તેના ઉપર સ્યાદ્વાદરત્નાકર નામનો મહાન્ ગ્રંથ બનાવ્યો છે.

અંતે ૮૩ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી શ્રી ભદ્રેશ્વરસૂરિને પોતાની પાટપર સ્થાપી, ૧૨૨૬ ના શ્રાવણ વદિ ૭ ને ગુરુવારે આ સૂરિજી સ્વર્ગે સીધાવ્યા.

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય--તેઓ જૈન શાસનના એક મહાપ્રભાવક યુગપ્રધાન પુરુષ થયા છે, જેનાથી જૈનધર્મની વિજયપતાકા સમસ્ત ભારતમાં ગૌરવવન્તી બની હતી. તેમની વિદ્વત્તા, અનુપમ વાદશક્તિ, અપૂર્વ ચારિત્ર અને બુદ્ધિચાતુર્યથી આજ પણ જૈન જૈનેતર વિદ્વાનો મુગ્ધ છે. આ આચાર્ય સંબંધી પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન ગ્રંથોમાં ઘણું લખાએલું છે. જૈન સત્ય પ્રકાશના વર્ષ પના અંક ૯માં પણ આવી ગયું છે. (અને આ-દીપોત્સવી અંકમાં પણ એમના સંબંધી બે સ્વતંત્ર લેખો છપાયા છે. તંત્રી) તેથી અહીં માત્ર નામ નિર્દેશ કરવો બસ છે.

શ્રીજિનવલ્લભસૂરિજી—તેઓનો જન્મ ક્યાં અને ક્યારે થયો હતો, તે સંબંધી ઉલ્લેખ નથી મલતો. તેમણે દુર્ગવાસી-ચૈત્યવાસી કુર્ચપુરીય જિનેશ્વરસૂરિજી પાસે દીક્ષા લીધી હતી. ત્યાં દશવૈકાલિક સૂત્રનું અધ્યયન કરતાં ચૈત્યવાસ પ્રત્યે અરુચિ થઈ તેથી નવાંગી-વૃત્તિકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિજી પાસે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવા ગયા. તેમણે નવીન જિનમંદિરો બંધાવ્યાં તેનું નામ "વિધિચૈત્ય" આપ્યું. ત્યાં ચૈત્યવાસિઓની જેમ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ અમુક અમુક કાર્યો નહિ થાય તેવા શ્લોકો મુકાવ્યા. મેદપાટાદિ દેશોમાં, ચીત્તોડમાં ચૈત્યવાસીઓનું પ્રાબલ્ય હતું તેના વિરોધ માટે તેમણે જબ્બર પુરુષાર્થ કર્યો. ચીત્તોડમાં પોતાના અનેક ભક્તો બનાવી ત્યાં "બે વિધિ ચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા[1]" કરી. તેમણે વાગ્જડ (વાગડ)ના લોકોને પ્રતિબોધ્યા. ધારાનગરીમાં જઈ નરવર્મા રાજાની સભામાં માન પામ્યા. તેમણે ચિત્તોડમાં ચામુંડાને પ્રતિબોધી હતી. ૧૧૬૭માં આચાર્યપદ પ્રાપ્ત થયા પછી ૭ મહિને જ

[1] અત્યારે ત્યાં એક પણ વિધિચૈત્ય નથી, અર્થાત્ એટલું પ્રાચીન મંદિર જ ત્યાં નથી.

તેઓ સ્વર્ગે પધાર્યા. તેમણે પિંડવિશુદ્ધિ પ્રકરણ, ષડશીતિપૌષધવિધિ પ્રકરણ, સંઘપટ્ટક, પ્રતિક્રમણ સમાચારી, ધર્મશિક્ષા, ધર્મોપદેશમય દ્વાદશકુલ પ્રકરણ, પ્રશ્નોત્તરશતક, શૃંગારશતક, સ્વપ્નાષ્ટક વિચાર, ચિત્રકાવ્ય, સોએક સ્તુતિ–સ્તોત્રાદિની રચના કરી છે.

એમ કહેવાય છે કે તેમણે ભગવાન મહાવીરનાં ૭ કલ્યાણકોની પ્રરૂપણા કરી હતી. અને છઠ્ઠા કલ્યાણકને ઉજવવા મહાવીરચૈત્ય ચિત્તોડમાં નવું કરાવ્યું. તેને વિધિચૈત્ય, કહેતા હતા. ત્યાં તેમણે પોતાના સંઘપટ્ટક આદિ ગ્રંથો કોતરાવ્યા હતા. જેમાં ચૈત્યવાસિઓનું ખૂબ ખંડન છે. તેઓ ખતરગચ્છના મહાપ્રતાપી અને પ્રભાવશાલી આચાર્ય થયા.

આચાર્ય શ્રીજિનદત્તસૂરિજી—તેઓ શ્રીજિનવલ્લભસૂરિજીના શિષ્ય છે. તેમણે અનેક રાજપુતોને પ્રતિબોધી જૈન કર્યા છે. ખતરગચ્છના એક પ્રભાવક પુરુષ તરીકે તેઓ "દાદા" નામથી ઓળખાય છે. તેઓ વાચ્છિગ મંત્રી અને બાહડદેવીના પુત્ર હતા, તેમનું નામ સોમચંદ્ર, તેઓ જ્ઞાતિએ હુંબડ હતા. ૧૧૨૨માં જન્મ, ૧૧૪૧માં વાચક ધર્મદેવ પાસે દીક્ષા લીધી (નાહરજી પટ્ટાવલી પૃ. ૨૪). તેમને ૧૧૬૯માં વૈશાખ વદિ ૬ ચિત્તોડમાં દેવભદ્રાચાર્યે સૂરિમંત્ર આપી આચાર્યપદે સ્થાપ્યા અને **જિનદત્તસૂરિ નામ સ્થાપ્યું.**

તેમના ગ્રંથો–ગણધરસાર્ધશતક પ્રાકૃત ગાથા ૧૫૦, સંદેહદોલાવલી, ગણધરસપ્તતિ, સુગુરુપારતંત્ર્ય, વિઘ્નવિનાશી સ્તોત્ર, અવસ્થાકુલક, ચૈત્યવંદનકુલક, વિંશિકા, અપભ્રંશ-કાવ્યત્રયી–ચર્ચરી, ઉપદેશરસાયન, કાલસ્વરૂપકુલક, તથા શ્રીદેવસૂરિજીનું જીવાનુશાસન સટીક શોધ્યું.

વિ. સં. ૧૨૧૧ ના અષાડ શુદિ અગિયારશે અજમેરમાં તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો. તેમનાથી ખરતરગચ્છ મહાપ્રભાવશાલી થયો.

શ્રી જિનચંદ્રસૂરિ-તેમના શિષ્ય શ્રી જિનચંદ્રસૂરિજી થયા. તેઓ પણ મહાપ્રતાપી અને પ્રભાવશાળી હતા. તેઓ પણ ખરતરગચ્છમાં દાદા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેમના પિતાનું નામ રાસલક, માતાનું નામ દેલ્હણદેવી, ૧૧૯૭ ના ભા. શુ. ૮ જન્મ, ૧૨૦૩ માં દીક્ષા. ૧૨૧૧ માં આચાર્યપદ. દીલ્હીમાં મદનપાલ શ્રાવક આદિ તેમના ભક્તો હતા. (નાહરજીપટ્ટાવલી પૃ. ૨૭.). વિ. સં. ૧૨૩૩ માં દીલ્હીમાં સ્વર્ગગમન.

શ્રીમુનિરત્નસૂરિ—તેઓ પૌર્ણિમિક ગચ્છના શ્રીસમુદ્રઘોષસૂરિજીના શિષ્ય હતા. તેમણે ઉજ્જયિનીમાં મહાકાલના દેવાલયમાં ' નરવર્મા ' રાજાની સભામાં વિદ્યાશિવવાદીને હરાવ્યો હતો. તેમણે " બાલકવિ " જગદેવ મંત્રીની વિનંતિથી ભવિષ્યમાં થનારા તીર્થંકર શ્રીઅમમસ્વામીનું બિંબ વિ. સં. ૧૨૨૫માં બનાવ્યું. તેમણે અંબડચરિત્ર તથા શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામિચરિત્ર બનાવેલ છે.

૪૧ અજિતદેવસૂરિ-શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિજીની પાટે શ્રી અજિતદેવસૂરિજી થયા. આમની વિશેષ માહીતિ નથી મલતી. તેઓને પણ સિદ્ધરાજે સારું માન આપ્યું હતું. જીરાઉલાતીર્થની સ્થાપના આ આચાર્યશ્રીના હાથે થઈ છે. આ તેરમા સૈકામાં બાહડમંત્રીએ શ્રી શત્રુંજય તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. સમલિકાવિહારતીર્થનો ઉદ્ધાર પણ આ સમયે જ થયો.

૪૨ વિજયસિંહસૂરિ-અજિતદેવસૂરિજીની પાટે શ્રી વિજયસિંહસૂરિજી થયા. તેમનો પણ વિશેષ પરિચય નથી મલતો. તેમણે શ્રાવકકવિ આસડવિરચિત વિવેકમંજરી ઉપર વૃત્તિ રચનાર બાલચંદ્રના ગ્રંથનું સંશોધન કર્યું હતું.

૪૩ સોમપ્રભસૂરિ તથા **મણિરત્નસૂરિ**–શ્રી વિજયસિંહસૂરિજીની પાટે શતાર્થી શ્રી સોમપ્રભસૂરિજી તથા શ્રીમણિરત્નસૂરિજી થયા.

શ્રી સોમપ્રભસૂરિ—તેઓ જાતે પોરવાડ હતા. પિતાજીનું નામ સર્વદેવ હતું. પિતામહનું નામ જિનદેવ હતું. જિનદેવ રાજ્યમંત્રી હતા. સોમપ્રભે શ્રી વિજયસિંહસૂરિજી પાસે બાલ્યાવસ્થામાં દીક્ષા લીધી. તેઓ પ્રખર પંડિત હતા. તેમણે સુમતિચરિત્ર, સૂક્તિમુક્તાવલી–સિંદુરપ્રકર (સોમશતક), શતાર્થી, કુમારપાલપ્રતિબોધ આદિ ગ્રંથો[1] બનાવ્યા છે. કુમારપાલપ્રતિબોધ ૧૨૪૧ માં બનાવ્યું છે. અર્થાત્ ૧૨૩૩ માં તો તે સૂરિજી મહારાજ વિદ્વાન્ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા તેથી જ મેં તેમને અહીં આપ્યા છે.

મણિરત્નસૂરિ—મણિરત્નસૂરિજી કે જેમનો ૧૨૩૦ પહેલાં જન્મ થયો હતો, અને જેમનાથી તપાગચ્છ બિરુદ મલ્યું તે આચાર્યદિનો પરિચય હવે પછી આવશે.

ઉપસંહાર–આ લેખમાં આથી વધુ ઘણું લખી શકાય તેમ હતું. પરન્તુ લેખ મર્યાદિત જગ્યામાં લખવાનો હોવાથી તેમજ બીજાં કારણોથી વધુ વસ્તુ નથી આપી શક્યો. આ આખો લેખ મુખ્યતયા પ્રભાવકચરિત્ર–પર્યાલોચના સહિત, પટ્ટાવલી સમુચ્ચય, જૈન–સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, તપાગચ્છપટ્ટાવલી ભા. ૧, ખરતરગચ્છ પટ્ટાવલી સંગ્રહ તથા કૅાન્ફરન્સ હેરલ્ડની ફાઇલો વગેરેના આધારે લખ્યો છે. ખાસ કરીને જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસની વધુ મદદ લીધી છે.

આમાં લખવામાં સમયફેર, સ્થાનફેર કે બીજી કાંઇ ભૂલ થઈ હોય તો તે બનવા જોગ છે. સુજ્ઞ મહાનુભાવો મને યોગ્ય સૂચના આપશે તો જરૂર તે તરફ લક્ષ્ય આપીશ.

---

૧ આ સૂરિજી મહારાજના ગ્રંથોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આ પ્રમાણે છે—

(૧) **સુમતિનાથચરિત્ર**—આમાં પાંચમા તીર્થંકર ભગવાનનું ચરિત્ર છે અને તે પ્રાકૃતભાષામાં છે. તેમાં સુંદર ધર્મબોધ, જૈનધર્મના સરલ સિદ્ધાન્તો અને વ્રતાદિ ઉપર મનોરંજક કથાઓ છે.

(૨) **સૂક્તિમુક્તાવલી**—સો પદ્યનો સુંદર સુભાષિત ગ્રંથ છે. તેનું પ્રથમ પદ્ય 'સિન્દુરપ્રકર' એ વાક્યથી શરૂ થતું હોવાથી તેને સિન્દુરપ્રકર પણ કહે છે. તેને સોમશતક પણ કહે છે. ભર્તૃહરિના શતકોની પદ્ધતિનો સુંદર ઉપદેશગ્રંથ છે.

(૩) **શતાર્થીકાવ્ય**—આ ગ્રંથ વસંતતિલકા છંદમાં છે. આમાં જુદા જુદા સો અર્થો કરેલા છે. આની ટીકા પણ પોતે જ રચી છે. ટીકાના પ્રારંભમાં પાંચ શ્લોકોમાં સોએ અર્થોની અનુક્રમણિકા આપેલી છે. પછી ૨૪ તીર્થંકરોના અર્થો, વચ્ચે બ્રહ્મા, નારદ, વિષ્ણુ આદિ ૩ દેવોના અર્થો આપ્યા છે, અને છેવટે પોતાના સમકાલીન પ્રભાવકાચાર્યો વાદી શ્રી દેવસૂરિ આદિ જૈનાચાર્યોના અર્થો આપ્યા છે; પછી જયસિંહદેવ, પરમાર્હત શ્રી કુમારપાલદેવ, અજયદેવ, મૂલરાજ વગેરે ગુજરાતના ચારે રાજાઓનો પરિચય છે. કવિ સિદ્ધપાલ તથા પોતાના ગુરુ શ્રી અજિતદેવસૂરિ તથા વિજયસિંહસૂરિનો પરિચય આપ્યો છે. આ વગેરે અનેક અર્થો લખી તેમનું સંસ્કૃત ભાષા પરનું પ્રભુત્વ બતાવ્યું છે. આ ગ્રંથ વિ. સં. ૧૨૩૩ ને ૩૫ ની વચ્ચે રચાયેલ છે.

(૪) **કુમારપાલપ્રતિબોધ**–પરમાર્હત કુમારપાલના મૃત્યુ પછી માત્ર નવ વર્ષ બાદ રચાયેલો આ ગ્રંથ છે. ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં છે. આ ગ્રંથ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીના શિષ્ય શ્રી મહેંદ્રસૂરિ, વર્ધમાનગણિ અને ગુણચંદ્રગણિએ સાંભળ્યો હતો. એટલે કે આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી, મહારાજા કુમારપાલ અને તે વખતની આખી પરિસ્થિતિ પ્રામાણિક પણે–નજરે જોયા જેવી ગ્રંથકારે તેમાં રજૂ કરી છે.

આચાર્ય શ્રીમલયગિરિ

અને

તેમનું શબ્દાનુશાસન

લેખક-પૂ. મુનિમહારાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી, પાટણ

आगमदुर्गमपदसंशयादितापो विलीयते विदुषाम् ।
यद्वचनचन्दनरसैर्मलयगिरिः स जयति यथार्थः ॥

–आचार्य श्रीक्षेमकीर्त्तिसूरिः ॥

પ્રસ્તુત સંક્ષિપ્ત લેખમાં આગમજ્ઞમુકુટમણિ સમર્થ ટીકાકાર આચાર્ય શ્રી મલયગિરિ-કૃત શબ્દાનુશાસન–વ્યાકરણનો પરિચય કરાવવામાં આવે છે. આ૦ શ્રી મલયગિરિએ સંખ્યાબંધ જૈન આગમો, પ્રકરણો અને ગ્રંથો ઉપર ટીકાઓની રચના કરી છે; પરંતુ તેમની જો સ્વતંત્ર ગ્રંથરચના કોઈ હોય તો તે માત્ર પ્રસ્તુત સ્વોપજ્ઞવૃત્તિસહિત શબ્દાનુશાસન ગ્રંથજ છે.

શ્રીમલયગિરિસૂરિ, કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવાન્ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના વિદ્યાસાધનસમયના સહચર હતા. તેમના પ્રત્યે તેઓશ્રીનું એટલું બહુમાન હતું કે તેમણે પોતાની આવશ્યકસૂત્ર ઉપરની વૃત્તિમાં ભગવાન્ શ્રીહેમચંદ્રને **तथा चाहुः स्तुतिषु गुरवः** (આવ૦ વૃત્તિ પત્ર ૧૧) એ શબ્દોથી ગુરુતરીકેના હાર્દિક પ્રેમથી સંબોધ્યા છે.

આ૦ શ્રીમલયગિરિએ **મલયગિરિશબ્દાનુશાસન**ની રચના કરવા છતાં આપણે તેઓશ્રીને આ૦ શ્રીહેમચંદ્રની જેમ વૈયાકરણાચાર્ય તરીકે સંબોધી કે ઓળખાવી શકીએ તેમ નથી. એ રીતે તો આપણે તેઓશ્રીને જૈનપરિભાષા પ્રમાણે આગમિક કે સૈદ્ધાંતિક યુગપ્રધાન આચાર્ય તરીકે ઓળખાવીએ એ જ વધારે ગૌરવરૂપ અને ઘટમાન વસ્તુ છે. સિદ્ધાંતસાગરમાં રાતદિવસ ઝીલનાર એ મહાપુરુષે વ્યાકરણના જેવા ક્લિષ્ટ અને વિષમ વિષયને હાથમાં ધર્યો એ હકીકત હરકોઈને મુગ્ધ કરી દે તેવી જ છે.

સમર્થ વૈયાકરણાચાર્ય ભગવાન્ શ્રીહેમચંદ્રે જે જમાનામાં સાંગોપાંગ સપાદલક્ષ શબ્દાનુશાસન વ્યાકરણગ્રંથની રચના કરી હોય એ જ જમાનામાં અને એ સમર્થ વ્યાકરણની રચના થઈ ગયા બાદ તરતમાં જ આચાર્ય શ્રીમલયગિરિ નવીન શબ્દાનુશાસન ગ્રંથના નિર્માણ માટે પ્રયત્ન કરે કે હિમ્મત કરે એ વાત પ્રથમ દૃષ્ટિએ આપણને સંકોચકારક તો જરૂર લાગે છે; તેમ છતાં આપણને આથી એક એવું અનુમાન કરવાનું કારણ મળે છે કે આ૦ શ્રીમલયગિરિએ, ભ૦ હેમચંદ્ર જેવા પોતાના સુરબ્બીના સર્વતોમુખી પાંડિત્યથી મુગ્ધ થઈ અને કુતૂહલવૃત્તિથી પ્રેરાઈને આ શબ્દાનુશાસનગ્રંથની રચના કરી હશે; અથવા તેઓશ્રીના જીવનમાં જરૂર કોઈ એવું પ્રેરણાદાયી કારણ ઉત્પન્ન થયું હશે જેથી પ્રેરાઈને તેમણે આ વ્યાકરણગ્રંથની રચનાનું કાર્ય હાથ ધર્યું હશે.

શ્રીમલયગિરિએ પોતાની વ્યાકરણરચનામાં સંજ્ઞાપ્રકરણ આદિ પ્રત્યેક વસ્તુ માટે શાકટાયન, ચાંદ્ર વગેરે પ્રાચીન વ્યાકરણોને જરૂર લક્ષ્યમાં રાખ્યાં જ હશે, તેમ છતાં તેમણે પોતાની વ્યાકરણરચનાનાં મુખ્ય કેન્દ્રસ્થાન તરીકે ભગવાન્ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના સ્વોપજ્ઞ બૃહદ્વૃ-

ત્તિસહિત સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનને જ રાખેલું છે. જેમ ભગવાન શ્રીહેમચંદ્રે વ્યાકરણના પ્રારંભમાં **सिद्धिः स्याद्वादात्** અને **लोकात्** એ સૂત્રો ગૂંથ્યાં છે તે જ રીતે શ્રીમલયગિરિએ પોતાના શબ્દાનુશાસનની શરૂઆત **सिद्धिरनेकान्तात्** અને **लोकाद् वर्णक्रमः** સૂત્રોથી જ કરી છે. આ સિવાય શ્રીહેમચંદ્ર અને શ્રીમલયગિરિ એ બન્ને આચાર્યોનાં શબ્દાનુશાસનોમાં સૂત્રોનું લગભગ એટલું બધું સામ્ય છે જેથી હરકોઈ વિદ્વાન્ પ્રથમ નજરે ભૂલો જ પડી જાય. અને તેથી જ આજ સુધીમાં મુદ્રિત થયેલ આચાર્ય શ્રીમલયગિરિના ટીકાગ્રંથોમાં આવતાં વ્યાકરણસૂત્રોના અંકો આપવા વગેરેમાં ખૂબ જ ગોટાળો થઈ ગયો છે. કેટલીક વાર એ સૂત્રોને સિદ્ધહેમવ્યાકરણનાં સૂત્રો સમજી અંકો આપવામાં આવ્યા છે અને કેટલીક વાર પાણીનીય વ્યાકરણનાં સૂત્રો સમજી તેના અંકો આપવામાં આવ્યા છે. જ્યારે કેટલાંક સૂત્રો નહિ મળવાને લીધે તેના સ્થાનનો નિર્દેશ પડતો જ મૂકવામાં આવ્યો છે. આ પ્રમાણે આ બાબતમાં ખૂબ જ ગોટાળો થવા પામ્યો છે; પરંતુ શ્રીમલયગિરિનું શબ્દાનુશાસન જોયા પછી એ ચોક્કસ રીતે જાણી શકાયું છે કે શ્રીમલયગિરિએ પોતાના ટીકાગ્રંથોમાં જે વ્યાકરણસૂત્રો ટાંક્યાં છે એ નથી સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનનાં કે નથી પાણિનીય વ્યાકરણનાં કે બીજા કોઈ વ્યાકરણનાં; પરંતુ એ સૂત્રો તેમણે પોતાના મલયગિરિશબ્દાનુશાસનમાંથી જ ટાંક્યાં છે.

પ્રસ્તુત મલયગિરિવ્યાકરણની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ, એ આચાર્ય હેમચંદ્રના સિદ્ધહેમવ્યાકરણની બૃહદ્વૃત્તિનું પ્રતિબિંબ જ છે, એ બન્નેય વૃત્તિઓની તુલના કરવાથી જાણી શકાયું છે. અને એ જ કારણસર આજે મળતી મલયગિરિશબ્દાનુશાસનની હસ્તલિખિત પ્રતિઓ ભારોભાર અશુદ્ધ હોવા છતાં તેનું સંશોધન અને સંપાદન જરાય અશક્ય નથી એમ મેં ખાત્રી કરી લીધી છે.

પ્રસ્તુત વ્યાકરણની રચના આ. મલયગિરિએ ગૂર્જરેશ્વર પરમાર્હત રાજર્ષિ શ્રીકુમારપાલદેવના રાજ્યઅમલ દરમિયાન કરી છે એ આપણે મલયગિરિશબ્દાનુશાસનના "**ख्याते दृश्ये**" (કૃદ્વૃત્તિ તૃતીય પાદ સૂત્ર ૨૨) સૂત્રની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિમાં આવતા "**अदहदरातीन् कुमारपालः**" એ ઉદાહરણ પરથી સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકીએ છીએ. આનો અર્થ એ થયો કે આચાર્ય શ્રીમલયગિરિકૃત જે જે ગ્રંથોમાં પ્રસ્તુત શબ્દાનુશાસનનાં સૂત્રો મળે તે ગ્રંથોની રચના પ્રસ્તુત શબ્દાનુશાસનની રચના બાદની તેમજ મહારાજા શ્રીકુમારપાલદેવના રાજ્યમાં થએલી છે. અથવા એમ પણ બન્યું હોય કે શ્રીમલયગિરિએ પોતાના શબ્દાનુશાસનની મૂલ દ્વાદશાધ્યાયીની રચના ગૂર્જરેશ્વર મહારાજા શ્રીજયસિંહદેવના રાજ્ય દરમિયાન કરી હોય તે આધારે પોતાના ટીકાગ્રંથોમાં સૂત્રો ટાંકતા હોય અને શબ્દાનુશાસન ઉપરના સ્વોપજ્ઞ વિવરણનું નિર્માણ તેઓશ્રીએ મહારાજા શ્રીકુમારપાલના રાજ્યમાં કર્યું હોય. એ ગમે તેમ હો, તે છતાં એક વાત તો નિર્વિવાદ જ છે કે શ્રીમલયગિરિએ પોતાના શબ્દાનુશાસન ઉપરની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિની રચના તો શ્રી કુમારપાલદેવના રાજ્યઅમલ દરમિયાન જ કરેલી છે.

આચાર્ય મલયગિરિકૃત સ્વોપજ્ઞશબ્દાનુશાસનની પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતિઓ આજે ત્રણ જ્ઞાનભંડારોમાં છે એમ જાણવામાં આવ્યું છે. ૧ એક પાટણ–વાડીપાર્શ્વનાથ જ્ઞાનભંડારમાં કાગળ ઉપર લખેલી પ્રતિ. ૨ બીજી પાટણ–સંઘવીના પાડાના તાડપત્રીય પુસ્તકભંડારમાં તાડપત્ર ઉપર લખાએલ પ્રતિ. અને ૩ ત્રીજી પૂના–ડેક્કન કોલેજના ભાંડારકર

ઇન્સ્ટીટ્યુટના હસ્તલિખિત પુસ્તકસંગ્રહમાં તાડપત્ર ઉપર લખેલી પ્રતિ. આ સિવાયની બીજી બે એ હસ્તલિખિત પ્રતિઓ જૈન મુનિઓના જ્ઞાનભંડારોમાં જોવામાં તેમજ સાંભળવામાં આવી છે તે બધીએ, જો હું ન ભૂલતો હોઉં અને નથી જ ભૂલતો તો, પાટણ–વાડીપાર્શ્વનાથના ભંડારની પ્રતિની નકલો જ છે. અને એ પ્રતિઓ કરાવનાર પૈકી ભાગ્યે જ કોઇને ખબર હશે કે એમની એ વ્યાકરણપ્રતિ સંપૂર્ણ નહિ પણ અધૂરી જ છે.

ઉપર જણાવેલી ત્રણે પ્રતિઓ પૈકીની એકેય પ્રતિ સંપૂર્ણ નથી, તેમજ ત્રણે પ્રતિઓ એકઠી કરવામાં આવે તો પણ આ. શ્રીમલયગિરિકૃત શબ્દાનુશાસન પૂર્ણ થાય તેમ નથી.

૧ પાટણ–વાડીપાર્શ્વનાથના ભંડારની પ્રતિ પંચસંધિ, નામ, આખ્યાત અને કૃત્ સુધીની છે. અર્થાત્ આ પ્રતિમાં ચતુષ્કવૃત્તિ, આખ્યાતવૃત્તિ અને કૃદ્વૃત્તિ એમ ત્રણ વૃત્તિનાં મળી એકંદર ત્રીસ પાદનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ તદ્ધિતવૃત્તિ કે જે અઢાર પાદ જેટલી છે તે આ પ્રતિમાં નથી.

૨ પાટણ–સંઘવીના પાડાની તાડપત્રીય પ્રતિ અતિ ખંડિત છે. એ પ્રતિ મારા ધારવા પ્રમાણે લગભગ ૫૦૦ પાનાં જેટલી હોવી જોઇએ, તેને બદલે અત્યારે એનાં માત્ર ૩૩૦ થી ૪૫૬ સુધીનાં જ પાનાં વિદ્યમાન છે અને તેમાં પણ વચમાં વચમાંથી સંખ્યાબંધ પાનાં ગૂમ થયાં છે. તેમ છતાં આ ત્રુટિત પ્રતિ તદ્ધિતવૃત્તિની હોઇ એનું અતિઘણું મહત્ત્વ છે. આ પ્રતિમાં લેખકે આખા ગ્રંથના પત્રાંકો અને દરેક વૃત્તિના વિભાગસૂચક પત્રાંકો એમ બે જાતના પત્રાંકો કર્યા છે. એ રીતે આ પ્રતિના ૩૩૦મા પાનામાં તદ્ધિતવૃત્તિના પાનાં તરીકે ૩૫મો અંક આવ્યો છે. એટલે તદ્ધિતવૃત્તિનો પ્રારંભનો ૩૪ પાનાં જેટલો ભાગ આ પ્રતિમાં નથી. એ ચોત્રીસ પાનામાં તદ્ધિતનો લગભગ દોઢ અધ્યાય ગૂમ થયો છે. આ પ્રતિનાં અત્યારે જે ખંડિત પાનાં હયાત છે તેમાં તદ્ધિતના દ્વિતીયાધ્યાય દ્વિતીયપાદના અપૂર્ણ અંશથી શરૂઆત થાય છે અને લગભગ ૪૦૦ મા પાના દરમિયાનમાં દશમા પાદની સમાપ્તિ થાય છે. આ પછી થોકબંધ પાનાં ગૂમ થયાં છે. માત્ર પાંચ–દશ જ છૂટક પાનાં છે. આ રીતે સંઘવીના પાડાની પ્રતિ અતિખંડિત હોઈ પાછળનાં આઠ પાદ એમાં છે જ નહિ.

૩ ડેક્કન કૉલેજમાંની પ્રતિની તપાસ કરાવવા છતાં હજુ એને અંગેની ચોક્કસ માહિતી મળી શકી નથી કે એ પ્રતિ કેટલી અને ક્યાં સુધીની છે. એ માહિતી મેળવવા માટે પ્રયત્ન ચાલુ જ છે. તેમ છતાં અધૂરી તપાસ પરથી એમ તો ચોક્કસ જાણવા મળ્યું છે કે એ પ્રતિ દ્વારા પણ પ્રસ્તુત શબ્દાનુશાસનની પૂર્ણતા થાય તેમ નથી. ડેક્કન કૉલેજની આ પ્રતિ તાડપત્ર ઉપર લખાએલી અને ખંડિત છે.

પ્રસ્તુત વ્યાકરણ પૂર્ણ ન મળે ત્યાંસુધી આપણે એની સૂત્રસંખ્યા તેમજ સ્વોપજ્ઞવૃત્તિનું ચોક્કસ પ્રમાણ જાણી શકીએ તેમ નથી. પરંતુ એની અપૂર્ણ દશામાં પણ તેના અધ્યાય અને પાદસંખ્યાનું પ્રમાણ ચોક્કસ રીતે જાણી શકાય તેમ છે. ખુદ આ૦ શ્રીમલયગિરિએ તદ્ધિતના નવમા પાદના संख्यायाः पादसूत्रसङ्घो वा એ સૂત્રની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિમાં अष्टाध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं पाणिनीयं सूत्रम्। द्वादशकं मलयगिरीयम् એ પ્રમાણે જણાવ્યું છે એને આધારે જાણી શકાય છે કે મલયગિરિશબ્દાનુશાસનની બાર અધ્યાય અને અડતાલીસ પાદમાં સમાપ્તિ થાય છે. જો કે શ્રીમલયગિરિએ આ. શ્રીહેમચંદ્રની માફક

પુષ્પિકામાં અધ્યાય અને પાદની નોંધ વિભાગવાર કરી નથી, તેમ છતાં તેમને એક અધ્યાયનાં ચાર પાદ જ અભીષ્ટ છે એ, તદ્ધિતવૃત્તિમાં આવતી **इति श्रीमलयगिरिविरचिते शब्दानुशासने तद्धिते द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः समाप्तः** આ મુજબની પુષ્પિકા અને તે પછી સપ્તમ-અષ્ટમ આદિ પાદોની સમાપ્તિને લગતી પુષ્પિકાઓ આવે છે તેને આધારે નક્કી કરી શકાય છે.

વાડીપાર્શ્વનાથના ભંડારની પ્રતિ કે જે કૃદ્‌વૃત્તિ સુધી સમાપ્ત છે, તેમાં પાદસંખ્યા આ પ્રમાણે છે:-પંચસંધિનાં પાંચ પાદ, નામનાં + નવ પાદ, આખ્યાતનાં દશ પાદ અને કૃત્નાં છ પાદ. આ રીતે પંચસંધિ અને ત્રણ વૃત્તિનાં મળી એકંદર ૩૦ પાદ થાય છે. અર્થાત્ વાડીપાર્શ્વનાથની પ્રતિ અધ્યાયના હીસાબે અષ્ટમાધ્યાય દ્વિતીયપાદ પર્યન્તની છે એમ કહી શકાય. આમાં બીજો અઢારપાદ જેટલો વિભાગ ઉમેરીએ ત્યારે બાર અધ્યાય પ્રમાણ મલયગિરિશબ્દાનુશાસન વ્યાકરણ સંપૂર્ણ બને. સંઘવીના પાડાની ખંડિત તાડપત્રીય પ્રતિના લગભગ ૪૦૦મા પાનામાં **इति श्रीमलयगिरिविरचिते शब्दानुशासने तद्धिते दशमः पादः समाप्तः** એ પ્રમાણે આવ્યું છે એટલે તે પછીનાં પાનામાં બીજા આઠ પાદ હોવા માટે જરાય શંકાને સ્થાન નથી. અને એ મુજબ આચાર્ય શ્રીમલયગિરિકૃત શબ્દાનુશાસન બાર અધ્યાય અને અડતાલીસ પાદમાં સમાપ્ત થવા વિષે પણ શંકા જેવું કશું જ નથી.

આ૦ શ્રીમલયગિરિએ પોતાના શબ્દાનુશાસન સાથે સંબંધ ધરાવતા સ્વતંત્ર ધાતુપાઠ, ઉણાદિગણ આદિની રચના કરી હોય તેમ જણાતું નથી. એમના શબ્દાનુશાસનના અભ્યાસીઓને એ માટે તો અન્યઆચાર્યકૃત ધાતુપાઠ આદિ તરફ જ નજર કરવી પડે તેવું છે.

શ્રીમલયગિરિસૂરિના શબ્દાનુશાસનનો પઠન-પાઠન માટે ખાસ ઉપયોગ થયો હોય તેવું દેખાતું નથી. એ જ કારણ છે કે એની નકલો સિદ્ધહેમવ્યાકરણની માફક વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થતી નથી. આમ છતાં આચાર્ય શ્રીક્ષેમકીર્તિએ બૃહત્કલ્પસૂત્રની ટીકાના અનુસંધાનની ઉત્થાનિકામાં **शब्दानुशासनादिविश्वविद्यामयज्योतिःपुञ्जपरमाणुघटितमूर्तिभिः श्रीमलयगिरिमुनीन्द्रपादैर्विवरणकरणमुपचक्रमे** આ પ્રમાણે શ્રીમલયગિરિના શબ્દાનુશાસનની ખાસ નોંધ લીધી છે. એ ઉપરથી એમના વ્યાકરણનો વિદ્વાનોમાં અમુક પ્રકારનો વિશિષ્ટ પ્રભાવ તો જરૂર જ હતો એમાં જરાય શક નથી.

પ્રસ્તુત વ્યાકરણગ્રંથ અપૂર્ણ હોઈ એના અંતની પ્રશસ્તિમાં શ્રીમલયગિરિએ કઇ કઇ ખાસ વસ્તુની નોંધ કરી હશે એ કહી શકાય એમ નથી. તેમ છતાં એની શરૂઆતમાં આવતા **एवं कृतमङ्गलविधानः परिपूर्णमल्पग्रन्थं लघूपायं आचार्यो मलयगिरिः शब्दानुशासनमारभते** આ ઉલ્લેખમાં તેમણે પોતાને આચાર્ય તરીકે ઓળખાવ્યા છે એ વસ્તુ તદ્દન જ નવી છે કે જે, તેમના બીજા કોઇ ગ્રંથમાંય નોંધાએલ નથી.

આચાર્ય શ્રીમલયગિરિસૂરિવરના શબ્દાનુસાશનને લગતી આટલી સંક્ષિપ્ત નોંધ લખી આ લેખને અહીં જ સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.

આ૦ શ્રીમલયગિરિના જીવનનો સંક્ષિપ્ત છતાં અતિવિશિષ્ટ પરિચય મેળવવા ઇચ્છનારને શ્રીજૈન આત્માનંદ સભા-ભાવનગર તરફથી પ્રસિદ્ધ થએલ **सटीकौ शतक-सप्ततिकाख्यौ पञ्चम-षष्ठौ कर्मग्रन्थौ**ની મારી લખેલી ગૂજરાતી પ્રસ્તાવના જોવા ભલામણ છે.

+ નામનાં નવ પાદમાં ષડ્‌લિંગ, સ્ત્રીપ્રત્યય, કારક અને સમાસપ્રકરણનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

વીરનિ. સં. ૧૦૦૦ થી વીર નિ. સં. ૧૭૦૦ સુધીમાં થયેલ

જૈન રાજાઓ

[ભિન્નભિન્ન રાજાઓનો ટૂંક પરિચય]

: લેખક :
પૂ. મુનિમહારાજ શ્રી દર્શનવિજયજી

પ્રાચીન રાજાઓ-ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછીના એક હજાર વર્ષમાં મહારાજા ઉદાયી, નવ નંદો, સમ્રાટ્ ચંદ્રગુપ્ત, રાજા બલભદ્ર મૌર્ય, મહારાજા બિંદુસાર, સમ્રાટ્ સંપ્રતિ, કલિંગરાજ મહામેઘવાહન ખારવેલ, મહારાજા વિક્રમાદિત્ય, રાજા સાતવાહન, કલિંગનરેશ, રથવીરપુરનરેશ, રાજા નાહડ, મહાક્ષત્રપ રાજા રુદ્રદામા, મહાક્ષત્રપ ભદ્રમુખ રાજા રુદ્રસિંહ, મહ રાજા ધનસેન વગેરે જૈન રાજાઓ થએલ છે, જેનો ટૂંક પરિચય જૈન સત્ય પ્રકાશના પુસ્તક ૪ ના પર્યુષણા પર્વ વિશેષાંકમાં આવી ગએલ છે. ત્યારપછીનાં ૭૦૦ વર્ષના ગાળામાં જે જૈનધર્મી કે જૈનધર્મપ્રેમી રાજાઓ થયા છે તે નીચે પ્રમાણે છે—

હરિગુપ્ત (વીરનિ. સં. ૧૦૪૨ લગભગમાં)–હરિગુપ્ત એ ગુપ્તવંશનો જૈન રાજા છે. તેનો એક સિક્કો પંજાબમાંથી મળેલ છે જેની ઉપર "શ્રી મહારાજ હરિગુપ્ત" એમ અક્ષરો કોતરેલ છે. લીપી અને ધાટના હિસાબે આ સિક્કો વિક્રમની છઠ્ઠી સદીમાં બન્યો હોય એમ મનાય છે. રાજા હરિગુપ્ત જૈન રાજા હતો તેમ જૈન દીક્ષા સ્વીકારીને જૈન સંઘનો પણ રાજા બન્યો હતો, એટલે કે તે જૈનાચાર્યની પદવીથી વિભૂષિત થયો હતો.

હુણવંશીય રાજા તોરમાણ કે જે ચંદ્રભાગા (ચિનાબ) નદીના કિનારે પવ્વઈયા (ચિનાબ અને સિન્ધુના સંગમપર પર્વતિકા–પાવિયા, ચચરાજાના નામે જાહેર થએલ ચચપુર, ચાચર)માં રાજ્ય કરતો હતો તે આ આચાર્ય શ્રી હરિગુપ્તસૂરિને ગુરુ તરીકે માનતો હતો. અટલે કે રાજા તોરમાણ પણ જૈનધર્મનો પ્રેમી રાજા હતો.

—(પ્રાકૃત કુવલયમાલા કથા, ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં જૈનધર્મ)

શંકરગણ (વીરનિ. સંવત્ ૧૧૦૦ લગભગ)–દક્ષિણમાં શિવ અને શંકર નામના પાંચ રાજાઓ થયા છે. દક્ષિણના ઇતિહાસમાં તેમની સાલવારી નીચે મુજબ છે—

૧. કાંચીપતિ શિવકોટિ, શિવસ્કંદ કે શિવકુમાર (વિક્રમની પહેલી શતાબ્દિ)
૨. કલચુરીરાજ કૃષ્ણરાજનો પુત્ર શંકરગણ. (વિ૦ સં૦ ૬૪૮ પૂર્વે)
૩. શ્રી પુરુષનો પુત્ર જૈન રાજા શિવામર (વિક્રમની આઠમી સદી)
૪. લક્ષ્મણનો મોટો પુત્ર શંકરગણ (વિ. સં૦ ૧૦૦૫)
૫. પલ્લવરાયનો પુત્ર શંકરનાયક (વિ. સં૦ ૧૧૪૦)

આ પાંચ રાજાઓ પૈકીના પ્રથમના બન્ને રાજાઓ જૈન રાજાઓ છે.

શંકરગણ એ કલ્યાણીનો જૈન રાજા હતો. તે કલચુરી વંશનો હતો. તેના પિતાનું નામ બુદ્ધરાજ હતું. તેના સમયે કર્ણાટકનો રાજા પ્રથમ પુલકેશી ચૌલુક્ય હતો, જેણે અલક્તકમાં જૈનમંદિર બંધાવ્યું હતું.[1] પ્રથમ પુલકેશીના નાના પુત્ર મંગલેશે વિ. સં. ૬૪૮ કે

[1] કર્ણાટકમાં બીજાથી બારમા સૈકા સુધી કદંબ, ગંગ, ચૌલુક્ય, રાષ્ટ્રકૂટ, કલચુરી અને હોયશલ એમ ૭ મોટા રાજવંશોએ રાજ્ય કર્યું છે, જેઓ મોટા ભાગે જૈનધર્મપ્રેમી રાજાઓ હતા. દ્વિતીય પુલકેશી વગેરે જૈનરાજાઓ થયા છે.

૧૦૭૫માં શંકરના પુત્ર ભુદ્દરાજને હરાવીને કલ્યાણીમાં પોતાની સત્તા સ્થાપી હતી. અને બીજા પુલકેશીના ઉત્તરાધિકારીઓએ તો વિ. સં. ૬૮૦માં કલ્યાણીને જ પુનઃ પાટનગર બનાવ્યું હતું. આ દરેક સાલવારી પરથી એમ તારવી શકાય છે કે–શંકરગણુ વીરનિ. સં૦ ૧૧૦૦ લગભગમાં થએલ છે. આ રાજાએ કલ્યાણનગરીની મરકી શાંત કરવા માટે ચક્રવર્તી ભરતરાજાએ અંજનશલાકા કરેલ શ્રીમાણેકસ્વામી–આદિનાથ ભગવાનની પ્રતિમા મેળવીને તેની કર્ણાટકના કુલ્પાકનગરમાં સ્થાપના કરી છે. રાજા શંકરગણે તેની પૂજા માટે ૧૨ ગામો આપ્યાં હતાં. અને એ સ્થાન કુલ્પાકતીર્થ અને માણેકસ્વામી એવા નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે.

વીરનિ૦ સં૦ ૧૧૫૦માં રાજ્યક્રાન્તિ થવાથી અજૈન રાજા કે અધિકારીઓએ આ તીર્થ પર કંઈક આક્રમણ કર્યું હતું, જેમાં ઘણું નુકશાન થયું પણ તીર્થ બચી ગયેલ છે, આજેય આ તીર્થ કુલ્પાક તીર્થ તરીક વિદ્યમાન છે.

શંકરગણુ એ શ્વેતાંબર જૈન રાજા છે. આ સિવાય કોંકણના સીલ્હરા, હલસીના કદંબો અને મ્હૈસુરના હોયશલોમાં પણ ઘણા શ્વેતામ્બર રાજાઓ થયા છે. જેનાં નામો સંપ્રદાયભેદના કારણે દિગમ્બર શિલાલેખોમાં પૂરી રીતે મળી શકતા નથી.

–(તીર્થકલ્પ, ઉપદેશસપ્તતિકા, હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય, જૈન સત્ય પ્રકાશ વ૦ ૬ માં શ્રી કુલ્પાક તીર્થ લેખ.)

જીર્ણ પત્રમાં ઉલ્લેખ મળે છે કે-આચાર્ય ધર્મશેખરસૂરિએ કર્ણાટકની રાજસભામાં "નમુત્થુણં કલ્પ"નો પ્રભાવ બતાવ્યો હતો.

એમ લાગે છે કે શંકરગણુ કે ભુદ્દરાજના સમયમાં કલ્યાણીમાં આ ઘટના બની હોય.

—(પ્રાચીન હસ્તલિખિત પત્ર)

શિવમૃગેશ (વીરનિ૦ સં. ૧૩૪૦)-શિવમૃગેશ એ દક્ષિણનો જૈન રાજા છે. તેણે જૈન સંઘને કાલવંગ ગામ આપ્યું અને તેની ઉપજ ૧ જિનાલય ૨ શ્વેતામ્બર મહાશ્રમણ સંઘ અને ૩ દિગમ્બર મહાશ્રમણસંઘ એમ ત્રણ વિભાગમાં વાપરવા આજ્ઞા કરી હતી. આ ઉપરથી એ રાજા જૈન હતો એમ નક્કી થાય છે.

–(રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી મુંબઈ બ્રાંચ જર્નલ ૩૨ માં છપાએલ બીજું દાનપત્ર, શ્રીયુત નથુરામ પ્રેમીએ તા. ૨૧–૧૦–૩૦ લખેલ હરિવંશપુરાણની પ્રસ્તાવના)

રાણો ભતૃભટ-મેવાડના મહારાજા બાપ્પારાવલના[૨] વંશજ રાણો ભતૃભટ જૈન

---

૨ મહારાજા બાપ્પા રાવલના વંશજોની નામાવલી નીચે પ્રમાણે જુદી જુદી રીતે મળે છે—

૧ મહારાજા શ્રી બપ્પ, ૨ શ્રી ગુહિલ, ૩ ભોજ, ૪ શીલ, ૫ કાલભોજ, ૬ ભતૃભટ ૭ સિંહ, ૮ મહાયક, ૯ રાજ્ઞીસુતપુત સ્વસુવર્ણતુલાતોલક શ્રી ખુમ્માણ, ૧૦ શ્રીમદ્ અલ્લટ, ૧૧ નરવાહન, ૧૨ શક્તિકુમાર, ૧૩ શુચિવર્મ, ૧૪ કીર્તિવર્મ, ૧૫ યોગરાજ ૧૬ વૈરટ, ૧૭ વંશપાલ, ૧૮ વૈરીસિંહ, ૧૯ વીરસિંહ ઇત્યાદિ.–(રાણકપુર મંદિરનો શિલાલેખ, સં૦ ૧૪૯૬).

૧ શ્રી ગોહ, ૨ મહારાજા બાપ્પા (સં૦ ૭૮૪), ૩ અપરાજિત, (નાનો ભાઇ અસીલ) ખલભોજ, મહારાણા ખુમાન, (સં૦ ૮૯૨) (પિતૃઘાતક મંગલ) ભતૃભટ, અલ્લટ, નરવાહન, શાલિવાહન, ૧૧ શક્તિકુમાર.–(ટોડ રાજસ્થાન).

ગીહલોત કુલના ૧૫ રાજાઓ—ગ્રહાદિત્ય ભોજ મહેન્દ્ર નાગાદિત્ય શૈલ (બાપ્પા) અપરાજિત

રાજા હતા, જેણે ભતૃપુર (ભટેવર)નો કિલ્લો બનાવ્યો છે અને એ ભતૃપુર મહાદુર્ગમાં ગુહિલવિહાર બનાવી તેમાં ચૈત્રપુરીયગચ્છના શ્રીબુડાગણીના હાથે શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. આ મંદિરની ડાબી બાજુ દક્ષિણમુખી દરવાજાવાળી એક ગુફા છે, જેમાં સા૦ હરપાલે સં. ૧૪માં બીજી બીજી પાદુકાઓ સ્થાપેલ છે, જેની પ્રતિષ્ઠા ભતૃ-ગચ્છીય (ભેટવરા ગચ્છના) મહાપ્રભાવક આ. શ્રી આમ્રદેવસૂરિએ કરેલ છે. આ રીતે ગોહિલ રાણાના વંશજોએ આદીશ્વર ભગવાનનું મન્દિર બનાવેલ છે. એટલે તેઓ જૈનધર્મી છે.

આજે પણ મેવાડ માટે એમ કહેવાય છે કે મેવાડમાં નવો કિલ્લો બને તો તેમાં આદિનાથનું મન્દિર પણ બનાવાય છે. એટલે આ પ્રવૃત્તિ સંભવતઃ મેવાડનું રાજ્ય સ્થપાયું ત્યારથી ચાલુ હોય એમ લાગે છે.[3]

–(ગોમુખ કુંડ પરના જૈન ગુફાના જૈન મન્દિરમાંના શ્રી આદિનાથ જિનબિંબના પરિકર પરનો લેખ.)

શિલાદિત્ય (વીરનિ. સં. ૧૧૦૦ થી ૧૩૦૦ આશરે)–વલભીવંશમાં ધ્રુવસેન ગુહસેન ધરસેન ખરગ્રહ અને શિલાદિત્ય એ નામવાલા અનેક રાજાઓ થયેલ છે. જે પૈકીના સાત શિલાદિત્યો વલભી સં. ૨૫૫ થી ૪૫૫ (વિ. સં. ૬૪૦ થી ૮૩૦ લગભગ) સુધીમાં થએલ છે. વલભીવંશના ઘણા રાજાઓ અને ખાસ કરીને શિલાદિત્યો જૈનધર્મી હતા. પરન્તુ તેઓનાં વ્યવસ્થિત ચરિત્રો મળતાં નથી એટલે કયો જૈનધર્મી હતો અને કયો રાજા જૈનધર્મ પ્રેમી હતો તેનું સ્પષ્ટ તારણ કરી શકાય તેમ નથી.[4]

શિલાદિત્યોના જૈનત્વને પુરવાર કરતી કેટલીક ઘટનાઓ નીચે મુજબ છે–

શિલાદિત્યની સભામાં (ભરુચમાં) શ્વેતામ્બર અને બૌદ્ધોનો શાસ્ત્રાર્થ થયો હતો, જેમાં શ્વેતામ્બર આ૦ જિનાનન્દસૂરિ હાર્યા હતા. ત્યારપછી પુનઃ એવો જ શાસ્ત્રાર્થ (ભરુચમાં) ઉપસ્થિત થયો જેમાં બૌદ્ધો હાર્યા અને જે હારે તે દેશાન્તરમાં ચાલ્યા જાય એ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે બૌદ્ધો દેશાન્તરમાં ચાલ્યા ગયા. અને રાજા શિલાદિત્યના ભાણેજ તથા આ. જિનાનન્દના શિષ્ય શ્વેતામ્બર આચાર્ય મલ્લવાદી જય પામ્યા. એટલે શિલાદિત્ય જૈન-ધર્મમાં વધુ સ્થિર થયો. ગુરુએ પણ રાજાની પ્રાર્થનાથી મલ્લવાદીજીને આચાર્યપદ આપ્યું.

મહેન્દ્ર ખલભોજ ખુમાન ભતૃપાદ સિંહજી શ્રી લલિત નરવાહન શાલિવાહન શક્તિકુમાર.–(ટોડ રાજ-સ્થાન અ૦૨ પૃ૦ ૧૭ની ટિપ્પણી).

૧ ગોહિલ, ૨ ભોજ, ૩ શીલ, ૪ ખલભોજ, ૫ ભતૃ, ૬ આપિસિંહજી, ૭ ખુમાણજી, ૮ ખુમાણજી, ૯ આલ્લટજી અને ૧૦ નરવાહજી.–(ટોડ રાજસ્થાન અ૦૨ પૃ૦ ૧૮ની ટીપણી).

ગુહાદિત્ય, ગુહિલ, બાપ્પ (સં૦ ૬૦૧ મહા વદિ ૭), ખુમાણ, રાવલ, ગોવિંદ, મહેન્દ્ર, આલુ, સિંહવર્મ, શક્તિકુમાર.–(કાંકરોલી રાજનગર પાસેના અગ્રાસાગર તલાવનો શિલાલેખ)

૩ મેવાડના રાણા કુંભાના એક ફરમાનમાં આ માન્યતાનું સમર્થન મળે છે. જે ફરમાનની નકલ [illegible]પુરના શ્રી શીતલનાથજીના દેરાસરમાં છે.

૪ જો કે ઘણાં તામ્રપત્રોમાં આ રાજાઓ માટે ફેરફારો સાથે પરમ માહેશ્વર, પરમેશ્વર, ઈશ્વર શ્રી બાપ્પપાદાનુધ્યાત, ચક્રવર્તિ ઇત્યાદિ વિશેષણો લગાએલાં છે, પણ તે માત્ર પરિપાટીરૂપે છે કેમકે તે જ રાજાઓએ બૌદ્ધવિહારો કરાવ્યા છે, તેમાં દાન પણ આપ્યું છે એમ તે જ તામ્રપત્રો બતાવે છે એટલે ઉપરનાં વિશેષણો પરિપાટીરૂપે લખાએલ છે.

આ૦ મલ્લવાદીસૂરિજીએ જે યુક્તિથી બૌદ્ધોને હરાવ્યા હતા, તે જ યુક્તિથી સ્થાને સ્થાને હાર પામતાં બૌદ્ધોને હિન્દ બહાર જવાની ફરજ પડી છે અને ત્યારથી હિન્દમાંથી બૌદ્ધધર્મનો નાશ થયો છે.

આવી જ રીતે શત્રુંજય તીર્થ પરધર્મીના હાથમાં ગયું હતું તે પુનઃ જૈનતીર્થ બનેલ છે.

આચાર્ય ધનેશ્વરસૂરિજી પણ રાજા શિલાદિત્યના ધર્મગુરુ હતા. તેઓએ શિલાદિત્યની સભામાં 'શત્રુંજયમાહાત્મ્ય'ની રચના કરી છે.

ટોડસાહેબ લખે છે કે-ઇસ્વીસનની છઠ્ઠી શતાબ્દિના પ્રારંભમાં જે વખતે વિદેશીઓએ વલ્લભીપુરનો નાશ કર્યો તે વખતે ત્યાં જૈનધર્મનો પ્રચાર હતો અને આજે ઓગણીસમી શતાબ્દિના પાછલા ભાગમાં ત્યાં તે પ્રાચીન જૈનધર્મ તે જ પ્રકારે ચાલતો જણાય છે.

-(પ્રભાવકચરિત્ર, પ્રબન્ધચિંતામણિ, શત્રુંજયમાહાત્મ્ય, ટોડરાજસ્થાન અ૦ ૧)

વનરાજ ચાવડો (વીરનિ. સં. ૧૨૭૨ થી ૧૩૩૧)-વનરાજ ચાવડાએ અણુહિલપુર પાટણ વસાવી વિ. સં. ૮૦૨ ના વૈ. શુ. ૨ સોમવારે ગુજરાતના રાજ્યની સ્થાપના કરી. વનરાજ શિશુવયમાં જ પંચાસરમાં આ. શ્રી શીલગુણસૂરિ, આ. શ્રી દેવચંદ્રસૂરિ અને સાધ્વી વીરમતી ગણિનીના ચરણમાં આવ્યો હતો અને ત્યાં જ મોટો થયો હતો. વનરાજની માતા રૂપસુંદરી જૈનધર્મ પાળતી હતી. તેને પંચાસરાપાર્શ્વનાથ ઉપર બહુ જ ભક્તિ હતી. એટલે વનરાજે પાટણમાં મોટો વનરાજવિહાર બનાવી તેમાં આ. શ્રી દેવચંદ્રસૂરિના વાસક્ષેપપૂર્વક પંચાસરાપાર્શ્વનાથની સ્થાપના કરી અને તે જ મંદિરમાં પોતાની આરાધક ભાવવાળી આકૃતિ બનાવી સ્થાપિત કરી. વનરાજે ઉક્ત આચાર્યોને બહુ જ આદર સહિત પાટણમાં લાવીને ગુરુ તરીકે સન્માન્યા, અને રાજા તથા સંઘે તેના બહુ માન માટે એવી વ્યવસ્થા કરી કે-સંપ્રદાયની મર્યાદા ફગાવી નાખવાથી લઘુતા થવા પામી છે માટે ચૈત્યવાસી યતિઓને સમ્મત હોય તે જ યતિ-મુનિ પાટણમાં રહી શકે, બીજો યતિ અત્રે ન રહી શકે.

આ વ્યવસ્થાથી એ ફલિતાર્થ થાય છે કે-પાટણમાં આ. દેવચંદ્રસૂરિની ગાદી હતી અને તેમને અનુકુળ હોય તે જ જૈન યતિ પાટણમાં આવી રહી શકતા, તેમની સમ્મતિ મળે તેને માટે આવવા-રહેવાની અને ગમે તે સ્થાને ઊતરવાની છૂટ હતી. તેઓની સમ્મતિ વિના કે તેઓની વિરુદ્ધમાં જઈને કોઈ જૈન યતિ પાટણમાં આવી શકે નહીં.[૫]

આ વ્યવસ્થા તે રાજાએ ઉપકારના બદલામાં પ્રવર્તાવેલ બહુમાન કે ગુરુદક્ષિણા જ છે. વંશપરંપરા સુધી પાળી શકાય તેવી આ વ્યવસ્થા છે જેમાં ફેરફાર કરી શકાય તેમ હોતું જ નથી. ખાસ પ્રસંગ આવે તો રાજા પણ તત્કાલીન આચાર્યને માત્ર વિનંતિ કરે, પણ વ્યવસ્થામાં છૂટછાટ મૂકવી એ તો આચાર્યને આધીન હોય છે.

પાટણમાં ઘણાં વર્ષો સુધી આ વ્યસ્થાનું નિયમિત રીતે પાલન થયું હતું. આવનાર યતિઓ ત્યાંની ઉક્ત ગાદીના આચાર્યની નિશ્રાએ આવી રહેતા હતા. પરન્તુ ઇતિહાસમાં બે ઘટનાઓ એવી પણ મળે છે કે જેમાં તે ગાદીધર આચાર્યને છૂટછાટ પણ મૂકવી પડી હતી.

---

૫ અત્યારે પણ બીકાનેર-જયપુર વગેરે રાજ્યોમાં ખરતરગચ્છના શ્રીપૂજો માટે પરસ્પર આવી મર્યાદાઓ વર્તે છે. ખરતરગચ્છની મોટી ગાદીના શ્રીપૂજ જિનચારિત્રસૂરિજી ડંકા નિશાન સાથે જયપુર શહેરમાં આવી શકતા નથી. તેના બદલામાં નાની ગાદીના શ્રીપૂજ જિનધરણેન્દ્રસૂરિજી બીકાનેરમાં જઇ શકતા નથી. એકબીજાની સમ્મતિ મળવીને જઇ શકે છે. આમાં ફેરફાર થાય તો તેને માટે રાજ્ય તરફથી મનાઇ હુકમ મેળવી તેના પ્રવેશોત્સવને રોકી દેવામાં આવે છે.

૧–ચંદ્રકુલીન આ. શ્રી જિનેશ્વરસૂરિ અને આ. બુદ્ધિસાગરસૂરિ અણહિલપુરપાટણમાં પધાર્યા હતા, ત્યારે ગુર્જરપતિ રાજાએ ચૈત્યવાસી આચાર્યને વિનય અને બહુ જ માનપૂર્વક વિનતિ કરી આજ્ઞા મેળવી, ઉપાશ્રયની વ્યવસ્થા કરાવી આપી હતી.

૨–આ. મુનિચંદ્રસૂરિ (ભીમરાજાના સમયમાં) નાડોલથી પાટણ પધાર્યા ત્યારે વાદિવેતાલ આ૦ શ્રી શાંતિસૂરિજીએ તેમને ઉતરવા માટે શ્રાવકો પાસેથી ટંકશાળાની પાછળના ભાગમાં સુંદર સ્થાન અપાવ્યું. આચાર્ય મુનિચંદ્રસૂરિએ અહીં ષટ્દર્શનના શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું. ત્યારપછી પાટણમાં સર્વસંઘના ચારિત્રધારી સુવિહિત સાધુઓના ઉપાશ્રય થયા.

વનરાજે પોતાના ગુરુના બહુમાન માટે ઉપર પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી હતી.

વનરાજની માતા જૈન હતી તેમ તેનો મંત્રી જાંબુ શ્રીમાળી, મંત્રી ચાંપો, તિલક કરનારી ધર્મબહેન શ્રીદેવી, પાટણમાં ઋષભદેવનું મંદિર બનાવનાર નિનો (નિનય) શેઠ, દંડનાયક નીનાનો પુત્ર લહીર[૬]–એ દરેક જૈન હતા. એકંદરે વનરાજે સ્થાપેલ ગુજરાતનું રાજ્ય એટલે જૈન રાજ્ય એમ કહીએ તો પણ ચાલે.

ચાવડા વગેરે વંશો ચૈત્યવાસી યતિઓને કુલગુરુ માનતા હતા. જે માટે એક દોહરો પણ મળે છે કે–

શિશોદિયા સંડેસરા, ચઉદસિયા ચૌહાણ;
ચૈત્યવાસીયા ચાવડા, કુલગુરુ એહ વખાણ. (૧)

–(પ્રબન્ધચિંતામણિ, પ્રભાવકચરિત્ર, જૈન સા૦ સં૦ ઇતિહાસ, રા. બ. ગોવિંદભાઇ હાથીભાઇ દેસાઈ B. A. LL. B. કૃત ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ.)

રાણો અલ્લટજી—મહારાણા બાપા રાવલના વંશમાં થએલ રાજા અલ્લટ પણ મહાન્ પ્રભાવશાલી જૈન રાજા હતો.[૭] શિલાલેખ (સં૦ ૧૦૦૮–૧૦૧૦) પરથી જણાય છે કે તે આઘાટમાં રાજ્ય કરતો હતો. તે સમયે તેની મૂલ રાજધાનીનું નગર નાગદા હતું. આ રાજાનાં અલ્લ અલ્લૂ આલૂ રાવલ અને અલ્લટ એમ અનેક નામો હોય એમ લાગે છે.

આ રાજાની સભામાં શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બરોનો શાસ્ત્રાર્થ થયો હતો, જેમાં દિગંબરોનો પરાજય અને શ્વેતાંબરોનો જય થયો હતો. આ શાસ્ત્રાર્થમાં શ્વેતામ્બરો તરફથી ચંદ્રગચ્છના આચાર્ય શ્રીપ્રદ્યુમ્નસૂરિ હતા. રાજા અલ્લટ તેઓશ્રીને પૂજ્ય માનતો હતો. આ આચાર્યને સમ્મતિતર્કના ટીકાકાર આ. શ્રી અભયદેવસૂરિ વગેરે અનેક વિદ્વાન્ શિષ્યો થયા છે.

અલ્લરાજા નંદકસૂરિ (નન્નસૂરિ) ને ગુરુ તરીકે માનતો હતો કે જેઓના કહેવાથી આ૦ શ્રીમલ્લવાદીસૂરિજીના વડિલ ગુરુબન્ધુ શ્રીજિનયશ મુનિવરે અલ્લરાજાની સભામાં પોતે રચેલ પ્રમાણગ્રંથ કહી સંભળાવ્યો હતો.

અલ્લટ રાજાની રાણી હરિયદેવી જે હૂણ રાજાની પુત્રી હતી તેણે હર્ષપુર વસાવ્યું હતું એમ શિલાલેખ મળે છે, જે હર્ષપુરથી હર્ષપુરીય ગચ્છ નીકળ્યો છે. આજના અજમેરથી

---

૬ આ લહીરના વંશજો, વનરાજ વગેરે ચાર રાજાઓ સુધી, પાટણના દંડનાયક તરીકે રહ્યા છે. વીર અને તેનો પુત્ર વિમલ મંત્રી પણ તે જ પરંપરામાં થએલ છે.

૭ ટાડ સાહેબ લખે છે કે–એક પ્રાચીન વિશ્વનીય જૈન ગ્રંથપરથી વિદિત થાય છે કે મહારાણા શક્તિકુમારથી ચાર પેઢી પૂર્વે સંવત ૯૨૨ (ઇ૦સ૦ ૮૬૬)માં બીજો એક પ્રતિભાવાન રાજા ચિતોડના સિંહાસનપર બિરાજમાન હતો. આ રાજાનું નામ અલ્લટજી હતું.

લગભગ ૧૨ માઈલ દૂર પર હાંસોટ ગામડું છે તે જ આ હર્ષપુર છે. આ હર્ષપુરની સ્થાપના પરથી એમ લાગે છે કે તે વખતે સપાદલક્ષદેશ મેવાડના રાણાને આધીન હતો. બીજી તરફથી એ પણ પ્રમાણ મળે છે કે-અલ્લનો પુત્ર ભુવનપાલ આ૦ શ્રી વર્ધમાનસૂરિના સમયમાં (વિક્રમની ૧૧ સદીના પૂર્વાર્ધમાં) સપાદલક્ષનો કુર્ચપુર (કુચેરા)નો રાજા હતો. વાસ્તવમાં આ અલ્લટ અને અલ્લ એક હોય તો આ ઉપરથી રાજા અલ્લટની રાજશ્રીમાનો કંઈક ખ્યાલ બાંધી શકાય તેમ છે.

અલ્લટની રાણીને રેવતીનો રોગ હતો, જે આ. બલિભદ્રસૂરિએ ટાળ્યો હતો.

આ રાજાના સમયમાં ચિત્તોડના કિલ્લામાં એક મહાન્ જૈન સ્તંભ બનેલ છે જે શ્વેતામ્બર દિગમ્બરોના વાદમાં શ્વેતામ્બરોના વિજયનું પ્રતીક હોય એવો શોભે છે. તેની સાથે જ ભ૦ મહાવીરસ્વામીનું શ્વેતામ્બર જૈનમન્દિર છે, જેનો જીર્ણોદ્ધાર સંઘપતિ ગુણરાજે મોકલરાણાના આદેશથી સં. ૧૪૮૫માં કરાવી તેમાં આ. શ્રીસોમસુંદરસૂરિના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. આ સ્તંભ અત્યારે કીર્તિસ્તંભ તરીકે પ્રખ્યાત છે; આજે આ મન્દિર પણ જીર્ણ દશામાં ઊભું છે. [આ કીર્તિસ્તંભનું ચિત્ર આ અંકમાં આપ્યું છે.]

—(પ્રભાવકચરિત્ર, પ્ર૦ પ્રશસ્તિ, મો૦ દ. દેશાઈકૃત જૈન સા૦ સં. ઈતિહાસ ફ૦ ૨૬૩, ટી૦ ૧૯૮, પ્ર૦ રો૦ એ૦ જર્નલ પુ૦ ૨૩ નં૦ ૬૩ પૃ૦ ૪૨ થી ૬૦)

સમુદ્ર—ચિત્તોડની ગાદી પર મહારાણા બાપ્પારાવલના વંશમાં રાણા ખુમાણ નામે શૂરવીર રાજા થએલ છે. ટોડ સાહેબ કહે છે કે-'આ રાજાએ બ્રાહ્મણોની સલાહથી પોતાના નાના પુત્રને રાજ્ય આપ્યું. પછી એ ઠીક ન લાગવાથી તેણે રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લઈ એ સલાહ આપનાર બ્રાહ્મણોનો નાશ કરાવ્યો. ઘણા બ્રાહ્મણોને પોતાના દેશમાંથી કાઢી મુકાવ્યા. તેને બ્રાહ્મણો ઉપર તિરસ્કાર હતો. થોડા વખતમાં મંગલ નામના રાજકુમારે રાણા ખુમાણને મારી ચિત્તોડની ગાદી પોતાને હાથ કરી. ચિત્તોડના સામંતોએ એ પિતૃઘાતક મંગલને પણ દેશમાંથી હાંકી કાઢ્યો. અને ચિત્તોડના સિંહાસન પર ભતૃભાટ બેઠો' વગેરે વગેરે. આ લખાણ પરથી નક્કી થાય છે કે-ખુમાણ રાજા અને તેના સામંતો બ્રાહ્મણોના અને બ્રાહ્મણોનો પક્ષકારોના વિરોધી હતા. એટલે કે શૈવધર્મી ન હતા.

ખુમાણના વંશના ગહિલો જૈનધર્મી હતા. અને જૈન મુનિ પણ બનતા હતા. ઈતિહાસ કહે છે કે પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય સમુદ્રસૂરિ કે જે ન્યાયના પ્રખર પંડિત હતા અને જેણે દિગંબરોને વાદમાં જીતી નાગદાતીર્થ શ્વેતામ્બરોને આધીન બનાવ્યું હતુ તે ખોમાણ-રાજવંશમાં ઉત્પન્ન થએલ છે. સંભવ છે કે તે સમયનો ચિત્તોડનો રાણો પણ આ૦ શ્રી સમુદ્રસૂરિના પ્રભાવે જૈનધર્મી હશે.

—(ટોડરાજસ્થાન અ૦ ૩, ગુર્વાવલી શ્લો૦ ૩૯, તપગચ્છપટ્ટાવલી ગા૦ ૯ ટીકા પૃ૦ ૫૦)

મંડલાધીશ અચ્ચિગ—અચ્ચિગ તે જૈન રાજા હતો. તેણે નાગેન્દ્રગચ્છના આ૦ શ્રી વીરસૂરિ પાસે ઉપદેશ સાંભળી જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને જૈનમુનિપણું પણ સ્વીકાર્યું હતું. આ૦ વીરસૂરિના પટ્ટધર વર્ધમાનસૂરિ પણ પરમાર વંશના હતા.

—(આ૦ વર્ધમાનસૂરિકૃત શ્રી વાસુપૂજ્યચરિત્ર પ્રશસ્તિ)

રાજા આમ (આશરે વીર નિ. સં. ૧૩૦૦ થી ૧૩૬૦)—કનોજના રાજા મૌર્ય

ચંદ્રગુપ્તના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલ પ્રતિહાર વંશીય યશોવર્માનો પુત્ર આમ એ જૈનધર્મી રાજા છે. તેનાં ૧ નાગભટ બીજો, ૨ નાગલોક અને ૩ આમ એમ ત્રણ નામો છે.

રાજા યશોવર્માએ બીજી રાણીની ખટપટથી આમની સગર્ભા માતાને સાંથી કાઢી મૂકી, એટલે રાણીએ રામસૈન્યમાં આવી આમને જન્મ આપ્યો અને મોઢગચ્છના આ૦ સિદ્ધસેનના ઉપદેશથી રામસૈન્યના જૈનમંદિરમાં રહી એ બાલકને મોટો કર્યો. ક્રમે બીજી રાણી મરી જતાં યશોવર્માએ આમને તથા તેની માતાને બોલાવી લીધા અને આમને યુવરાજપદ આપ્યું, વળી એક દિવસે આમ પિતાથી રીસાઈ નીકળી ગયો અને આ૦ સિદ્ધસેનનાં શરણમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં તેને તેઓના શિષ્ય આ૦ બપ્પભટ્ટિ સાથે ગાઢ પ્રેમ બંધાયો. યશોવર્માએ પણ આમને બોલાવી કનોજમાં ગાદીએ બેસાડ્યો.

આમ રાજા થયા પછી બપ્પભટ્ટિજીને કનોજમાં લઈ આવ્યો અને ધર્મપ્રેમી બન્યો. તેણે સૌથી પહેલાં બપ્પભટ્ટિજીને સૂરિપદ (વિ. સં. ૮૧૧ માં) અપાવ્યું અને પછી તેઓના ઉપદેશથી આમરાજાએ અનેક ધર્મ કાર્યો કર્યાં, તે આ પ્રમાણે—કનોજમાં ૧૦૦ હાથ ઊંચો જૈન આમવિહાર બનાવ્યો અને તેમાં ૯ રતલપ્રમાણ શુદ્ધ સોનાથી બનાવેલ ભ. મહાવીરની પ્રતિમાની આ૦ બપ્પભટ્ટિસૂરિના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરી. (વિ. સં. ૮૨૬ આશરે) ગોપગિરિમાં મંદિર કરાવી તેમાં ૨૩ હાથ માપવાળી ભ૦ મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરી; આ મન્દિરનો રંગમંડપ તૈયાર કરવામાં સવાલાખ સોનામહોરોનો ખર્ચ થયો હતો. ગૌડદેશના લક્ષણાવતી નગરીના રાજા ધર્મ સાથે વૈર હતું તે હટાવી મૈત્રી કરી અને આ ઘટનામાં ધર્મરાજા પણ આ૦ બપ્પભટ્ટિસૂરિના ઉપદેશથી જૈન બન્યો.

આ૦ બપ્પભટ્ટિએ વાદિ વર્ધનકુંજરને જીત્યો અને જૈન બનાવ્યો. આથી આમરાજાએ તેઓને વાદિકુંજરકેસરીનું બિરુદ આપ્યું.

આ૦ બપ્પભટ્ટિસૂરિના ઉપદેશથી મથુરાનો ગૌડવંધ અને મહમહિવિજય જેવા ગ્રંથનો રચયિતા પરમાર વંશનો વિદ્વાન વાક્પતિરાજ શૈવયોગી જૈનમુનિ બન્યો. આમ ઉપર આની અસર પડી તેથી આમ રાજા પણ વિશેષ જૈનધર્મનો પ્રેમી બન્યો.

કનોજ, મથુરા, અણહિલપુર પાટણ, સનારક અને મોઢેરામાં જિનાલયો બનાવ્યાં. શત્રુંજય અને રૈવતાચલ તીર્થોની યાત્રા કરી. રૈવતાચલની યાત્રામાં દિગમ્બરોએ ઝઘડો ઉઠાવ્યો, જેમાં આ૦ બપ્પભટ્ટિસૂરિજીએ તે ઝઘડો શમાવ્યો, અને તીર્થ શ્વેતામ્બરોને આધીન કર્યું.

આ રાજાએ આ૦ શ્રી વિમલચંદ્રસૂરિનાં દર્શન-વંદન કર્યાં હતાં.

આ રીતે આમરાજાએ જૈનધર્મની અનેક રીતે પ્રભાવના કરી. આમરાજા વિ. સં. ૮૯૦ ભા. શુ. ૫ શુક્રવારે સ્વર્ગે ગયો. અને આ૦ બપ્પભટ્ટિસૂરિ જે વિ. સં. ૮૦૦ માં ભા. ૩ રવિવારે જન્મ્યા હતા, તે વિ. સં. ૮૯૫ ના ભા. શુ. ૮ ને દિને સ્વર્ગે પધાર્યા.

આમરાજાને એક વૈશ્ય રાણી હતી જેના વંશજો દોશીના નામથી જાહેર થયા છે. તેઓ જૈનધર્મી હતા-છે, શત્રુંજયતીર્થનો ઉદ્ધારક પ્રસિદ્ધ કર્માશાહ એ જ વંશનું રત્ન છે.

—(પ્રભાવકચરિત્ર, જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પેરા ૨૪૨, ગુર્વાવલી શ્લો૦ ૪૪)

ઉદ્યોતન (વીરનિ. સં. ૧૩૦૫)—હુણવંશીય રાજા તોરમાણના ગુરુ આ૦ હરિગુપ્તસૂરિની પટ્ટપરંપરા આ પ્રમાણે છે—ગુપ્તવંશીય આ૦ હરિગુપ્તસૂરિ, મહાકવિ આ૦ દેવગુપ્તસૂરિ, શિવચન્દ્રગણિ, યક્ષદત્તગણિ, વટેસર ખમાસમણ, તત્ત્વાચાર્ય અને ઉદ્યોતનસૂરિ.

આ આ૦ ઉદ્યોતનસૂરિનું બીજું નામ દાક્ષિણ્યચિહ્નસૂરિ છે. તેઓ ક્ષત્રિય વંશમાં ઉત્પન્ન થએલ રાજા વડેસરના પુત્ર અને સાધુપણામાં તે જ "વડેસર" ખમાસમણુના પ્રશિષ્ય થાય. આ આચાર્યશ્રીએ આ૦ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ પાસે સિદ્ધાંતનું અધ્યયન કર્યું હતું અને આ૦ વીરભદ્રસૂરિએ આદિનાથ ભગવાનના મંદિરમાં શક સં. ૬૯૯ ના ચૈત્ર વદી ૧૪ (ગુજરાતી ફાગણુ વદિ ૧૪) દિને પ્રાકૃત કુવલયમાલા કથાની રચના કરી હતી. તેઓએ પોતાની કથાના પ્રારંભમાં પૂર્વાચાર્યોને અંજલિ આપતાં ગુપ્તવંશી રાજર્ષિ દેવગુપ્તસૂરિ અને રાજર્ષિ પ્રભંજનનાં નામો આપ્યાં છે. એટલે કે તેઓ પણ જૈન રાજા હતા અને જૈનાચાર્ય થએલ છે.

—(કુલવયમાલા કથા, પ્રારંભ, પ્રશસ્તિ, પ્રસ્તાવના)

ભોજરાજ (૧૩૭૦ થી ૧૪૦૮ સુધી)—કનોજના પ્રતિહારવંશમાં આમ રાજા પછી તેનો પુત્ર દુંદુક કનોજની ગાદીએ બેઠો. પણ તે વેશ્યાગામી અને અન્યાયી હતો એટલે તેના પુત્ર ભોજરાજે વિ. સં. ૯૦૦ માં દુંદુકને મારીને કનોજની ગાદી પોતાને હાથ કરી.

ભોજરાજ પણ જૈનધર્મપ્રેમી હતો. તેણે આ૦ બપ્પભટ્ટિના અગ્નિ સંસ્કારમાં પોતાનું ઉત્તરીય વસ્ત્ર નાખી ગુરુવિરહની વ્યથાને પ્રકટ કરી હતી. આ૦ બપ્પભટ્ટિસૂરિના ગુરુભાઈ આ૦ નન્નસૂરિ તથા આ૦ ગોવિંદસૂરિને પોતાના ગુરુ તરીકે માનતો હતો અને નન્નસૂરિને તો બહુ આદરપૂર્વક કનોજમાં જ રાખ્યા હતા. રાજા ભોજરાજે આ૦ નન્નસૂરિના ઉપદેશથી આમરાજ કરતાં વિશેષ જિનશાસનની ઉન્નતિ કરી છે.

આ રાજાનાં ભોજ, ભોજદેવ, મિહિત અને આદિવરાહ ઇત્યાદિ નામો છે.

—(પ્રભાવક ચરિત્ર)

વિદગ્ધરાજ (વીરનિ. સં. ૧૪૪૩)—હસ્તિકુંડી (હથુંડી) માં રાજા હરિવર્મા પછી તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર વિદગ્ધરાજ રાજા થયો. તે આ૦ વાસુદેવસૂરિ (કેશવસૂરિ) ના ઉપદેશથી જૈનધર્મી બન્યો હતો. તેણે આ. વાસુદેવના શિષ્ય આ. બલભદ્રના ઉપદેશથી હથુંડીમાં વિ. સં. ૯૭૩ માં જૈન ચૈત્યાલય બનાવ્યું હતું અને તેના નિર્વાહ માટે દરેક દેશના લોકોને એકઠા કરી તેની સન્મુખ નીચે પ્રમાણે સૂર્ય ચંદ્ર તપે ત્યાં સુધીનું શાસન કરી આપ્યું હતું—

દર વીસ પોઠે રૂપૈયો ૧, ભરેલી દરેક ગાડી દીઠ રૂ. ૧, તેલ ઘાણી ઉપર દર ઘડા દીઠ કર્ષ ૧, ભાટો પાસેથી નાગરવેલના પાનની તેરમી ચોલી, જુગારીઓએ પેલક (પાઈ) ૧, સુથારે પાટડા દીઠ..., દર કોશે ઘઉં અને જવ આઢક ૧, પેડ્ડા પાલી ૫, દર ભારે વિશોપક ૧, કપાસ, કાંસ, કુંકુમ, મંજિષ્ઠ આદિ વેચવાની વસ્તુમાં દર ભારે પલ ૧૦, ઘઉં, મગ, જવ, મીઠું રાલ વગેરે દર દ્રોણે માનણુક (માણું) ૧, આ પ્રમાણે દરેકે આપવું. અને આમાંથી ⅔ ભાગ મંદિરમાં તથા ⅓ ભાગ ગુરુના વિદ્યાભંડારમાં ખરચવો ઇત્યાદિ. આ ઉપરાંત રાજાએ પોતાના વજન પ્રમાણે સોનું તોળી તેમાંના ⅔ ભાગ મંદિરને અને ⅓ ભાગ આચાર્યને આપ્યો હતો.

વિદગ્ધરાજે મંદિર બનાવ્યું અને ઉપર પ્રમાણે શાસન કરી આપ્યું હતું આ રીતે તે જૈન રાજા હતો.

—(હસ્તિકુંડીનો શિલાલેખ)

મમ્મટરાજ—(વીરનિ. સં. ૧૪૬૬) હથુંડીના જૈન રાજા વિદગ્ધરાજ પછી તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર મમ્મટ થયો, તે પણ જૈનધર્મી હતો. તેણે આ. બલભદ્રસૂરિના ઉપદેશથી

વિ. સં. ૯૯૬ માં મહા વદિ ૧૧ દિને પોતાના પિતાએ કરાવેલ, મંદિરના નિર્વાહ માટે જે દાનશાસન હતું તેને પુનઃ દાનશાસન તરીકે જાહેર કર્યું હતું.[૮]

એટલે કે મમ્મટરાજ પિતાને પગલે ચાલનાર જૈન રાજા હતો.

માળવાનો મુંજ અને ગુજરાતનો મૂલરાજ આ રાજાના સમસમયી રાજાઓ છે.

—(હસ્તિકુંડીનો શિલાલેખ.)

સપાદલક્ષપતિ (વીર નિ. ની પંદરમી સદીના પ્રારંભમાં)–ચંદ્રગચ્છના આ૦ શ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરિના ઉપદેશથી સપાદલક્ષ અને ત્રિભુવનગિરિ આદિના રાજાઓ જૈન બન્યા હતા.

–(પાર્શ્વનાથચરિત, જૈનસાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા૦ ૨૬૩)

કર્દમરાજ (વીર નિ. સં. ૧૫૦૦ લગભગમાં) ત્રિભુવનગિરિનો[૯] રાજા આ૦ પ્રદ્યુમ્નસૂરિના ઉપદેશથી જૈન બન્યો હતો તેનો જ પુત્ર કે પૌત્ર **કર્દમ** નામે રાજા થએલ છે જે પણ જૈનધર્મને માનનારો હતો. એટલું જ નહીં કિન્તુ તેણે આ૦ **પ્રદ્યુમ્નસૂરિ શિષ્ય** આ૦ અભયસૂરિની પાસે દીક્ષા લઈ આ૦ **ધનેશ્વરસૂરિ** એવા નામથી તેઓનો પટ્ટ શોભાવ્યો છે. અને ત્યારથી તેનો ગચ્છ રાજગચ્છ તરીકે વિખ્યાત થએલ છે.

માલવરાજ મુંજ પણ આ આચાર્યને પોતાના માનીતા ગુરુ તરીકે માનતો હતો.

આ૦ ધનેશ્વરસૂરિની પાટે અનુક્રમે આ૦ અજિતસિંહસૂરિ, આ૦ વર્ધમાનસૂરિ, આ૦ શ્રી શાલિભદ્રસૂરિ, આ૦ શ્રી ચંદ્રસૂરિ, આ૦ શ્રી જિનેશ્વરસૂરિ, આ૦ શ્રી પૂર્ણભદ્રસૂરિ, આ૦ શ્રી ચંદ્રપ્રભસૂરિ અને આ૦ **શ્રી પ્રભાચંદ્રસૂરિ** થએલ છે. આ. પ્રભાચંદ્રસૂરિએ સં. ૧૩૩૪ માં પોતપોતાના ગચ્છ કે વાડાની નહીં કિન્તુ અવિભક્ત જૈન શાસનની પ્રભાવના કરનાર આચાર્યોનાં ચરિત્રોથી ભરપૂર પ્રભાવકચરિત્ર રચેલ છે.

–(પ્રભાવકચરિત્ર પ્રશસ્તિ, જૈન સા૦ સં૦ ઇતિહાસ પેરે ૨૭૦)

મૂલરાજ સોલંકી (વીરનિ. સં. ૧૪૬૮ થી ૧૫૨૩)–મહારાજા મૂલરાજ એ ગુજરાતમાં સોલંકી (ચૌલુક્ય) વંશનું રાજ્ય સ્થાપનાર આદિ પુરુષ છે. જૈનધર્મ તરફ તેમનો સંપૂર્ણ સદ્‌ભાવ હતો. તેણે અણહિલ્લપુર પાટણમાં "શ્રીમૂલરાજવસહી" એ નામનું જૈનમન્દિર બનાવ્યું હતું. વીર મહત્તમ (મહેતો) એ રાજા મૂલરાજનો જૈનમંત્રી છે.

–(પ્રબન્ધચિંતામણિ, રા૦ બા૦ ગો૦ હા. દેશાઇકૃત ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ)

ચામુંડરાજ સોલંકી (વીર નિ. સં. ૧૫૨૩)–મૂલરાજ સોલંકી પછી તેનો પુત્ર ચામુંડરાજ વિ૦ સં. ૧૦૫૩ માં પાટણની ગાદીએ આવ્યો, જેને જૈનધર્મ પ્રત્યે ઘણો જ સદ્‌ભાવ હતો. તેણે પોતાના પિતાની પેઠે જૈનમન્દિર બનાવ્યું નથી, કિન્તુ પિતાના જ રાજ્યકાળમાં જૈનમન્દિરને દાન આપ્યું છે, જેનું તામ્રપત્ર આજે વિદ્યમાન છે. એ તામ્રપત્રમાં લખ્યું છે કે—' મહારાજા મૂલરાજના પુત્ર યુવરાજ ચામુંડરાજે પોતાના આત્માના

---

૮ આ મન્દિર આદિનાથ ભગવાનનું હતું જે અત્યારે વિદ્યમાન નથી. આ હત્તુંડીથી ૧ માઇલ દૂર (સેવાડીમાં) લાલ મહાવીરનું મંદિર છે જેના થાંભલાઓમાં વિ૦સં૦ ૧૨૯૯, ૧૩૪૫ વગેરે સાલના શિલાલેખો ખોદાએલ છે. એટલે આ મંદિર પણ પ્રાચીન છે.

૯ આ સ્થાન અત્યારે કરૌલી (જયપુર રાજ્ય)થી ઇશાનમાં ૧૪ માઇલ દૂર છે, જેનું પ્રચલિત નામ તહનગઢ છે.

[illegible] સં. ૧૦૩૩ માં મંત્રની સાક્ષી પૂર્વક જૈનમંદિરની પૂજા માટે [illegible] (વડસમા) ગામનું ખેતર સમર્પિત કર્યું.'

આ તામ્રપત્ર ઉપર श्री चामुंडराजस्य मम मतं એમ સહી છે. અને તેમાં આગળી સીટીમાં–

दानफलं च ॥ जिनभवनं जिनबिम्बं, जिनपूजां जिनमतं च यः कुर्यात् ।
तस्य नरामरशिवसुखफलानि करपल्लवस्थानि ॥

આ રાજાએ આ૦ શ્રી વિમલચંદ્રસૂરિના શિષ્ય વીરસૂરિના ઉપદેશથી થિરા ગામના વિશ્પનાથ યક્ષના મંદિરમાં બલિદાનમાં પશુહિંસા થતી હતી તે ન કરવા માટેનું શાસન-પત્ર કરી આપ્યું. (વીરસૂરિ પણ ત્યારબાદ પાટણમાં આચાર્યપદથી વિભૂષિત થયા છે.)[10]

–(પ્રભાવકચરિત્ર, તામ્રપત્ર, ભારતીય વિદ્યા ત્રૈમાસિક વર્ષ ૨. અંક ૧)

ભદ્રકુમાર (વીરનિ૦ સં. ૧૪૬૧ લગભગ)–અષ્ટાદશશતી દેશના ઉંબરિણી ગામમાં પરમારવંશી ભદ્ર નામે રાજકુમાર હતો તેણે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને અંતે આ૦ શ્રી વિમલચંદ્રસૂરિના શિષ્ય આ૦ વીરસૂરિની પાસે ભદ્રમુનિના નામથી જૈન દીક્ષા પણ સ્વીકારી હતી. આ૦ વીરસૂરિનું સ્વર્ગ ગમન થતાં તેની પાટે ભદ્રમુનિજી આ૦ શ્રી ચંદ્રસૂરિજી એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા.–(પ્રભાવકચરિત્ર, શ્રી વીરસૂરિપ્રબંધ)

ધવલરાજ (વીરનિ૦ સં. ૧૫૨૩)–ધવલરાજ એ હસ્તિકુંડીના રાજા મમ્મટ રાજાનો પુત્ર અને જૈન રાજા છે. વિદગ્ધરાજે જે આદિનાથ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો તેમાં શ્રાવક ગોષ્ઠીઓએ પોતાના ન્યાયોપાર્જિત દ્રવ્ય વડે ભરાવેલ અને અંજનશલાકા કરાવેલ આદિનાથ પ્રભુની પ્રતિમાની, આ. વસુદેવસૂરિ સંતાનીય આ૦ શાંતિભદ્રના ઉપદેશથી વિ. સં. ૧૦૫૩ ના માહ શુદિ ૧૩ રવિવારે પુષ્યનક્ષત્રમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી તથા ધ્વજાદંડ ચડાવ્યો.

ધવલરાજે પોતાના દાદાએ આપેલ તુલાદાન વગેરે દાનોને કાયમ રાખીને જિનાલય માટે પીપળા પાસેનો અરઘટ્ટવાળો કૂવો દાનમાં આપ્યો હતો.

આ રાજાએ પાછલી વયમાં પોતાના હાથે જ પોતાના પુત્ર બાલપ્રસાદને રાજ્ય સોંપી આત્મકલ્યાણ કર્યું હતું. આ આત્માભિમુખ જૈન રાજા હતો.

–(હસ્તિકુંડી–હત્થુંડીનો શિલાલેખ)

મહીપાલકુમાર (લગભગ વીરનિ. સં. ૧૫૫૦)–મહીપાલ તે રાજા સંગ્રામ-સિંહનો પુત્ર હતો. રાજા સંગ્રામસિંહનું મૃત્યુ થતાં રાણીએ બાલક મહીપાલને ગુર્જરેશ ભીમદેવના મામા અને રાજા સંગ્રામસિંહના ભાઈ દ્રોણાચાર્યની પાસે ભણવવા મૂક્યો. મહીપાલે દ્રોણાચાર્યજી પાસે દીક્ષા સ્વીકારી, જેઓ યોગ્ય સમયે શ્રી સુરાચાર્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા હતા. તેણે રાજા ભોજની[11] સભામાં જઈને પંડિતોને જીત્યા હતા અને ગુર્જરપતિ ભીમદેવ તેમને બહુ માનતો હતો.–(પ્રભાવકચરિત્ર)

---

૧૦ પ્રથમ ભીમદેવનો મંત્રી નેઢ દંડનાયક–મંત્રી વિમલ અને ખર્ચખાતાનો પ્રધાન જાહિલ એ જૈન હતા. (ભારતીય વિદ્યા, ભા૦૨ અં૦૧)

૧૧ ભોજરાજે આ૦ શાન્તિસૂરિજીને 'વાદિવેતાલ"નું બિરુદ આપ્યું છે અને જૈન ચૈત્ય બનાવ્યાં છે. મુંજરાજે પં. ધનપાલ કવિને 'કૂર્ચાલસરસ્વતી'નું બિરુદ આપ્યું હતું. આ રાજા આ૦ અજિત-સેનસૂરિના પટ્ટધર આ૦ જિનેશ્વરસૂરિનો પરમ ભક્ત હતો.

રાજાયશોભદ્ર (વીરનિ. ની સોળમી શતાબ્દિ)-વાગડદેશના રત્નપુરમાં યશોભદ્ર રાજા થએલ છે જે જૈનધર્મી હતો. તેણે ડિંડુયાનકમાં ચોવીશ દેરીવાળું જિનાલય બંધાવ્યું, અને આ૦ શ્રીદત્તસૂરિ પાસે જૈન દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી. તેઓ સમય જતાં આ૦ યશોભદ્ર-સૂરિ એવા નામથી પ્રભાવક જૈનાચાર્ય થએલ છે. તેઓએ ગિરનાર તીર્થપર ૧૩ દિવસનું અનશન સ્વીકારી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કર્યું. આ આચાર્યની પાટે અનુક્રમે આ૦ શ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરિ આ૦ શ્રી ગુણસેનસૂરિ આ૦ શ્રી દેવચંદ્રસૂરિ અને કલિકાલસર્વજ્ઞ આ૦ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ (વિ૦ સં. ૧૧૪૫ થી ૧૨૨૯) થએલ છે. (કુમારપાલપ્રતિબોધ)

રાજકુમારો (વીર નિ૦ સં. ૧૫૮૭)—આ૦ શ્રી ચક્રેશ્વરસૂરિના ઉપદેશથી ૪૧૫ રાજકુમારો પ્રતિબોધ પામ્યા હતા.

શ્રીપાલ (વીર નિ૦ સં. ૧૬૧૨) એલીચપુરનો રાજા એલક શ્રીપાલ જૈન રાજા હતો. તેણે મલધારી આ૦ શ્રી અભયદેવસૂરિના ઉપદેશથી વિ૦ સં. ૧૧૪૨ ના મહા શુદિ ૫ રવિવારે શ્રીપુરનગરમાં શ્રી અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. તથા મુક્તાગિરિ પર્વત પર શ્રી શામળીયા પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. આ બન્ને શ્વેતામ્બર તીર્થો આજે પણ વિદ્યમાન છે. મુક્તાગિરિ તીર્થમાં મૂળનાયક પણ તે સમયના પ્રતિષ્ઠિત વિદ્યમાન છે. આ તીર્થ વિ૦ સં. ૧૯૪૦ સુધી શ્વેતામ્બરોના તાબામાં હતું.

નરવર્મા (વીરનિ૦ સં. ૧૬૩૭)—ધારાપતિ નરવર્માએ આ૦ શ્રી વલ્લભસૂરિને બહુ માન આપ્યું હતું, એ એ રાજા જૈનધર્મનો પ્રેમી હતો, એમ બતાવે છે.

–(જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પેરા ૩૧૪)

કુમારપાલ (વીરનિ૦ સં. લગભગ ૧૬૮૦)-ત્રિભુવનગિરિ (તહનગઢ)નો યાદવ વંશી રાજા કુમારપાલ આ૦ શ્રી જિનદત્તસૂરિના ઉપદેશથી જૈનધર્મનો પ્રેમી બન્યો હતો.

—(ભારતીય વિદ્યા ત્રૈમાસિક, ભા. ૨ અં. ૧)

પહેલો કર્ણદેવ સોલંકી (વીર નિ૦ સં. ૧૫૯૦ થી ૧૬૨૦)—ગૂર્જરપતિ રાજા કર્ણદેવ જૈનધર્મ પ્રત્યે સદ્ભાવ ધરાવનાર રાજા હતો. તેણે આ૦ શ્રી વિમલચંદ્રસૂરિના પટ્ટધર આ૦ શ્રી સર્વદેવસૂરિના પટ્ટધર આ૦ શ્રી દેવસૂરિને " રૂપશ્રી "નું બિરુદ આપ્યું હતું. તેમજ પ્રશ્નવાહન કુલના હર્ષપુરીય ગચ્છના આ૦ શ્રી જયસિંહસૂરિના શિષ્ય આ૦ શ્રી અભયદેવસૂરિને " મલધારી "નું બિરૂદ આપ્યું હતું.[૧૨] તે ગોવિંદાચાર્યને પણ બહુ માનતો હતો.

આ રાજાના મંત્રી ધવલક, મહામાત્ય મુંજાલ અને મહામાત્ય શાંતૂ વગેરે જૈનધર્મી હતા.

—(તપગચ્છ પટ્ટાવલી, સિદ્ધરાજ અને જૈનો, પ્રભાવકચરિત્ર, ભારતીય વિદ્યા ભા૦ ૨, અં૦ ૧)

મહારાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ (વીર નિ૦ સં. ૧૬૨૦ થી ૧૬૬૯)-કર્ણદેવ પછી તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર સિદ્ધરાજ જયસિંહ આવ્યો.

---

૧૨ તેઓને આ બિરૂદ સિદ્ધરાજ જયસિંહે આપ્યું હોય એવા પણ ઉલ્લેખો મળે છે. સંભવ છે કે—રાજા કર્ણદેવ અને સિદ્ધરાજ સાથે હશે અને બિરુદની ઘટના બની હશે.

...રા. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેશાઈના કહેવા પ્રમાણે કદાચ તે રાજા જૈનધર્મનો તિરસ્કાર કરનારો હતો, પરન્તુ સમય જતાં તે જૈન નહીં કિન્તુ જૈનધર્મ પ્રત્યે સમભાવી બનેલ છે અને તેણે જૈનધર્મનાં અનેક કાર્યોમાં સક્રિય ભાગ લીધેલ છે જે પૈકીની ટૂંકી નોંધ નીચે મુજબ છે—

સૌરાષ્ટ્ર ઉપર નીમેલા હાકેમ સજ્જને રાજ્યની ત્રણ વર્ષની ઉપજ ખરચી ગિરનાર ઉપર નેમિનાથ ભગવાનનું મન્દિર ફરીથી બંધાવ્યું અને મહારાજા સિદ્ધરાજે તેને બહાલી આપી. અને પૂજાના ખર્ચા સારું ૧૨ ગામ ધર્માદા આપ્યાં. આ જ રીતે તે બ્રાહ્મણોની મના છતાં સિદ્ધાચલજીના પહાડ ઉપર ગયો, ભ૦ આદિનાથની પૂજા કરી અને દેવદાયમાં ૧૨ ગામોનું દાન કર્યું.-(ગુ૦ પ્રા૦ ઈ૦ પૃ૦ ૧૭૪-૧૭૫)

સિદ્ધરાજે ચંદ્રગચ્છના-શાંડિલ્ય ગચ્છના આ. શ્રીભાવદેવસૂરિના શિષ્ય આ. વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય આ. શ્રીવીરસૂરિને એમ ટકોર કરી કે "તમારું તેજ રાજાના આશ્રયથી જ વિકસિત લાગે છે." આથી આચાર્યે ત્યાંથી વિહાર કરી ભિન્ન ભિન્ન દેશના રાજાઓનો સત્કાર પામી પુનઃ સિદ્ધરાજની આગ્રહભરી વિનતિથી અને રાજાને એવા વિદ્વાનની ખોટ સાલતી હતી તેથી પાટણમાં પ્રવેશ કર્યો. અને તે જ દિવસે સાંખ્ય મતના વાદી સિંહને જીતી સિદ્ધરાજ તરફથી "જયપત્ર" મેળવ્યું. તેમજ દિગમ્બર મુનિ કમલકીર્તિને જીતી સિદ્ધરાજ તથા તેની સભા તરફથી ઘણું સન્માન મેળવ્યું.

સિદ્ધરાજે આ આચાર્યને ઘણું માન આપ્યું અને માલવાની યુદ્ધયાત્રા પ્રસંગે આ૦ ભાવદેવસૂરિના ચૈત્યના બલાનકે પોતાની વિજયપતાકા ચડાવી ચૈત્યનું ઘણું ગૌરવ કર્યું.

સિદ્ધરાજ જયસિંહે મલધારી આ૦ શ્રી અભયદેવસૂરિના ઉપદેશથી પોતાના રાજ્યમાં પર્યુષણાપર્વ અને અગ્યારશ વગેરે મોટા દિવસોની શાસનદાનપૂર્વક અમારી પ્રવર્તાવી હતી.[૧૩]

તેઓના પટ્ટધર મલધારી આ. શ્રીહેમચંદ્રસૂરિના ઉપદેશથી સિદ્ધરાજ જયસિંહે સકલ દેશમાં જિનાલયપર સ્વર્ણકલશ ચડાવ્યા, ધંધુકા, સાચોર વગેરેમાં જૈન વરઘોડાની છૂટ કરાવી આપી, જિનાલયોની દેવદાયો ચાલુ કરાવી છે.

સિદ્ધરાજ જયસિંહે સં. ૧૧૫૨માં ૧ રુદ્રમહાલય, ૨ સુવિધિનાથ (મહાવીર) મન્દિર, ૩ ચાર પ્રતિમાયુક્ત સિદ્ધપુર વિહાર અને ૪ પાટણમાં રાજવિહાર કરાવ્યા છે.

આ રાજાએ આ. દેવસૂરિને દિગંબરવાદી કુમુદચંદ્રને જીતવાનું જયપત્ર આપ્યું (સં. ૧૧૮૧ ના વૈશાખી પૂનમ), અને તે ઉપરાંત લાખ સોનામહોરો આપી, પરન્તુ આચાર્યે જૈનમુનિ હોઈને તે લેવાની મના કરી એટલે તેના વડે જિનપ્રસાદ બનાવી તેમાં ચાર આચાર્યો દ્વારા વિ. સં. ૧૧૮૭ વૈ. શુ. ૧૨ દિને શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરી.

---

૧૩ यस्योपदेशादखिलस्वदेशे, सिद्धाधिपः श्रीजयसिंहदेवः ।
एकादशीमुख्यदिनेष्वमारी–मकारयच्छासनदानपूर्वम् ॥
(આ૦ વિજયસિંહસૂરિકૃત ધર્મોપદેશમાલા વિવરણ સં. ૧૧૯૧)
जेण जयसिंहदेवो, राया भणिऊण सयलदेसम्मि ।
कराविओ अमारिं, पज्जोसवणाइसु तिहीसु ॥
(આ૦ શ્રી ચંદ્રસૂરિકૃત શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીચરિત્ર)

ત્યારથી આ આચાર્ય વાદીદેવસૂરિ તરીકે વિખ્યાત થયા છે. તેમણે સ્યાદ્વાદરત્નાકર નામનો ૮૪૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ન્યાયનો ગ્રંથ બનાવ્યો છે. સિદ્ધરાજે સિદ્ધાંતાર્ણવના નિર્માતા આ૦ અમરચંદ્રસૂરિને વાદીને જીતવાની ખુશાલીમાં "સિંહશિશુક" બિરૂદ આપ્યું હતું.

સિદ્ધરાજે કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરિને આચાર્યપદ અપાવ્યું અને ગુજરાતની મહત્તા વધારે તેવું વ્યાકરણ બનાવવા વિનંતિ કરી જેથી આચાર્યશ્રીએ સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ બનાવી તેને સ્વોપજ્ઞ નાની મોટી ટીકા બૃહદ્‌ન્યાસ અને ચારે અનુશાસન વગેરેથી સમૃદ્ધ કર્યું.

સિદ્ધરાજના મહામાત્યો સાંબૂ, આશુક, ઉદાયન, દંડનાયક સજ્જન અને ખજાનચી સોમ એ દરેક જૈન હતા.

—(પ્રભાવકચરિત્ર, જૈ. સા. સં. ઇતિહાસ પેરા ૩૦૯ થી ૩૩૯, તપગચ્છ શ્રમણ વંશવૃક્ષ, ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, ભારતીય વિદ્યા ૨–૧)

કટુકરાજ (વીરનિ. સ. ૧૬૪૨)–નાંદોલની ગાદી ઉપર અનુક્રમે ચૌહાણ અણહિલ્લ, જીંદ, અશ્વરાજ, કટુકરાજ, અને જયંતસિંહ રાજાઓ થયેલ છે. કટુકસિંહ બારમી સદીના ત્રીજા ચરણમાં યુવરાજપદે હતો ત્યારે તેને યુવરાજપદના ભોગવટામાં શમીપાટી (સેવાડી) ગામ મલ્યું હતું. સં. ૧૧૬૭ અને ૧૧૭૨ના શિલાલેખોમાં તેને યુવરાજ તથા શમીપાટીના ભોક્તા તરીકે વર્ણવ્યો છે. ત્યારપછી એક સં. ૩૧ (જે પ્રાયઃ ૧૨૩૧) હશે, ના શિલાલેખમાં તેને કટુકદેવ રાજા તરીકે અને તેના પુત્ર જયંતસિંહને યુવરાજ તથા શમીપાટીના ભોક્તા તરીકે વર્ણવ્યા છે. આ કટુકરાજ–કટુકદેવ જૈનધર્મપ્રેમી રાજા હતો.

ખંડેરક ગચ્છના સેનાધિપતિ યશોદેવે વીર ભગવાનના મંદિરથી શોભતા શમીપાટીમાં મંદિર કરાવ્યું. આ યશોદેવનો પુત્ર બાહડ અને પૌત્ર થલ્લક નામે હતા. થલ્લક અશ્વરાજ રાજાનો કૃપાપાત્ર હતો. તે થલ્લકની પ્રેરણાથી યુવરાજ કટુકરાજે યશોદેવના મન્દિરમાં શાન્તિનાથની પૂજા માટે પ્રતિવર્ષ ખર્ચ બાંધી આપ્યો હતો.–(સેવાડી ગામના શિલાલેખો)

રાજમાતા આનલદેવી (વીરનિ. સં. ૧૬૯૧)—નાડોલના રાજા આલ્હણની પત્ની આનલદેવી જૈનધર્મની પ્રેમી હતી. તેણે પોતાના પુત્ર કેલ્હણદેવના રાજ્યકાળમાં વિ. સં. ૧૨૨૧ મહાવદિ ૨ને શુક્રવારે ખંડેરક ગચ્છના મહાવીર મંદિરમાં ભગવાન મહાવીરસ્વામીના ચૈત્ર શુદિ ૧૩ના જન્મોત્સવ નિમિત્તે રાજકીય મહેસુલમાંથી (પ્રતિવર્ષ) જુવારનો એક હાએલ આપવાનું જારી રાખ્યું હતું. તે રાષ્ટ્રકૂટ સહુલની પુત્રી હતી એટલે તેના પિયરના રાષ્ટ્રકૂટ ખાતૂ અને કેલ્હણ વગેરેએ પણ ભ.મહાવીરના જન્મોત્સવ નિમિત્તે એકેક દ્રમ્મ આપ્યો હતો.

–(જિનવિજયજી સંપાદિત પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ ભા. ૨ લેખાંક ૩૪૯)

પરમાર્હત મહારાજા કુમારપાલ (વીર નિ. સં. ૧૬૬૯ થી ૧૬૯૯)–મહારાજા કુમારપાલ સોલંકી એ પરમ જૈન રાજા હતા.

ગુજરાતનો રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવ અપુત્રિયો મરણ પામ્યો, એટલે તેની ગાદીએ, ભીમદેવરાજાના પુત્ર ક્ષેમરાજ (હરિપાળ)ના પુત્ર ત્રિભુવનપાળનો પુત્ર કુમારપાળ આવ્યો. તેણે વિ. સં. ૧૧૯૯ માગશર શુદિ ૪ થી ૧૨૨૯ ના પોષ શુદિ ૧૨ સુધી એમ ૩૦ વર્ષ ૧ મહિનો ને ૭ દિવસ રાજ્ય ભોગવ્યું. તેને ૨ ભાઇ, ૨ બહેન, ૨ પત્ની અને મહાબલભોજ નામે ભાણેજ હતા. સિદ્ધરાજે પોતાનો ઉત્તરાધિકારી કુમારપાલ થશે એમ જાણી કુમારપાલને મારવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા હતા પણ તે બધા નિષ્ફળ નિવડ્યા. આ વિકટ અવસ્થામાં કલિકાલ-

આર્ચાર્ય આ૦ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીના ઉપદેશથી મંત્રી ઉદાયન, મંત્રી વાગ્ભટ તથા આલિગ સજ્જન, કુંભાર (સગરા), ભીમસિંહ ખેડુત, દેવસી કટુકવાણીયો અને વોસિરી બ્રાહ્મણે કુમારપાળને કિંમતી મદદ કરી છે. અને કુમારપાળે પણ રાજ્ય પ્રાપ્ત થતાં તે દરેકના ઉપકારનો યોગ્ય બદલો વાળી આપ્યો છે, અને પોતાની કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરી છે.

તેને રાજ્ય પ્રાપ્ત થતાં જ પ્રથમ શાકંભરીના અર્ણોરાજ સાથે મહત્ત્વનું યુદ્ધ થયું છે. પોતાનું સૈન્ય ફુટી જવા છતાં એકલાએ જ આ યુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યો હતો.

ત્યારપછી માળવાના બલ્લાલ, સૌરાષ્ટ્રના સયર, કોંકણના મલ્લિકાર્જુન, સાંભરરાજ અને ચેદીરાજને પણ જીતી તે દેશોમાં પોતાની આણ ફેરવી હતી. મહારાજા કુમારપાલ કર્ણાટક, ગૂજરાત, લાટ, સોરઠ, કચ્છ, સિન્ધુ, ઉચ્ચ, ભંભેરી, મરૂ, માળવા, કોંકણ, મહારાષ્ટ્ર, કીર, જાલંધર, સપાદલક્ષ, મેવાડ, દીવ અને આભીર એ ૧૮ દેશોનો રાજા હતો. મહારાજા કુમારપાળનાં બિરુદો અને વિશેષણો નીચે મુજબ મળે છે–

મહારાજાધિરાજ—અર્ણોરાજને જીતવાથી તેનું આ પદ સાર્થક મનાય છે.

પ્રૌઢપ્રતાપ—સિદ્ધરાજ જયસિંહની મના છતાં તે એકાએક ગુજરાતનો રાજા બન્યો તેથી તેને આ બિરુદ અપાય છે.

અવન્તીનાથ—રા. ગો. હા. દેશાઈ લખે છે કે—"કુમારપાળે માળવા અને સાંભરના રાજા ઉપર જીત મેળવી હતી, એ નિર્વિવાદ છે. ' અવન્તિનાથ ' એ કુમારપાલનાં બિરુદો પૈકીનું એક છે." (ગુ. પ્રા. ઈ. પૃ. ૧૯૩–૧૯૪)[૧૩]

ચક્રવર્તી—ગુજરાતના ૭ રાજાઓ ચક્રવર્તિઓ મનાય છે. ભીમદેવ, કર્ણદેવ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ, અજયપાલ, મૂળરાજ અને ભીમદેવ (ગુ. ઐ. લે. લેખાંક ૧૬૬થી ૨૦૬). સિદ્ધરાજ, કુમાળપાલ, અજયપાલ, બીજો મૂળરાજ, વિશળદેવ, અર્જૂનદેવ, અને સારંગદેવ (સં. ૧૩૩૩નો આમરણ લેખ, પુરાતત્ત્વ પુ. ૧ અં. ૧)

વિજયોદયી—મહારાજા કુમારપાળ એક પછી એક વિજય પામતો ગયો અને ઉત્તરોત્તર પ્રકાશતો ગયો.

વિચારચતુરાનન–કુમારપાલે ૫૦ વર્ષની ઉંમરે કપર્દીમંત્રીના "રાજા મૂર્ખ ન જોઈએ' એવા આગ્રહથી ભણવાનું શરૂ કર્યું. અને એક જ વર્ષમાં ત્રણ કાવ્ય સુધીનું જ્ઞાન મેળવ્યું, ત્યારથી તેને આ બિરુદ અપાય છે.

ત્રૈલોક્યકલ્પદ્રુમ–પાશુપતાચાર્ય ગંડ ભાવબૃહસ્પતિની પ્રભાસપાટણમાં રહેલ પ્રશસ્તિમાં કુમારપાળને **तेजोविशेषोदयी, अचिन्त्यमहिमा, बल्लालधराधिपजांगलक्षेत्रविजेता** અને **त्रैलोक्यकल्पद्रुम** વિશેષણો આપ્યાં છે.

મહારાજા કુમારપાળના આંતરિક જીવન ઉપર ઉપરનાં બિરુદો–વિશેષણો સુંદર પ્રકાશ પાડે છે. તેણે કરેલ પ્રજાપાલનનાં ધાર્મિક કાર્યોના વિસ્તૃત ઉલ્લેખો મળે છે જેની ટૂંકી નોંધ નીચે મુજબ છે.

---

૧૩ મહારાજા કુમારપાલે માળવાના વિજયસ્મારક તરીકે ચિત્તોડના કિલ્લામાં સિદ્ધેશ્વર મહાદેવનું મંદિર બંધાવેલ છે જે આજે મોકલજીના મન્દિર તરીકે વિખ્યાત છે, જેમાં મહારાજા કુમારપાળનો ૨૮ લીટીમાં શિલાલેખ પણ ચોડેલો છે. આ મન્દિરના નસ્થરમાં જૈન તીર્થંકરોના કલ્યાણકો જિનાભિષેકો વગેરેનાં આલેખનો છે. કુમારપાલનો તે શિલાલેખ દિગમ્બર મુનિ રામકીર્તિએ તૈયાર કરેલ છે.

મહારાજા કુમારપાળે પ્રજાનું સુંદર રીતે પાલન કર્યું, ન્યાય પ્રવર્તાવ્યો. પ્રજાપ્રેમ સંપાદન કર્યો[૧૪] અને અનેક રાજાઓને વશ કરી પોતાની આજ્ઞા તથા કીર્તિ દૂર સુધી ફેલાવી.

તેણે પહેલવહેલાં પ્રભાસપાટણના સોમનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર શરૂ કરાવ્યો, અને તેની સફળતા માટે કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી પાસે માંસાહારનો ત્યાગ કર્યો અને બ્રહ્મચર્યનો સ્વીકાર કર્યો (સં. ૧૨૦૭-૮). ત્યાર પછી સાત કુવ્યસનો (હિંસા, માંસ, જુગાર, વેશ્યાગમન, પરસ્ત્રીસેવન, મદિરા અને ચોરી)નો હંમેશને માટે ત્યાગ કર્યો. પોતાના રાજ્યમાં અમારીપટહ વગડાવ્યો. (સં. ૧૨૦૮), જેનો અવાજ મારવાડના રત્નપુર કિરાડુ લાટહ્રદ, શિઓની વગેરે સ્થાનો સુધી પહોંચ્યો હતો. પરિણામે ત્યાંના જાગીરદારોએ પણ આ અમારી-આજ્ઞાને વધાવી લીધી હતી. મહારાજા કુમારપાળે પોતાના રાજ્યમાં જુગાર સર્વથા બંધ કરાવ્યો તથા અપુત્રિયાનું ધન રાજા લે એવો પુરાણયુગથી ચાલ્યો આવતો કાયદો રદ કર્યો. સ્ત્રીહકના કાનુનમાં ક્રાન્તિ કરી. (સં. ૧૨૦૮ થી ૧૨૧૨). સોમનાથપાટણમાં સોમેશ્વરના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. (સં. ૧૨૦૮ થી ૧૨૧૧), અને પાર્શ્વનાથનું દહેરાસર પણ કરાવ્યું. કુમારવિહારો, જૈન મંદિરો બનાવ્યાં, ૭૨ દેરીવાળો ત્રિભુવનવિહાર કરાવ્યો. ભગવાન પાર્શ્વનાથ, ભ૦ નેમિનાથ વગેરેની પ્રતિમાઓ ભરાવી. શ્રાવકનાં ૧૨ વ્રત સ્વીકાર્યાં (સં. ૧૨૧૬). દાનશાળા ખોલી અને તેની વ્યવસ્થા શ્રીમાળી નેમિનાગના પુત્ર શ્રેષ્ઠી અભયકુમારને સુપ્રત કરી. પર્વોના દિવસે સર્વથા શીલ પાળ્યું. મોટો તપ કર્યો નથી, રથોત્સવ કર્યા, અઠ્ઠાઇ મહોત્સવ કર્યા, શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરી, કિન્તુ વૃદ્ધાવસ્થાના કારણે ગિરનાર તીર્થની યાત્રા કરી શક્યો નહીં. (વિ. સં. ૧૨૨૨-૨૩)

ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિનો શ્રાવક હતો. તેણે લગભગ ૧૪૪૦ કુમારવિહારો બનાવ્યા છે, જે પૈકી પાટણ, સોમનાથપાટણ, થરાદ, ઝાલોર, લાડોલ, ખંભાત, તારંગા, શત્રુંજય વગેરે સ્થાનોના કુમારવિહારોના શિલાલેખો અને ઉલ્લેખો મળે છે.[૧૫] તેનો આ ધર્મપ્રચાર તેનાજ ઉત્તરાધિકારી અજયપાળને ખટક્યો હતો એટલે તેણે પોતાને कलिकालनिकलंकावतार તરીકે જાહેર કરીને કુમારવિહારો જૈનમુનિઓ અને જૈન ગૃહસ્થોનો વિનાશ કરવા કમ્મર કસી, પરન્તુ આભડ શ્રાવક અને શીલ ભાંડના પ્રયત્નથી

---

૧૪ हरिरिति ज्ञातः प्रभावाजने, शुद्धाचारनवावतारतरणिः, सद्धर्मकर्मक्रम-प्रादुर्भावविशारदः नय-पथप्रस्थानसार्थाधिपः ॥ यः कृतयुगं संप्रत्यवतारयत् ॥-વડનગર કિલ્લાની પ્રશસ્તિ શ્લો.૧૪-૧૬.

त्रैलोक्यकल्पद्रुम-ગંડ ભાવબૃહસ્પતિની પ્રશસ્તિ શ્લો. ૧૧.

चौलुक्यकुलकल्पद्रुम, विचारचतुरागन ॥-અભિનવ સિદ્ધરાજ જયંતસિંહનું તામ્રપત્ર.

त्रैलोक्यरक्षाक्षमः विक्रमः, लोकंपृणैरात्मगुणैरलंघ्यः ॥-શ્રીધરની પ્રશસ્તિ શ્લો૦ ૧૫.

૧૫ કુમારપાળે જૈન દેવળો પાછળ ખર્ચ કરેલો છે. આગલવસહિકા, કરંબકવિહાર, મુષકવિહાર, ઓલિકાવિહાર અને આ સિવાય બીજાં ૧૪૪૪ જૈન દેવળ કુમારે બંધાવ્યાની દંતકથા ચાલે છે.

(ગુ૦ પ્રા૦ ઇ૦ પૃ૦ ૧૯૬)

તેણે તે અનર્થજનક કાર્યને રોકી દીધું. છતાંય એનું એ જુલ્મી વર્તન એને નુકશાનકારક નિવડયું.[૧૬] એના જુલ્મમાંથી શત્રુંજય અને તારંગા વગેરે સ્થાનોના કુમારવિહારો બચી ગયા છે.

ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળ વિ. સં. ૧૨૧૬માં પરમાર્હત બન્યો ત્યારથી તે નિરન્તર–સવારે–નમસ્કારમંત્રનું સ્મરણ, જિનેન્દ્રવંદન, ચૈત્યવંદન, અષ્ટપ્રકારી જિનપૂજા, ચંદન કપૂર અને સ્વર્ણકમળોથી ગુરુપૂજા, પ્રત્યાખ્યાન, વ્યાખ્યાનશ્રવણ, ઘર દેરાસરમાં ભોજન ધર્યા પછી ભોજન કરવું, આઠમ ચૌદશે એકાસણું, બપોરે વિદ્વદ્‌ગોષ્ઠી, રાજકાર્ય, સાંજે–ભોજન, દહેરાસરમાં આંગી, આરતી, મંગળદીવો, જિનેન્દ્રનાં ગુણગાન, રાત્રે મહાપુરુષોનાં જીવનની વિચારણા અને નિદ્રા–આ પ્રમાણે સાધારણ દૈનિક કાર્યક્રમને પાળતો હતો.

એકંદરે ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળ તે વડનગર અને શ્રીધરની પ્રશસ્તિ વગેરેના આધારે વસુધાનો ઉદ્ધારક, હરિ જેવો પ્રભાવક, નયમાર્ગપ્રવર્તક, ત્રૈલોક્ય રક્ષાક્ષમ વિક્રમ અને લોકપ્રિય ગુણવાળો મહારાજા છે એટલે કે એક આદર્શ રાજા છે. તેમજ શતાર્થી આ. શ્રી સોમપ્રભસૂરિના કથન પ્રમાણે—

सत्त्वानुकंपा न महीभुजां स्यादित्येष क्लृप्तो वितथप्रवादः ।
जिनेन्द्रधर्मं प्रतिपद्य येन, श्लाघ्यः स केषां न कुमारपालः ॥

–(કુમારપાલ પ્રતિબોધ પૃ૦ ૪૭૫)

એટલે કે કુમારપાળ એ સાચો અહિંસક અને પરમ જૈન રાજા હતો.

કુમારપાળના મહામાત્યો–મંત્રીઓ ઉદાયન (ખંભાતનો સૂબો), આલિગ, બાહડ, પૃથ્વીપાલ, કુમારસિંહ, કપર્દી, સર્જન, આંબડ અને આભડ એ દરેક જૈન હતા.

–(દ્વયાશ્રય કાવ્ય બન્ને, કુમારપાલપ્રતિબોધ, પ્રબંધચિંતામણિ, મોહરાજપરાજય નાટક, કુમારપાલચરિત્ર, શિલાલેખો, ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, "પરમાર્હત મહારાજા શ્રી કુમારપાળ" લેખ જૈન સત્ય પ્રકાશ ક્રમાંક ૪૫, ભારતીય વિદ્યા ૨–૧.)

પ્રાંતે—વીર નિ. સં. ૧૭૦૦ પછી જૈન રાજાઓ નહીંવત્‌ થયા છે, જેનો પરિચય અવસરે રજુ કરવામાં આવશે.

---

૧૬ અજયપાલે ગાદીપર બેસતાં જ જૈન લોકોપર જુલમ કરવા માંડયો, કુમારપાલે બંધાવેલાં જૈન દેવળો તેણે તોડી નાખવા માંડયાં. જૈન ગ્રંથકારો તેને ભ્રષ્ટબુદ્ધિનો પિતૃઘાતક અને નાસ્તિક તરીકે વર્ણવે છે. અજયપાલે ક્રૂર ઉન્મત્ત અને દંશીલી ચાલ ચલાવી છે, એમાં કંઇ શક નથી. કુમારપાલ રાજાના માનીતા મંત્રી કપર્દીને ધગધગતી તેલની કડાઈમાં તળી નાખ્યો. આ૦ રામચંદ્રસૂરિને તપાવેલી તાંબાની પાટ ઉપર સુવરાવી મારવાનો હુકમ કર્યો. અને મંત્રી આંબડને મારી નાખ્યો. વગેરે. આ જુલ્મી રાજાનું રાજ્ય ઘણાં વર્ષ ટકી શક્યું નહીં. તેણે ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી વિજયદેવ નામના તેના દ્વારપાળે તેના પેટમાં કટાર મારીને તેનો પ્રાણ લીધો

—(રા૦ બ૦ ગો૦ હા૦ દેસાઈકૃત ગુજરાતનો પ્રાચીન ઈતિહાસ, પૃ૦ ૨૦૩–૨૦૪)

પરમાર્હત મહારાજા કુમારપાળ

[એક આદર્શ રાજવી]

લેખક–શ્રીયુત ગાંધી વલ્લભદાસ ત્રિભુવનદાસ, ભાવનગર.

બારમા સૈકામાં ગુજરાતના પાટનગર પાટણની જાહોજલાલી બહુ જ ઉચ્ચ હદે ગયેલી હતી. **કુમારપાળ મહારાજા** પહેલાં ગુજરાતની ગાદી ઉપર **સિદ્ધરાજ જયસિંહ** રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેમની સાથે પ્રથમ શ્રીમાન્ **હેમચંદ્રાચાર્ય** મહારાજનો પરિચય થયો હતો; પરંતુ કુમારપાળ મહારાજનો પરિચય આચાર્ય મહારાજ સાથે થયો અને બંને મહાન વ્યક્તિઓથી શાસનપ્રભાવનાનાં શું શું કાર્યો થયાં તે જણાવવાનો જ આ લેખનો હેતુ છે.

આચાર્યપદ પ્રાપ્ત થયા પછી શાસનોદ્ધાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા આચાર્ય મહારાજે કરેલી હતી. અને રાજામહારાજા જ્યાં સુધી જૈનધર્મના નાયક ન થાય ત્યાં સુધી આ સંકલ્પ સિદ્ધ થવો મુશ્કેલ છે એમ વિચારી મંત્રારાધન કરી દેવતા પાસેથી તે ઇષ્ટસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં સમયની રાહ જોતા હતા. આચાર્ય મહારાજે સરસ્વતીદેવીનું આરાધન કર્યું હતું. જેથી તેમને પ્રસન્ન થયાં હતાં. શ્રી ગિરનારજી તીર્થ ઉપર તેમને શ્રી અંબિકાદેવીનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો. અને વિમલેશ્વરદેવની પણ આરાધના કરી હતી.

સિદ્ધરાજ મહારાજાને પુત્ર નહોતો અને થવાનો પણ નહોતો; પરંતુ તેમની પાછળ કુમારપાળ રાજા ગાદીપતિ થશે, તેમ દૈવી શક્તિ અને જ્યોતિષથી તેમના જાણવામાં આવ્યા પછી પૂર્વભવના કોઈ વૈરભાવથી કુમારપાળને મારી નાખવાના અનેક પ્રયત્નો કરવા છતાં ભાવિભાવના યોગે, ભવિષ્યકાળમાં આચાર્ય મહારાજના ઉપદેશથી કુમારપાળ મહારાજા વડે શાસનપ્રભાવનાનાં કાર્યો થવાનાં હોવાથી, સિદ્ધરાજનું ધાર્યું બન્યું નહિ. તે દરમિયાન કુમારપાળને પોતાનું જીવન સાચવવા દેશાટનમાં ગુપ્ત રીતે રહેવું પડ્યું હતું, જે વખતે આચાર્ય મહારાજે કુમારપાળનું જીવન બચાવ્યું હતું. સિદ્ધરાજના અવસાન બાદ કુમારપાળ મહારાજા ગાદીપતિ થયા. પૂર્વભવે કરેલ ધર્મારાધનથી પ્રગટ થયેલ પુણ્યબળ, પુરુષાર્થ અને મહાન પુરુષોના ઉપદેશ–પરિચય વગર આદર્શપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. મહારાજા કુમારપાળે પૂર્વભવે કરેલી આરાધનાના ફળરૂપે કુમારપાળ રાજવી થયા. અને રાજા તરીકેનો પુરુષાર્થ પણ તેમનામાં હતો. અને કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના પરિચય–ઉપદેશ અને ગુરુભક્તિ વડે તેઓ એક આદર્શ નૃપતિ થયા હતા, કે જે પછી કોઈ તેવો રાજવી અત્યાર સુધી થયેલ નથી.

કુમારપાળ મહારાજા ગાદીપતિ થયા તે વખતે પાટણ ભારતના સર્વોત્કૃષ્ટ નગરમાંનું એક હતું. વ્યાપાર, કલાકૌશલ્ય વગેરેમાં તે ઘણું જ આગળ વધીને સમૃદ્ધિના શિખર ઉપર પહોંચ્યું હતું. કહેવાય છે કે પાટણમાં તે વખતે ૧૮૦૦ કરોડપતિ હતા.

રાજ્યવિસ્તાર—ગાદીએ બેઠા પછી કુમારપાળ રાજાએ રાજ્યનો વિસ્તાર વધાર્યો હતો. તેનો વિસ્તાર ઉત્તર દિશામાં તુર્કસ્તાન, પૂર્વમાં ગંગા નદી, દક્ષિણમાં વિંધ્યાચલ અને પશ્ચિમમાં સમુદ્રપર્યંત સિંધદેશ અને પંજાબના કેટલાક ભાગ સુધી હતો.

ઉપર પ્રમાણે રાજ્યની વૃદ્ધિ કર્યા પછી દરેક કાર્યો માટે રાજાએ સમય નિયત કર્યો હતો.

કુમારપાળ રાજાની કાર્યવાહી—પ્રથમ વિભાગમાં ખર્ચ લાયક ધનનો વિચાર,

બીજામાં પ્રજાની રક્ષાના ઉપાયના વિચાર, ત્રીજામાં દેવભક્તિ અને ચોથા વિભાગમાં ખજાનાનો હિસાબ લેવો, પછી બહાર ફરવા જવાનો, પછી હાથી, ઘોડા વગેરે રાજ્યની રિયાસતની રક્ષા કરવા માટેનો, પછી બીજા રાજાઓને તાબે કરવાનો, નવી સેના તૈયાર કરવા અનુકૂળ ઉપાયો શોધવા વગેરે તેમની કાર્યવાહી હતી.

આ બધું જાણીને કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય ભગવાન બહુ જ ખુશી થયા અને હવે શાસનોદ્ધારની પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થવાનો સમય નજીક આવ્યો જાણી પાટણ નગરમાં પધાર્યા.

ગુરુદેવના ઉપદેશની અસર—કેટલાક સમય બાદ જ્યારે કુમારપાળ મહારાજને યથાર્થ ધર્મનું સ્વરૂપ જાણવાની જિજ્ઞાસા થઈ, ત્યારે આચાર્ય મહારાજે સત્ય ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવતાં, પ્રથમ જીવદયાનું સ્વરૂપ અને અભયદાન ઉપર શાસ્ત્રીય દષ્ટાંતો આપવાથી, કુમારપાળ રાજવીએ માંસ નહિ ખાવાનો, શિકાર નહિ કરવાનો અને જીવદયા પાળવાનો નિયમ કરતાં પોતાના આખા રાજ્યમાં અમારી ઘોષણાનો પડહ વગાડાવ્યો. ત્યારપછી ગુરૂ મહારાજે દ્યુત વગેરે સાત વ્યસનોનો ઉપદેશ આપતાં તે પણ બંધ કરાવ્યાં. અને પરદારા-ગમનના ઉપદેશથી રાજાએ પરદારાગમનનો નિયમ કર્યો. ત્યારબાદ ગુરુમહારાજે દેવપૂજાનો અધિકાર, સર્વજ્ઞનું સ્વરૂપ, દેવગુરુપૂજા–ઉપાસનાનો ઉપદેશ આપતાં કુમારપાળે ત્રિભુવન-વિહાર જિનમંદિર બંધાવી શ્રી નેમિનાથ ભગવાનને પ્રતિષ્ઠિત કર્યા. ધર્મના ચાર પ્રકાર–દાન, શિયળ, તપ અને ભાવનું સ્વરૂપ જણાવતાં કુમારપાળ મહારાજે બાર વ્રતો ગ્રહણ કર્યાં અને પરમ જૈન બન્યા.

રાત્રિના પણ કુમારપાળ મહારાજા પ્રામાણિક પુરુષો સાથે વાતચીત કરવી, શાસ્ત્રનું સ્મરણ કરવું, સંગીત સાંભળવું, ધ્યાન કરવું, દેવને નમસ્કાર કરવા, મંત્રજાપ કરવો વગેરે નિયત સમયે કરતા. કોઈ કોઈ દિવસ રાત્રિના નગરચર્ચા જોવા પણ જતાં. એક વખત રાત્રિના નગરમાં ફરવા જતાં, કોઈ અપુત્ર મનુષ્યના મૃત્યુ બાદ તેની સંપત્તિ રાજ્ય લેવું તે દારુણ નિયમ છે અને પ્રજા તેથી બહુ પીડાય છે તેનો અનુભવ થતાં, સવારે તેનું ધન રાજ્યે નહિ લેવું તેવો પોતાના રાજ્યમાં નિયમ કર્યો; એટલે કે પ્રજાના કોઇ પણ દુઃખો જાણી તેને દૂર કરવાનો પ્રયાસ પણ તરત કરતા.

પરિગ્રહ અને રાજ્યરિયાસતનું પરિમાણ—કુમારપાળ રાજાએ આચાર્ય ભગવાનના ઉપદેશથી બાર વ્રતો ગ્રહણ કર્યાં પછી રાજાએ પરિગ્રહપરિમાણ કર્યું હતું. ૬ કરોડ સોનૈયા, ૯ કરોડ રૂપિયા, ૧૦૦૦ રત્નો, ૫૦૦ મહેલો–મકાનો, ૫૦૦ વખારો, ૮૦૦૦૦ ગાયો, ૫૦૦ ગાડાંઓ–એટલા સામાન્ય પરિગ્રહ સાથે સૈન્યમાં ૧૧૦૦ હાથી, ૫૦૦૦૦ રથ, ૧૧૦૦૦૦૦ ઘોડા, ૧૮૦૦૦૦૦ પાયદળ એટલાથી વધારે રાખવાનો નિયમ લીધો હતો.

કુમારપાળ મહારાજે કરેલી દેવગુરુભક્તિ અને શાસનપ્રભાવના—કુમારપાળ મહારાજે ૧૪૦૦ જિનમંદિરો બંધાવ્યાં. અઢાર દેશોમાં જીવદયા પળાવી. ૧૬૦૦ જિન-મંદિરના જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા. ૧૪૪૪ નવાં જિનચૈત્યો પર કળશ ચડાવ્યા. ૯૮ લાખ રૂપિયાનો ઉચિત દાનમાં વ્યય કર્યો. ૭ વખત તીર્થયાત્રા કરી. ૨૧ જ્ઞાનભંડાર સ્થપાવ્યાં. ૭૨ લાખ અપુત્રીયાનું ધન છોડી દીધું. ૭૨ લાખ રૂપિયા શ્રાવકોનો કર માફ કર્યો. શ્રાવકોને સહાયતા માટે એક કરોડ રૂપિયા પ્રતિવર્ષ આપ્યા.

કુમારપાળ રાજાનું દિનકૃત્ય અને ધાર્મિક ભાવના—એ પ્રમાણે શ્રી હેમચંદ્ર મહારાજની દેશના સાંભળતાં કુમારપાળ ભૂપાલ સમસ્ત તત્ત્વને જાણીને જિનધર્મમાં પરાયણ

થયો. એટલે પ્રભાતે પંચનમસ્કારનું સ્મરણ કરતાં તે જાગૃત થતો. તેમજ હૃદયમાં દેવ, ગુરુ અને ધર્મની પ્રતિપત્તિ-પ્રાપ્તિનો વિચાર કરતો. પછી કાયશુદ્ધિ કરીને તે પુષ્પ, ફળ, સ્તોત્રરૂપ વિવિધ પૂજાથી જિનપ્રતિમાને પૂજતો. સત્ત્વગુણના સ્થાનરૂપ તથા સમસ્ત જય-લક્ષ્મીના તિલક સમાન તે પ્રતિદિન યથાશક્તિ બ્યાખ્યાન આદરતો. વળી તે હસ્તીના સ્કંધ પર આરૂઢ થઇ સમસ્ત સામંત મંત્રીઓના પરિવાર સાથે જિનભવનમાં આવતો અને ત્યાં વિધિપૂર્વક પ્રવેશ કરતો હતો. પછી અષ્ટપ્રકારની પૂજાથી તે જિનપ્રતિમાઓને પૂજતો અને પ્રણામ કરીને પવિત્ર સ્તોત્રોથી ભગવંતના ગુણગાન કરતો હતો. વળી શ્રીહેમચંદ્ર ગુરુમહારાજના ચરણ ચંદન, કર્પૂર અને કનક-કમળોથી પૂજીને તે પ્રણામ કરતો અને પ્રત્યાખ્યાન લેતો. તથા ગુરુની સમક્ષ બેસીને પરલોકમાં સુખ આપનાર એવા ધર્મનું તે શ્રવણ કરતો અને પોતાના મહેલમાં આવીને તે લોકોને દાદફરિયાદ કરવાનો અવસર આપતો હતો. વળી ભોજન વિશેષનો થાળ આગળ ધરીને પુનઃ ગૃહચૈત્યની પૂજા કરતો અને યોગ્ય સંવિભાગવ્રત સાચવીને તે પવિત્ર આહારનું ભોજન કરતો હતો. ભોજન કર્યા પછી રાજ-સભાના મંડનરૂપ સિંહાસન પર બેસીને તે પંડિતોની સાથે શાસ્ત્રાર્થનો વિચાર ચલાવતો હતો. વળી અષ્ટમી કે ચતુર્દશી વિના તે દિવસના આઠમા ભાગે ભોજન લેતો અને સાંજે ગૃહચૈત્યોની પુષ્પાદિકથી પૂજા કરતો હતો. એમ પુણ્યના નિધાનરૂપ કુમારપાળ રાજા પવિત્ર આચરણોથી કાળ વ્યતીત કરતો.

નવકારમંત્ર માટે રાજાની અચલ શ્રદ્ધા—કુમારપાળ મહારાજા હંમેશાં પંચપર-મેષ્ઠિનું સ્મરણ કરતાં નિદ્રાવશ થતો અને નમસ્કારમંત્રનું સ્મરણ કરતાં અને બંદીજનોને કહેલ જિનસ્તવનથી જાગૃત થતો. પંચપરમેષ્ઠિનમસ્કારના માહાત્મ્ય માટે કુમારપાળ-નરેશ કહેતો કે તેથી મને સાક્ષાત્ ફળ મળ્યું. સૈન્ય સહિત દિગ્વિજયાત્રા કરવા જતાં મારું કામ ન સરતું અને વિપરીત ફળ મળતું, પરંતુ હવે નમસ્કાર મંત્રનું સ્મરણ કરતાં તેના પ્રભાવથી મારા શત્રુઓને મારા દંડનાયકો પણ જીતી શકે છે. વળી કયાંય પણ અનર્થ ઉપજતો નથી. મારા દેશમાં દુષ્કાળનું પણ કોઈ વખત નામ સાંભળવામાં આવતું નથી. વળી શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનના સ્મરણના મહિમાને પણ અદ્ભુત ગણતો હતો.

કુમારપાળ મહારાજાના ધાર્મિક જીવન માટેની હકીકતો કુમારપાળચરિત, કુમારપાળ-પ્રબંધ, કુમારપાળપ્રતિબોધ, પ્રબંધચિંતામણિ, પ્રભાવકચરિત્ર, કુમારપાળ રાસ વગેરે ઘણા ગ્રંથોમાં લખાયેલ છે; પરંતુ કુમારપાળપ્રતિબોધના કર્તા શ્રીસોમપ્રભાચાર્ય રાજા કુમાર-પાળના સમકાલીન હતા, અને રાજાના ખાનગી જીવનના પણ માહિતગાર હતા તેથી તેમનું લખાણ વધુ માનનીય છે. કુમારપાળ મહારાજા એક આદર્શ રાજવી, ધાર્મિક-શ્રદ્ધાળુ નૃપતિ, પરમાર્હંત જૈન રાજા હતા. ધર્મના સર્વ નિયમોનું એક સરખું પાલન કરતા ઉદાર રાજા હોવાથી સર્વ ધર્મને માન આપનાર હતા. ઊંચા પ્રકારનું ચારિત્ર હોવાથી સદ્ગુણી મનુષ્યોનો સત્કાર કરતા અને તેમના રાજ્યકાળમાં પ્રજા સર્વ રીતે સુખી હતી.

કુમાળપાળ રાજાનો જન્મ સં. ૧૧૪૯, રાજ્યાભિષેક સં. ૧૧૯૯, સમ્યક્ત્વમૂળ બાર વ્રતસ્વીકાર સં. ૧૨૧૬, સ્વર્ગગમન સં. ૧૨૩૦. એ રીતે ૫૦ વર્ષની પ્રૌઢ ઉમરે ગાદી ઉપર બેઠા પછી ૩૧ વર્ષનો રાજ્યકાળ ભોગવી ૮૧ વર્ષની ઉમરે તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો.

જૈન ગૃહસ્થોની સાહિત્યસેવા

卐

લેખક :

પૂ. મુનિમહારાજ

શ્રી ચતુરવિજયજી

ગંભીરા.

જૈન સાહિત્યના સૃષ્ટાઓ મુખ્ય ભાગે ત્યાગી મહાત્માઓ છે, જેઓ સાંસારિક ઉપાધિથી સર્વથા મુક્ત હોવાને કારણે અધ્યયન અધ્યાપન તથા સહિત્ય-સર્જનમાં જ મોટા ભાગે પોતાના સમયનો ભોગ આપતા. સાહિત્યરચનામાં નિવૃત્તિ અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. જૈન ગૃહસ્થોમાં ઘણા ખરા મંત્રીઓ વગેરે વિદ્યાવ્યાસંગી તેમજ વિદ્દદ્ગર્ગમાં પ્રતિષ્ઠાપાત્ર તથા વિદ્વાનોની કવિતાની યોગ્ય કદર કરનારા અને તેના ગુણદોષનું નિરૂપણ કરવામાં શક્તિ ધરાવનારા હતા. પરંતુ તેમનું જીવન વ્યાપારિક, સામાજિક, રાજકીય અનેક વ્યવસાયોમાં પ્રવૃત્તિમય હોવાથી સાહિત્યસર્જનમાં વિશેષ ઉદ્યમશીલ થયા જોવામાં આવતા નથી. છતાં સર્વથા અભાવતો નથી જ. ભલે અલ્પ પ્રમાણમાં હોય પરંતુ ગૃહસ્થ કવિઓએ પણ સાહિત્યમાં પોતાનો ફાળો આપ્યો છે. જો કે સર્વ સાહિત્યથી હું પરિચિત નથી, છતાં મારા અભ્યાસ પ્રમાણે કેટલાક જૈન ગૃહસ્થોની સાહિત્યસેવાનું દિગ્દર્શન કરાવવા પ્રવૃત્તમાન થાઉં છું.

૧ કવિ ધનપાળ--ગૃહસ્થ જૈન કવિઓમાં સહુથી અગ્રસ્થાન પં. શ્રી ધનપાળ ભોગવે છે. એઓ જન્મથી શૈવધર્મી હતા. છતાં એમના લઘુ ભ્રાતા શોભન (જેણે જૈનદીક્ષા સ્વીકારી હતી)ના સહવાસે જૈનતત્ત્વોનો અભ્યાસ કરી શુદ્ધ શ્રદ્ધા થવાથી જૈનત્વ અંગીકાર કર્યું હતું. એ ધારાધીશ મુંજનો અતિમાનીતો રાજસભાલંકાર મહાકવિ હતો. મુંજ પછી ધારાધીશ ભોજરાજાએ 'સિદ્ધસારસ્વત કવીશ્વર' 'કૂર્ચાલ સરસ્વતી' એ નામનું બિરૂદ આપ્યું હતું. ભોજ અને ધનપાળ બાલ્યાવસ્થાથી જ પરસ્પર પરમસ્નેહિઓ હતા.

ધનપાળે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યા પછી જૈનસિદ્ધાંતોક્ત વિચારો અને સંસ્કારોને પ્રતિપાદન કરનારી તિલકમંજરી જેવી અદ્વિતીય અને અદ્દભુત કથા રચી. જે મુદ્રિત અને સુપ્રાપ્ય છે.

કવિ પોતાની વંશપરંપરાદિ હકીકત નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.

आसीद् द्विजन्माखिलमध्यदेशे प्रकाशसांकाश्यनिवेशजन्मा ।
अलब्ध देवर्षिरिति प्रसिद्धिं यो दानवर्षित्वविभूषितोऽपि ॥
शास्त्रेष्वधीती कुशलः कलासु बन्धे च बोधे च गिरां प्रकृष्टः ।
तस्यात्मजन्मा समभून्महात्मा देवः स्वयंभूरिव सर्वदेवः ॥
तज्जन्मा जनकांघ्रिपंकजरजःसेवाप्तविद्यालवो ।
विप्रः श्रीधनपाल इत्यविशदामेतामबध्नात् कथाम् ॥
अक्षुण्णोऽपि विविक्तसूक्तरचने यः सर्वविद्याब्धितः ।
श्रीमुंजेन 'सरस्वती' ति सदसि क्षोणीभृता व्याहृतः ॥
निःशेषवाङ्मयविदोऽपि जिनागमोक्ताः श्रोतुं कथाः समुपजातकुतूहलस्य ।
तस्यावदातचरितस्य विनोदहेतो राज्ञः स्फुटाद्भुतरसा रचिता कथेयम् ॥

ભાવાર્થ—મગધદેશમાં આવેલા સાંકાશ્યનામા નિવેશમાં (સંયુક્ત પ્રાંતમાં ફરૂકાબાદ જિલ્લામાં સંકિસ નામનું હાલ ગામ છે ત્યાં (જુઓ ઇંડિયન હિસ્ટોરિકલ ક્વાર્ટર્લી માર્ચ. ૧૯૨૯ પૃ. ૧૪૨) દેવર્ષિ નામનો દ્વિજ હતો કે જેનો પુત્ર સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશલ સ્વયંભૂસમાન સર્વદેવ નામે થયો. તે પિતાના ચરણકમળની સેવાથી વિદ્યાલવને પ્રાપ્ત થયેલા અને સર્વ વિદ્યાના સમુદ્રરૂપ મુંજરાજાએ સભામાં જેને 'સરસ્વતી' એવા ઉપનામથી બોલાવેલો એવા તેના પુત્ર ધનપાલ વિપ્રે સર્વ શાસ્ત્રના જ્ઞાતા હોવા છતાં પણ, જૈનશાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલી કથાઓ સાંભળવા માટે ઉત્પન્ન થયેલા કૌતૂહલવાળા તેમજ નિર્મલ ચરિતવાળા ભોજરાજાના વિનોદ ખાતર આ તિલકમંજરી નામની સ્ફુટ અને અદ્ભુત રસવાળી કથા રચી.

કથામાં ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણા ન થાય તેવી દૃષ્ટિએ જૈનાચાર્ય વાદિવેતાલ શાંતિસૂરિએ તેનું સંશોધન કર્યું હતું.[1] તિલકમંજરીની તાડપત્રની પ્રત સં. ૧૧૩૦માં લખાયેલી જેસલમેર ભંડારમાં છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય જેવાએ પણ તિલકમંજરીનાં પદ્યો ઉચ્ચ કોટિનાં માન્યાં છે અને કાવ્યાનુશાસન તથા છંદોનુશાસનમાં ઉદાહરણ તરીકે મૂક્યાં છે.

સં. ૧૦૨૯ માં જ્યારે માળવાના રાજ્યની ધાડે મન્નખેડ નામનું ગામ લૂંટ્યું ત્યારે ધારાનગરીના પ્રતિષ્ઠિત ધનપાળ પંડિતે નિર્દોષ માર્ગ ઉપર રહેલી પોતાની સુંદરી નામની બહેન માટે 'પાઇયલચ્છી નામમાળા' રચી. જે સં. ૧૯૭૩માં પં. બેચરદાસે સંશોધિત કરી જૈ. શ્વે. કોન્ફરન્સ ઓફીસદ્વારા પ્રગટ કરેલ છે.

ધનપાળરચિત નામમાળા શ્લો. ૧૮૦૦ એવી યાદી એક ટિપ્પણીમાંથી મળે છે. તે પ્રાયઃ સંસ્કૃત નામમાળા હોવી જોઇએ. ધનપાલે સંસ્કૃત કોષ રચ્યો હતો તેની સાબીતી તો ખુદ હેમચંદ્રાચાર્યના કોષોમાંથી મળી આવે છે. કારણ કે તેમણે પોતાના અભિધાનચિંતામણિ નામના સંસ્કૃતકોષની ટીકાના પ્રારંભમાં જ व्युत्पत्तिर्धनपालतः એવો ઉલ્લેખ કરી શબ્દોની વ્યુત્પત્તિના વિષયમાં ધનપાલના કોષને પ્રમાણભૂત માન્યો છે. એવી જ રીતે દેશીનામમાળાની ટીકામાં પણ ધનપાળનો નામોલ્લેખ કરેલો મળી આવે છે. આ કોષ હાલ ક્યાંય પણ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી.

ધનપાળના લઘુ બંધુ શોભન મુનિએ યમકાલંકારમય ૨૪ તીર્થંકરોની જે સ્તુતિઓ રચી છે તે શોભનસ્તુતિ નામે પ્રસિદ્ધ છે. તે સ્તુતિ પર ધનપાલે સંસ્કૃત ટીકા રચી છે. તે ટીકામાં તે જણાવે છે કે—[2]

अज्जायताक्षः समजायताऽस्य श्लाघ्यस्तनूजो गुणलब्धपूजः ।
स शोभनत्वं शुभवर्णभाजा न नाम नाम्ना वपुषाप्यधत्त ॥ ३ ॥
कातंत्रचंद्रोदितितंत्रवेदी यो बुद्धबौद्धार्हततत्त्वतत्त्वः ।
साहित्यविद्यार्णवपारदृश्वा निदर्शनं काव्यकृतां बभूव ॥ ४ ॥

---

१ अशोधयदिमां चासावुत्सूत्राणां प्ररूपणात् । शब्दसाहित्यदोषास्तु सिद्धसारस्वतेषु किम् ? ॥

૨ પહેલા બે શ્લોક પોતાના પિતામહ તથા પિતાસંબંધમાં, તિલકમંજરીમાં આપ્યા તે પ્રમાણે છે.

कौमार एव क्षतमारवीर्यश्चेष्टां चिकीर्षन्निव रिष्टनेमेः ।
यः सर्वसावद्यनिवृत्तिगुर्वी सत्यप्रतिज्ञां विदधे प्रतिज्ञाम् ॥ ५ ॥
अभ्यस्यता धर्ममकारि येन जीवाभिघातः कलयापि नैव ।
चित्रं चतुःसागरचक्रकाञ्चिस्तथापि भूव्यापि गुणस्वनेन ॥ ६ ॥
एतां यथामति विमृश्य निजानुजस्य तस्योज्ज्वलां कृतिमलंकृतवान् स्ववृत्त्या ।
अभ्यर्थितो विदधता त्रिदिवप्रयाणं तेनैव सांप्रतकविर्धनपालनामा ॥ ७ ॥

અંતે कृतिरियं तस्यैव ज्येष्ठभ्रातुः पंडितधनपालस्य ।

તે ઉપરાંત પ્રા. ૨૦ ગાથામાં શ્રાવકવિધિ (પાટણ० સૂચિ નં. ૨૬), તથા પ્રાકૃતમાં ૫૦ ગાથામાં ઋષભદેવપ્રભુની સ્તુતિ રચી કે જે [3]ઋષભપંચાશિકાના નામે ઓળખાય છે. વળી [4]વિરોધાલંકારવાળી શ્રી મહાવીરસ્તુતિ, અને સત્યપુરીય શ્રી મહાવીરઉત્સાહ નામનું સ્તુતિકાવ્ય તત્કાલીન અપભ્રંશ ભાષામાં રચેલ છે, જે કેટલીક ઐતિહાસિક હકીકત રજુ કરે છે. અર્થ સંસ્કૃત–પ્રાકૃતમય સ્તોત્ર અસ્મદીય જૈન સ્તોત્રસંદોહમાં મુદ્રિત છે.

ધનપાળ માટે અન્ય કવિઓ આ પ્રમાણે માનપૂર્વક ઉલ્લેખ કરે છે—

वैश्रवद् धनपालो न कस्य राजप्रियः प्रियः ।
सकर्णाभरणं यस्मात् जज्ञे तिलकमंजरी ॥ મુનિરત્નકૃત અમમચરિત્ર
वचनं धनपालस्य चन्दनं मलयस्य च ।
सरसं हृदि विन्यस्य कोऽभून्नाम न निर्वृतः ॥ प्रबंधचिंतामणि

૨ શિવનાગ—આ ભિન્નમાળ (શ્રીમાળ)ના વતની ક્રોડાધિપતિ શેઠ હતા. અને ત્યાંના પરમાર રાજા દેવરાજના માનીતા હતા. એમને ધરણેંદ્રનું વરદાન હતું કે જેથી તેમનો હાથ અડતાં જ ગમે તેવા કાળા નાગનું ઝેર ઊતરી જતું. તેઓ હંમેશાં ધરણેંદ્રની સ્તુતિ કરતા અને તે માટે એક સ્તવન બનાવેલ છે. જે 'ધરણોરગેંદ્ર' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એ ટીકાયુક્ત મુદ્રિત થયેલ છે. (જુઓ જૈનસ્તોત્રસંદોહ ભા. ૨ યાને મંત્રાધિરાજચિંતામણિ પૃ. ૭૦)

એમને પૂર્ણલતા નામની સુશીલા સ્ત્રી હતી. એમના પુત્ર વીર તે [5]વીરાચાર્ય નામે ઓળખાય છે. તેઓ વિદ્યાસંપન્ન મહાપ્રભાવક હતા. ચામુંડરાય તેમનો ભક્ત થયો હતો. શ્રી વીરસૂરિનો જન્મ વિ. સં. ૯૩૮ માં થયો હતો. દીક્ષા સં. ૯૮૦ માં અને સ્વર્ગવાસ સં. ૯૯૧માં થયો હતો એવું પ્રભાવકચરિત્રમાં જણાવેલ છે. પરંતુ મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજીએ કરેલા સંશોધન મુજબ એ સમય વિક્રમની અગ્યારમી સદીનો પૂર્વાર્ધ ભાગ હોવો જોઈએ. વિશેષ માટે જુઓ પ્રભાવકચરિત્ર ભાષાંતર પ્રસ્તાવના.

૩ પદ્માનંદ—એ શ્રીજિનવલ્લભસૂરિના ભક્ત અને નાગપુર (નાગોર)ના વતની

૩ આ સ્તુતિ અનેક સ્થળે મુદ્રિત થયેલ છે. તેના ઉપર પાદલિપ્તાચાર્યકૃત તરંગલોલાનો સંક્ષેપ કરનાર હારિજગચ્છના વીરભદ્રના શિષ્ય નેમિચંદ્રે ટીકા રચી છે. (કાં. વડો)

૪ આ બન્ને સ્તોત્રો જૈન સાહિત્ય સંશોધક ખંડ ૩, અંક ૩ માં પૃ. ૨૯૫ અને ૨૪૧ પર વિવેચન સહિત પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. વે. નં. ૧૮૨૨ માં સં. વીરસ્તવસાવચૂરિ નોંધેલ છે.

૫ એમની પાસે સુભદ્ર નામના પરમાર વંશના રાજકુમારે દીક્ષા લીધી હતી. જેમનું નામ ભદ્રમુનિ હતું. યોગ્ય શિક્ષણ આપી તેને આચાર્યપદ આપી ચંદ્રસૂરિ નામ રાખવામાં આવ્યું.

[૬]ધનદેવના પુત્ર હતા. એમણે વૈરાગ્યશતક રચેલ છે, જે કાવ્યમાલા સપ્તમ ગુચ્છક (નિ. સા.) માં પ્રગટ થયું છે. વિશેષ માટે જુઓ પં. લાલચંદ ભ. ગાંધીનો ટૂંકો લેખ નામે "કવિ પદ્માનંદ" જૈન ૭–૮ સન ૧૯૨૭ પૃ. ૫૫૫.

૪ વાગ્ભટ—એનું બીજું નામ બાહડ હતું. અને એના પિતાનું સોમ હતું. તેના પોતાના જ શબ્દો આ પ્રમાણે છે–

बंभंडसुत्तिसंपुडमुत्तिअमणिणो पहासमूह व्व ।
सिरिबाहडत्ति तणओ आसि बुहो तस्स सोमस्स ॥

એમણે પાંચ પરિચ્છેદમાં જયસિંહના રાજ્યમાં [૭]વાગ્ભટાલંકાર રચ્યો. કોઈ ઉદયન મંત્રીના પુત્ર વાગ્ભટ (બાહડ)ને આ ગ્રંથના રચયિતા માને છે. વળી નેમિકુમારના પુત્ર વાગ્ભટ છે, જેણે કાવ્યાનુશાસન રચ્યું છે. તેમાં ઉક્ત વાગ્ભટાલંકારનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે ઉપરાંત નેમિનિર્વાણના કર્તા પણ વાગ્ભટ છે.

૫ શ્રીપાલ—આ કવિ સિદ્ધરાજ જયસિંહની પ્રતિભાશાલી પરિષદ્નો પ્રમુખ સભ્ય-સભાપતિ હતો. તે જાતે જૈન પોરવાડ વૈશ્ય હતો. અને સિદ્ધરાજનો બાલમિત્ર–પ્રતિપન્ન બંધુ હતો. તેને કવિરાજ યા કવિચક્રવર્તિ એ નામનું બિરુદ તેની લોકોત્તર કવિત્વશક્તિથી પ્રસન્ન થઈ નૃપતિએ આપ્યું હતું.[૮] બૃહદ્ગચ્છના સર્વદેવસૂરિ–યશોભદ્ર–મુનિચંદ્રસૂરિ–અજિત-દેવસૂરિના શિષ્ય હેમચંદ્રસૂરિએ નાભેયનેમિદ્વિસંધાન નામનું કાવ્ય રચ્યું (પાટણમાં કાં. વડો. નં. ૧૪૧) તેનું તથા શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના દ્વયાશ્રયનું સંશોધન[૯] કવિચક્રવર્તિ શ્રીપાલે કર્યું હતું.

આ કવિ નેત્રહીન હોવાની એક કિંવદંતી એ છે કે—ભાગવત સંપ્રદાયના કોઇ દેવબોધિ નામના વિદ્વાન્ પાટણમાં આવતાં તેની પાસે શ્રીપાળ સાથે સિદ્ધરાજ ગયો હતો. અને શ્રીપાળની ચક્ષુહીનતાની મશ્કરી કરતાં શ્રીપાળે પોતાની વિદ્વત્તાથી તેનો ગર્વ ઉતાર્યો હતો.

આ શ્રીપાળે સિદ્ધરાજ સહસ્રલિંગ સરોવરની, નેમિરાજ સરોવરની તથા રુદ્રમાળની પ્રશસ્તિ સારી કરી હતી અને કુમારપાળના રાજ્યમાં આવેલ આનંદપુર (વડનગર)ના વપ્ર

૬ જિનવલ્લભગુરુના શાંત ઉપદેશથી એમણે નાગોરામાં શ્રીનેમિનાથનું મંદિર કરાવ્યું હતું.

૭ આ ગ્રંથ ઉપર જિનવર્ધનસૂરિકૃત, ક્ષેમહંસગણિકૃત, અનંતભટ્ટસુતકૃત, રાજહંસ-ઉપાધ્યાયકૃત અને સિંહદેવગણિકૃત એમ ૫ ટીકા પ્રાચીન ભંડારોમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. તેમાં સિંહદેવગણિકૃત સુંદર ટીકા લગભગ ૧૫ વર્ષ ઉપર નિર્ણયસાગર પ્રેસ (મુંબઇ) દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ છે. વાગ્ભટે એક ક્રોડ ૬૦ લાખ ખર્ચી સ્વજનના વચનથી સં.૧૧૧૨ માં સિદ્ધાચલ ઉપર જિનભવન બંધાવ્યું. તથા દેવસૂરિના ઉપદેશથી વીરચૈત્ય એક વર્ષમાં તૈયાર કરાવ્યું.

૮ એના સમકાલીન શ્રીસોમપ્રભાચાર્યે એના પુત્ર સિદ્ધપાલની વસતિમાં રચેલા કુમારપાળ પ્રતિબોધની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે—

प्राग्वाटान्वयसागरेन्दुरसमप्रज्ञः कृतज्ञः क्षमी, वाग्मी सूक्तिसुधानिधानमजनि श्रीपालनामा पुनान् ।
यं लोकोत्तरकाव्यरंजितमतिः साहित्यविद्यारतिः श्रीसिद्धाधिपतिः कविन्द्र इति च भ्रातेति च व्याहरत् ॥

૯ एकाहनिष्पन्नमहाप्रबन्धः श्रीसिद्धराजप्रतिपन्नबंधुः ।
श्रीपालनामा कविचक्रवर्ती सुधीरमुं शोधितवान् प्रबंधम् ॥
—હેમચંદ્રકૃત નાભેયનેમિકાવ્ય (કાં. વડો. નં. ૧૧૧)

(પ્રાકાર-ગઢ)ની પ્રશસ્તિ[10] પણ રચી હતી. એક જ દિવસમાં એક મહાપ્રબંધ-વૈરોચન પરાજય નામનો રચ્યો હતો. તથા યમકમય ચતુર્વિંશતિ જિનસ્તુતિ પણ રચેલ છે જે જૈન સ્તોત્ર સંદોહમાં મુદ્રિત થયેલ છે.

૬ સિદ્ધપાળ—ઉપરોક્ત ષડ્ભાષા કવિચક્રવર્તી શ્રીપાળનો પુત્ર સિદ્ધપાળ પણ મહાકવિ હતો. તેના વસતિગૃહમાં મોટા મોટા જૈન વિદ્વાન્ સાધુ-આચાર્યો નિવાસ કરતા હતા. એ કુમારપાળ રાજાનો [11]પ્રીતિપાત્ર અને શ્રધ્ધેય સુહૃદ્ હતો. અને એની પાસેથી તે રાજા શાંતિદાયક અને નિર્વૃતિજનક વ્યાખ્યાન કોઈ કોઈ વખત સાંભળતો હતો. આવું એક વ્યાખ્યાન. તેની વસતિમાં જ રહી સં. ૧૨૪૧માં સોમપ્રભસૂરિએ પૂરા કરેલા કુમારપાળ-પ્રતિબોધ નામના ગ્રંથમાં છે. એ કવિ સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ અને મૂળરાજની સભામાં એટલે સં. ૧૨૧૧ થી ૧૨૫૦ સુધીમાં વિદ્યમાન હતો. એની કોઈ કૃતિ જોવામાં આવતી નથી.

૭ વિજયપાળ—ઉપર જણાવેલા મહાકવિ શ્રીપાલનો પુત્ર વિજયપાળ પણ મહાકવિ હતો. એણે રચેલું દ્રૌપદીસ્વયંવર નામનું દ્વિઅંકી સંસ્કૃત નાટક ગુજરાતના સોલંકી અભિનવ સિદ્ધરાજ બિરુદધારક મહારાજ ભીમદેવ (બીજો ભીમ-ભોળો ભીમ, રાજ્ય સં. ૧૨૩૫ થી ૧૨૯૮) ની આજ્ઞાઅનુસાર ત્રિપુરુષદેવ સ્હામે વસંતોત્સવ સમયે ભજવવામાં આવ્યું હતું, અને તેના અભિનયથી ગુર્જર રાજધાની અણહિલપુરની પ્રજા પ્રમુદિત થઇ હતી. (જુઓ તે નાટકની જિનવિજયજીએ લખેલી પ્રસ્તાવના પ્ર. આ. સભા ભાવનગર.)

૮ આસડ કવિ—આ મહાકવિ તે ભિન્નમાલ (શ્રીમાલ) વંશના કટુકરાજનો આનલ-દેવીથી થયેલ પુત્ર હતો. કટુકરાજને જૈનદર્શનમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. ગૂર્જરધરીમાં મંડલી (માંડલ) નગરમાં શ્રી મહાવીરચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરાવનારા અને શ્રીદેવેંદ્રસૂરિના સ્વહસ્તથી સૂરિપદ પ્રાપ્ત કરનારા એવા ભદ્રેશ્વરસૂરિના પટ્ટધર કલિકાલગૌતમ બિરુદધાકર શ્રીઅભ-યદેવસૂરિના ઉપદેશથી આસડે જૈન સિદ્ધાંતમાં પ્રવીણતા મેળવી હતી. આસડને કવિતાશૃંગાર નામનું બિરુદ મળ્યું હતું. એણે કાલિદાસના મેઘદૂત[12] પર ટીકા, અનેક જિનસ્તોત્ર સ્તુતિઓ અને ઉપદેશકંદલી નામના પ્રકરણ (પી. ૫,૪૮) ની રચના કરી. વળી પોતાના 'બાળ-સરસ્વતી' નામના પ્રખ્યાત પામેલા રાજડ નામના પુત્રના તરુણ વયમાં જ થયેલા મૃત્યુથી પોતાને થયેલ શોકમાંથી અભયદેવસૂરિએ બોધ આપી જાગૃત કર્યો હતો અને તેમના

---

૧૦ જુઓ નિર્ણયસાગર પ્રેસ મુદ્રિત પ્રાચીન લેખમાળા પ્રથમ ભાગ. (કાવ્યમાળા નં. ૩૪) લેખ નં. ૪૫ માં પોતાને માટે જણાવે છે કે—

एकाहनिष्पन्नमहाप्रबन्धः श्रीसिद्धराजप्रतिपन्नबंधुः श्रीपालनामा कविचक्रवर्ती प्रशस्तिमेतामकरोत् प्रशस्ताम् ।
॥ सं. १२०८ वर्षे आश्विन शुदि २ गुरौ लिखितं नागरब्राह्मण पंडित वालणेन ॥

११ सूनुस्तस्य कुमारपालनृपतेः प्रीतेः पदं धीमतामुत्तंसः कविचक्रमस्तकमणिः श्रीसिद्धपालोऽभवत् ।
यं व्यालोक्य परोपकारकरुणासौजन्यसत्यक्षमा–दाक्षिण्यैः कलितं कलौ, कृतयुगारंभो जनैर्मन्यते ॥

१२ आसडः कालिदासस्य यशोदीपमदीपयत् । मेघदूतमहाकाव्ये टीकास्नेहनिषेचनात् ॥
श्रुत्वा नवरसोद्गारकिरोऽस्य कविता गिरः । राजसभ्याः 'कविसभाशृंगार' इति यं जगुः ॥
जिनस्तोत्रस्तुतीः पद्यगद्यबन्धैरनेकशः । चक्रे यः क्रूरकर्माहिजांगुलीमंत्रसन्निभाः ॥
जैनोपदेशकंदल्याख्यानप्रकरणच्छलात् । कृतं मोक्षाध्वनीनेभ्यः पाथेयातिथ्यमक्षयम् ॥

વાક્યોથી વિવેકમંજરી નામનું[૧૩] પ્રકરણ પોતે સૂત્રિત કર્યું (પી. ૨. ૫૬, પી. ૩, ૧૨ તથા ૧૦૦)

૯ દુર્લભરાજ—જાતે પ્રાગ્વાટ વણિક અને મૂળ ભીમદેવ રાજાના વ્યયકરણપદામાત્ય જાહિલના[૧૪] પુત્ર મહત્તમ નરસિંહનો પુત્ર હતો. એ કવિ હતો. તેને કુમારપાળે મહત્તમ[૧૫] (મહેતો–પ્રધાન) કરેલો હતો. તે મંત્રીએ સં. ૧૨૧૬ માં સામુદ્રિકતિલક નામના સામુદ્રિક ગ્રંથની રચના કરી (વે. નં. ૪૦૧, લીં. દા. ૨૭ નં. ૬૭).

૧૦ જગદ્દેવ—ઉપરોક્ત દુર્લભરાજાનો પુત્ર હતો. એણે શુભ–અશુભ નામક બે પ્રકરણમય સ્વપ્નચિંતામણિ ગ્રંથ રચેલ છે. પોતાના પિતાએ રચેલા સામુદ્રિકતિલકનું પણ સમર્થન કર્યું હતું. તથા ચૌલુક્ય રાજાની વારાહી નામની નગરીમાં વસતા કોષાધિપતિ (ખજાનચી) શ્રીપાલકુલના યશોધવળના પુત્ર જગદેવને પણ હેમચંદ્રાચાર્યે બાલકવિ બિરુદ આપ્યું હતું જેની વિનંતીથી પૌર્ણમિકગચ્છના સમુદ્રઘોષસૂરિએ સં. ૧૨૫૨ (દ્વિપંચદિનિકૃત્) વર્ષે પત્તનમાં અમમચરિત્ર રચ્યું.

૧૧ મહારાજા કુમારપાલ—સિદ્ધરાજ જયસિંહ પછી સં. ૧૧૯૯ માં કુમારપાળ ગાદિએ આવ્યો. અને કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના ઉપદેશથી સં. ૧૨૧૬ માં સંપૂર્ણ જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. તે હેમાચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્ર તથા વીતરાગસ્તોત્રનું દરરોજ પઠન કરતા હતા. એમણે રત્નાકર પચ્ચીસીના સમાન જિનેશ્વર સ્તુતિરૂપ સ્તોત્ર રચેલ છે, જે પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે કુમારવિહાર, ત્રિભુવનવિહાર, ત્રિવિહાર વગેરે અનેક જિનચૈત્યો બંધાવ્યાં, જીર્ણોદ્ધાર કર્યા હતા. તે ઉપરાંત ૨૧ જ્ઞાનભંડારો સ્થપાવ્યા હતા. જૈન આગમોની સુવર્ણાક્ષરે સાત પ્રતો અને શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય વ્યાકરણાદિ ગ્રંથોની ૨૧ પ્રતો લખાવી હતી.

૧૨ પ્રલ્હાદનદેવ—આ ગુજરાતના સામંત, આબૂના રાજા ધારાવર્ષ (કુમારપાળના મહાસામંત યશોધવળના પુત્ર) નો ભાઈ હતો. એણે પાર્થપરાક્રમવ્યાયોગ રચ્યું (પ્ર. ગા. ઓ. સી.) ને પોતાના નામથી પ્રલ્હાદનપુર (પાલણપુર) વસાવ્યું. અને ત્યાં પાલ્હવિહાર નામનું જૈન મંદિર કરાવ્યું. અજયપાળ મેવાડના રાજા સામંતસિંહ સાથેના યુદ્ધમાં બહુ ઘવાયો હતો ત્યારે તેના પ્રાણોની રક્ષા આ પ્રલ્હાદનદેવે (પાલનસીએ) પોતાની વીરતાથી કરી હતી. આ પ્રલ્હાદનદેવે શ્રી ભોજ અને મુંજ સંબંધી એક કરુણારસપ્રધાન કથા રચ્યાનું સોમેશ્વર કહે છે પરંતુ તે કથા કે પ્રલ્હાદનદેવના બીજા ગ્રંથો હાથ લાગતા નથી. પણ આ (રાજા) કે જે સોમેશ્વરના પિતાના ગુરુ થાય, તે અત્યંત પરોપકારપરાયણ પુરુષ હશે, એમ સોમેશ્વરના એક વચનથી જણાય છે.

वैदुष्यं विगताश्रयं श्रितवति श्रीहेमचंद्रे दिवं ।
श्रीप्रल्हादनमन्तरेण विरतं विश्वोपकारव्रतम् ॥

---

૧૩ એના ધર્મોપદેશક ગુરુ અભયદેવસૂરિના શિષ્ય હરિભદ્રસૂરિના શિષ્ય બાલચંદ્ર કવિએ ઉપદેશકંદલી અને વિવેકમંજરી ઉપર વૃત્તિ સં. ૧૨૪૭ (૮) માં રચી. (પી. ૨. ૫, પી. ૩. ૧૦૦) તે ઉપદેશકંદલીવૃત્તિની તાડપત્રીય પ્રત સં. ૧૨૯૬ માં લખાયેલી પાટણના ભંડારમાં છે. (પી. ૫. ૪૨). એ બન્ને સટીક ગ્રંથો મુદ્રિત થઈ ગયેલ છે.

૧૪ आसीत् तत्र विचित्रश्रीमज्जाहिलसंज्ञया जातः । व्ययकरणपदामात्यो नृपतेः श्रीभीमदेवस्य ॥

૧૫ श्रीमान् दुर्लभराजस्तदपत्यं बुद्धिधाम सुकविरभूत् । यं श्रीकुमारपालो महत्तमं क्षितिपतिः कृतवान् ॥

૧૩ યશઃપાલ—એ મોઢવંશના મંત્રી ધનદેવ અને રૂકમણીનો પુત્ર અને અજયપાળના સમયમાં જૈન મંત્રી હતો. એણે થારાપદ્ર (થરાદ) માં ત્યાંના કુમારવિહારકોડાલંકાર શ્રી વીરજિનેશ્વરના યાત્રામહોત્સવ પ્રસંગે મોહરાજપરાજય નાટક રચ્યું હતું. તેમાં આલંકારિક રીતે કુમારપાલરાજા સાથે ધર્મરાજ અને વિરતી દેવીની પુત્રી કૃપાસુંદરીનું પાણિગ્રહણ શ્રી મહાવીર અને હેમચંદ્રાચાર્ય સમક્ષ કરાવવમાં આવેલ છે. જેની મિતિ સં. ૧૨૧૬ ના માગશર શુદિ ૨ બતાવી છે. તે દિવસે કુમારપાળે પ્રગટરૂપે જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

આ ગ્રંથ સં. ૧૨૨૯ થી ૧૨૩૨ની વચમાં રચાયો જણાય છે.

મુનિરત્નસૂરિએ પત્તનમાં શાંતિનાથના મંદિરમાં સભાસમક્ષ પૌર્ણમિકગચ્છના સમુદ્રઘોષસૂરિકૃત અમમચરિત્ર વાંચી સંભળાવ્યું હતું. તે વખતે વૈયાકરણ શ્રી પૂર્ણપાલ, યશઃપાલ, જગદેવ (બાલકવિ) આદિ હાજર હતા, તે આજ યશઃપાલ હશે.

૧૪ મહામંત્રી વસ્તુપાલ—એ સં. ૧૨૭૬ માં[૧૬] વીરધવલના મંત્રીપદે નિયુક્ત થયો હતો. વસ્તુપાલ વીર પુરુષ હતો એટલું જ નહીં પરંતુ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્-કવિ પણ હતો. તેણે નરનારાયણાનંદ નામનું કાવ્ય (પ્ર. ગા. ઓ. સી. નં. ૨) ૧૬ સર્ગમાં રચ્યું. તેમાં પોતાનું નામ કર્તા તરીકે-કવિ હરિહર અને સોમેશ્વરે આપેલ વસંતપાલ રાખેલ છે. (જુઓ સર્ગ ૧૬-૩૮) અને તે જ નામ ઉપરથી બાલચંદ્રસૂરિએ તેના (વસ્તુપાળના) ચરિત્ર રૂપ વસંતવિલાસ નામનું મહાકાવ્ય રચ્યું. નરનારાયણાનંદનો રચનાકાળ સં. ૧૨૭૭ થી ૧૨૮૭ ની મધ્યમાં અનુમાનાય છે. આની પહેલાં સંસ્કૃતમાં આદિજિનેશ્વરમનોરથમય સ્તોત્ર રચ્યું હતું (જુઓ નરનારાયણાનંદ ૧૬-૨૯. તેના પરિશિષ્ટમાં મુદ્રિત) તથા અંબિકાસ્તવન રચ્યું. (જુઓ જૈનસ્તોત્ર સમુચ્ચય પૃ. ૧૪૩) તથા અનેક સૂક્તિઓ[૧૭] બનાવી હતી, જેનાં અવતરણો જલ્હણની સૂક્તમુક્તાવલીમાં અને પ્રબંધચિંતામણિ, ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ અને સારંગધર પદ્ધતિમાં લેવાયાં છે. વસ્તુપાળની કવિ તરીકેની ખ્યાતિ ફક્ત ગુજરાતમાં જ નહીં પણ ચારે દિશાએ પ્રસરી હતી, તે વાત તેનાં બિરુદો સાબીત કરે છે. તેને આ મુજબ બિરુદો હતાં-સરસ્વતીપુત્ર, વાગ્દેવીસૂનુ, (સરખાવો શારદાપ્રતિપન્નાપત્ય-ગિરનાર પ્રશસ્તિ) કાવ્યદેવીપુત્ર (ગિરનાર પ્રશસ્તિ), કવિકુંજર, કવિચક્રવર્તી, મહાકવિ વગેરે. સોમેશ્વરે તેને શ્રેષ્ઠ કવિ વર્ણવેલો છે. એ કવિઓનો આશ્રયદાતા પણ હતો.

મલધારી દેવપ્રભસૂરિના શિષ્ય નરેંદ્રપ્રભસૂરિએ વસ્તુપાલના વિનોદ માટે આઠ પ્રકરણમાં અલંકારમહોદધિ નામનો ગ્રંથ રચ્યો.

૧૫ મંત્રી યશોવીર—એ જાવાલીપુરના ચાહમાન રાજા ઉદયસિંહનો મંત્રી હતો.

---

૧૬ આ અંકની યોજના પ્રમાણે આમાં વિ. સં. ૧૨૩૦ લગભગના સમય સુધીની હકીકત આવી શકે એમ હોવા છતાં આ વિષયની વિગતો એકસાથે હોય તો વધુ ઉપયોગી થઈ પડે એમ સમજી ઉક્ત સમય પછીની કેટલીક હકીકત પણ આમાં આપવી ઉચિત ધારી છે. -તં. થયો હતો. સાક્ષરસમૂહ વસ્તુપાલ અને તેજપાલના નામથી ભાગ્યે જ અપરિચિત હશે.

૧૭ अंभोजसंभवसुता वक्त्राम्भोजेऽस्ति वस्तुपालस्य । यद्वाणीरणितानि श्रूयन्ते सूक्तिदंभेन ॥

ઉ. રા. ૮ મો સર્ગ

सूत्रे वृत्तिः कृता पूर्वं दुर्गसिंहेन धीमता । विसूत्रे तु कृता तेन वस्तुपालेन मंत्रिणा ॥

અને 'કવીન્દ્રબંધુ' નામનું બિરુદ ધરાવતો હતો. એ બહુશ્રુત, વિદ્વાન અને રાજનીતિનિપુણ પ્રધાન હતો. પિતાનું નામ ઉદયસિંહ અને માતાનું નામ ઉદયશ્રી હતું. મહામાત્ય વસ્તુપાલ તથા તેજઃપાલની સાથે આની ગાઢ મૈત્રી હતી. તેજઃપાલના બનાવેલા આબુ પરના નેમિનાથ ચૈત્યના શિલ્પકામમાં એણે કેટલાક દોષો બતાવ્યા હતા. (જુઓ જિનહર્ષનું વ. ચ., તથા ઉપદેશતરંગિણી) તેણે [૧૮]મહાહડીમાં સં. ૧૨૮૮ માં બિંબપ્રતિષ્ઠા તથા સં. ૧૨૯૧ માં આબૂ પર દેવકુલિકા કરાવી હતી. તેના બે શિલાલેખો સં. ૧૨૮૮ ના 'જૈન' તા. ૧૩-૧૧-૨૭ પૃ. ૭૮૭ માં પ્રગટ થયા છે. અને સં. ૧૨૯૦ના લેખ માટે જુઓ જિનવિ. જૈ. લે. સં. ભા. ૨. ૧૦૮-૯. સુંદર પદ્યમય લેખો છે. અન્ય કોઇ કૃતિ ઉપલબ્ધ થઇ નથી.

૧૬ નેમિચંદ્ર ભાંડાગારિક—એને ખરતરગચ્છીય જિનપતિસૂરિએ જૈનધર્મી બનાવ્યો હતો. (ભાં. ૪, ૧૪૯) એ શ્રેષ્ઠિએ સટ્ઠિસય (ષષ્ઠિશતક) નામક ઉપદેશપ્રકરણ રચેલ છે. (વે. નં. ૧૬૭૦-૭૨, પ્ર. હી. હં. અને મોહનલાલજી ગ્રં. નં. ૨, સત્યવિજય ગ્રં. નં. ૬) તથા સં. ૧૨૫૮ માં તથા સં. ૧૨૪૫ માં જિનવલ્લભસૂરિગીત રચેલ છે.

આ શ્રેષ્ઠીના પુત્ર સં. ૧૨૨૫ માં દીક્ષા લઇ પછી જિનપતિસૂરિના પટ્ટધર જિનેશ્વરસૂરિ નામે પ્રસિદ્ધ થયા.

૧૭ સંગ્રામસિંહ—આ માંડવગઢના પ્રસિદ્ધ ઓસવાળ અને માળવાના મહમદ ખીલજીના માનીતા વિશ્વાસપાત્ર ભંડારી હતા. એમણે સં. ૧૫૨૦ માં બુદ્ધિસાગર નામનો સર્વમાન્ય અત્યુપયોગી ગ્રંથ રચ્યો (કાં. વડો., બુહ ૨, નં. ૨૯૬) જે થોડાં જ વર્ષો ઉપર મુદ્રિત થયેલ છે.

૧૮ મંડનમંત્રી—એ શ્રીમાલ વંશમાં સ્વર્ણગિરીયક (સોનગરા) ગોત્રમાં જાવાલપત્તન(જાલોર)ના મૂળ વતની હતા. અને વંશપરંપરાથી માળવાના મંડપદુર્ગ (માંડુ)ના મંત્રી હતા. તેઓ ચૌદમી સદીની અંતે અને પંદરમી સદીના પ્રારંભમાં થયેલ છે.

મંડનમંત્રીના સમકાલીન-આશ્રિત મહેશ્વર નામના પંડિતે વિદ્વાન્ મંડનને કહેવા-સાંભળવા માટે રચેલા કાવ્યમનોહરમાં મંડનની વંશાવલી આપેલ છે. તે ત્યાંથી અગર મો. દ. દેશાઇકૃત જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પૃ. ૪૭૬ થી અથવા વિજ્ઞપ્તિત્રિવેણીની ભૂમિકામાંથી જિજ્ઞાસુઓએ જોઇ લેવી. લંબાણના ભયે અહીં માત્ર વંશવૃક્ષ રજુ કરું છું—

આભૂ—અભયદ—આંબડ—સહણપાળ—નૈણા—
દુસાજક—વીકા—ઝાઝણ અને ઝાઝણ પછી—
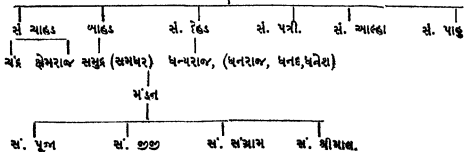
૧૮ માહડી તે હાલનું માદ્રી કે જે એરનપુરા રોડથી ૩૦ માઇલ પશ્ચિમે જોધપુર રાજ્યનું ગામ છે, તે તે વખતે મોટું શહેર હતું.

મંડન જેવો વિદ્વાન્ હતો તેવો ધની પણ હતો. એણે પોતાના ગ્રંથોમાં પોતાનું નામ જોડયું છે, ને તેમાં મંડનનો અર્થ ભૂષણ પણ લઈ શકાય. મંડનના ગ્રંથો આ છે—

૧ સારસ્વતમંડન-આ સારસ્વત વ્યાકરણ પરનો ગ્રંથ છે. (પાટણ વાડીપાર્શ્વનાથ ભં.)
૨-૩ કાવ્યમંડન, ચંપૂમંડન-તે બન્નેને સારસ્વતમંડનના અનુજ કહેલ છે.
૪ કાદંબરીમંડન-અનુષ્ટુપ્ ૪ પરિચ્છેદમાં છે.
૫ ચંદ્રવિજય-૧૪૧ લલિત પદ્યમાં બે પટલમાં છે.
૬ અલંકારમંડન-પાંચ પરિચ્છેદમાં છે.
૭ શૃંગારમંડન-જેમાં શૃંગારિક પરચૂરણ શ્લોક છે.
૮ સંગીતમંડન અને ૯ ઉપસર્ગમંડન.

આ બધા ગ્રંથો મંડને પોતે જ લખ્યા હોય તેમ સં. ૧૫૦૪માં કાયસ્થ વિનાયકદાસના હાથની તાડપત્રીય પ્રતો જે પાટણ વાડીપાર્શ્વનાથના મંદિરના ભંડારમાં વિદ્યમાન છે તે ઉપરથી પ્રતીત થાય છે. તે પૈકી ૧,૮ અને ૯ સિવાયના સર્વ હે. ગ્રં. માં મુદ્રિત થયા છે. દશમી કૃતિ નામે કવિકલ્પદ્રુમસ્કંધ છે.

માંડનને ચાર પુત્રો હતા. આ ભાઈઓએ શ્રીજિનભદ્રસૂરિના ઉપદેશથી એક વિશાલ સિદ્ધાંતકોષ લખાવ્યો હતો. આજે તે સિદ્ધાંતકોષ વિદ્યમાન નથી. પાટણનો એક ભંડાર કે જે સાગરગચ્છના ઉપાશ્રયમાં રક્ષિત છે, તેમાં ભગવતી સૂત્ર (મૂળ) ની એક પ્રતિ છે, જે મંડનના સિદ્ધાંતકોશની છે. તેમાં જણાવ્યું છે. કે-

सं. १५०३ वैशाख शुदि १ प्रतिपत्तिथौ रविदिने अद्येह श्रीस्तम्भतीर्थे श्रीखरतरगच्छे श्रीजिनराजसूरिपट्टे श्रीजिनभद्रसूरीश्वरणामुपदेशेन श्रीश्रीमाल-ज्ञातीय सं. मांडण. सं. धनराज भगवतीसूत्रपुस्तकं निजपुण्यार्थं लिखापितं।

આ પછી મંડનની પ્રશસ્તિ સારસ્વતમંડનમાં પહેલાં ત્રણ પદ્ય (છેલ્લા પાદ સિવાય) માં મૂકી છે ને તે પછી ચોથું પદ્ય ઉમેરેલું છે. પછી ગદ્યમાં જણાવ્યું છે કે-

श्रीमालज्ञातिमंडनेन संघेश्वरश्रीमंडनेन सं. श्रीधनराज, सं. खीमराज, सं. उदयराज, सं. मंडनपुत्र सं. पूजा, सं.जीजी, सं. संग्राम, सं. श्रीमाल प्रमुखपरि-वारपरिवृतेन सकलसिद्धान्तपुस्तकानि लेखयांचक्राणि श्रीः ।

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે-મંડનને ચાર પુત્રો થયા હતા.

૧૮ ધનદ-મંડળની પેઠે તેના કાકા-દાદા દેહડનો પુત્ર ધન્યરાજ-ધનરાજ-ધનદ પણ એક નામી વિદ્વાન હતો. તેણે ભર્તૃહરિશતકત્રયની પેઠે શૃંગારધનદ, નીતિધનદ, અને વૈરાગ્યધનદ નામના ત્રણ શતક-ધનદત્રિશતી રચેલ છે. તે પૈકી નીતિધનદની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે કે તેણે તે મંડપદુર્ગમાં સં. ૧૪૯૦ માં વૈશાખ શુદિમાં ગુરુ પાસે રચેલ છે. વળી તેમાં પોતાનો પરિચય આપ્યો છે અને તત્કાલે વિદ્યમાન ખરતરગચ્છીય આચાર્ય શ્રીજિનભદ્રસૂરિનું સ્મરણ કરેલ છે. વૈરાગ્યધનદ નામના તૃતીય શતકના ત્રીજા શ્લોકમાં પોતે કહે છે કે—

श्रीमालः श्रीविशालः खरतरमुनितोऽधीतधर्मोपचारः
पारावारान्यतीत्प्रभुरदुरयशादानसन्तानबन्धुः ।
नानाविद्याविनोदस्फुरदमलशमः कामरूपाभिरामो
जीयाद् धन्यो धनेशः शमशतकमिदं यस्य नाम्ना विभाति ॥

ત્રણેય શતકને અંતે ગદ્યમાં જણાવ્યું છે—

तपः सिद्धतरखरतराम्नाय सोनवंशावतंस श्रीमालकुलतिलक संघपाल श्रीमद् देहडात्मज विविध विरुदराजी विराजमान संघपति श्री धनदराजविरचिते।

—(કાવ્ય. ગુ. ૧૩ મુદ્રિત.)

૧૯ ચંડપાળ—પોરવાડ વણિક યશોરાજનો પુત્ર અને લૂણિગનો વિદ્યાર્થી હતો. એણે ત્રિવિક્રમભટ્ટકૃત દમયંતી કથા (નલચંપૂ) પર ૧૯૦૦ શ્લોકપ્રમાણ વિષમપદપ્રકાશ નામે વિવરણ રચેલ છે.[૧૯] ત્રિવિક્રમનો સમય ઇ. સ. ૯૧૫નો છે. ટીકાકારનો કાલ નિર્ણીત નથી પરંતુ એના વિવરણ ઉપરથી સં. ૧૬૪૬ માં ખ. ક્ષેમશાખાના ક્ષેમરાજ–જયસોમના શિષ્ય ગુણવિજય ઉપાધ્યાયે ટીકા રચી છે. તેથી તેના પૂર્વે થઈ ગયેલા સંભવે છે.

૨૦ આશાધર—એણે ૧૦ શતકમય જિનસહસ્ર નામ સ્તવન રચેલ છે. જે અર્હન્નામ સહસ્રસમુચ્ચય (પ્ર. જૈ. ધ. પ્ર. સભા ભાવનગર) પરિશિષ્ટમાં પ્રગટ થયેલ છે.

આ કવિ શ્વેતાંબર છે કે દિગંબર તે નિર્ણીત નથી. દિગંબરી પંડિત આશાધરે સં. ૧૭૯૨ માં માળવાના પરમાર દેવપાળના રાજ્યમાં ત્રિષષ્ટિસ્મૃતિગ્રંથ અને સં. ૧૩૦૦ માં જયતુગિદેવ (જયસિંહ)ના રાજ્યમાં ધર્મામૃતશાસ્ત્ર વગેરે અનેક ગ્રંથો રચેલ છે.

૨૧ દલપતિરાય—આ કવિ ક્યારે થયો તે ખ્યાલમાં નથી. એણે સિદ્ધવિંશિકા તથા પ્રશ્નાષ્ટક રચેલ છે. (જૈ. સ્તો. સં. પૃ. ૨૫૧ તથા ૨૫૭) આ બન્ને કૃતિઓ એની વિદ્વત્તા પ્રકટ કરે છે.

૨૨ આલ્હાદ મંત્રી—એમનોય સમય નિર્ણીત નથી. એમણે પાર્શ્વજિનસ્તવન રચેલ છે. (જુઓ મંત્રાધિરાજ ચિંતામણિ નં. ૫૨)

આ તો સંસ્કૃતસાહિત્યસેવીઓની વાત થઈ. હવે કેટલાક ગૂર્જરગિરોપાસક શ્રાવકો તરફ દૃષ્ટિ કરીએ—

૧ સોલણ—(વિ. નો ૧૪ મો સૈકો) એણે પ્રાચીન ગુજરાતીમાં ૩૮ કડીની ચર્ચરિકા રચી છે. (જૈ. ગુ. ક. ભા. ૧, નં. ૧૨)

૨ વસ્તિક—એણે સં. ૧૪૬૨ પહેલાં ચિહું ગતિ ચોપઇ રચી. (જૈ. ગુ. ભા. ૧ નં. ૨૧)

૩ વચ્છ ભંડારી—એણે મંગળપુર (માંગરોળ) મંડન નવપલ્લવ પાર્શ્વનાથ કલશ રચ્યો છે. (જૈ. ગુ. ક. ભા. ૧ નં. ૬૩)

૪ અમીપાલ—એણે સં. ૧૫૭૨ માં મહીપાલનો રાસ રચ્યો. (સં. સા. ઇતિ પૃ. ૫૨૭)

૬ ભીમ ભાવસાર—એણે સં. ૧૬૨૧ ભા. શુ. વદપદ્ર (વડોદરા)માં શ્રેણિક રાસ બનાવ્યો, જેના અંતે લખે છે કે—

---

૧૯ इति विषमपदप्रकाशमेनं दमयंत्यां तनुते स्म चंडपालः ।
शिशुमतिलतिकाविकासचैत्रं चतुरमतिस्फुटभित्तिचारुचित्रम् ॥
श्रीप्राग्वाटकुलाब्धि...शशभृत् श्रीमान् यशोराज इ-
त्यार्यो यस्य पिता प्रबन्धसुकविः श्रीचंडसिंहोऽग्रजः ।
श्रीसारस्वतसिद्धये गुरुरपि श्रीलूणिगः शुद्धधीः
सोऽकार्षीद् दमयंत्युदारविवृतिं श्रीचंदपालः कृती ॥
इति श्रीचंडपालविरचिते दमयंतीविवरणे सप्तम उच्छ्वासः समाप्तः ॥
अस्मिन् विवरणे दुर्गपदतत्त्वावबुद्धये । एकोनविंशतिः श्लोकशतानि ग्रंथसंख्यया ॥

ગૌતમપાએ સારદમાએ, ચિત રાખુ ચરણે સમું;
આવસાર બીમ કરજોડી બોલે, સાધ સહુ ચરણે નમું. —(નં. ૧૫૧)

૬ ભીમો—એણે શત્રુંજય ચૈત્યપ્રવાડી (પરિપાટી) કડી ૩૨ માં રચી. જેની ૧૬૧૯ ની પા. સહજરત્નગણિલિખિત પ્રતિ મળે છે. તેથી તે કવિ ઋષભદાસ કરતાં જૂના જણાય છે.

૭ લીંબો—એણે પાર્શ્વનાથનો સંવેગરસ ચંદ્રાઉલો બનાવેલ છે.

સં. ૧૬૭૦ માં કવિ ઋષભદાસે બનાવેલા કુમારપાળરાસમાં બીજા કવિઓ સાથે આ બન્નેને પણ સંભાર્યા છે. તે આ પ્રમાણે—

આગિં જે મોટા કવિરાય, તાસ ચરણરજ ઋષભાય;
લાવણ્ય લીંબો ખીમો ખરો, સકલ કવિની કીરતિ કરો.

૮ હીરાણંદ—આ કાન્હાનો સુત સંઘપતિ હતો. એણે સં. ૧૬૬૮ પહેલાં અધ્યાત્મ-બાવની બનાવી, જેનો અંત્ય ભાગ આ પ્રમાણે છે—

મુનિરાજ કહઈ મંગલ કરઉ, સપરિવાર શ્રી કાન્હસુઅ;
બાવન્ન વરન બહુ ફલ કરઉ, સંઘપતિ હીરાણંદ તુઅ. (નં. ૨૧૬)

૯ કવિ ઋષભદાસ—ગૂર્જરગિરાના જૈન કવિઓમાં ઋષભદાસનો ફાળો સહુથી મોટો છે. એ ખંભાતનો વતની શ્રાવક હતો અને વિજયહીરસૂરિ-વિજયદેવસૂરિનો પરમભક્ત હતો. એના પિતાનું નામ સાંગણ હતું. જાતે પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) હતો. અને માતાનું નામ રીઠી હતું. એણે સંવત્ ૧૬૬૬ થી ૧૬૮૮ સુધી ગૂર્જરગિરામાં પદ્યસાહિત્યનો પ્રવાહ વહેવડાવ્યો હતો. સર્વ કૃતિઓ માટે જુઓ જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૧ પૃ. ૪૦૯ થી ૪૫૮ તથા સુરતની ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માટે લખેલો મો. દ. દેશાઈનો જૈન કોન્ફરન્સ હેરલ્ડમાં ૧૯૧૫ ના ૭-૯ અંકમાં પ્રગટ થયેલો નિબંધ.

૧૦ વાનો—એ તપાગચ્છીય શ્રીવિજયાનંદસૂરિનો શ્રાવક શિષ્ય હતો. સં. ૧૬૮૬માં વિજયાનંદસૂરિ મહારાજે બારેજામાં ચાતુર્માસ કરેલું તે વખતે તેમના મુખે શ્રવણ કરીને એણે પોષ શુદિ ૧૩ ગુરુવારે જયાનંદ રાસ રચેલ છે. તેથી પ્રાયઃ બારેજાનો જ વતની હોય એમ સંભવે છે. અંત્ય ઉલ્લેખ-"ઇતિ શ્રી જયાનંદ ચરિત્રે-રાસપ્રબંધે વાના કવિ વિરચિતે ચક્રાયુધ દીક્ષા ગ્રહણ, મોક્ષપ્રાપ્તિ, શ્રીજયાનંદરાજ્યપાલન, દીક્ષાગ્રહણ, નિર્વાણગમનો નામ પંચમોલ્લાસ; સમાપ્તઃ । ઉલ્લાસ ૫, પ્ર. ૨૪૦, દ્વિ. ૨૭૦, ત્રિ. ૨૮૪, ચ. ૨૪૪, પં. ૧૬૧ એવં સર્વાંકે ૧૨૦૭, શુભં ભવતુ લેખકપાઠકયોઃ ।'

૧૧ શાંતિદાસ—એણે સં. ૧૭૩૨ આસો શુદિ ૧૦ ગૌતમસ્વામીનો રાસ (કડી ૬૫) રચ્યો. (જુઓ જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૨, નં. ૩૬૮.)

૧૨ ગોડીદાસ—એ તપાગચ્છી શ્રાવક હતો. એણે સં. ૧૭૭૫ આશો શુદિ ૧૦ (વિજ્યાદશમી) સોમવારે વટપ્રદ (વડોદરા)માં નવકારરાસ-અથવા રાજસિંહ-રાજવતીરાસ વિજયરત્નસૂરીશ્વરરાજ્યે ઢાળ ૨૫ માં રચ્યો. (નં. ૪૧૧)

આ પ્રમાણે સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી સાહિત્ય સરજનાર જૈન ગૃહસ્થોની સામાન્ય હકીકત રજુ કરી છે. એ સિવાય અન્ય કેટલાય વિદ્વાનોએ પોતાની પ્રતિભાકુસુમોની પરિમલ વેરી સાહિત્યોદ્યાનને સુવાસિત બનાવ્યો હશે, પરંતુ તે સર્વની માહિતી અને સાધનના અભાવે આટલેથી જ સંતોષ માની, પ્રમાદદોષને લીધે થયેલી ક્ષતિઓ માટે સાક્ષર સમૂહ પ્રત્યે ક્ષમા યાચી વિરમું છું.

અંબિકા દેવીની એક પ્રાચીન જૈન મૂર્તિ, ખંભાત

[પરિચય માટે જુઓ પૃ. ૧૮૫] [કોપી રાઇટ કમાકાંત પ્રેમાનંદ શાહ]

ચિત્તોડનો પ્રસિદ્ધ જૈન કીર્તિસ્તંભ

આ ચિત્રના વિશેષ પરિચય માટે જુઓ આ અંકમાંનો પૂજ્ય મુનિમહારાજ શ્રી જ્ઞાન વિજયજી મહારાજનો "જૈન તીર્થો" શિર્ષક લેખમાંનો ચિત્તોડને લગતો ભાગ.

Advance Printery, Ahmedabad.

વીરનિ. સંવત ૧૦૦૦ થી વીરનિ. સંવત ૧૭૦૦ સુધીનાં

જૈન તીર્થો

લેખક-પૂ. મુનિમહારાજ શ્રી જ્ઞાનવિજયજી

ઉપક્રમ—૨૩ ભગવાનની કલ્યાણક ભૂમિઓ, તક્ષશિલા, મથુરા, અજારા, શંખેશ્વરજી, અશ્વાવબોધ-શકુનિકાવિહાર, ક્ષત્રિયકુંડ, ઋજુવાલુકા, મુંડસ્થલ, નાંદિયા-એ સિદ્ધક્ષેત્રો અને અતિશય ક્ષેત્રો ભગવાન્ મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ પહેલાનાં તીર્થો છે. વીરનિર્વાણ સંવત્ ૧૦૦૦ સુધીમાં પાવાપુરી, વૈભારગિરિ, ભદ્રેશ્વર, મથુરા, દારિકા, જગન્નાથપુરી, બદ્રી, અવન્તીપાર્શ્વનાથ, ચિરાપદ્ર, ઓશિયા, ભિન્નમાલ, શત્રુંજય, વલભીપુર, પ્રભાસપાટણ, રથાવર્તગિરિ, સ્વર્ણગિરિ, સાચોર, નાગોર, નાગહ્રદ (નાગદા), અદબદજી અને આણંદપુર વગેરે તીર્થો થયાં છે. જેનો પરિચય અમો જૈન સત્ય પ્રકાશના પર્યુષણ પર્વ વિશેષાંક (ક્રમાંક ૩૭-૩૮)માં આપી ગયા છીએ. વીરનિર્વાણ સં. ૧૭૦૦ સુધીમાં ભીમપલ્લી (ભીલડીયાજી), બ્રહ્મીજી, વટપદ્ર (જે પ્રતિમા હાલ કેસરિયાજી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે), ઓસમ (જુનાગઢ સ્ટેટ) પહાડ, કરેડા (મેવાડ), ઢંકગિરિ (ઢાંકની ટેકરી) વગેરે અનેક તીર્થો સ્થપાયાં છે. પરંતુ તેના પૂરાં પ્રમાણો ન મળવાથી અમે અત્રે તેનો પરિચય આપ્યો નથી. વીરનિર્વાણ સં. ૧૦૦૦ થી ૧૭૦૦માં સ્થપાએલ તીર્થો પૈકીનાં કેટલાંએક નીચે પ્રમાણે છે-

કુલ્પાકજી (વિ. સં. ૬૦૦ લગભગ)—નિઝામ સ્ટેટમાં કુલ્પાકજી તીર્થ છે જેને લોકો કુલ્પાક, કુલ્પપાક, કોલીયાપાક અને માણેકસ્વામી એમ વિવિધ નામોથી સંબોધે છે.

ભરતચક્રવર્તીએ અષ્ટાપદ પર્વત સિંહનિષદ્યાપ્રાસાદમાં ચોવીશે તીર્થંકરોની રત્નમય પ્રતિમાઓ સ્થાપી તેમજ પોતાની આંગળીના લીલામાણેકમાંથી શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનની જટાજુથ વાળી "માણિકયસ્વામી" નામની મૂર્તિ બિરાજમાન કરી જે પ્રતિમા ઘણી જ સુંદર હતી. એટલે અનુક્રમે વિદ્યાધરો, સૌધર્મેન્દ્ર અને રાવણ-મંદોદરીએ પોતપોતાના સ્થાનમાં આ પ્રતિમાને લાવી તેની પૂજા કરી. લંકાનો નાશ થયો ત્યારે મંદોદરીએ આ પ્રતિમાને સમુદ્રમાં પધરાવી, જ્યાં તેની પૂજા દેવો કરતા હતા. કર્ણાટકના શંકર રાજાએ પોતાના પાટનગર કલ્યાણીમાં ફેલાએલ મરકીને શાંત કરવા માટે લવણાધિપતિદેવને આરાધી આ પ્રતિમા મેળવી, તેને સાથે લઈ કલ્યાણી તરફ પ્રયાણ કર્યું. વિકટ માર્ગ વટાવી કુલ્પાક પહોંચતા શંકર રાજાને પ્રતિમાજીનો રથ આ વિકટ માર્ગ વટીને આવે છે કે નહીં એમ શંકા પડતાં જ (પાછળ જોયું તેટલામાં) રથ કુલ્પાકજીમાં જ સ્તંભિત થઈ ગયો એટલે શંકર રાજાએ માણિકયસ્વામીની કુલ્પાકજીમાં પ્રતિષ્ઠા કરી. તેની પૂજા માટે ૧૨ ગામ આપ્યાં. તેના અભિષેકનું પાણી છાંટવાથી કલ્યાણીની મરકી શાંત થઇ અને કુલ્પાકજીનું ધામ તીર્થ તરીકે વિખ્યાત થયું. વિ. સં. ૬૮૦માં અને ૧૨૪૩માં વિધર્મીઓ તરફથી આ તીર્થનો વિનાશ કરવા માટે આક્રમણો થયા હતાં, જેમાંથી આ તીર્થનો બચાવ થયો છે.

આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર ક્યારે ક્યારે થયો તેની પૂરી યાદી મળતી નથી, કિન્તુ ત્યાંના શિલાલેખો પરથી કેટલાએક જીર્ણોદ્ધારનો ઇતિહાસ નીચે મુજબ મળે છે.

વિ. સં. ૧૪૮૩માં તપાગચ્છાધિરાજ શ્રી સોમસુંદરસૂરિના શિષ્ય પં. શાંતીશગણી સંઘ સાથે અહીં પધાર્યા. આ લેખ ગાદી પર છે. માટે જીર્ણોદ્ધાર કરી ગાદી પર આ લેખ ખોદાવ્યો હોય એમ માની શકાય છે.

વિ. સં. ૧૬૬૫ ચૈ. શુ. ૧૫ સોમવારે હસ્ત નક્ષત્રમાં માણેકસ્વામીની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી.

વિ. સં. ૧૭૬૭ ચૈ. શુ. રવિવારે પુષ્પ નક્ષત્રમાં વિજયમૂહૂર્તમાં શ્રી માણેકસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા કરી, દિલ્લીના બાદશાહ ઔરંઝેબના પુત્ર બાદશાહ બહાદરશાહના રાજ્યમાં સૂબા નવાબ મહમ્મદ યુસફખાનની મદદથી તપાગચ્છના આ. શ્રીવિજયપ્રભસૂરિના પટ્ટધર આ. શ્રી વિજયરત્નસૂરિની વિદ્યમાનતામાં પં. ધર્મકુશલગણીના શિષ્ય પં. કેસરકુશલના ઉપદેશથી જીર્ણોદ્ધાર થયો.

સં. ૧૯૬૬ પોષ (માગશર) વદી ૧૧ શુક્રવારે તપાગચ્છે વિદ્યારત્ન મુનિ શાંતિવિજયજીના ઉપદેશથી શ્રીસંઘે કુલ્પાકજી તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો, ધ્વજાદંડ ચડાવ્યો.

આજે પણ આ તીર્થ પ્રભાવક તીર્થ તરીકે વિખ્યાત છે. નિઝામ સ્ટેટમાં ગગનચુંબી શિખરવાળું જો કોઈ હિન્દુ મન્દિર હોય તો તે માત્ર આ કુલ્પાકજીનું જ જૈન શ્વેતાંબર મન્દિર છે. આ સ્થાન દક્ષિણના નિઝામ હૈદ્રાબાદથી ઇશાન ખૂણામાં ૪૭ માઈલ અને બે ફર્લાંગ પર છે. હૈદ્રાબાદથી બેઝવાડા જતી મોટર સડક અને રેલ્વે લાઈન પર ૪૩ માઈલની દૂરી પર આલેર સ્ટેશન છે, ત્યાંથી ૪ માઈલ અને બે ફર્લાંગ પર કુલ્પાક ગામ છે. કુલ્પાક ગામની બહાર ઉક્ત ભવ્ય મન્દિર ઊભું છે.

-(આ. જિનપ્રભસૂરિકૃત તીર્થકલ્પ, પં. સોમધર્મગણીકૃત ઉપદેશસપ્તતિકા, પં. દેવવિમલગણીકૃત હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય સર્ગ-૬ ટો, બસવપુરાણ, વિજ્જલ કાવ્ય, શ્રી કુલ્પાકજી તીર્થ લેખ-જૈન સત્ય પ્રકાશ ક્રમાંક ૬૮ થી ૭૨)

મહાતીર્થ મોઢેરા (વિ. સં. ના આઠમા સૈકા પહેલાં)-વિ. સં. ૮૦૨માં અણહિલપુર પાટણ વસ્યું, તે પહેલાંનું આ તીર્થ છે. અહીં ભગવાન મહાવીરસ્વામીનું મંદિર હતું. આ૦ બપ્પભટ્ટિસૂરિ ગ્વાલીયરથી વિદ્યાના બળે અહીં રોજ જિનદર્શન કરવાને આવતા હતા. અહીંથી મોઢ ગચ્છની ઉત્પત્તિ થઇ છે, જે ગચ્છમાં આ. સિદ્ધસેનસૂરિ આ૦બપ્પભટ્ટિસૂરિ જેવા ધર્મપ્રભાવક આચાર્યો થયા છે. મોઢજ્ઞાતિનું ઉત્પત્તિસ્થાન પણ આ જ ભૂમિ છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ, આ૦ શ્રીબાલચંદ્રસૂરિ જેવા શાસનસ્તંભ આચાર્યો અને મહર્દ્ધિક જૈનો પણ આ જ્ઞાતિનાં જ રત્નો છે.

ગુજરાતના રાજા અજયપાળે દ્વેષબુદ્ધિથી જૈનમંદિરોનો ધ્વંસ કરાવ્યો હતો તેમાં પાટણ, મોઢેરા અને રાંતેજ વગેરે સ્થાનમાં જૈન મંદિરોનો નાશ થએલ છે.

વનરાજ ચાવડાએ પાટણ વસાવ્યું ત્યારે ત્યાં જૈન મંદિર બનાવી તેમાં પંચાસરા પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી તેમજ ત્યાં પોતાની ભક્તિભાવયુક્ત મૂર્તિ કોતરાવી. આ વનરાજ ચાવડાની જમણી બાજુએ મંત્રી આશકની મૂર્તિ છે જે મોઢ જ્ઞાતીના જૈન છે એમ તેપરના શિલાલેખમાં ઉલ્લેખ છે: મોઢેરા તીર્થ આજે તીર્થરૂપે નથી.

—(પ્રભાવકચરિત્ર, જૈન સત્ય પ્રકાશ ક્રમાંક ૯)

કરહેડા (વિ. સં. ૮૬૧)—સંપ્રતિ રાજાએ અનેક જિનમંદિરો બનાવ્યાં હતાં. જે પૈકીનાં ૯૦૦ જિનાલયોનો જીર્ણોદ્ધાર વિ. સં. ૮૬૧ માં જ્ઞાનભંડારના સ્થાપક આ. શ્રી

જયાનંદસૂરિના ઉપદેશથી થયો હતો. આ જ અરસામાં આ૦ શ્રી જયાનંદસૂરિના ઉપદેશથી શાહ ખીમસીહ ઓસવાળે કરહેડા પાર્શ્વનાથનો પ્રાસાદ કરાવ્યો હતો. ત્યારપછી મહાપ્રાભાવિક આ૦ શ્રી ધર્મઘોષસૂરિના ઉપદેશથી મંત્રી ઝાંઝણકુમારે વિ. સં. ૧૩૪૦માં તે મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. કરેડા પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં બાવનજિનાલયોની દેરીઓની પાટ ઉપર ભિન્ન ભિન્ન લેખો છે જે પૈકી એક લેખ વિ. સં. ૧૦૩૯ નો છે, જેમાં લખેલ છે કે—સંડેરક ગચ્છીય શ્રીયશોભદ્રસૂરિએ પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.

આ સ્થાન ઉદેપુર–ચિતોડ રેલ્વેના કરેડા સ્ટેશનથી લગભગ ૦ાા માઇલ દૂર છે.

—(જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ, મેવાડની પંચતીથી, જૈન સત્ય પ્રકાશ ક્રમાંક ૯)

ચિત્તોડ—ચિત્તોડના કિલ્લામાં બે ઊંચા કીર્તિસ્થંભો છે, જે પૈકીનો એક ભ૦ મહાવીરસ્વામીના મંદિરના કંપાઉંડમાં જૈન કીર્તિસ્થંભ છે. જે સમયે શ્વેતાંબર અને દિગમ્બરના પ્રતિમાભેદો પડ્યા ન હતા તે સમયનો એટલે વિ. સં. ૮૯૫ પહેલાંનો એ જૈન શ્વેતામ્બર કીર્તિસ્થંભ છે. અલ્લટરાજા જૈનધર્મપ્રેમી રાજા હતો. તે વાદીજેતા આ. પ્રદ્યુમ્નસૂરિ આ. નન્દકગુરુ આ. જિનયશ (આ. સમુદ્રસૂરિ) વગેરે શ્વે. આચાર્યોને માનતો હતો. એટલે સંભવ છે કે તેના સમયમાં ભ. મહાવીરસ્વામીનું મંદિર અને કીર્તિસ્તંભ બન્યાં હશે. આ કીર્તિસ્થંભનું શિલ્પસ્થાપત્ય અને પ્રતિમાવિધાન તે સમયને અનુરૂપ છે.

આ કીર્તિસ્તંભના પાસેના મંદિરના જીર્ણોદ્ધાર અંગે જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પૃ. ૪૫૫ માં લખ્યું છે કે:– " આ ગુણરાજે ચિત્રકૂટ પર મોકલ રાજાના આદેશથી તે રાજાનો ઘણો પ્રસાદ પામી કીર્તિસ્તંભ પાસેના પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર કર્યો કે જે ઊંચા મંડપો તથા દેવકુલિકાઓથી વધુ શોભા પામતો હતો. આમાં તેના પુત્રયુક્ત બાલને તેના કાર્યમાં દેખરેખ રાખવા રોકયો હતો. તે તૈયાર થયા પછી ગુણરાજના પાંચે પુત્રોએ વર્ધમાનજિનની નવીન પ્રતિમા સ્થાપી અને તેની સોમસુંદરસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. સં. ૧૪૮૫ માં. (પ્રતિષ્ઠા પહેલાં ગુણરાજનો સ્વર્ગવાસ થયો લાગે છે.) "

નાડુલાઇ (વિ. સં. ૯૫૪)—નાડલાઇ પાસે શત્રુંજય અને ગિરનાર નામની બે પહાડીઓ છે. શત્રુંજય નામની પહાડી ઉપર શ્રી આદિનાથ ભગવાનનું પ્રાચીન મંદિર છે. જેનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે—

ખંડેરક ગચ્છના આ. શ્રી યશોભદ્રસૂરિ અને એક કાપાલિક યોગીએ પોતપોતાની મંત્રશક્તિ અજમાવવા માટે એવી હરિફાઇ કરી કે મારવાડના પાલાણી ખંડમાંથી (ખેડનગરથી) પોતપોતાના ઇષ્ટ દેવનું મંદિર મંત્ર બળે ઉડાવીને નાડુલાઈ લઇ આવવા. જે પોતાના મંદિરને સવાર થતાં પહેલાં નાડુલની ટેકરી ઉપર પ્રથમ સ્થાપન કરે તેની જીત થઈ જાણવી. આ. યશોભદ્રસૂરિએ આ હરિફાઈમાં આ ટેકરી પર સૂર્યોદય થતાં પહેલાં આદિનાથનું મંદિર ઉતાર્યું જે આજે વિદ્યમાન છે અને ત્યારથી ઉક્ત ટેકરી શત્રુંજયના નામથી ઓળખાય છે. આ ઘટના વિ. સં. ૯૫૪માં બનેલ છે.

તે જ સૂરીશ્વરે નાડોલના ચોહાણોને ઉપદેશ આપી જૈન બનાવ્યા છે અને તેના ગોત્રની ભંડારી તરીકે સ્થાપના કરી છે. આચાર્યશ્રીના પટધર શાલિસૂરિ પણ ચોહાણવંશના હતા. આદિનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર ભંડારીઓએ જુદા જુદા સમય પર કરાવેલ છે. છેલ્લો જીર્ણોદ્ધાર તપગચ્છના આ. શ્રી વિજયદેવસૂરિના ઉપદેશથી નાડુલાઈના સંઘે સં. ૧૬૮૬ વૈ. શુ. ૮ શનિવારે પુષ્યનક્ષત્રમાં મહારાણા જગતસિંહના રાજ્યમાં કરાવેલ છે.

નાડુલાઇની પાસે નાડોલ એ પણ પ્રાચીન જૈન તીર્થસ્થાન છે. બી. બી. એન્ડ સી. આઇ. રેલ્વેના ફાલના અને રાણી સ્ટેશનથી આ સ્થાનોમાં જવાય છે.

રામસેન (વિ. સં. ૧૦૧૦ ની પૂર્વે)—આ. શ્રી ઉદ્યોતનસૂરિએ વિ. સં. ૯૯૪માં આબૂ પાસે ટેલી ગામમાં એક મોટા વડના ઝાડની નીચે એક સાથે પોતાના ૮ શિષ્યોને આચાર્યપદ આપ્યું અને તેઓને પોતાની પાટે સ્થાપ્યા. તેઓમાં મુખ્ય આ. સર્વદેવસૂરિ વડગચ્છના આદિ આચાર્ય છે. આ. સર્વદેવસૂરિએ વિ. સં. ૧૦૧૦ માં રામસેનમાં આદિનાથ ભગવાનના મંદિરમાં ચંદ્રપ્રભની પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે અને ચંદ્રાવતીના મંત્રી કુંકુણને દીક્ષા આપી પોતાનો શિષ્ય બનાવેલ છે આ ઉપરથી નક્કી થાય છે કે રામસેન તીર્થ એ પ્રાચીન તીર્થ છે.

રામસેનમાં ૧૧ મા સૈકાની જિનપ્રતિમાઓ છે. ભોંયરામાં ચાર ચમત્કારી મૂર્તિઓ છે. ત્યાંની જનતા તેને બહુ માને છે. આ સ્થાન ભીલડીયાથી ૧૨ કોશ દૂર છે.

—(ગુર્વાવલી, તપગચ્છપટ્ટાવલી, જૈનતીર્થોનો ઇતિહાસ)

આબૂ (વિમલવસહિકા—વિ. સં. ૧૦૮૮)—આબુ સંબંધી ઇતિહાસ તો ઘણો મલે છે. અને સાહિત્યપ્રેમી પૂજ્ય મુનિમહારાજ શ્રી જયન્તવિજયજીએ આખું પુસ્તક પ્રકાશિત કરી આબુનો ઇતિહાસ આપણી સામે રજુ કર્યો છે. આબુના વર્તમાન તીર્થના સ્થાપક ગુર્જરેશ્વર ભીમદેવ(પહેલા)ના મંત્રી દંડનાયક વિમલમંત્રી છે. તેઓ પોરવાડ જૈન હતા. તેમના પૂર્વજો શ્રીમાલમાંથી ગૂજરાતના ગાંભૂ ગામે રહેતા. અને ત્યાંથી વનરાજ ચાવડો તેમને પાટણ લાવેલો. તેમાંના નીના મંત્રીએ પાટણમાં ભવ્ય જિનમંદિર બંધાવેલું. વિમલને પણ મુખ્ય ઉપદેશ આપનાર તે વખતના પ્રાભાવિક આચાર્ય શ્રી ધર્મઘોષસૂરિજી હતા. વિમલ પહેલેથી જ જૈનધર્મનો અનુરાગી હતો. મંત્રી અને છેલ્લે ચંદ્રાવતીના પરમાર રાજાને જીતી ત્યાંના દંડનાયક બન્યા પછી તેમને પોતાનું જીવન સફલ કરવાની તક મલી અને આબુના શિખરે મનોહર જિનપ્રાસાદ બનાવ્યા

વસ્તુપાલ ચરિત્ર (સંસ્કૃત–રચના સં. ૧૪૯૭)માં શ્રી જિનહર્ષ આપણને વિમલનો જે પરિચય આપે છે તેનો સાર આ પ્રમાણે છે—

"ચંદ્રાવતીમાં પ્રાગ્વાટ વંશના વિમલનામે દંડપતિ થયા. તે શ્રી ભીમ ગુર્જરપતિના પરમ પ્રસાદરૂપ હતા. સિંધુરાજાના દારુણ યુદ્ધમાં તેણે રાજાને મોટી સહાય આપી હતી. પરમાર રાજા પણ તેનાથી પરાભવની શંકાથી પોતાની રાજધાની છોડી ગિરિદુર્ગમાં જઇ રહ્યા હતા. તેણે માલવીય રાજાની સાથે સંગ્રામમાં ભીમરાજાના સેનાપતિપદને પામી વિજય મેળવ્યો હતો. ત્રણ દિવસમાં સ્થટ્ટ (?) નામના રાજાને હરાવી બાંધી લીધો હતો. નદ્દૂલનગરના રાજાએ તેમને સુવર્ણનું સિંહાસન આપ્યું હતું, ને યોગીની(દિલ્હી)પતિએ તેને છત્ર આપ્યું હતું. વિમલાચલની યાત્રામાં ચાર કોટી સુવર્ણનો વ્યય કરી સંઘપતિ થયા હતા. તેમની સ્ત્રીનું નામ શ્રી હતું. પુત્ર ન્હોતો. અંબિકાની આરાધના કરી અર્બુદગિરિ પર ચૈત્ય બાંધવાનું ને વંશની ઉન્નતિરૂપ પુત્ર થવાનું—એમ બે વર માગ્યાં. દેવીએ બેમાંથી એક મળશે એમ કહેતાં જિનચૈત્યની માંગણી કરી અને તે ફળી. શૈવમતિઓનો વિરોધ થતાં અંબિકાની સહાયથી ત્યાંથી ઋષભદેવની પ્રતિમા નીકળી. આખરે સં. ૧૦૮૮

માં આદિનાથની દિવ્ય ધાતુમય પ્રતિમા કરાવી પોતાના કરેલા મંદિરમાં બૃહદ્ગચ્છનાયક[1] શ્રી રત્નસૂરિપાસે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી સ્થાપી, તેમાં ૮ ક્રોડ સુવર્ણનો વ્યય થયો."

આબુના વિમલવસહીના મંદિર માટે સમગ્ર ભારતવર્ષને ગૌરવ કરવા જેવું છે—

" આ મંદિરને વિમલવસતિ—વિમલવસહિ કહેવામાં આવે છે. તેની અદ્ભુત કારીગરી માટે તે જગપ્રસિદ્ધ છે. આખી દુનિયામાં આવું મંદિર–મકાન પહેલવહેલું બન્યું છે." ' આ વિમલમંત્રીનો કીર્તિસ્થંભ છે. ' 'આ મંદિર અને તેની પાસેનું વસ્તુપાલના ભાઈ તેજપાલ-કૃત નેમિનાથનું મંદિર કારીગરીની ઉત્તમતાને માટે સંસારભરમાં અનુપમ છે. તેમાં પણ વિમલમંત્રીનું મંદિર શિલ્પની દૃષ્ટિએ અધિક ઉત્તમ છે. મુખ્ય મંદિરની સામે વિશાલ સભામંડપ અને ચારે બાજુએ નાની નાની કેટલીક દેવકુલિકા છે. આ મંદિરમાં મુખ્ય મૂર્તિ ઋષભદેવની છે, જેની બન્ને બાજુએ એક એક ઊભી મૂર્તિ પણ છે. આ મંદિરની જેટલી પ્રશંસા કરીએ એટલી ઓછી છે. સ્તંભ, તોરણ, ગુંબજ, છત, દરવાજા આદિ પર જ્યાં જ્યાં નજર નાંખીએ ત્યાં ત્યાં કારીગરીની સીમા–અવધિ જ માલૂમ પડે છે.' કર્નલ ટૉડે આ મંદિરના વિશે લખ્યું છે કે "ભારતભરમાં આ મંદિર સર્વોત્તમ છે, અને તાજમહેલ સિવાય કોઇ બીજું સ્થાન આની બરાબરી કરી શકે તેમ નથી." ફર્ગ્યુસને જણાવ્યું છે કે " આ મંદિર કે જે સંગેમરમરનું બનેલું છે, તે અત્યન્ત પરિશ્રમ સહન કરનાર હિન્દુઓના ટાંકણાથી ફીત જેવી બારીકી સાથે એવી મનોહર આકૃતિઓ બનાવવામાં આવી છે કે તેની નકલ કાગળ પર કરવામાં કેટલાય સમય તથા પરિશ્રમથી હું પણ સમર્થ થઇ શક્યો નથી." હજી આગળ લખતાં તેઓ જણાવે છે કે–" આ મંદિરોની કોતરણીના કામમાં સ્વાભાવિક નિર્જીવ પદાર્થોનાં ચિત્ર બનાવ્યાં છે એટલું જ નહિ, પરન્તુ સાંસારિક જીવનનાં દશ્ય–વ્યાપાર તથા નૌકાશાસ્ત્ર સંબંધી વિષય તો શું પણ રણક્ષેત્રનાં યુદ્ધોનાં ચિત્રો પણ કોતર-વામાં આવ્યાં છે. છતોમાં જૈનધર્મની અનેક કથાઓનાં ચિત્રો પણ અંકિત છે. "

વિમલ મંત્રીશ્વરના મંદિરના પ્રતિષ્ઠાપક ધર્મઘોષસૂરિ નામના આચાર્ય છે. આ નામના બીજા પણ આચાર્યો થયા છે.

આ મંદિરોમાં તેરમી સદીના પૂર્વાર્દ્ધના લેખો મળે છે.

---

૧ આબુના મંદિરોના પ્રતિષ્ઠાપક તરીકે શ્રી ધર્મઘોષસૂરિજી અને આ૦ શ્રી રત્નસૂરિજીનું નામ ઉપલબ્ધ થાય છે. જિનપ્રભસૂરિજી વિવિધ તીર્થકલ્પમાં કોઇ પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્યનું નામ નથી આપતા, તેમના મતમુજબ—

" वैक्रमे वसुवस्वाशा (१०८८)मितेऽब्दे भूरिरैव्ययात् । सत्प्रासादं स विमलवसत्याह्वं व्यधापयत् ॥ "

વિમલવસહીના પ્રતિષ્ઠાપક કે વિમલને જૈનધર્મનો ઉપદેશ આપનાર કોઈ આચાર્યનું નામ મળતું નથી. બાકી શ્રી વર્દ્ધમાનસૂરિજીતો ઘટી શકતા જ નથી. આ સમયે તેઓ વિદ્યમાન જ નથી. વિમલ અને તેના પૂર્વજો જૈનધર્મના દૃઢ અનુયાયી હતા. એટલે વિમલને જૈન બનાવ્યાની વાત સંગત નથી. મહાપ્રતાપી શ્રી ઉદ્યોતનસૂરિજીએ વિ. સં. ૯૯૪માં વડ નીચે શ્રીસર્વદેવસૂરિજી આદિ આઠ શિષ્યોને આચાર્ય બનાવ્યા છે. આ વખતે આચાર્ય બનનાર ૧૦૮૮ માં વિદ્યમાન હોય એ માનવું જ વધુ પડતું છે. વર્દ્ધમાનસૂરિજી પહેલાં ચૈત્યવાસી હતા. બાદમાં ક્રિયોદ્ધાર કર્યો અને આચાર્ય બન્યા ત્યારે ઓછામાં ઓછી તીસ વર્ષ ઉપર ઉમ્મર હશે. આથી તેઓ ૧૦૮૮ માં વિદ્યમાન હોય એ સંભવતું નથી.

આ તીર્થની યાત્રાએ જવા માટે બી. બી. એન્ડ. સી. આઈ. રેલ્વેના આબુરોડ સ્ટેશને ઊતરવું પડે છે. ત્યાં ગામમાં સુંદર શ્વે. જૈન ધર્મશાલા તથા જિનમન્દિર છે. આબુરોડને ખરેડી પણ કહે છે. ત્યાંથી સ્ટેશન પાસેથી ઉપર જવા મોટર મલે છે. રસ્તામાં તલાટી આવે છે. ઉપર ધર્મશાળા છે. ત્યાંથી આબુ કેમ્પ થઈ શ્વે. જૈન મંદિરો પાસે જવાય છે. ત્યાં સ્ટેટ ચોકી છે, જે ટેક્સ લે છે. ત્યાં વિશાલ ધર્મશાળા છે અને મંદિરો છે.

આબૂની આસપાસ શિરોહી રાજ્યમાં વિ. સં. ૧૨૩૦ પહેલાંના ઘણા જૈન શિલાલેખો મળી શકે છે: જેમકે નાંદિયાના નંદીશ્વર ચૈત્યમાં સં. ૧૧૩૦માં વાવ બની, કોજ્જરામાં સં. ૧૨૨૪નો પાર્શ્વનાથ મંદિરનો સ્તંભલેખ, મુંગસ્થલાના દેરાસરમાં સં. ૧૨૧૬નો ૧૨૧૬ શિલાલેખ. –(સીરોહી રાજ્યકા ઈતિહાસ, જૈન સત્ય પ્રકાશ ક્રમાંક ૧૧)

સ્થંભણ પાર્શ્વનાથ–આ તીર્થની સ્થાપના ચંદ્રગચ્છના નવાંગીવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિજીના હાથે થઈ છે. આ સંબંધી પ્રભાવકચરિત્રમાંના ઉલ્લેખનો સાર નીચે પ્રમાણે છે—

એક વખત શ્રી અભયદેવસૂરિજી મહારાજ કોઢના રોગથી ગ્રસિત થયેલા પીડા પામતા હતા, તેમને ઊંઘ આવતી ન હતી. ત્યારે ધરણેંદ્ર આવીને કહ્યું: "હવે આજે દીનતા તજીને જિનબિમ્બના ઉદ્ધારથી તમે જૈનશાસનની પ્રભાવના કરો. શ્રીકાંતનગરીનો ધનેશ શ્રાવક વહાણ લઇને સમુદ્રમાર્ગે જતો હતો ત્યારે માર્ગમાં તેના વહાણને ત્યાંના અધિષ્ઠાયકદેવે થંભાવી દીધું. આથી તે શ્રેષ્ઠીએ તે અધિષ્ઠાયકની પૂજા કરતાં તે વ્યંતરે વ્યવહારીને ઉપદેશ આપી તે ભૂમિમાં રહેલ જિનેશ્વર ભગવંતની ત્રણ પ્રતિમાઓ બહાર કઢાવી. તેમાંની એક પ્રતિમા ચારૂ ગામમાં સ્થાપી તેથી ત્યાં તીર્થ થયું. બીજી પાટણમાં સ્થાપન કરી અને ત્રીજી પ્રતિમા સ્તંભન ગામમાં સેઢીકા (સેઢી) નદીના તટ પર વૃક્ષઘટાની અંદર ભૂમિમાં સ્થાપન કરેલ છે. તે શ્રી પાર્શ્વનાથજીની પ્રતિમાને તમે પ્રગટ કરો. કારણ કે ત્યાં મહાતીર્થ થવાનું છે. પૂર્વે વિદ્યા અને રસસિદ્ધિમાં ભારે પ્રવીણ એવા નાગાર્જુને ભૂમિમાં રહેલા એ બિંબના પ્રભાવથી રસનું સ્થંભન કર્યું; અને તેથી તેણે ત્યાં સ્તંભનક નામનું નગર સ્થાપન કર્યું. તે પ્રતિમાથી તમારી પવિત્ર કીર્તિ અચલ થશે. આ કાર્યમાં ક્ષેત્રપાલની જેમ શ્વેતસ્વરૂપથી તમારી આગળ, અન્ય જનોના જોવામાં ન આવે તેમ, એક દેવી માર્ગ બતાવનાર રહેશે." એ પ્રમાણે કહીને ધરણેંદ્ર અંતર્ધાન થઈ ગયો.

આ વૃત્તાંત સૂરિજીએ શ્રી સંઘને જણાવ્યો. સંઘ ઘણો ખુશી થયો અને નવસેં ગાડાં સાથે યાત્રાએ નીકળ્યો. સૂરિમહારાજ પણ સંઘ સાથે આગળ ચાલવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે સંઘ સેઢિકા નદીના કિનારે આવ્યો ત્યારે ત્યાં બે વૃદ્ધ અશ્વો અદૃશ્ય થઈ ગયા. એટલે સંઘે ત્યાં જ પડાવ નાંખ્યો. ત્યાં ગાયો ચરાવતા ગોવાળોને સૂરિજીએ પૂછ્યું કે અહીં કોઇ ચમત્કારી સ્થાન છે? ત્યારે એકે કહ્યું કે આ પાસેના ગામના મહીણ પટેલ છે તેની કાળી ગાય અહીં આવી દૂધ ઝરી જાય છે. સૂરિજીએ ત્યાં બેસી પ્રાકૃતમાં ગાથાબદ્ધ શ્રી પાર્શ્વજિનની સ્તુતિ શરૂ કરી **जयतिहुयण** સ્તોત્ર બનાવવું શરૂ કર્યું. ત્યાં સત્તરમી ગાથા બોલતાં પ્રભુજીનાં દર્શન થયાં છે. બત્રીશ ગાથા પૂરી થતાં પ્રભુજી બહાર નીકળ્યા. તેનાં દર્શન અને ન્હવણના અભિષકથી સૂરિજીનો કોઢનો રોગ મટયો, શરીર નીરોગી થયું. બધાએ તે જોયું અને તેનો ઉપયોગ કર્યો. પછી તો સંઘે ત્યાં દાનશાળા બંધાવી અને વિશાલ જિનમન્દિર પણ

બનાવ્યું. એ તીર્થની વિ. સં. ૧૧૫૯માં સૂરિજીમહારાજના હાથે પ્રતિષ્ઠા થઇ. પાછળથી દેવના કહેવાથી સૂરિએ **जयतिहुयण** ની બે ગાથા ભંડારી દીધી.

અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથજી (વિ. સં. ૧૧૪૨)—દક્ષિણમાં આવેલ અમરાવતીથી ઉત્તરે બત્રીશ માઇલ દૂર એલચપુરના રાજા એલચ શ્રીપાલને કોઢનો રોગ થયો હતો. રાજા રાજપાટ છોડી રાણી અને થોડા માણસો સાથે જંગલમાં નીકળ્યો. બહુ દૂર જતાં એક વાર એક તળાવમાંનું પાણી પી હાથ મ્હોં ધોયા. આ જલથી રાજાના રોગને થોડી શાંતિ વળી. થોડા વધુ દિવસ આ પાણી પીવાથી તેને વધુ ફાયદો થયો. આથી તેને લાગ્યું અહીં કંઈક ચમત્કાર છે. તળાવ ખોદાવતાં મહાચમત્કારી શ્રીપાર્શ્વપ્રભુની સુંદર પ્રતિમા નીકળી. રાજાએ ઉત્સવપૂર્વક તેને બહાર પધરાવી, સીરપુર નગર વસાવી પોતાના ખર્ચે મંદિર બંધાવ્યું. પરંતુ રાજાના અભિમાનને લીધે, અધિષ્ઠાયકે કહ્યું: ' રાજાના મંદિરમાં પ્રભુજી નહિ બિરાજે; સંઘના મંદિરમાં પ્રભુજી બિરાજશે.' સંઘે નૂતન જિનમંદિર બંધાવ્યું. આ વખતે દેશમાં વિચરતા શ્વેતાંબર જૈનસંઘના પ્રતાપી આચાર્ય, રાજ્યમાન્ય અને મહાવિદ્વાન્ મલધારી અભયદેવસૂરિજીને ત્યાં બોલાવ્યા અને સૂરિજીએ વિ. સં. ૧૧૪૨માં મહા શુદ ૫ તેની પ્રતિષ્ઠા કરી. રાજા એલચે પૂજાના ખર્ચ માટે સીરપુર ગામ અર્પણ કર્યું.

આ મૂર્તિ બહુ જ પ્રાચીન છે. લંકાપતિ રાવણરાજાને જિનમૂર્તિનાં દર્શન કર્યા સિવાય ભોજન ન કરવું એવો નિયમ હતો. એકવાર બહાર જતાં સાથે જિનમૂર્તિ લેવાનું ભૂલી ગયા. રાજા સ્નાન કરવા જતાં ખરદૂષણે વેળુની પ્રતિમા બનાવી; રાજાએ તેની પૂજા કરી. પછી આ મૂર્તિ પધરાવી દીધી, તે આ રાજાના સમયે બહાર નીકળી. સાત ફણામય આ મૂર્તિ મહાચમત્કારી અને પરમપ્રભાવક છે. રાજા એલચના બધા રોગો તેનાથી મટયા.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ઉપર ટીકા રચનાર શ્રીભાવવિજયજી ગણિ, જેઓ આંખોથી દેખતા નહતા તેઓ, ખંભાતથી સંઘ સાથે અહીં આવ્યા; પ્રભુનાં દર્શન કર્યાં, ભાવના ભાવી જેથી દેખતા થયા. તેમણે અંતરીક્ષમાહાત્મ્ય બનાવ્યું છે. કવિ લાવણ્યસમયે પણ અંતરીક્ષપાર્શ્વનાથજીનું માહાત્મ્ય ગાયું છે. જિનપ્રભસૂરિએ વિવિધ તીર્થકલ્પમાં કલ્પ આપ્યો છે.

પ્રતિષ્ઠા થઇ તે વખતે પ્રભુજી જમીનથી અદ્ધર હતા. પછી ધીમે ધીમે કાળપ્રભાવે મૂર્તિ નીચે આવતી ગઇ છે. અત્યારે એક અંગલુણું નીકળી જાય એટલી જમીનથી અદ્ધર છે.

આ તીર્થનો બધો વહીવટ બાલાપુર આદિ ગામોનો શ્વેતાંબર જૈન સંઘ કરે છે. અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથ જવા ઇચ્છનારે આકોલાથી મોટરમાં ૪૩ માઇલ દૂર સીરપુર જવું. ત્યાંથી ત્રણ માઇલ આ તીર્થ છે. હમણાં શ્વેતાંબર જૈનસંઘ તરફથી જીર્ણોદ્ધારનું કામ ચાલે છે.

મુક્તાગિરિ તીર્થ (વિ. સં. ૧૧૪૨)—એલીચપુરના એલચ શ્રીપાલે મુક્તાગિરિની પહાડી પર મલધારી આચાર્યશ્રી અભયદેવસૂરિના હાથે પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ત્યારથી તે તીર્થ ઘણી પ્રસિદ્ધિમાં આવેલ છે. આજે પણ ત્યાં એ જ પ્રાચીન શામળિયા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પૂજાય છે. વિ. સં. ૧૯૪૦ સુધી આ તીર્થ શ્વેતામ્બરોના તાબામાં હતું.

આ સ્થાનમાં આકોલા અને અમરાવતીથી જવાય છે. અમરાવતીથી લગભગ ૪૦ માઇલ એલચપુર છે તેની પાસે પરતવાડી ગામ છે તેની પાસે નાની ટેકરી પર આ તીર્થ છે.

સેરીસા પાર્શ્વનાથજી—(લોડસણ પાર્શ્વનાથ, બારમી સદી)—આ તીર્થની સ્થાપના

બારમી શતાબ્દિમાં થયેલ છે. એકવાર નાગેન્દ્ર ગચ્છના આચાર્ય દેવેંદ્રસૂરિજી વિહાર કરતા ગુજરાતના સેરીસા નગરમાં પધાર્યા. તેમના શિષ્યો તેમની સાથે હતા. એક શિષ્ય ગુરુ પાસે એક મંત્રની પોથી છે તે જાણતો હતો. ગુરુજી તેનાથી તે પોથી ગુપ્ત રાખતા. એક વાર આ જ નગરમાં પધાર્યા ત્યારે ગુરુજી નિદ્રાવશ થતાં શિષ્યે લાગ જોઇ તે પોથી કાઢી. ચંદ્રના અજવાળામાં તે વાંચી, તેનાથી બાવન વીર હાજર થયા અને પૂછ્યું 'શું કામ છે?' શિષ્યે કહ્યું: "આ નગરમાં એક જિનમન્દિર નથી માટે કાન્તિનગરથી એક ભવ્ય જિનમંદિર લાવો" વીરોએ કહ્યું: "કુકડા બોલે તે પહેલાં જેટલું થઇ શકશે તેટલું કરીશું." તેઓ કાન્તિનગરથી મૂર્તિઓ સહિત મંદિર લાવ્યા. કુકડા બોલ્યા જેથી અહીં મંદિર મૂક્યું. ગુરુએ કોલાહલથી જોયું તો પોથી ન મળે. શિષ્યનું કામ સમજી પોથ લઇ લીધી અને ચક્રેશ્વરીદેવીને સંભારી.

પછી સૂરિજીના ઉપદેશથી ભવ્ય મંદિર બન્યું અને સૂરિજીએ બારમી સદીમાં જ તેની પ્રતિષ્ઠા કરી. આ પછી તે તીર્થ મુસલમાની જમાનામાં, આસમાની સુલતાનીમાં જમીનમાં છુપાવાયું. તે આ વીસમી સદીમાં મંદિર અને ભવ્ય મૂર્તિઓ સહિત બહાર નીકળ્યું છે. ત્યાં પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજયનેમીસૂરીશ્વરજીના ઉપદેશથી અસલના સ્થાને જ અમદાવાદના નગરશેઠ કુટુંબના નબીરા શેઠ સારાભાઈ ડાહ્યાભાઇએ ભવ્ય જિન મંદિર બંધાવ્યું છે, જેમાં તે જ પ્રાચીન ભવ્યમૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા થવાની છે. સ્વ. શેઠશ્રી સારાભાઈના સુપુત્રો આ કાર્ય પૂર્ણ કરી પોતાના પિતાશ્રીની ભાવના સફળ કરે એમ ઇચ્છીએ.

આ તીર્થ અમદાવાદથી મ્હેસાણા જતાં વચમાં કલોલ જંકશનથી ત્રણ માઇલ દૂર છે. અમદાવાદથી ૧૦ થી ૧૧ કોશ દૂર છે. ત્યાં શ્રી સારાભાઈ શેઠે મોટી ધર્મશાળા બંધાવી છે.

જીરાવલાપાર્શ્વનાથ (વિ. સં. ૧૧૯૧)—આબુની પાસે જીરાઉલી ગામ છે ત્યાંના શેઠ ધાંધલની ગાય જંગલમાં ચરવા જતાં એક સ્થાન પર રોજ દૂધ ઝરી આવતી. શેઠે જમીન ખોદી તો ત્યાંથી શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની મૂર્તિ પ્રગટ થઈ; અધિષ્ઠાયદેવે શેઠને સ્વપ્ન આપ્યું કે-પ્રભુજીને જીરાઉલા નગરમાં સ્થાપજો. પછી શેઠે ભવ્ય જિનમંદિર બંધાવ્યું. તે વખતે વિચરતા મહાપ્રતાપી શ્રી અજિતદેવસૂરિજીને ત્યાં બોલાવ્યા અને તેમણે ૧૧૯૧ માં તેની પ્રતિષ્ઠા કરી. આ તીર્થ આજે પણ વિદ્યમાન છે. આ તીર્થના ચમત્કાર માટે ઉલ્લેખ મળે છે કે—

प्रबलेऽपि कलिकाले स्मृतमपि यन्नाम हरति दुरितानि ।
कामितफलानि कुरुते स जयति जराउलिपार्श्वः ॥ "

—(તપાગચ્છપટ્ટાવલી, જૈ. કો. હેરલ્ડ)

નવખંડ પાર્શ્વનાથ-ઘોઘા (વિ. સં. ૧૧૬૮)—ઘોઘા બંદરમાં આ. શ્રી અજિતસૂરિના સમકાલીન આ. શ્રી મહેન્દ્રસૂરિના ઉપદેશથી વિ. સં. ૧૧૬૮ માં શ્રીમાળી નાણાવટી જૈન હીરૂએ પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. આ પ્રતિમાના, ધર્મદ્વેષીઓએ નવ ટુકડા કરી નાખ્યા, કિન્તુ તે દૈવી સહાયથી જોડાઇ ગયા. ત્યારથી તેનું નવખંડા પાર્શ્વનાથ નામ પડેલ છે. નવખંડ ધરતીના માણસો તેની પૂજા કરતા માટે પણ આ નામ સાર્થક છે.

આ સ્થાન કાઠિઆવાડમાં ભાવનગરથી ૬ કોષ દૂર સમુદ્ર કિનારે છે.

કુંભારિયાજી (વિ. સં. ૧૧૯૩)—આબૂથી દક્ષિણે આરાસણ ગામ છે જે અત્યારે કુંભારિયા એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાંના ગોગા મંત્રીનો પુત્ર પાસિલ નિર્ધન દશામાં

પાટણ ગયો હતો. ત્યાં રાજવિહારમાં જિનબિંબને નમી તેનું માપ કરવા લાગ્યો, આથી ઠક્કર છાડાની પુત્રીએ તેની મશ્કરી કરી કે ભાઈ ! તમારે આવું નવું જિનબિંબ બનાવવું છે ? પાસીલે ઉત્તર આપ્યો કે-હા બેન ! એ દિવસ આવે ત્યારે તમે પણ પધારજો. એમ કહી તે આરાસણ જઈ પહોંચ્યો. તેણે ત્યાં ૧૦ ઉપવાસ કરીને દેવીની આરાધના કરી અને ધન મેળવ્યું. અને જિનાલય તૈયાર કરાવ્યું, જેમાં સં. ૧૧૯૩ ના વૈ. શુ. ૧૦ ગુરૂવારે આ. શ્રી વાદીદેવસૂરિના હાથે શ્રી નેમિનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તે સમયે તેના આમંત્રણથી ઠક્કર છાડાની પુત્રી પણ તે પ્રતિષ્ઠામાં આવી હતી અને તેણીએ તે મંદિરનું બાકી રહેલ કામ પૂરું કરાવ્યું તથા નવલાખ દ્રવ્ય ખરચીને મેઘનાદ મંડપ તૈયાર કરાવ્યો.

આ તીર્થમાં આબૂરોડ સ્ટેશનથી મોટર રસ્તે જવાય છે. —(પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ)

ફલોધી (વિ. સં. ૧૧૯૯ (૧૨૦૪)—આ તીર્થની સ્થાપના શ્રી વાદી દેવસૂરિજીના હાથે થઇ છે. તેઓ જ્યારે ગુજરાત છોડી નાગોર તરફ પધાર્યા ત્યારે વિચરતા વિચરતા ફલવર્ધિ આવ્યા. ત્યાં પારસ નામે શેઠ રહેતો હતો તેણે ગામ બહાર જંગલમાં ઝાડીની વચ્ચે એક ઢગલો જોયો અને તેની પૂજા થયેલી હતી તે જોઇ. તેણે દેવસૂરિજીને તેનું કારણ પૂછ્યું. સૂરિજીએ કહ્યું તે ઢગલો દૂર કરી નાંખો. ઢગલો હટાવતાં ત્યાંથી શ્રી પાર્શ્વનાથ-પ્રભુજીની મૂર્તિ કાઢી. વાદી શ્રી દેવસૂરિજીએ ત્યાં આવી વાસક્ષેપ નાંખ્યો. અને ઉત્સવપૂર્વક પ્રભુજીનો શહેરમાં પ્રવેશ કરાવ્યો.

એક વાર અધિષ્ઠાયક દેવે સ્વપ્નામાં પારસ શેઠને કહ્યું: તું મંદિર બંધાવી પ્રભુને બિરાજમાન કર ! શેઠે કહ્યું: મ્હારી પાસે દ્રવ્ય નથી. દેવે કહ્યું: પ્રભુજી સન્મુખ જેટલા ચાવલ (ચોખા) ચઢશે તે સુવર્ણના થઇ જશે. બીજા દિવસથી આ પ્રમાણે થવા માંડ્યું; પારસ શેઠે તે દ્રવ્યથી મંદિર બનાવ્યું. થોડું કામ બાકી હતું ત્યાં શેઠના પુત્રોએ પૂછ્યું કે આપણી પાસે દ્રવ્ય નથી અને તમે મંદિર ક્યાંથી બનાવો છો ? તેમના બહુ આગ્રહથી શેઠે યથાર્થ વાત જણાવી; છોકરાઓએ બીજે દિવસે જોયું તો કશું ન મલે, મંદિરનું કામ અપૂર્ણ રહ્યું.

૧૧૯૯ માં ફાગણ સુદિ ૧૦ પ્રભુજીની પ્રતિષ્ઠા શ્રી વાદિદેવસૂરિના હાથે થઈ, ૧૨૦૪ માં મંદિર ઉપર કલશ-ધ્વજપ્રતિષ્ઠા વાદિદેવસૂરિજીના શિષ્ય શ્રી જિનચંદ્રસૂરિજીના હાથે થઈ.

આજે પણ આ તીર્થ વિદ્યમાન છે. બારમા સૈકાના અંતમાં અને તેરમા સૈકાના પૂર્વાર્દ્ધમાં વાદી શ્રી દેવસૂરિજીના હાથે આ તીર્થ સ્થપાયું. આ સંબંધી વિવિધતીર્થકલ્પ, ઉપદેશસપ્તતિ, ઉપદેશતરંગિણી, પુરાતનપ્રબંધ સંગ્રહ, તથા શ્રી ક્ષમાકલ્યાણકૃત પર્વકથા સંગ્રહમાંની પોષ દશમીની કથા અને જૈન સત્ય પ્રકાશના અંકો વગેરે જોવું.

ભૃગુકચ્છ-ભરૂચ (વિ. સં. ૧૧૨૦)-આ તીર્થ બહુ જ પ્રાચીન છે. શ્રી મુનિ-સુવ્રતસ્વામીના સમયથી આ સ્થાન તીર્થરૂપે પ્રસિદ્ધ થયું છે. આ યુગમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીના ઉપદેશથી મહારાજા કુમારપાલના મંત્રી બાહડે ભગીરથ પ્રયત્ન કરી આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો અને ૧૨૨૦ માં ઉક્તસૂરિજી મહારાજના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

ભરૂચમાં અત્યારે પણ આ મૂર્તિ વિદ્યમાન છે. બાહડ મંત્રીએ વિ. સં. ૧૨૧૩ માં શત્રુંજય તીર્થ પર ઉદ્ધાર કરેલ છે, જેનું બનાવેલ જિનાલય આજે પણ વિદ્યમાન છે.

આ તીર્થની પ્રાચીનતા માટે તો જગચિંતામણિ ચૈત્યવંદનમાં " **ભરુઅચ્છહિં મુણિ-સુવ્વય** " પાઠ જ બસ છે. મુસલમાની જમાનામાં આ વિશાલ મંદિરનો ભંગ થયો છે. મૂર્તિની રક્ષા થઈ છે. એ વિશાલ મંદિરની મુસલમાનોએ મસિદ કરી જે અત્યારે વિદ્યમાન છે.

આ સ્થાને બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. રેલ્વેના ભરૂચ સ્ટેશને ઊતરીને જવાય છે.

તારંગા (વિ. સં. ૧૨૨૧)—મહારાજા કુમારપાલે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યા પછી કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીના ઉપદેશથી ૧૪૪૦ જિનમંદિરો બંધાવ્યાં તેમાં તારંગાનું ભવ્ય જિનાલય પણ બંધાવ્યું. આ સંબંધી પ્રભાવકચરિત્રમાં નિમ્ન ઉલ્લેખ મળે છે—

"પછી એકદા રિપુચ્છેદના સંકલ્પથી પૂર્ણ એવા, શ્રીમાન્ અજિતસ્વામીની સ્તુતિ કરતા અને તેનો પ્રાસાદ બનાવવાને ઇચ્છતા રાજાને શ્રીહેમચંદ્ર મહારાજે પ્રગટ રીતે આદેશ કર્યો કે હે ભૂપાલ ! અનેક સિદ્ધોથી ઉન્નત સ્થિતિયુક્ત એવા શ્રી તારંગાજી પર્વત પર અક્ષય સ્થાન અને વૈભવથી સુશોભિત એવો પ્રાસાદ કરાવવાની જરૂર છે. એ પર્વત શત્રુંજયની ઉપર મૂર્તિ હોય, એમ સમજી લ્યો.' આ પ્રમાણે શ્રી ગુરુની આજ્ઞા થતાં રાજાએ ચોવીશ હસ્તપ્રમાણ મંદિર કરાવ્યું અને તેમાં એકસો ને એક અંગુલપ્રમાણનું બિંબ સ્થાપન કરાવ્યું. તે પ્રાસાદ અદ્યાદિ દેવો અને રાજાઓની સ્તુતિથી શોભિત અને પર્વતના મુકુટ સમાન શ્રી સંઘજનોને દર્શનીય છે." આ મંદિર બનાવવા માટે બે કારણ કહેવાય છે:

૧. કુમારપાલે અજમેરના અર્ણોરાજ ઉપર ચઢાઈ કરી, ત્યારે છેલ્લીવારનો સંપૂર્ણ વિજય પ્રાપ્ત કરવા જતાં પહેલાં પાટણમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુનાં દર્શન કરી એક ગોખલામાં બિરાજિત શ્રી અજિતનાથપ્રભુનાં દર્શન–પૂજન તેણે કર્યાં. અને તેથી જ કુમારપાળ વિજય પામ્યો. આની સ્મૃતિમાં તારંગાજી ઉપર વિશાલ મંદિર બંધાવી અજિતનાથપ્રભુની મૂર્તિ સ્થાપી છે. આ પ્રસંગ તો કુમારપાલ જૈન બન્યા પહેલાંનો છે.

૨. કુમારપાલે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યા પછી એકદા તેને માંસાહારની સ્મૃતિ થઇ આવવાથી તેના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે આ મંદિર બંધાવ્યું છે.

કેટલેક ઠેકાણે આ પ્રાયશ્ચિત્ત માટે ૩૨ મંદિર બંધાવ્યાનો પણ ઉલ્લેખ મળે છે.

તારંગાજીની પ્રતિષ્ઠા આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરિજી મહારાજના હાથે ૧૨૨૧ માં થઈ છે. ત્યારપછી ઇડર રાજ્યના માન્ય સંઘપતિ ગોવિંદે સોમસુંદરસૂરિના ઉપદેશથી આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો અને તેની પ્રતિષ્ઠા ઉક્ત સૂરિજીના હાથે ૧૪૭૯ માં થઈ.

—(પ્રભાવકચરિત્ર–તપગચ્છપટ્ટાવલી, જૈન કો. હેરલ્ડ વગેરે જોવાં.)

ઉપસંહાર—આ રીતે સાતસો વર્ષના ગાળામાં થયેલાં તીર્થોની ટૂંકી વિગત અહીં આપી છે. આ તીર્થો અંગે વધુ હકીકત આપી શકાય એમ છે, તેમજ આ સિવાયનાં બીજાં નાનાં–મોટાં તીર્થોનો પણ આમાં સમાવેશ કરી શકાયો હોત. પરન્તુ સ્થાન, સમય અને સાધનના અભાવે આટલી ટૂંકી નોંધ આપીને સંતોષ માનવો પડે છે.

અંબિકા-દેવીની એક અપ્રસિદ્ધ પ્રતિમા

લેખક-શ્રીયુત ઉમાકાન્ત પ્રેમાનંદ શાહ. એમ-એ., વડોદરા

જૈન શાસનદેવતાઓમાં અંબિકા-દેવીનું સ્થાન ઘણું ઊંચુ છે. રૂપમંડન નામના શિલ્પગ્રંથમાં જણાવ્યું છે:

> जिनस्य मूर्त्तयोऽनन्ताः पूजिताः सर्वसौख्यदाः ।
> चतस्रोऽतिशयैर्युक्तास्तासां पूज्या विशेषतः ॥ २५ ॥
> श्रीआदिनाथो नेमिश्च पार्श्वो वीरश्चतुर्थकः ।
> चक्रेश्वर्यम्बिका पद्मावती सिद्धायकेति च ॥ २६ ॥
>
> रूपमण्डन, पृ० ४५.

આ સૂચવે છે કે શ્રી આદિનાથ, નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ, મહાવીરસ્વામી, ચક્રેશ્વરી, અંબિકા, પદ્માવતી અને સિદ્ધાયિકાની પ્રતિમાઓ ખાસ કરીને વધારે પ્રમાણમાં પૂજાતી હશે. સારાયે ભારતવર્ષમાં જૈન પ્રતિમાઓ પુષ્કળ છે અને ઉપર જણાવેલા ચાર તીર્થંકરો તથા ચાર શાસનદેવીઓ સિવાય અન્ય દેવદેવીઓની પણ પ્રતિમાઓ મળી આવે છે. કિંતુ જૈનધર્મીઓને આ ચારે ય શાસનદેવીઓ વધારે પરિચિત છે એટલું જ નહિ પણ ઘણી પ્રાભાવિક મનાઈ વિશેષતઃ પૂજાતી આવે છે.

અંબિકાદેવીની પ્રાચીન પ્રતિમાઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી આવે છે અને દ્વિભુજ, ચતુર્ભુજ, અષ્ટભુજ તથા વિંશતિભુજ પ્રતિમાઓ પણ નજરે પડે છે. આ સર્વ સ્વરૂપો જુદા જુદા સમયે, જુદા જુદા પ્રદેશમાં પૂજાયાં છે અને શ્વેતામ્બર તેમજ દિગમ્બર સંપ્રદાયમાં અંબિકાદેવીની પ્રતિમાઓનો ખૂબ પ્રચાર માલમ પડે છે. એ સર્વેનો ટૂંકો હેવાલ આપવાનો અલ્પ પ્રયાસ આ પહેલાંના મારા Iconography of the Jain Goddess Ambika (જૂઓ, Bombay University Journal, September 1940, pp. 147–169) માં મળી આવશે. એમાં ચતુર્ભુજ પ્રતિમાઓનાં ભિન્ન ભિન્ન આયુધ અને મુદ્રાવાળાં સ્વરૂપો પણ બતાવ્યાં છે. એ પછીથી એક નવીન સ્વરૂપની પ્રતિમા મળી આવી છે.

આ પ્રતિમા (જુઓ આ સાથેનું ચિત્ર) ખંભાતના એક દહેરાસરમાં પૂજાય છે. સફેદ આરસ ઉપર કોતરેલી આ પ્રતિમામાં વચ્ચે ભદ્રાસને, મુકુટ, કુંડલ, હાર, નૂપુર આદિ અલંકારોથી સુશોભિત દેવી અંબિકા વિરાજે છે. ઉપરના બેઉ હાથમાં આમ્રલુંબિ ધારણ કરી છે જ્યારે જમણો નીચેનો હાથ વરદમુદ્રાએ રાખી તેમાં માલા ગ્રહણ કરી છે, અને નીચેના ડાબા હાથ વડે પોતાના ખોળામાં બેઠેલા પુત્રને સાચવે છે. દેવીના મુકુટના ઉપરના ભાગમાં ભગવાન નેમિનાથની ધ્યાનમુદ્રાએ પદ્માસનસ્થ પ્રતિમા વિરાજે છે. દેવી આમ્રવૃક્ષની છાયા નીચે બેઠેલાં છે એ સૂચવવા માટે ત્રણ ત્રણ આમ્રફલ સાથેના આમ્રપલ્લવોના ગુચ્છોની રચના કરી છે. એ ગુચ્છોની વચમાં મયૂરો પણ બેઠેલા દેખાડ્યા છે.

આ ઉપરાંત બે થાંભલીઓ ઉપર એક તોરણની રચના કરી દેવીને એની વચ્ચે ગોઠવી છે. થાંભલીઓ ઉપર ચાર ચાર દેવીઓ કોતરી છે. નીચેની એક એક ઊભી છે જ્યારે બાકીની ૭ દેવીઓ ભદ્રાસને બેઠેલી છે. સર્વેને ચાર ચાર હાથ છે, હાથમાંનાં આયુધો પૂરતાં સ્પષ્ટ નથી.

દેવીને સિંહ ઉપર બેઠેલાં બતાવ્યાં છે. વાહનની બેઉ બાજુની બબ્બે નાની આકૃતિઓ કોતરી છે. આ આકૃતિઓ દેવીના ભક્તોની છે અને પ્રત્યેકને પોતાના બેઉ હાથ જોડી વંદન કરતી બતાવી છે. જમણા પગના પાછળના ભાગમાં એક ઊભી મૂર્તિ છે તે અંબિકાદેવીના બીજા પુત્રની છે.

શ્રી જિનપ્રભસૂરિકૃત **अम्बिका-कल्प** × માં અંબિકાદેવીની ઉત્પત્તિ બતાવી છે. તે અનુસાર આ બે પુત્રો તે સિદ્ધ અને બુદ્ધ નામના છે. વાહન તરીકે બતાવેલ સિંહ પૂર્વ ભવમાં અંબિકાનો પતિ હતો.

આખી પ્રતિમા સારી રીતે સચવાયલી છે. કલાવિધાનની દૃષ્ટિએ પણ આ મૂર્તિ અગત્યની છે, કેમકે એમાં ગુજરાતની તે સમયની કલાના ગુણ તેમજ દોષ દેખાઈ આવે છે. તોરણ, થાંભલીઓ પરની દેવીઓ, અંબિકાને વંદન કરતી ચારેય આકૃતિઓ અને આમ્રવૃક્ષનું સૂચન કરતા આમ્રપલ્લવોના ગુચ્છો વગેરે સુંદર છે. વંદન કરતી ચારેય આકૃતિઓમાં બારમી સદી આસપાસની ગુજરાતની કલાની છાયા દેખાઇ આવે છે. અમ્બિકાના ઉપલા બે હાથની અંગુલીઓનું રેખાંકન પણ આકર્ષક છે.

આમ છતાં, ગુજરાતની ક્ષીણ થતી, ઓસરતી જતી કલાનો એ નમૂનો છે. આકૃતિઓમાં એક જાતની કૃત્રિમ કડકાઈ નજરે ચડે છે. જમણા પગનો નીચેનો ભાગ બેડોળ હોઈ આંખને ખૂંચે છે. આ પ્રતિમા લગભગ સોળમી કે પંદરમી સદીથી વધારે જૂની લાગતી નથી.

મૂર્તિવિધાન (Iconography) ની દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રતિમા અગત્યની છે, કેમકે નવું સ્વરૂપ નજરે ચડે છે. ઉપરના બે હાથમાં આમ્રલુંબિ, નીચેના જમણા હાથમાં માલા અને ચોથા હાથમાં પુત્ર એ રીતનું ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ નવું છે.

દિગમ્બર તેમજ શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયમાં મળીને લગભગ સત્તર વિવિધ ચતુર્ભુજ સ્વરૂપો મારા જાણવામાં આવ્યાં છે. એમાંના ૧૪ સ્વરૂપોની ચર્ચા ઉપર બતાવેલ લેખમાં કરી હતી. આ સ્વરૂપ એ ૧૪ થી ભિન્ન છે. આ ઉપરાંત આ પ્રતિમામાં એક વિશેષતા છે. અંબિકાદેવીની ઘણી પ્રતિમાઓ મળે છે પણ આમ આઠ દેવીઓ સાથેની આ પ્રતિમા નવીન છે. આ નાની દેવીઓને ઓળખવી મુશ્કેલ છે, આમ છતાં એ કઈ દેવીઓ છે તેનો ખુલાસો કોઈ સાધુમહારાજ અથવા જૈન પંડિત કરશે એવી આશા રાખું છું. દેવતાઓને પરિવાર હોય છે એ વાત જાણીતી છે; સંભવ છે કે આ આઠે દેવીઓ અંબિકાદેવીની પરિવારદેવીઓ હોય.

× જુઓ, મુનિ શ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત **विविधतीर्थकल्प**, પૃ૦ ૧૦૭–૧૦૮

ભૃગુકચ્છ–ભરૂચનો

શકુનિકાવિહાર

લેખક:—શ્રીયુત ધનપ્રસાદ ચંદ્રલાલ મુનશી, મુંબઇ.

આ શ્વાવબોધ તીર્થ યાને ભૃગુકચ્છ–ભરૂચ ભારતવર્ષનું અતિ પ્રાચીન નગર અને બધા ધર્મોમાં પવિત્ર તીર્થ ગણાય છે. આ તીર્થમાં પુરાતન કાળમાં અને સોલંકી યુગમાં શકુનિકાવિહાર હતો. એની યશોગાથા પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત જૈન સાહિત્યમાં મળે છે. સોલંકીઓના સુવર્ણયુગ પછી અને વાઘેલા રાજ્યના પતન પછી શકુનિકાવિહાર મસ્જીદમાં પરિવર્તન પામ્યો હતો.

ભારતવર્ષના અતિ પ્રાચીન નગરોમાં ભરૂચનો ઉલ્લેખ મળે છે, પણ એ નગરની ઉત્પત્તિ અથવા સ્થાપના ક્યારે થઇ તે યુગ–સમય અંકિત કરવાનાં પુરાતત્ત્વસાધનો પ્રાપ્ત નથી. સ્કન્દ પુરાણમાં, બૌદ્ધોના દિવ્યાવદાનમાં અને અશ્વાવબોધ તીર્થકલ્પમાં આ જૂના ભરૂચની સ્થાપનાની કથા છે. કથાનકના દોહનમાં નગરના પુરાતત્ત્વ અંકુરોનું દિગ્દર્શન થતું નથી, પણ ઇ. સ. પૂર્વે મહાજનપદયુગમાં–ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ માં ભરૂચ નગર અસ્તિત્વમાં હતું એમ નક્કી કૃળે છે. જૈનધર્મના ત્રેવીશમા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ અને ચોવીશમા તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરસ્વામીના સમયમાં ધર્મના ક્ષેત્ર કરતા વ્યાપારના કેન્દ્ર તરીકે ભરૂચ વિશેષ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હતું. સ્વ. પંડિત કે. પી. જાયસ્વાલે બૌદ્ધની જાતક કથા–સુપ્પારક જાતકમાં બોધિસત્ત્વની સાગર સફરમાં અનેક મહાસાગરોની સંકલના કરી છે. એ વિષયની વિવેચના પ્રમાણે ભરૂચ નગરની મહત્તા ઈશુની પૂર્વે ૧૦૦૦ સુધીની મળે છે.

અશ્વાવબોધ તીર્થ અને જગજૂના શકુનિકાવિહાર વિશે જિનપ્રભસૂરિના 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં પ્રબન્ધ છે. 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ' અને 'પ્રભાવકચરિત'માં પણ આ વિહાર અને તીર્થની આખ્યાયિકા છે. કથાનકની સંક્ષિપ્ત ભૂમિકા આ પ્રમાણે છે. "લાટ દેશના અલંકારસમા નર્મદા નદીના તટે ભરૂચમાં શ્રી મુનિસુવ્રતસ્વામી પૈઠાણથી આવ્યા, અને કોરંટક ઉદ્યાનમાં વાસ કર્યો. સ્વામીનો ઉપદેશ શ્રવણ કરવા નગરનો રાજા જિતશત્રુ અશ્વારૂઢ થઈ ઉદ્યાનમાં આવ્યો. ઉપદેશ શ્રવણ કરતા ઘોડાને જાતિસ્મરણ થતાં તે મૃત્યુ પામ્યો." કોરંટક ઉદ્યાન ચૈત્ય બન્યું. રેવાતટનું ભૃગુકચ્છ–ભરૂચ જૈનોનું પવિત્ર ધામ અશ્વાવબોધ તીર્થ ગણાયું. ઉદ્યાન એ શકુનિકાવિહાર ગણાયું.

'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં સોમપ્રભકૃત 'કુમારપાલપ્રતિબોધ'માં અને મુનિસુવ્રતસ્વામીનાં બીજાં ચરિત્રોમાં–અશ્વાવબોધતીર્થ કથાનકના અનુસંધાનમાં આ પ્રમાણે કથા પ્રાપ્ત થાય છે. "ગુરૂએ આપેલ નમસ્કારનું સ્મરણ કરતાં એક પક્ષિણી મૃત્યુ પામી. એ પછી એ પક્ષિણીનો સિંહલદ્વીપના રાજાને ત્યાં સુદર્શના નામની પુત્રીરૂપે અવતાર થયો. ત્યાં શ્રાવક

કહેલ નમસ્કાર સાંભળતાં તે જાતિસ્મરણ પામી. ભરૂચ આવી એણે શ્રી મુનિસુવ્રતસ્વામીના ચૈત્ય શકુનિકાવિહારનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો અને પુષ્કળ ધન-દાન કર્યું."

શકુનિકાવિહાર 'સમલીવિહાર' નામે પણ સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે.

ડૉ. શાર્પેન્ટિયર અને જેકોબી જેવા જૈનધર્મના અભ્યાસી અને પંડિતના મત પ્રમાણે શ્રી પાર્શ્વનાથ જૈનધર્મના પ્રરૂપક અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સીમાસ્તંભ ગણાય, અને ભગવાન મહાવીર તથા તેમના શિષ્ય સુધર્માએ જૈનધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરીને તેને સંપૂર્ણ રીતે વ્યવસ્થિત કર્યો છે. તેઓનું માનવું છે કે શ્રી પાર્શ્વનાથ પહેલાનું સર્વસ્વ, કલ્પિત કથાનકોમાં અને માન્યતાઓના ગર્ભમાં અદૃશ્ય થઇ ગયું છે.

અશ્વાવબોધતીર્થ—શકુનિકાવિહાર યાને સમલીવિહારના કથાનકમાંથી આટલું તારવી શકાય છે કે દક્ષિણાપથના અસ્મક અને મુલક પ્રદેશનું નામ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળે છે. અસ્મકની રાજધાની પોતલી અને મુલકનું પાટનગર પ્રતિષ્ઠાન હતું. આધુનિક પૈથાણ એ જૂના કાળનું પ્રતિષ્ઠાન. આ નગરેથી મહાજનપદયુગમાં વણજારાની પોઠો અને વ્યાપારીઓના સાથે કાફલા મગધ સુધી અને નર્મદા તટના ભરૂચને ફુરજે આવતા હતા. મધ્ય ભારત—માળિઝ પ્રદેશ અને મગધથી ઉજ્જન થઈ ગોદાવરી કાંઠાના અસ્મક—મુલક દેશે જવાનું અને અવન્તીની દક્ષિણ રાજધાની માહિષ્મતીથી પૈથાણ અને નર્મદાના કિનારે કિનારે ભરૂચ સુધીનો રાજપંથ હતો.

ભારતવર્ષનો આંતરિક વ્યાપાર નદી તરફ, સમુદ્ર અને ખુશકી માર્ગે વ્યવસ્થિત ચાલતો હતો. ઉત્તરાપથના ગાંધારથી જમીન માર્ગે (ખુશકી માર્ગે) ઉજ્જન સુધી અને પશ્ચિમ ભારતના બંદરગાહ સૌરાષ્ટ્ર અને ભરૂચ સુધીના રાજમાર્ગે બધો વહેવાર હતો. ભરૂચના બંદરેથી દૂર દૂર દેશ સુધી વહાણો જતાં: વહાણો તામ્રદ્વીપ-તામ્રપર્ણી-સિંહલદ્વીપ થઇને સુવર્ણભૂમિ (વર્તમાન બરમા), રાતા સમુદ્ર, ઇજીપ્ત અને ઇરાનના અખાત અને બેબિલોન સુધીનો વ્યાપારી વ્યવહાર, આયાત નિકાસ, અને રાજપ્રતિનિધિઓ જતા એમ સાહિત્યથી ફળે છે.

ભરૂચ પ્રાચીન કાળથી રાજકીયતા કરતાં વ્યાપારના પટ્ટન—બંદર તરીકે વધારે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે. ઉજ્જયિની-ઉજ્જન એ અવન્તીનું ઉત્તરનું રાજધાનીનું નગર. લોકપ્રસિદ્ધ વિક્રમ રાજાના નામ સાથે ઉજ્જન જોડાયેલું હોવાથી, વિદ્યા અને જ્યોતિષને માટે પ્રખ્યાત હોવાથી, ઉજ્જયિનીનું સ્થાન મહત્ત્વનું ગણાતું. ઉજ્જન પશ્ચિમ ભારતનું સંગમસ્થાન હતું. મહાક્ષત્રપ નહપાનના સમયમાં પશ્ચિમની દુનિયાનાં વહાણો સુપ્પારક બંદરે આવતાં તો તેઓને પ્રથમ બંદરી અકસાઈ સારૂ ભરુચ પાછા જવું પડતું. તીર્થ અને વિહારની લોકકથામાં જગજૂના કાળનું તથ્ય સમાયેલું છે.

બૌદ્ધો ।। નિકાયમાં બુદ્ધ ભગવાનનું 'નિબ્બાણ' થયા પૂર્વે બૌદ્ધધર્મ પશ્ચિમ ભારતમાંના સૌરાષ્ટ્ર અને ભરૂચ સુધી પ્રવર્તમાન થયો હતો. ઉજ્જનના મહાસ્થવિર કચ્છાયને પશ્ચિમ ભારતમાં બુદ્ધધર્મ પ્રચલિત કરેલો, જ્યારે જૈન ધર્મ ભગવાન મહાવીરના સમયમાં અથવા મૌર્યસમ્રાટ સંપ્રતિ પૂર્વે ગુજરાતને આંગણે વધુ પ્રગતિમાન થયો હોય એમ જણાતું નથી. સંપ્રતિનું કાર્યક્ષેત્ર અને ધાર્મિક કેન્દ્ર ઉત્તર ભારત અને મધ્ય ભારત હતું. ભદ્રબાહુના કલ્પસૂત્રમાં ભરુચનો ઉલ્લેખ છે. (ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦)

શકુનિકાવિહારઃ કુમારપાલપ્રતિબોધ, પ્રભાવકચરિત, સમ્યક્ત્વસપ્તતિ વૃત્તિ, કથાવલી, અને ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ વગેરે ગ્રંથોથી શકુનિકાવિહારનો ઐતિહાસિક યુગ ઈસ્વી સન પૂર્વેની પહેલી-બીજી સદીથી શરૂ થયો એમ માનવાને કારણ મળે છે. શકુનિકાવિહારનું દિગ્દર્શન આર્ય ખપુટાચાર્યના પ્રબન્ધમાં થાય છે. આપણે ઉપર જોયું તેમ બુદ્ધ ભગવાનના સમયમાં અને પછીના એક સૈકામાં બૌદ્ધ ભિખ્ખુઓ, વિહારો અને ઉપાસકો અને બૌદ્ધોનો નિવાસ ભરૂચમાં ઘણો હતો. આર્ય ખપુટાચાર્યના વિદ્વાન શિષ્ય ભુવનો વિહાર-વાસ શકુનિકા-વિહારમાં હતો. એણે બૌદ્ધોને વાદમાં હરાવી જીત્યા હતા. આર્ય ખંપુટાચાર્યે બૌદ્ધ ભિખ્ખુ બહુ(વદ્ધ)કરને વાદમાં જીત્યો હતો અને નમાવ્યો હતો.

આર્ય ખપુટાચાર્યનો અને આ. કાલકાચાર્યનો સમય એક સરખો મનાય છે. ભરૂચમાં એ સમયે બલમિત્ર અને ભાનુમિત્ર શાસન કરતા હતા. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૩ ની આસપાસ ભારતવર્ષમાં ઉજ્જનમાં ગર્દભિલ્લ રાજા ગાદીનશીન હતો. આથી જણાય છે કે આર્ય ખપુટાચાર્યનો ભરૂચના શકુનિકાવિહારમાં નિવાસ હતો અને બૌદ્ધો જોડે વાદ થયેલો એ સમય પૂર્વે ગુજરાત અને ભરૂચમાં જૈન ધર્મ પ્રચલિત થઈ ગયો હતો. એ જ અરસામાં બીજો પ્રસંગ જૈનોના પરમ પવિત્ર એવા શત્રુંજયતીર્થ અથવા પાલીતાણાનું ખાતમુહૂર્ત થયેલું.

પ્રભાવચરિતમાં વિજયસિંહસૂરિનો પ્રબન્ધ છે.[૧]

આ પછી ગુપ્ત, વલ્લભી અને ભરૂચના ગુર્જર રાજાઓના રાજ્યશાસન દરમિયાન શકુનિકાવિહાર ઈતિહાસના પાને મળતો નથી. રાષ્ટ્રકૂટથી ચાવડા અને સોલંકી કર્ણદેવ સુધી ઇતિહાસ ઉપર શકુનિકાવિહારનું દર્શન થતું નથી.

આપણો આધુનિક ગુજરાત ભગવાન મહાવીરના સમયમાં પશ્ચિમ ભારતનો પ્રદેશ ગણાતો હતો. સૌરાષ્ટ્ર, આનર્ત અને લાટ જે ગુજરાતના જૂના વિભાગીય નામ આપણને મળે છે એ મૌર્ય યુગનાં વિભાગીય નામ છે. લાટ દેશ એ દક્ષિણ ગુજરાત. એની સીમા ઘણી જ ઉથલપાથલ થયેલી મળે છે. સોલંકી યુગમાં મહીથી નર્મદા નદી સુધી અથવા તાપી સુધીનો પ્રદેશ લાટ કહેવાતો. મૂળરાજ અથવા દુર્લભરાજે લાટ ઉપર પ્રભુત્વ જમાવવા પ્રયત્ન કરેલો પણ તે નિષ્ફળ ગયો હતો. લાટ દેશને તાબે કરનાર કર્ણદેવ સોલંકી હતો એમ તેના વિ. સં. ૧૧૩૧ ના નવસારી દાનપત્રથી ફળે છે.

---

૧ મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજી વિજયસિંહસૂરિના પ્રબન્ધ ઉપર આ પ્રમાણે નોંધ લખે છે. "ભરૂચમાં ઘણા જ પ્રાચીન કાળથી વીસમા તીર્થંકર મુનિસુવ્રતનું તીર્થરૂપ ચૈત્ય હતુ. જે પ્રથમ 'અશ્વાવબોધ' એ નામથી ઓળખાતું હતું. સિંહલ રાજાની પુત્રી સુદર્શનાએ તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવીને શકુનિકા-વિહાર એ નામ પાડ્યું હતું. તે પછી મૌર્યરાજા સંપ્રતિ અને તેના પછી સિદ્ધસેન દિવાકરના ઉપ-દેશથી વિક્રમાદિત્યે આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. વીર સંવત ૪૮૪ ઈ. સ. પૂર્વેના પહેલા શતકમાં ભરૂચના રાજા બલમિત્ર ભાનુમિત્રના શાસનકાળમાં આચાર્ય ખપુટાચાર્યે બૌદ્ધો પાસેથી આ તીર્થ છોડાવ્યું હતું. આન્ધ્રદેશના સાતવાહન રાજાએ આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરેલો અને પાદલિપ્ત-સૂરિએ એના ધ્વજદંડની પ્રતિષ્ઠા કરેલી હતી. વિજયસિંહસૂરિના સમયમાં અંકલેશ્વરમાં દાવાનળ પ્રગટ્યો ને નદી પર અગ્નિના પ્રવેશથી આ વિહાર નાશ પામેલો ને તે સૂરિએ ગામના બ્રાહ્મણો પાસેથી દ્રવ્ય સંપાદન કરી ફરી વિહાર બંધાવેલો. પૂર્વે આ વિહાર કાષ્ઠનો હતો અને પછી આબેડ પથ્થરનો બંધાવ્યો.

સોલંકી કર્ણદેવના સંપત્કર–શાન્તુ મહેતા–મંત્રી હતા. કર્ણદેવ, સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાલના સમયમાં શ્રીમાલી જૈન વાણિયા લાટ દેશની મંત્રીમુદ્રા શોભાવતા હતા, એટલે દંડનાયક નિમાતા હતા. વિ. સં. ૧૧૯૩ માં પૂર્વે શ્રીમાળીવણિક લાટના દંડનાયક અને પાછળથી દીક્ષા લઈ શ્રી ચંદ્રસૂરિ નામ ધારણ કરેલું તેમણે પ્રાકૃતમાં મુનિસુવ્રતસ્વામી ચરિત્ર લખ્યું છે. તેમાં લખ્યું છે કે વરણુગના પુત્ર સંતુયે (સાન્તુએ) ભરૂચમાં સમલિકા-વિહાર–શકુનિકાવિહારને સોનાના કળશો ચડાવ્યા હતા.

પ્રખ્યાત નવાંગીવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિના શિષ્ય પ્રસન્નચંદ્રસૂરિના શિષ્ય દેવભદ્રસૂરિએ કહારયણ કોસ (કથારત્નકોશ વિ. સં. ૧૧૫૮) લખ્યો છે અને સુવર્ણદંડથી મંડિત થયેલા મુનિસુવ્રત અને વીર પ્રભુના મંદિરોથી રમણીય એવા ભરૂચમાં આમ્રદત્તના મંદિરમાં રહી સં. ૧૧૬૫માં પ્રાકૃતમાં પાર્શ્વનાથચરિત્ર રચ્યું એમ ઊડતો ઉલ્લેખ આ વિહારનો મળે છે.

કુમારપાલ સોલંકીના રાજ્યશાસન વિશે ઘણા પ્રબન્ધોમાં હકીકત મળે છે. પ્રબન્ધ-ચિન્તામણિમાં કુમારપાલ પ્રબન્ધમાં લાટના મંત્રી આંબડ અને શકુનિકાવિહાર વિશે ઉલ્લેખ છે તેમાં લખ્યું છે કે "એક વખત સોરઠના સુવંર (બ્હારવટીઓ ?) સામે ઉદામહેતાને સૈન્ય લઈ મોકલ્યો હતો. પ્ર.ચ. શ્લો. ૪૨૯ માં કુમારપાલનો ભાઈ કીર્તિપાલ સોરઠ સામે ગયો ત્યારે તેને ઉદયને ખંભાતથી પોતાના લશ્કરની મદદ કરી હતી. સોરઠમાં ઉદયન મંત્રીને વાગ્યું, ઘાયલ થયો અને મરવા પડ્યો, પણ એનો જીવ જતો ન હતો. એના મનમાં શત્રુંજયના મંદિરનો અને ભરૂચના શકુનિકાવિહારનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનો વિચાર રમ્યા કરતો હોવાથી જીવ જતો નહોતો. કીર્તિપાલે એ જીર્ણોદ્ધાર વાગ્ભટ અને આબંડ કરશે એમ કબૂલ કર્યું. વાગ્ભટે વિ. સં. ૧૨૧૧ માં શત્રુંજયના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો અને ધ્વજા ચડાવી.

ગુજરાતની દક્ષિણે કોકણુ રાજ્ય હતું. પૂર્વકાળમાં અપરાન્તનો છેડો કોકણુ સુધી ગણાતો હતો. એનું પાટનગર થાણાપત્તન હતું અને શિલાહારવંશી રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. કોકણુ રાજ્યની પેલી બાજુની દક્ષિણુ સીમા ઉપર કર્ણાટકના કદંબવંશીનું રાજ્ય હતું. જેની રાજધાની ગોપકપટ્ટન-ગોવા હતું. સિદ્ધરાજની માતા અને કર્ણદેવની રાણી મયણલ્લાદેવી એ વંશની હતી. સિદ્ધરાજના રાજકામમાં કર્ણાટકનો સંબંધ મૈત્રી ભાવે રહ્યો. એના મરણુ પછી કોકણુના ગર્વિષ્ટ રાજા મલ્લિકાર્જુને ગુજરાત સામે માથુ ઊચક્યું. એ સમયે મારવાડ અને માલવાના રાજા કુમારપાલ જોડે રણે ચઢ્યા હતા. કુમારપાલે ઉદયન મંત્રીના પુત્ર આંબડને કોકણુના મલ્લિકાર્જુનને મહાત કરવા મોકલ્યો. ગુજરાતનું લશ્કર એક વેળા હાર્યું, પણુ મારવાડ ઉપર વિજય મેળવી આંબડે કોકણુને હરાવ્યું અને 'રાજપિતામહ'નું બિરુદ કુમારપાલે આંબડને અર્પિત કર્યું.

કુમારપાલે કોકણુ જીત્યા પછી આંબડને લાટનો દંડનાયક નીમ્યો. લાટનું રાજનગર ભરૂચ હતું. ભરૂચ આવી પિતાની ઇચ્છાને માન આપી ભરૂચમાં શકુનિકાવિહાર બંધાવાનું કાર્ય આરંભ્યું. 'પ્રબંધચિંતામણિ' પ્રમાણે ભૃગુપુરમાં શ્રીશકુનિકાવિહારનું મંદિર બાંધવાની શરૂઆત કરતાં પાયા ખોદતા હતા ત્યાં નર્મદા પાસે હોવાથી અકસ્માત જમીન ભેગી થઈ જઇને પાયા પૂરાઈ જતાં મજુરો હેરાન થવા (દટાઈ જવા) લાગ્યા એટલે તે મજુરોની દયાને વશ થઇને પોતાની જ ખૂબ નિન્દા કરતાં કરતાં આમ્રભટે સ્ત્રી પુત્ર સાથે એ પાયામાં ઝંપાપાત કર્યો. આખરે અતિશય સાહસથી તે વિઘ્ન દૂર થઈ ગયું. મંદિર પૂરું

થયું. કળશ અને ધ્વજા ચડાવવાના ઉત્સવ વખતે શહેરના સંઘોને નિમંત્રણ પૂર્વક તેડાવી સન્માન કર્યું. ××× શ્રી મુનિસુવ્રતપ્રભુ[?]ની ધ્વજા ચડાવવાના શુભ મુહૂર્તે ભટ્ટારક શ્રીહેમચંદ્ર અને સોલંકી રાજા કુમારપાલ અને પાટણના સંઘને પણ ભરૂચ બોલાવ્યો. શ્રી સુવ્રત સ્વામીના મંદિરમાં મહાધ્વજ ચડાવી કુમારપાલદેવને હાથે આરતી ઉતરાવી. (વિ. સં. ૧૨૧૧ અથવા ૧૨૨૨).

કાર્ય પતાવી આમ્રભટનું અનુમોદન મેળવી ગુરુ અને રાજા પાટણ પાછા સિધાવ્યા.

પાટણમાં ગુરુશ્રી હેમચંદ્ર આવ્યા પછી શ્રી આમ્રભટને દેવીના દોષથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્થિતિએ આવી જતા રજા માંગતો પત્ર પાટણ આવ્યો. તે જ વખતે, મહામાત્ય (આમ્રભટ) મંદિરના શિખર ઉપર નૃત્ય કરતા હતા ત્યાં તેના ઉપર દૃષ્ટિવાળાઓ (અજૈનો)ની દેવીનો દોષ લાગ્યો છે એમ નક્કી કરીને રાતે યશશ્ચન્દ્ર નામના સાધુ જોડે આકાશમાર્ગે ઊડીને એક નિમેષમાં ભરૂચના પાદરે આવી પહોંચ્યા. શ્રી હેમાચાર્ય પ્રભુએ સૈન્ધવી દેવીને પ્રસન્ન કરવા માટે કાયોત્સર્ગ કર્યો અને મિથ્યાદૃષ્ટિવાળાઓની જંત્રી (વ્યન્તરી)ના દોષને દૂર કરી શ્રી સુવ્રતસ્વામીના મંદિરે ગયા.

ભૃગુકચ્છ—ભરૂચમાં શકુનિકાવિહારનું સ્થળ ક્યાં હતું તે આપણે આગળ જોઈશું. સૈન્ધવી એ સિન્ધવાઈ માતાનું મંદિર અત્યારે પણ છે. માતાની પ્રતિમા કુમારપાલના સમયની છે, પણ મંદિર સો–દોઢસો વર્ષનું નવું બાંધેલું છે. અત્યારે જ્યાં મંદિર છે ત્યાંથી પાંચ–છ ફરલાંગ જૂના સિન્ધાવાઈ–સૈન્ધવી દેવીનું સ્થળ હતું, ત્યાં માત્ર કૂવો ઊભો છે. શકુનિકાવિહાર નદી કાંઠે ઉત્તર તરફ હતો, જ્યારે દેવીનું મંદિર દક્ષિણે બે માઈલને અંતરે છે.

કુમારપાલ પછી અજયદેવ ગાદીએ આવ્યો. અજયદેવ શિવભક્ત હતો. અજયદેવ પછી બાલ મૂળરાજ અને ભીમદેવ બીજો પાટણના સામ્રાજ્યના સ્વામી થયા.

સં. ૧૨૩૩ માં વાદિદેવસૂરિના શિષ્ય રત્નપ્રભસૂરિએ પ્રાકૃતમાં નેમિનાથ ચરિત્ર અને સં. ૧૨૩૮ માં ભરૂચના અશ્વાવબોધ તીર્થમાં–શકુનિકાવિહારમાં ધર્મદાસકૃત ઉપદેશમાલા ઉપર વૃત્તિ રચી કે જે વૃત્તિ ભદ્રેશ્વરસૂરિ આદિએ સંશોધિત કરી હતી.

કુમારપાલની માસીનો પુત્ર અર્ણોરાજ ઉર્ફે આનક ભીમપલ્લી અથવા વ્યાઘ્રપલ્લીનો રજપૂત સામન્ત હતો. એને પરાક્રમી લવણપ્રસાદ નામનો પુત્ર હતો. લવણપ્રસાદે ગૌરવ અને શૂરાતનથી પોતાનું મંડળ વધાર્યું અને પિતામહ ધવલના નામથી ધવલક્ક–ધોલકા વસાવ્યું અને રાજધાની સ્થાપી. એનો પુત્ર વીરધવલ, એ પણ પિતા જેવો પરાક્રમી અને શૂરો હતો.

વીરધવલ વાઘેલાના મંત્રી વસ્તુપાલ તેજપાલ હતા. તેઓ જૈન ધર્મના મોટા પ્રભાવક અને પ્રાગ્વટ વાણિયા હતા. વીરધવલે મંત્રીપદને યોગ્ય શસ્ત્રમાં, શાસ્ત્રમાં, ધનમાં (ધન મેળવવામાં), પ્રહ્ન (શત્રુને મારવા)માં કુશલ હોય એવા મંત્રીને વાસ્તે ભીમદેવ સોલંકી પાસે માંગણી કરેલી અને લાટદેશની સરહદના ખંભાતની લડાઈમાં વસ્તુપાલે રાણાની જોડે રહીને કુશળતા બતાવેલી. ઈ. સ. ૧૨૭૭ માં વસ્તુપાલ ખંભાતનો દંડનાયક નિમાયો. વ્યાપારબુદ્ધિ અને વણિકદૃષ્ટિએ ગુજરાતનું ગૌરવ વસ્તુપાલ અને તેજપાલે વધાર્યું. વસ્તુપાલ તેજપાલના દાનની, યશની અને વિદ્વત્તા અને જૈન તીર્થોની યાત્રાના વ્યાનો અનેક ગ્રન્થ–લેખોમાં મળે છે. ભરૂચમાં ત્રણ સરસ્વતી ભંડાર (પુસ્તકાલય) વસ્તુપાલ તેજપાલે સ્થાપ્યાં હતા.

મંત્રીશ્વર તેજપાલની જીવનઘટના જોડે શકુનિકાવિહાર અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. પ્રબન્ધમાં કથાનક આ પ્રમાણે મળે છેઃ એક સમયે ભરૂચના પ્રસિદ્ધ શકુનિકાવિહાર નામના મુનિસુવ્રતસ્વામીના મંદિરની યાત્રાએ તેજપાલ આવ્યા હતા. મંદિરના આચાર્ય વીરસૂરિના શિષ્ય જયસિંહસૂરિએ મંત્રીની સ્તુતિ કરી. આમ્રભટ મંત્રીએ (આંબડે) શકુનિકા વિહારમાંની પચ્ચીશ દેવકુલિકા માટે સુવર્ણ ધ્વજ કરાવી આપવાની વિનંતિ કરી. મંત્રી ભાઇ વસ્તુપાલની સંમતિ મેળવી તેજપાલે પચીશ દેવકુલિકાને સુવર્ણ દંડ કરાવી આપ્યા.

વીરસૂરિના શિષ્ય જયસિંહસૂરિ વિહારના આચાર્ય ઉપરાંત એક કવિ હતા. કવિ જયસિંહસૂરિ વિશે બીજી માહિતી મળતી નથી, પણ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ-તેજપાલના દાનની સ્મૃતિ ચિરંજીવી રાખવા એક સુંદર લાંબું પ્રશસ્તિ કાવ્ય રચ્યું છે, જેમાં મૂળરાજથી વીરધવલ સુધીની વંશાવળી અને ટૂંક વર્ણનનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રશસ્તિકાવ્ય શકુનિકાવિહારમાંની ભીંતના પથ્થરમાં અંકિત કર્યું હતું.

કવિ અને આચાર્ય જયસિંહસૂરિની બીજી કૃતિ 'હમ્મીરમદમર્દન' ગ્રંથ, જેમાં ગુજરાત ઉપર તુરૂષ્કોએ-મુસલમાનોએ કરેલો હુમલો, વસ્તુપાલ-તેજપાલનું શૌર્ય, તેઓએ તુરૂષ્કોના ઉપર વિજય મેળવ્યો તે વગેરે નાટકના રૂપમાં આપ્યું છે. આ કાવ્યને અંતે બંને મંત્રીભાઇઓની પ્રશંસાનું પ્રશસ્તિકાવ્ય આ ભરૂચના કવિએ બનાવેલું આપણને મળે છે એ જ આપણું ભાગ્ય છે.

હમ્મીરમદમર્દન કાવ્ય-નાટક વસ્તુપાલના પુત્ર જયંતસિંહની આજ્ઞાથી ખંભાતના ભીમેશ્વર ભગવાનની યાત્રાના ઉત્સવ પ્રસંગે પહેલવહેલું ભજવાયું હતું. આ નાટકમાં પાંચ અંક છે અને તેની તાડપત્રની સં. ૧૨૮૬ની લિખિત પ્રત મળી આવી છે.

વાઘેલા વંશના છેલ્લા રાજા કર્ણદેવ સુધી શકુનિકાવિહાર અસ્તિત્વમાં હતો. એ પછી તઘલખ વંશના ગ્યાસુદ્દીન તઘલખના સમયમાં જૈન વિહાર મસ્જીદમાં પરિવર્તન પામ્યો.

શકુનિકાવિહારનું ચોક્કસ સ્થળ નિર્ણય કરવાનાં સાધન નથી; તેમજ ભરૂચના કવિની કાવ્ય પ્રસાદી વસ્તુપાલ-તેજપાલનું પ્રશસ્તિકાવ્ય અંકિત દશામાં ઉપલબ્ધ નથી, પણ વર્તમાનમાં ભરૂચમાં જૂના કાળમાં જૈન વિહાર મસ્જીદમાં પરિવર્તિત થયાના અવશેષ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે **ભરૂચની જુમ્મા** મસ્જીદ છે. પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ આ મસ્જીદના સ્થળનું બારીક અવલોકન કરતા અને એની વિશિષ્ટતા જોતાં આબંડ ભટ્ટે પથ્થરનું બંધાવેલું શકુનિકાવિહાર આ જ સ્થળ હોય એમ મારો પોતાનો અભિપ્રાય છે.

મહાશય બરજેશ ઇ. સ. ૧૮૬૫-૬૬માં ગુજરાતના અવશેષોની સરવે કરવા આવેલા ત્યારે આર્કીયોલોજીકલ સર્વે ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા પુસ્તક ૬ ઠ્ઠામાં જુમ્મા મસ્જીદ વિષે આ પ્રમાણે નોંધ લખે છેઃ—

"ઈ. સ. ૧૨૯૭માં અલાઉદ્દીન ખીલજીએ ગુજરાત સર કર્યું એ સમયે ભરૂચ પણ મુસલમાનોને હસ્તક ગયું. તેઓએ ગુજરાતમાં ઘણે સ્થળે હિંદુ અને જૈન દેવાલયોને મસ્જીદમાં ફેરવી નાંખ્યાં. એ કાળમાં ભરૂચની જુમ્મા મસ્જીદ પણ જૈન મંદિરમાંથી પરિવર્તિત થયેલી લાગે છે. અત્યારે પણ ત્યાંના અવશેષો ખંડિત થયેલા પુરાતન જૈન વિહાર કે મંદિરનો ભાગ છે એમ જણાય છે. સને ૧૮૦૩ સુધી આ જગ્યા અવડ રહેલી લાગે છે. જ્યારે અંગ્રેજોએ એ સાલમાં ભરૂચ લીધું ત્યારે આ સ્થળમાં લશ્કરે મુકામ કર્યો હતો.

લશ્કરના પડાવથી અને તે રાંધવાને લઈને તેમજ જૂના કાળમાં એ જગ્યા અવડ પડી રહેવાને લીધે છત વગેરે સર્વ ઠેકાણે ધૂમાડાથી કાળું મેશ થઈ ગયેલું હતું. તે બરજેશ સાહેબે જોયેલું."

વધુમાં "આ સ્થળની પ્રાચીન કારીગરી, આકૃતિઓની કોતરણી અને રસિકતા, સ્થાપત્ય, શિલ્પીની કળાનું રૂપ અને લાવણ્ય ભારતવર્ષમાં અજોડ છે." એમ તેઓશ્રીએ અભિપ્રાય ટાંક્યો છે. [A. S. of India Vol. VI. p. 22 ff.]

મુસલમાનોના રાજ્યતંત્ર નીચે પણ કાયમ રહેલી હિંદુ કળાનું આમાંથી સૂચન થાય છે. જુમ્મા મસ્જીદની લંબાઈ ૧૨૬$\frac{3}{4}$ અને પહોળાઈ ૫૨ ફીટની છે. અડતાલીસ થાંભલાની સરખી હાર છે અને તે ઉપર અગાશી છે અને ત્રણ ભવ્ય ઘુમ્મટ છે. છત ઉપર આબુના વિમળ-વસતિમાં જે સુંદર કોતરણી છે તેવી કોતરણી છે. થાંભલામાં શિલ્પીની કારીગરી અને કળા અદ્‌ભુત છે. થાંભલા ઉપરના પાટમાં જૈન અને હિંદુ ધાર્મિક જીવનના કેટલાંએ દસ્યો કોતરેલાં છે. [પુરાતત્ત્વ અને વિહારસિક આ કૃતિઓને પુરાતત્ત્વ દૃષ્ટિએ ઓળખવાને પ્રયાસ કરે તો એમાંથી કળા અને ઇતિહાસમાંથી ઘણું જાણવા મળે તેમ છે. ઘણી કૃતિઓના મુખારવિંદ ખવાઈ ગયા છે અને છતની કૃતિ પણ વરસાદના પાણીથી તૂટી ગઇ છે, પણ તેમાં ઇતિ-હાસનું જીવન છે.] નીચેની પગથાર સાદી છે. સિદ્ધરાજ અથવા કુમારપાલે ભરૂચનો કોટ બંધાવેલો તેના પથ્થર અને આ મસ્જીદની દીવાલના પથ્થર એક જ છે અને એક જ સમયના છે. ભીંતે ત્રણ આરસના મહેરાબ છે. મધ્ય મહેરાબની (Qiblah) સુંદર કોતરણી છે. તેમાં અરેબીક ધર્મની કલમાં કોતરેલી છે. બે દરવાજા છે અને ઉત્તર તરફનો દરવાજો જૈન દેવળનો છે. દ્વારપાળ–યક્ષ દંડ લઇને ઊભેલા છે. આખું દ્વાર આરસનું છે. કેટલીક કળા ઘસાઇ ગઈ છે. ઉંબરો આરસનો છે અને પ્રતિમાના આસનની ઝાંખી કરાવે છે.

દ્વાર ઉપર ઉત્તર તરફના ઘુમ્મટની નીચે હી. સ. ૭૨૧ ઇ. સ. ૧૩૨૧નો શિલાલેખ આ પ્રમાણે મળે છે. આ લેખ ગ્યાસુદીન તઘલખના સમયનો છે :—

"તમામ દુનિયાના સુલતાન ગયાસુદ્–દુન્યા વદ દીન (ગ્યાસુદીન)ના સમયમાં દૌલતશાહ મોતમદ બૂતમારા(બૂતુમારા)ને આ જગ્યા પ્રાપ્ત થઈ (એનો) સાલ સાતસો એકવીશ હતો."

(આ અરેબીક શિલાલેખનો અનુવાદ મારા મિત્ર કાજી સૈયદનુરૂદીન હુસેન અહમદ હુસેને કરી આપેલો છે જેઓ એક ઇતિહાસ રસિક છે.)

આ શિલાલેખ ગ્યાસુદીન તઘલખના સમયનો છે. ગ્યાસુદીનનો રાજ્ય કાળ ઇ. સ. ૧૩૨૦ થી ૧૩૨૫નો હતો. અલાઉદ્દીન ખીલજીએ ગુજરાત જીતી લઈ દક્ષિણ સુધી સવારી કરી હતી. ગુજરાતમાં કર્ણદેવ વાઘેલાનું શાસન હતું. કર્ણદેવ સુલતાનને હાથે હાર્યો અને ગુજરાત પડ્યું. દિલ્હીની હકુમત ગુજરાત ઉપર થઈ. સુલતાન તરફથી નાઝિમો (અમીરો) ગુજરાતમાં દિલ્હીની સલતનતના પ્રતિનિધિ તરીકે શાસન કરતા હતા. સુલતાન અલાઉ-દ્દીનના સમયમાં ગ્યાસુદીન સરહદ પ્રાંતનો સૂબો અને સૈન્યનો અમલદાર હતો. ગ્યાસુદીને એ પ્રદેશના મોગલ લોકને શિસ્ત કર્યા, અને આ પરાક્રમના બદલામાં અલાઉદ્દીન ખીલજીએ એને ગાત્રી–મલીકનું નામ એનાયત કર્યું હતું. ધર્મપ્રેમી સુલતાન અલાઉદ્દીન પછી કોઈ ગૌરવશાળી વ્યક્તિ દિલ્હીના તખ્તને સાચવનાર રહી નહિ. આ તક અને અંધાધુંધીનો

[illegible] ગ્યાસુદીન તઘલખે દિલ્હીની રાજગાદી કબજે કરી અને તઘલખ વંશની સ્થાપના કરી. ખીલજીવંશના રાજની સરહદ–સીમાના વિસ્તારનો માલીક ગ્યાસુદ્દીન થયો. તે વિદ્વાન અને નીતિમાન સુલતાન હતો. ભરૂચ સરકારમાં (ભરૂચ પ્રગણું) તઘલખનો પ્રતિનિધિ શ્રીમંત મોહમદ બુતુમરી શાસન કરતો હતો. તેણે આ સ્થળે જે પૂર્વે જૈન વિહાર–ચૈત્ય મંદિર હતું તેનું મસ્જીદમાં પરિવર્તન કર્યાનો ઉલ્લેખ છે.

કથાનકના મુનિસુવ્રતસ્વામીનો અશ્વાવબોધ તીર્થ સમલીવિહાર અને સિંહલદ્વીપની રાજકન્યાનો શકુનિકાવિહાર ઉદા મહેતાના પુત્ર આમ્રભટ–આબંડ મંત્રીએ પથ્થરમાં બંધાવેલો, સોલંકી રાજા કુમારપાલ અને આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા અને ધ્વજ ફરકાવેલો શકુનિકા-વિહાર મસ્જીદમાં પરિવર્તન પામ્યો. એ સ્થલ અને વિહારના રૂપાન્તરમાં ભરૂચની જુમ્મામસ્જીદ ઊભી છે.

———o———

લેખના આધાર ગ્રંથો.

૧ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ, વિભાગ ૧–૨

૨ ભારતકી રૂપરેખા, જિલ્દ ૧.

૩ પ્રબંધચિન્તામણિ, ગુ. અનુવાદ, રા. દુ. કે. શાસ્ત્રી.

૪ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જૈનધર્મ, લેખક સી. જે. શાહ.

૫ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, મોહનલાલ દ. દેશાઈ.

૬ મહાક્ષત્રપ રૂદ્રમાળા, વિજયેન્દ્રસૂરિ.

૭ ભારતીય વિદ્યા, રાજર્ષિ કુમારપાલ લેખ, પૃ. ૨૨૧.

૮ જૈન સત્ય પ્રકાશ, વર્ષ ૪ અંક ૯ મહારાજા શ્રી કુમારપાળ.

૯ વિવિધ તીર્થકલ્પ, જિનપ્રભસૂરિ, સિંઘી જૈન ગ્રંથમાલા.

૧૦ પ્રભાવકચરિત્ર, ગુ. ભાવનગર.

૧૧ Early History of the Spread of Buddhism and the Buddhist schools by Nalikant Dutta.

૧૨ શ્રી ફાર્બસ ગુજરાત સભા 'ત્રૈમાસિક' ઈ. સ. ૧૯૩૯ પુ. ૪ અં. ૩ ભરૂચના ઇસ્લામી યુગના શિલાલેખો. લેખક અને સંપાદક ધ. ચં. મુનશી અને સંપાદક સ. કાજી સૈયદ નુરૂદીન.

૧૩ લેખકના નિબંધ: અગિયારમી સાહિત્ય પરિષદ "ગુજરાતે ગુજરાત નામ ક્યારે ધારણ કર્યું" અને બારમી સાહિત્ય પરિષદનો નિબંધ "ગુજરાતના પ્રાચીન કિનારાની ભૂગોળ."

તક્ષશિલાના ખોદકામમાંથી નીકળેલાં
છત વગરનાં મકાનો.

[જેને વિશ્વવિદ્યાલયના મકાનો તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે]

[પરિચય માટે જુઓ પૃ. ૧૯૯]

Aditya Printery, Ahmedabad
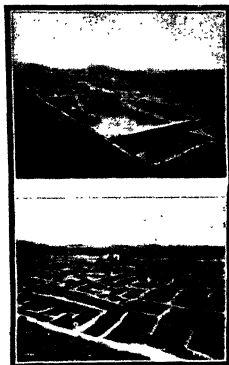
સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યના યાત્રાધામસમી, આર્યાવર્તની પ્રાચીનતમ નગરી

તક્ષશિલા

[તેનું સુપ્રસિદ્ધ વિશ્વવિદ્યાલય]

લેખક : શ્રીયુત નાથાલાલ છગનલાલ શાહ, પાલનપુર

★

તક્ષશિલા નગરનો ભૌગોલિક પરિચય

ભારતવર્ષની પુરાતન રાજધાની તક્ષશિલા નગરનો પ્રામાણિક ઈતિહાસ આદિ યુગમાં આપણી નજરે આવે છે. તેના વૈભવ અને જાહોજલાલીનું ગૌરવ પુરાતન સાહિત્યોમાં સુવર્ણાક્ષરે આલખાયેલ છે, જે આગળ ઉપર પ્રાચિનતાના પ્રકરણમાં આપણને જોવા મળશે.

પંજાબના સુપ્રસિદ્ધ શહેર રાવળપિંડિથી નૈઋત્યકોણમાં વીશ માઈલના અંતરે અને સરાઈકલાથી પૂર્વ અને ઇશાન કોણમાં આ તક્ષશિલા નગરના પુરાતન ખંડેરો અદ્યાપિ પર્યંત વિદ્યમાન છે, જે આશ્ચર્યકારક રીતે સુંદર ખીણમાં આવેલ છે. ખીણની આજુબાજુ ફરતી હેરો નામની નદી તેના નાના નાના પ્રવાહોમાં વહે છે. તેની ઉત્તર દિશાએ નાની નાની ટેકરીઓની લાંબી હારમાળા તેની સુંદરતામાં વધારો કરે છે. પૂર્વ દિશાએ મોટી અને હઝારા નામના સફેદ બરફના પર્વતો ચળકતા દેખાય છે. તેમજ દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશા તરફ મરગલા અને બીજી નાની ડુંગરીઓ દેખાઈ આવે છે. તક્ષશિલાની પૂર્વ અને ઈશાન દિશાના વિભાગમાં તેમજ નૈઋત્ય અને પશ્ચિમ તરફના ભાગમાં ડુંગરીઓની હાર આવેલ છે. જેમાંના પશ્ચિમ તરફના ભાગને હથીઆળ કહેવામાં આવે છે. ડુંગરીઓના ઉત્તર તરફના વિભાગમાં હેરો નદીમાંથી નહેરો નીકળેલી છે તેમજ દક્ષિણ તરફના વિભાગમાં ઘણા ઊંડા ખાડાઓ અને પત્થરોની નાની ટેકરીઓ આવેલ છે, જેમાં પ્રાચીન સમયના સ્તૂપો અને મઠો (વિહારો)ના અવશેષો મળી આવેલ છે.

પુરાતત્ત્વવેત્તા જનરલ કનિંગહામ એન્સ્યન્ટ જ્યોગ્રોફી ઓફ ઇન્ડિયા (Ancient Geography of India) નામના ગ્રંથમાં પૃ. ૬૮૦–૬૮૩ માં જણાવે છે કેઃ—આમંડા જિલ્લાના નીચા સપાટ મેદાનમાં તક્ષશિલા આવેલ છે, જે યુકોપોલીટીસથી ૬૦ રોમન માઈલ અથવા અંગ્રેથી ૫૫ માઇલ પર છે.

(પ્લીની ૪–૨૩) તે સિંધુ અને હાઈડાસપેસ (એરિયન એમ. ક્રિન્ડલ. અલેક્ઝાન્ડર પૃષ્ઠ ૮૮) વચ્ચે જે મ્હોટાં શહેરો આવેલાં છે, તેમાં તક્ષશિલા સર્વથી મ્હોટું શહેર છે. તેની વસ્તી ગીચ છે અને જમીન ઘણી ફળદ્રુપ છે. (સ્ટ્રેબો પૃ. ૩૪ એમ. ક્રીન્ડલ) અને ગાન્ધારથી સાત દિવસના અંતરે પૂર્વ તરફ આવેલ છે. અને સિંધુની પૂર્વ તરફ ત્રણ દિવસના અંતરે છે. તેના વિસ્તારવાળા આ શહેરની બાર અથવા તેર 'લી'ની ઉત્તર તરફ બુદ્ધે તેમના માથાને ભિક્ષામાં અર્પણ કરેલ તેને લગતો સ્તૂપ આવેલ છે. આ પ્રદેશની જમીન ઘણી ફળદ્રુપ છે. તેમાં ઘણા ઝરાઓ વહે છે, તેમ ઘણી વનસ્પતીઓ પાકે છે. આ

સમયપર આ પ્રદેશ કાશ્મીરનો ખંડીઓ ભાગ હતો. અને તેનો વિસ્તાર ૨૦૦૦ 'લી'નો હતો. (હુએનત્સાંગ પૃષ્ઠ ૨૪૯) તે પછી તક્ષશિલા વિષે આપણે કાંઇ સાંભળતા નથી, તેમ તેનો નાશ ક્યારે થયો તેની આપણને ખબર મળતી નથી. મુસ્લીમ લેખકો આ સંબંધમાં તદ્દન ચુપ છે. કર્મવિભાગના ૨૯ મા પ્રકરણમાં આલ્બેરૂનીએ તક્ષશિલાને "મારીકાલા" નામથી જણાવેલ છે. તક્ષશિલાની ઉત્તરે ઉરસા, પૂર્વે જેલમ, દક્ષિણે સિંહપુરા, અને પશ્ચિમે સિંધુ આવેલ છે.

રાવળપિંડીની ઉત્તર-પશ્ચિમે બાર માઇલના અંતર પર આવેલ શહાઢેરી નજીક તક્ષશિલા હતું એમ જનરલ કનિંગહામ જણાવે છે. અહીં મ્હોટી મૂર્તિઓ, હજારો સિક્કાઓ, ઓછામાં ઓછા પંચાવન સ્તૂપો, અઠાવીશ મઠો અને નવ મંદિરો જડયાં છે. તે ઉપરાંત તક્ષશિલાનું નામ ધરાવતું એક તામ્રપત્ર અને ખરોષ્ટ્રિ લિપિમાં કોતરાએલ Vase (પાત્ર વિશેષ) મળી આવેલ છે. આના ઉપરનો ભાગ તક્ષશિલામાં તૈયાર થયેલ હતો. (C. A. R. S. II) આના ખંડેરો કેટલાક માઇલો સુધી લંબાએલ છે, જે હસનઅબ્ડલ સુધી જોવામાં આવી શકે છે. (હસનઅબ્ડલ એ પંજાબમાં અટક જિલ્લામાં આવેલ છે.) આ ખંડેરો થોડા સમય પર ખોદવામાં આવ્યા હતા.

—(Anual Report A. S. I. 1912-13 P. 1-5 and Vol. 1 P. 10-12).

સર જોન માર્શલની ગાઇડમાં તક્ષશિલાનું વર્ણન કરતાં હેરો નદીના પાણીની ખીણમાં આવેલ ત્રણ જુદા જુદા શહેરોના ખંડેરોનું વર્ણન આપેલ છે. આ શહેર સરાઇકાલા કે જે રાવળપિંડીની ઉત્તર-પશ્ચિમે વીશ માઇલ પર આવેલું રેલ્વે જંકસન છે, તેની ઘણી જ નજદીકમાં આવેલ છે.

ચીનાઈ યાત્રિ હુએનત્સાંગના વર્ણન પ્રમાણે તક્ષશિલા જિલ્લાનો વિસ્તાર ૨૦૦૦ 'લી' અથવા ૩૩૩ માઇલનો હતો. તેની પશ્ચિમે સિંધુ નદી, ઉત્તરે ઉરસા જિલ્લો, પૂર્વે જેહલમ અથવા બેહુત નદી અને દક્ષિણે સિંહપુર જિલ્લો આવેલ છે. છેલ્લા જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર પહાડો વચ્ચે કેટીઝની નજદીક આવેલું હતું. તેથી દક્ષિણ-પશ્ચિમે તક્ષશિલાની સરહદ સુહાન નદીથી બંધાઈ જતી હતી અને દક્ષિણ-પૂર્વે બકરાલાના ડુંગરો આવેલ હતા. જો આ રીતથી તક્ષશિલાની હદો લગભગ ખરી છે એમ આપણે માનીએ તો સિંધુ અને જેહલમ નદીની આગલી લાઇન અનુક્રમે એંશી માઇલની અને પચાસ માઇલની થાય અને ઉત્તર અને દક્ષિણની સરહદો સાઠ અને એકસો વીશ માઇની અનુક્રમે થાય. અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આ હદો બધી મળીને ૩૧૦ માઇલની થાય છે, જે હુએનત્સાંગે જણાવેલ તે પ્રમાણે આપણી સાથે લગભગ મળતું આવી શકે છે.

—(Connigham-Ancient Geogrophy of India P. II.)

તક્ષશિલા-વિશ્વવિદ્યાલય

તક્ષસિલા નગરમાં પુરાતન સમયમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ-અભ્યાસ માટે મહાન્ વિદ્યાલયો ચાલતાં હતાં, જ્યાં હિન્દ અને એશિયામાંથી ઘણા પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાસંપાદન અર્થે આવતા, જેથી તક્ષશિલા જગતભરમાં વિદ્યાના કેન્દ્ર તરીકે મશહૂર ગણાતું. ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉત્થાનમાં તક્ષશિલાએ બહુ ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવ્યું છે. વર્તમાનમાં જેમ સંસ્કૃત ભાષાના અધ્યયનનું કેન્દ્ર કાશિ (બનારસ) અને ન્યાયસાસ્ત્રના અભ્યાસ માટેનું કેંદ્ર નદિયાશાંતિ ગણાય છે, તેમ પુરાતન સમયમાં એ વિદ્યાઓ પ્રાપ્ત કરવાનું વિદ્યાસ્થાન તક્ષશિલા હતું.

શિશુનાગવંશીય મગધસમ્રાટ્ શ્રેણિક[1] (બિંબિસાર) કે જેઓ ઇ. સ. પૂર્વે છસોની શતાબ્દિ લગભગ થઈ ગયેલ છે, તેમના પ્રખ્યાત રાજ્યવૈદ્ય–જીવકે[2] પણ અહીંના વિદ્યાલયમાં વૈદ્યકનો ઉચ્ચ અભ્યાસ પ્રાપ્ત કરેલ હતો. તેઓએ પોતાના વૈદ્યકીય ઉપચારોથી મહારાજા બિંબિસાર, ચંડપ્રદ્યોત અને મહાત્મા ગૌતમબુદ્ધને નીરોગી બનાવેલ હતા, જે માટે જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્યોમાં ઘણા ઠેકાણે ઉલ્લેખો મળી આવે છે.

પાયથાગોરસ અને તેનું તત્ત્વજ્ઞાન

મહાન ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞ પાયથાગોરસ જ્યારે હિંદની મુલાકાતે આવેલ તે સમયે તેણે તક્ષશિલામાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાન મેળવેલ એમ જણાઇ આવે છે. આ સમયમાં જૈન તીર્થંકર શ્રમણ, ભગવાન મહાવીરસ્વામી પોતાના ધર્મોપદેશનો પ્રચાર કરતા હતા, જેમનો ઉપદેશ પાયથાગોરસે મેળવેલ હોય તેમ સંભવે છે. તક્ષશિલાના પ્રદેશમાં ગંધારજનપદના મહારાજા નિગ્ધઇ (નિગ્ગતી)ને મહાવીરે આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપેલ હતો તે પ્રતિબુદ્ધના નામથી જૈન સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. —(ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અધ્યાય ૧૮)

શ્રમણ જૈન તીર્થંકર મહાવીર અને મહાન તત્ત્વજ્ઞ પાયથાગોરને સંબંધ થએલ હતો.

—(જુઓ બુદ્ધ અને મહાવીર, મૂલ લેખક ઍન્સ્ર્ટ લોઇમૅન જર્મની.)

(પ્ર. નરસિંહભાઇ ઇશ્વરભાઇ પટેલ પુના, ૧૯૨૫.)

પાયથાગોરસ ઇ. સ. પૂર્વે. ૫૮૦ સામોસ નામના ગામમાં જન્મ્યો હતો. તેના શિક્ષણ સંબંધી આપણે એટલું જાણીએ છીએ કે પ્રાચીન આયોનિક તત્ત્વજ્ઞાનીઓના સિદ્ધાંતોનો ઇજીપ્તના ધર્મગુરુઓ સાથેના તેના મહાન પ્રવાસ દરમ્યાન તેમણે પરિચય સાધ્યો હતો. આ પ્રવાસમાં માત્ર ઇજીપ્શયનો જ નહીં પણ ફોએનીશીયન્સ, શેલડીઅન્સ, પર્શીયન માગી, હિન્દુ, જ્યુઝ, ડ્રુઇડઝ અને થેશિન્સના સંપર્કમાં તે આવ્યો હતો. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૩૦ના અરસામાં તેણે માગ્ના ગ્રેશીયાના ક્રોટોનામાં સ્થિરવાસ કર્યો, જ્યાં તેણે પોતાના નામની નીતિશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર શિખવવાની પાઠશાળા સ્થાપિત કરી.

પાઇથાગોરસના સિદ્ધાંત જીવનશાસ્ત્રને અનુકુળ હતા. પ્રસિદ્ધ કાવ્યમય ધર્મોને પ્રતિકૂળ પણ પવિત્રતા અને નૈતિક આત્મજ્ઞાન પ્રેરતા આ સિદ્ધાંતો જુના...વિદ્વાનો અને સંસ્થાઓ પ્રતિ ઉદાર હતા. તેમનું મહત્ત્વનું તત્ત્વ આત્માનો પુનર્જન્મ ગણાય છે. આ ઉપરાંત ધાર્મિક અને નૈતિક નિયમનો તેમજ સંખ્યાની નવીન શોધની શરૂઆત તથા સંખ્યાના વિવિધ સંબંધો વગેરે માટે પાયથાગોરસની પાઠશાળા પ્રસિદ્ધ હતી. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૧૦ ક્રોટાનીએટોથી સાઇબેરીટોની હાર પછી પાઇથાગોરસ અને...અપ્રિય થયાં પહેલાં જ ઇટાલીમાં લોકશાહી મંડળને તોડી પાડવામાં સાધનભૂત થયાં અને પછી તો તેમના પાસા બદલાયા અને તેઓને અત્યાચારમાંથી નાસવું પડ્યું. પાઇથાગોરાસનું મૃત્યુ કેવી રીતે થયું તે બરાબર જણાયું નથી. દંતકથા પ્રમાણે કહેવાય છે કે તેમનું મૃત્યુ મેટેપોન્ટમ પાસે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦માં થયેલ હોય.

તેણે પોતાના દેશમાં ફેરોફિલ, સાઇરેસના, ફેરીસીડઝ અને બીજાઓ પાસે અભ્યાસ

---

૧ ઠર્નરનો મહાયાનનો ઉપોદ્‌ઘાત આચાર્ય હેમચંદ્રનું સ્થવિરાવલીચરિત્ર ૮ પૃષ્ઠ ૨૩૧, ડા. હર્મન યાકોબી.

૨ બુદ્ધચર્ચા. લેખક ત્રિપિટકાચાર્ય રાહુલ સાંકૃત્યાયન. પૃષ્ઠ ૨૯૭–૩૦૩

કર્યો હતો. તેમજ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે ઇજીપ્ત અને પૂર્વમાં ઘણા દેશોમાં પ્રવાસ કર્યો કહેવાય છે. તેમના પ્રવાસો પછી તેણે ઇટાલીના ક્રોટોનામાં સ્થિરવાસ કર્યો તેમ કહેવાય છે. અહીં તેમની પ્રતિષ્ઠા જલદી વધી અને તેને ખાસ કરીને ઉમરાવ અને શ્રીમંત વર્ગના અનુયાયીઓ મ્હોટી સંખ્યામાં મલ્યા.

આમાંના ત્રણસોનું એક બંધુમંડળ બનાવવામાં આવ્યું જે પાઇથાગોરસ અને એક-બીજાને માટે સહાયક થવા, ગુરૂના આદેશ પ્રમાણે ધાર્મિક અને સાધુવૃત્તિના આચાર કેળવવા અને ધાર્મિક તેમજ તત્ત્વવિદ્યાના સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કરવા પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થયું હતું. આ મંડળમાં પ્રવેશ કરનારને બેથી પાંચ વર્ષ માટે ઉમેદવાર તરીકે દાખલ કરવામાં આવતા હતા. આ સમય દરમ્યાન ખાસ કરીને મૌનવૃત્તિ કેળવવાની શક્તિની કસોટી કરવામાં આવતી હતી. સંયમ અને જીવનની પવિત્રતાનું સખ્ત રીતે પાલન કરવામાં આવતું. ક્રોટોના જેવાં મંડળો સાઇરીસ, મેટાપોન્ટમ, ટેરેન્ટમ અને માગ્ના ગ્રેશીયાના બીજા શહેરોમાં પણ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યાં હતાં.

પાઇથાગોરસના ધાર્મિક સિદ્ધાંતોનું મુખ્ય તત્ત્વ આત્માના પુનર્જન્મ (Feature) વિષે હતું. તેમાં મનુષ્યના મરણ પછી મનુષ્ય કે તિર્યંચયોનિમાં અને તિર્યંચનો મનુષ્યયોનિમાં પુનર્જન્મ થઇ શકે છે. આત્માનો પુનર્જન્મ તે પવિત્રતાની ક્રમિક ગતિ છે. પવિત્ર આત્માઓ જીવનની ઉચ્ચ ગતિને પ્રાપ્ત કરે તે સ્વાભાવિક છે.

પાઇથાગોરસનો[1] બાપ ધનાઢ્ય વેપારી હતો. તેણે પૂર્વના દેશો (હિંદુસ્તાન) તરફ ઘણો પ્રવાસ કર્યો હતો. આત્માને જન્માંતર થાય છે તેવું તે માનતો, પેથાગોરસ ભૂમિતિ-શાસ્ત્ર અને ગણિતશાસ્ત્રનો પ્રખર વિદ્વાન અને પારંગત હતો. પરંતુ તે જેટલો તત્ત્વવેત્તા હતો તે કરતાં અધિક ધર્મનો ઉપદેશક હતો. તેના શિષ્યોને નવી અને વિશેષ નિર્મળ કરણી શિખવવાને દેવતાઓએ તેને નિર્માણ કરેલ, એવું તે પોતાને ગણતો. તેણે પોતાના મતનો પ્રચાર કરવા માગ્ના ગ્રોશીઆમાં સત્વર પ્રવાસ કર્યો. અને તેમના પંથની મંડળીઓ સિબારિસ, મેતાપોંત્તમ, તારેંત્તમ તેમ બીજા નગરોમાં સ્થાપન કરી.

ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૬ના વસંતકાળમાં મહાન્ અલેકઝાન્ડર તક્ષશિલામાં દાખલ થયો તે સમયે આ શહેર ઘણું જ સમૃદ્ધ હતું. **આ જ સમયમાં તક્ષશિલામાં ગ્રીકો અને જૈનો પરસ્પર સમાગમમાં** આવતા, તેમ આ સમયમાં પણ કેટલીક વિદ્યાપીઠો સ્થાપિત થયાનું જાણવામાં આવી શકે છે. મી. હેવલના જણાવ્યા પ્રમાણે સમ્રાટ્ અશોકે-તક્ષશિલા અને ઉજ્જૈનીની વિદ્યાપીઠોમાં ઉચ્ચ કેળવણી મેળવેલ હતી. તક્ષશિલા કાવ્યમાં[2] જણાવ્યા પ્રમાણે મહારાજા દશરથ અને સંપ્રતિએ તક્ષશિલાના વિશ્વવિદ્યાલયમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ કરેલ હતો.

વૈદ્ય જીવકનો તક્ષશિલા-વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ

ભારતીય વૈદ્યોમાં વૈદ્ય જીવક સંબંધી ઐતિહાસિક ઘટના જાણવા જેવી છે. મગધના પ્રખ્યાત મહારાજા બિંબિસાર યાને શ્રેણિકના સમયમાં તેણે તક્ષશિલા વિદ્યાપીઠમાં ઉચ્ચ જ્ઞાન સંપાદન કરેલ. તે સંબંધી તેના જીવનની કેટલીએક ઘટનાઓ બૌદ્ધ તેમજ જૈન સાહિત્યોમાં મળી આવે છે. વૈદ્ય જીવકે તક્ષશિલામાં વૈદ્યકીય જ્ઞાન સંપૂર્ણ રીતે મેળવેલ તે સંબંધી ઐતિહાસિક ઘટના વર્તમાનમાં બહાર આવેલ છે.

---

૧ ગ્રીસદેશનો ઇતિહાસ, ગુ. વ. સો. પૃષ્ઠ ૩૭૬-૭૭

૨ તક્ષશિલા કાવ્ય. ઇન્ડીયન પ્રેસ પ્રયાગ.

નેપાલ રાજ્યના ભંડારમાંથી એક તાડપત્ર પર લખાએલ "કાશ્યપ સંહિતા યાને વૃદ્ધ જીવકીય તન્ત્રમ્" એ નામનો પુરાતન ગ્રંથ હાલમાં રાજ્ય તરફથી બહાર પડેલ છે. તેમાં ઈ. સ. પૂર્વેની આયુર્વેદના વિષયની અતિ ઉપયોગી હકીકત શ્લોકબદ્ધ આપેલ છે. આ પરથી સ્હેજે જણાઇ આવે છે કે–તક્ષશિલા વૈદ્યવિદ્યા માટે પણ એક ઉપયોગી કેન્દ્ર હતું.

—(નેપાલ સંસ્કૃત ગ્રંથમાલા, પ્રથમશતક)
" કાશ્યપ સંહિતા " સંવત ૧૯૯૫, પંડિત હેમરાજ શર્મા.

તક્ષશિલા–વિદ્યાપીઠ અંગે સર જ્હોન માર્શલનો મત

તક્ષશિલા વિશ્વવિદ્યાલયના સંશોધનમાં સર જ્હોન માર્શલ જણાવે છે કે—

" હું રજા ઉપર યુરોપ ગયો તે વખતે નવ માસની મારી ગેરહાજરી દરમ્યાન તક્ષશિલાનું ખોદકામ રોકી દેવામાં આવ્યું હતું અને તે દરમ્યાન સીથો-પાર્થીયન સમયના મકાનોનાં કેટલાક વિભાગો જે સીરકપ ગામમાંથી મળી આવ્યા હતા, તેના નીકાલનું બાકી રહેલું કામ હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું. આ કાર્ય મારા ખોદકામના મદદનીશ મિ. એ. ડી. સીદીકીએ બહુ જ બાહોશીપૂર્વક કર્યું હતું. શહેરના ઉત્તર તરફના દરવાજા, અને જેને હું સીથો–પાર્થીયન રાજાઓનો મહેલ માનું છું તેની વચમાં, મુખ્ય માર્ગની બાજુએ, મકાનોનાં અગિયાર વિભાગો આવેલ છે, જે વિભાગો સાંકડી શેરીઓથી એક બીજાથી જુદા પાડેલ છે. આમાંના ચાર વિભાગોના, મુખ્ય માર્ગ ઉપર પડતા, મુખ આગળ એક એક પવિત્ર મંદિર છે. આમાંનું એક મોટું મંદિર છે તે નિ:શંક રીતે બૌદ્ધ મંદિર છે અને બાકીના ત્રણ સ્તૂપ છે જે બૌદ્ધ અથવા **જૈન** હોવા જોઇએ. વધારે **સંભવ તો એ જૈન હોવાનો જ છે.** આ અગિયારે વિભાગોમાં પુષ્કળ ઓરડાઓ અને પ્રાંગણો છે. આ વિભાગો સામાન્ય વસવાટ માટેના હતા કે નહીં, એ એક ચર્ચાનો વિષય છે. જો એ સ્વીકારવામાં આવે કે એ બે માળના હતા (અને એ ઓછામાં ઓછા બે માળના તો હોવા જ જોઇએ) તો સામાન્ય રીતે દરેક વિભાગમાં, ઉપરના ભાગમાં કેટલાંક ખુલ્લાં પ્રાંગણો ઉપરાંત એ પ્રાંગણોને ફરતા ૨૦૦ ઓરડાઓ હશે જ. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે એ વિભાગો સામાન્ય પ્રકારના એકલવાયાં ઘરો ન હોઇ શકે. આગળના અહેવાલમાં મેં જણાવ્યું છે કે એ કોઈ ખાસ કાર્ય માટે બનેલાં હોય. ગ્રીકો, સિથીયનો અને પાર્થીયનોના યુગમાં, સૌ જાણે છે તે મુજબ, તક્ષિલા એક પ્રસિદ્ધ વિશ્વવિદ્યાલયનું શહેર હતું, અને એથી એમ માનવું અયૌક્તિક નથી કે–શહેરનો આ ખાસ વિભાગ, જે તેની એક સરખા પ્રકારની રચના અને ઘણા ધર્મોના મંદિરોથી જુદો તરી આવે છે તે, વિશ્વવિદ્યાલયનું સ્થાન હોય અને મકાનોના આ મોટા વિભાગોમાં જુદા જુદા આચાર્યો (શિક્ષકો) અને તેમના શિષ્યો રહેતા હોય. કારણકે આપણે જાણીએ છીએ કે માનવ શિક્ષણના લગભગ દરેક વિભાગો, જેવા કે–વેદોના જ્ઞાનથી લઇને કાયદાઓ અને વૈદકનું જ્ઞાન તેમજ હાથી પાળવાની કળાથી માંડીને નિશાનબાજીની કળા–એ બધાનું જ્ઞાન તક્ષિલામાં આપવામાં આવતું હતું, અને અહીં તેમજ ભારતવર્ષના અન્ય પ્રદેશોમાં એ અચૂક નિયમ હતો કે વિદ્યાર્થીઓને તેમના ગુરુઓ સાથે રહેવું પડતું."

—(આર્કીયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા, એન્યુઅલ રીપોર્ટ, ૧૯૨૬–૨૭, પૃ. ૧૧૦–૧૧૧ ઉપરથી અનુવાદિત.)

તક્ષશિલા–વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કરનારાઓ

અલેકઝાન્ડર ધી ગ્રેટના ગુરુ એરિસ્ટોટલનો સિદ્ધાંત જૈનોના સિદ્ધાંતની સાથે કેટલાક અંશે મળતો આવે છે. એરિસ્ટોટલના સિદ્ધાંત સંબંધીના તત્ત્વજ્ઞાનનો ફેલાવો ગ્રીક દેશમાં આ સમય પર સારા પ્રમાણમાં થએલ. મહાન તત્ત્વજ્ઞ સ્ટોઈક અને ઝેનો જે ગ્રીક દેશમાં મહાન તત્ત્વજ્ઞાની થઈ ગયા **તેમના સિદ્ધાંત અને જૈનો તત્ત્વજ્ઞાનમાં સામ્ય હોવાનું પ્રતીત થાય છે.** આ મહાન તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ તક્ષશિલાની વિદ્યાપીઠમાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરેલ જણાઈ આવે છે.

મૌર્યોના રાજ્યકાળ પછીના સમયમાં આ પ્રદેશ બેકટ્રીયન ગ્રીકોના હાથમાં આવ્યો. તે સમયમાં પશ્ચિમ એશિયા અને ચીનમાંથી વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ અર્થે આવતા. તેમ બૌદ્ધ અને જૈન શ્રમણો અહીંની વિદ્યાપીઠમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ અર્થે દૂર દૂરના પ્રદેશોથી આવતા. તથા મૌર્ય સમ્રાટ્ ચન્દ્રગુપ્તના રાજ્યમંત્રી ચાણુક્ય તક્ષશિલાની વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કરેલ હતો. જે નીચેના ઉલ્લેખથી જાણવામાં આવી શકે છે—

" एवमाद्यनेकसंविधानकनिधाने तत्र नगरेऽष्टदशसु विद्यासु स्मृतिषु पुराणेषु च द्वासप्ततौ कलासु भरत-वात्सायन-चाणाक्यलक्षणे रत्नत्रये मन्त्र-यन्त्र-तन्त्रविद्यासु रसवाद-धातु-निधिवादाञ्जन-गुटिका-पादप्रलेप-रत्नपरीक्षा-वास्तुविद्या-पुं-स्त्री-गजाश्ववृषभादिलक्षणेन्द्रजालादि-ग्रन्थेषु काव्येषु च नैपुणचरणास्ते ते पुरुषाः प्रत्युषकीर्तनीयनामधेयाः । "

—(શ્રી જિનપ્રભસૂરિ–વિવિધ તીર્થકલ્પ–(સિંઘી જૈન ગ્રંથમાલા) પાટલિપુત્ર નગર કલ્પ પૃષ્ઠ ૬૨–૭૦)

અર્થ—આ રીતે અનેક વિદ્યાઓના ભંડારસમા એ નગરમાં અઢાર વિદ્યાઓ, સ્મૃતિઓ, પુરાણો અને ૭૨ કળાઓમાં ભરત, વાત્સાયન અને ચાણાકયરૂપી ત્રણ રત્નો, મંત્ર–યંત્ર–તંત્રની વિદ્યાઓમાં, રસવાદ, ધાતુવાદ, નિધિવાદ, અંજન, ગુટિકા પાદલેપ, રત્નપરીક્ષા, વાસ્તુવિદ્યા, પુરુષ, સ્ત્રી, ગજ અશ્વ, વૃષભ વગેરેનાં લક્ષણોમાં ઇંદ્રજાળ વગેરેના ગ્રંથોમાં અને કાવ્યોમાં નિપુણ થયેલા એવા એ પુરુષો પ્રાતઃસ્મરણીય છે.

ઈ. સ. ૬૬૩–૬૪ વીર નિર્વાણ સંવત ૧૧૯૦–૯૧[1] માં જૈનાચાર્ય પંડિતવર્ય યશોદેવસૂરિ કે જેઓનો જન્મ નાગરકુલમાં થએલ હતો તેમને " તક્ષશિલા–વિશ્વવિદ્યાલય "માંથી " સાહિત્યપયોનિધિ " અને " અધંજણુ (?) " નામની પદવીઓ મળી હતી.

यतः नागरवाडवकुलजः साहित्यपयोनिधिर्यशोदेवः ।
अजनीति विरुद विदितोऽजनि जनितजगज्जनानंदः॥

—(નાગપુરીય તપગચ્છ પટ્ટાવલી. પૃષ્ઠ ૧૯–૩૬ લે. આચાર્ય ભ્રાતૃચંદ્રસૂરિ.)

ઉપરોક્ત ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો પરથી સિદ્ધ થાય છે કે સાતમી શતાબ્દિ સુધીમાં જૈન શ્રમણોનો વિહાર જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવા માટે તક્ષશિલા પર્યંત હતો.

મૌર્યવંશીય સમ્રાટ અશોક,[2] સંપ્રતિ, દશરથ અને વૃષસેન યાને સોભાગસેન વગેરે

૧ વીરવંશાવલીમાં તેમનો જન્મ વિક્રમ સં. ૯૯૫ મા થયાનું જણાવેલ છે.
૨ તક્ષશિલા કાવ્ય–ઇન્ડીયન પ્રેસ પ્રયાગ.

રાજવીઓએ અહીંની વિદ્યાલયમાં વિદ્યા પ્રાપ્ત કરેલ હતી. બૌદ્ધોની જાતન કથાઓમાં[1] જણાવ્યા પ્રમાણે અહીંની વિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરતા કેટલાક રાજપુત્રોનાં નામો મળી આવે છે:

વાણારસી(કાશી)નો રાજકુમાર બ્રહ્મદત્ત.
મગધરાજનો પુત્ર અરિન્દમ.
કુરુદેશનો રાજકુમાર સુતસોમ.
મિથિલાનો રાજકુમાર વિદેહ
ઇંદ્રપ્રસ્થનો રાજકુમાર ધનંજય.
કમ્પિલ્લ દેશનો રાજકુમાર.
મિથિલાનો રાજકુમાર સુરુચિ.

એવી જ રીતે અહીંના વિદ્યાલયોમાં ઘણા રાજાઓના રાજકુમારો ઉચ્ચ પ્રકારનું શિક્ષણ મેળવવા આવતા. એવા ઉલ્લેખો મળે છે કે તક્ષશિલામાં એક આચાર્ય પાસે એકસો એક રાજકુમારો અધ્યયન કરતા હતા. આ રાજકુમારો પોતાના આચાર્યને એક હજાર કાર્ષાપણ ફી આપતા અને ત્યાં રહી અભ્યાસ કરી તૈયાર થતા. જ્ઞાન મેળવ્યા પછી સ્વયં અવલોકન દ્વારા શિલ્પ આદિનો ક્રિયાત્મક અભ્યાસ કરવા યાત્રા માટે નીકળતા. પછી રાજધાનીમાં જઈ યોગ્યતા બતાવી સફળ રાજકર્તા નીવડતા.

મહાસુતસોમ જાતક કથામાં જણાવેલ છે કે—કુરુદેશનો રાજકુમાર સુતસોમ તક્ષશિલામાં અભ્યાસ અર્થે જાય છે અને રસ્તામાં તેને કાશી દેશનો રાજકુમાર બ્રહ્મદત્ત મળેલ છે. આ બન્ને સાથે ત્યાં જાય છે, અને કેવી રીતે તેઓ અભ્યાસ કરી તૈયાર થાય છે તેની રસિક કથા આમાં આપવામાં આવી છે.

તક્ષશિલાની પ્રત્યેક શાળાના, વિશિષ્ટ અધ્યાપકથી અધિષ્ઠિત એવી, ૧૮ શાખા સંપન્ન હતી. સમસ્ત ભારતમાં બુદ્ધિના પ્રદેશમાં આ પુરાતન નગર આધિપત્ય ભોગવતું. વિદ્યાપીઠમાં ન્યાયશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, વ્યાકરણશાસ્ત્ર, શિલ્પકળા, મૂર્તિશાસ્ત્ર, ચિત્રકળા આદિ ઘણા વિષયોનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાનું મહાન ક્ષેત્ર હતું. અહીંના કેટલાક વિદ્યાલયો જુદા જુદા વિષય માટે સ્થાપિત થયેલ હતાં તેમાં "સીરકાપ" વિભાગમાંની વિદ્યાપીઠ ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકામાં સ્થાપિત થઇ હતી અને ઇ. સ. બારમા સૈકામાં મુસલમાનોમાં બખ્તીયાર ખિલજીની આગેવાની નીચે ઘણા સ્થાનો અને વિદ્યાલયોનો નાશ થયો.

પ્રાન્તે—વિદ્વાન વાચક! ભારતવર્ષમાં રાજ્યવિપ્લવો અને ધર્મદ્વેષના કારણે જૈનોના પુરાતન ઘણા સાહિત્યો પુષ્યમિત્ર અને મુસલમાનોના રાજ્યના સમયમાં નાશ થયો છે, જે બીના જાણીતી છે. તેથી કરીને આપણા સાહિત્યોમાંથી પુરતો ઇતિહાસ મળી શકતો નથી. આર્કીયોલોજીકલ ખાતાએ કરેલ શોધખોળના પરિણામે આપણને તેમાંથી કંઇક અંશે જાણવા મળી શકે છે, એ બીના ભૂલવા જેવી નથી. તક્ષશિલાનું ખોદકામ હજુ થોડુંક થયું છે. અને ખાત્રી છે કે જો શોધખોળ ખાતા તરફથી પુરતું ખોદકામ થઇ જશે તો જૈનોના પુરાતન અવશેષો મળી આવવા સંભવ છે. કમનસીબે હોંદ ભરમાં જૈનો તરફથી એક પણ સંશોધનખાતું સ્થપાયેલ નથી. તેને લઇને તેઓ પોતાના પૂર્વજોની ઐતિહાસિક ઘટના બહાર લાવી શકતા નથી એ ઘણા ખેદનો વિષય છે. આશા છે હવે પછી પણ જાગ્રત થઇને આ સંબંધમાં આપણે કંઇક કરીશું.

---

૧ મૌર્ય સામ્રાજ્યકા ઇતિહાસ પૃષ્ઠ ૬૭૮-૭૯.

तक्षशिलाका विध्वंस

लेखक—श्रीमान् डा. बनारसीदासजी जैन, एम. ए., पी एच. डी., लाहोर

तक्षशिला भारतीय संस्कृतिका एक अति प्राचीन तथा प्रसिद्ध केन्द्र था, जो आज शताब्दियोंसे उजड़ा पड़ा है। इसके अवशेष पंजाबमें रावलपिंडी नगरसे २० मील उत्तरकी ओर टेक्सिला रेलवे स्टेशनके पास विद्यमान हैं। इसकी खुदाईका काम कुछ वर्ष पूर्व सर 'जॉन मॉर्शल'की देखरेखमें आरम्भ हुआ था।

इसके उल्लेख भारतके प्रायः सभी—ब्राह्मण, जैन तथा बौद्ध—साहित्योंमें प्राप्त होते हैं। ब्राह्मण—साहित्यमें इसका सम्बन्ध जनमेजयसे है, जिसने नागयज्ञ करके तक्षकनागको पराजित किया था।[1] बौद्ध—साहित्यमें तक्षशिला एक विशाल विश्वविद्यालयके रूपमें आती है। यहां अनेक बौद्ध विहार हैं, जिनमें बड़े बडे विद्वान् भिक्षु रहा करते थे। विद्यादान ही इनके जीवनका परम लक्ष्य था, और इनसे विद्या प्राप्त करनेके लिए विद्याप्रेमी दूरस्थ देशोंसे आते थे। इस बातकी पुष्टिके लिए चीनी—यूनानी आदि विदेशी दूतों, यात्रियों तथा लेखकोंके कथनोंका आश्रय लेना पड़ता है।

जैन—साहित्यमें तक्षशिलाका वर्णन आदि तीर्थङ्कर श्रीऋषभदेवके काल तक पहुंचता है। दीक्षा ग्रहण करते समय भगवान् ऋषभदेवने अपना सारा राज्य अपने पुत्रोंमें बांट दिया। भरतको अयोध्याका राज्य मिला और बाहुबलीको तक्षशिलाका[2]। फिर जब भरत दिग्विजयके लिए निकला, तो उसके भाई बाहुबलीने उसका विरोध किया। घोर युद्ध हुआ, परन्तु ऋषभदेवके उपदेशसे बाहुबलीने भरतकी अधीनताको अङ्गीकार कर लिया[3]। एक बार विहार करते हुए ऋषभदेव तक्षशिला नगरीके निकट आ पहुंचे। बाहुबलीको सूचना मिली। दूसरे दिन प्रातः वह भगवद्दर्शनके लिए आया तो उद्यानको खाली पाया। भगवान् कहीं अन्यत्र चले गये थे। बाहुबलीको असीम खेद हुआ। इसके उपलक्ष्यमें बाहुबलीने भगवान् आदिनाथके पदबिम्ब बनवाये[4]।

---

१ महाभारत, लाहोर १९९७; आदिपर्व अ० ३, श्लो० २०,–१७२.

२. त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित, प्रथम पर्व, भावनगर १९९२, सर्ग ३, श्लो० १७; श्री विजयानंदसूरिः जैन तत्त्वादर्श, उत्तरार्द्ध, अम्बाला १९९३, पृ. ३७६।

३ त्रिषष्टि० पर्व १, सर्ग ५; पउमचरिय, भावनगर, पृ० १६, श्लो० ३८, ४०, ४१.

४ त्रिषष्टि० पर्व १, सर्ग, ३३५–८५। महेंद्रप्रभसूरि : विधिपक्षगच्छीय पञ्चप्रतिक्रमण बम्बई, पृ० २५४, श्लो० ५६–८ यही वर्णन हरिभद्रसूरिकृत आवश्यकनिर्युक्ति; तथा दर्शनरत्नाकरमें भी आता है।

यद्यपि इनका कोई अवशेष अभीतक नहीं मिला, तथापि तक्षशिलाके ५० या ६० मील दक्षिणकी ओर सिंहपुरनामक एक और प्राचीन नगर था (वर्तमान कटासराजके पास मूर्तिग्राम)। चीनी यात्री ह्यूनचांगने लिखा है–" यहां (सिंहपुरमें) श्वेत पटधारी पाखण्डियोंके आदि उपदेष्टाने बोधिको प्राप्त किया, और प्रथम देशना दी। इस घटनाका सूचक एक शिलालेख भी यहां रक्खा हुआ है। पास हि एक देवमन्दिर है। जो लोग यहां आते हैं वे घोर तपस्या करते हैं........[५]।"

सम्भव है कि ऋषभदेवस्वामी यहां पहुंचे हों औ यहींसे बाहुबलीको समाचार मिला हो। और यहीं पर दर्शनार्थ आकर वे निराश हुए हों।

जैन अवशेषः—जैन–साहित्यमें तक्षशिलाका जो वर्णन आता है उसके आधार पर इस नगरीको जैनधर्मका एक बड़ा भारी केन्द्र माननेमें कोई आपत्ति न होनी चाहिए। इससे यह भी सिद्ध होता है कि यहां अनेक जैन मन्दिर तथा स्तूप होंगे, जिनमेंसे कई निःसंदेह अति सुन्दर और अति विशाल भी होंगे। पर अब वहां कोई ऐसा अवशेष नहीं मिला, जिसको निश्चित रूपसे जैन कहा जा सके। केवल दो स्तूप ही ऐसे हैं जिनके विषयमें सर जॉन मॉर्शलने लिखा हैः–" अब मेरा विश्वास है कि सिरकपके एफ़ (F) और जी (G) ब्लोकके छोटे मन्दिर इन्हीं (जैन) मन्दिरोंमेंसे हैं। पहले मैं इन मन्दिरोंको बौद्ध–मन्दिर समझता था। परन्तु अब एक तो इनकी रचना मथुरासे निकले हुए आयागपट्टों पर उत्कीर्ण जैन स्तूपोंसे मिलती है, और दूसरे इनमें और तक्षशिलासे अब तक निकले हुए बौद्ध–मन्दिरोंमें काफ़ी भिन्नता है। इन कारणोंसे अब मैं इनको बौद्धकी अपेक्षा जैन स्तूप ही मानता हूं। यद्यपि इस निश्चयके लिए अभी तक अकाट्य प्रमाण नहीं मिला।[६]

तक्षशिला का विध्वंशः—तक्षशिलाका विध्वंस विक्रमकी प्रांचवी शताब्दिके लगभग माना जाता है। सर जॉन मॉर्शलके मतानुसार यहांकी विमल अट्टालिकाओंको मिट्टीमें मिलानेवाले तुरुष्क ही थे। इनका यह अनुमान चन्द्रप्रभसूरिकृत प्रभावकचरित[७]के मानदेव–प्रबन्धके आधार पर है जो इस प्रकार हैः—

" सप्तशति नाम देशमें कोरंटक नाम नागर था–जहां भगवान् महावीरका मन्दिर था। वहां उपाध्याय देवचन्द्र रहते थे। विहार करते हुए वे एक बार बनारस आ पहुंचे। वहां इनको आचार्य–पद मिला और ये वृद्धदेवसूरिके नामसे प्रसिद्ध हुए। अन्तमें प्रद्योतनसूरिको अपने पट्टपर बिठा कर श्रीशत्रुंजयतीर्थ पर अनशन करके स्वर्ग सिधारे। (४–१६)

५ बील–बुधिस्ट रिकॉर्ड्ज़ ऑफ वेस्टर्न वर्ल्ड, लंडन १८८४, भाग १, पृ० १४३–४५।

६. सर जॉन मॉर्शलः आर्कोओलोजिकल सर्वे ऑफ इंडिया, ऐन्युअल रिपोर्ट १९१४–१५, पृ० २.

७. प्रकाशित बम्बई १९०९, पृ० १९१–९६।

"विहार करते हुए प्रद्योतनसूरि नमुल (?) में आए। वहां श्रीजिनदत्त और धारिणी के पुत्र मानदेवको वैराग्य उत्पन्न हो गया और उसने दीक्षा लेली। उसने शास्त्रोंका खूब अध्ययन किया। समय पाकर वे चन्द्रगच्छके आचार्य बने। जया और विजया नामकी दो देवियां—मानदेवकी सेविकाएं बन गईं। (१७-२६)

"अब ऐसा हुआ कि तक्षशिलामें जहां ५०० मन्दिर थे भयानक बीमारी फैल गई। लोग धड़ाधड़ मरने लगे। नगरमें घोर चीत्कार मच गया। कोई किसीका न रहा, सबको अपनी अपनी पड़ी थी। गीध और कौवोंके लिए सुभिक्ष हो गया। घरोंमें दुर्गन्ध फैल गई। मन्दिरों में पूजा बन्द हो गई। यह महामारी किसी प्रकार भी शांत न होती थी। यह देख शासनदेवीने प्रकट होकर कहा: 'म्लेच्छोंके घोर अत्याचारसे तंग आकर सब देवी-देवता यहांसे चले गए हैं। आजसे तीसरे वर्ष तुरुष्कों द्वारा तक्षशिलाका विध्वंस हो जाएगा। इसका उपाय यही है कि तुम सब लोग इस नगरको छोडकर दूसरे दूसरे स्थानों को चले जाओ। (२७-४१) दूसरा उपाय पूछने पर देवीने कहा—"नड्डुलमें गुरु मानदेव ठहरे हुए हैं—उनके चरणोंका प्रक्षालनजल लाकर अपने अपने घरोंको छिड़को। इससे बीमारी दूर हो जावेगी।" यह कहकर देवी अन्तर्धान हो गई। (४२-४४)

"तक्षशिला निवासियोंने श्रावक वीरदत्तको आचार्य मानदेवसूरिके पास भेजा। उसने वहां पहुंचकर आचार्यदेवको ध्यानस्थ देखा। पहले तो उसके मनमें उनके प्रति बहुत श्रद्धा हुई, परन्तु फिर वह सोचने लगा कि इन्होंने मुझे देखकर कपटध्यान धारण कर लिया है। इस पर श्रीमानदेवसूरिकी सेविका जया तथा विजयाने उसे अदृष्ट बन्धनोंसे बांध दिया।

"अन्तमें गुरुदेवने उसे शिक्षा देकर छुडवा दिया। तदनन्तर उसने तक्षशिलावासियोंका दुःखवृत्तान्त सुनाया। मानदेवसूरिने वहां जानेसे तो इन्कार कर दिया, परन्तु उसे एक शान्ति-स्तवन प्रदान किया और कहा:-'इसी स्तवनको पहले कमठने पढ़ा था। इसके कारण ही तक्षशिलाकी महामारी प्रशान्त होगी। तक्षशिला लौटकर वीरदत्तने यह स्तवन संघको दे दिया। इसके पढ़नेसे कुछ दिनोंमें वहांका उपद्रव शान्त हो गया। (४५-७५)

"इसके ३ वर्ष पीछे उस विशाल नगरी तक्षशिलाकी तुरुष्कोंने ईंटसे ईंट बजा दी।

"बड़े बूढोंसे सुना जाता है कि वहां पीतल तथा पाषाणकी जो प्रतिमाएं थीं वे अभी तक भूमिगृहोंमें विद्यमान हैं[८]। (७६-७७)"

मानदेवसूरि—जैन-पट्टावलियों तथा अन्य ग्रन्थोंमें मानदेव नामक कई आचार्योंका वर्णन आता है, जैसे—

८ यही वर्णन संक्षिप्त रूपसे देवविमलगणिके हीरसौभाग्य(बम्बई)में पृ० १६३-६४ पर आता है।

१–मानदेवसूरि जो वृद्धदेवसूरिके शिष्य प्रद्योतनसूरिके शिष्य थे ।

—(खरतरगच्छ पट्टावली:[9] तपगच्छपट्टावली[10])

२–समुद्रके पट्टधर मानदेव–(खरतरगच्छ पट्टावली: तपगच्छपट्टावली)

३–प्रद्युम्नके पट्टधर मानदेव, " उपदेशवाच्य " तथा अन्य ग्रन्थोंके रचयिता ।

—(तपगच्छपट्टावली)

४–बृहद्गच्छीय मानदेव–इनके शिष्य उपाध्याय जिनदत्तके शिष्य हरिभद्र हुए । (मोहनलाल द० देशाई: जैनसाहित्यनो संक्षिप्त इतिहास, बम्बई १९८९, पृ० १६३)

५–निवृत्तिगच्छके मानवदेवसूरि–इनके शिष्य शीलाचार्य सं. ९२५ में हुए ।

–(देशाई: जै. सा. सं. इ० पृ० १८१)

हमारे प्रबन्धके नायक इनमेंसे पहले ही है, क्योंकि प्रबन्धमें स्पष्ट लिखा है कि यह वृद्धदेवसूरिके पट्टधर प्रद्योतनसूरिके पट्टधर थे । पट्टावलियोंके आधार पर अनुमान किया जा सकता है कि यह मानदेवसूरि विक्रमकी पांचवी शताब्दि में हुए होंगे ।

९ खरतरगच्छ पट्टावलियोंके लिए देखो:—

इण्डियन एंटिकुएरी, जिल्द–११, पृ० २४५–५०

मुनि जिनविजय:–खरतरगच्छपट्टावलीसंग्रह पृ० १९

१० तपगच्छपट्टावलियोंके लिए देखो: —

इण्डियन एंटिकुएरी, जिल्द–११ पृ० २५०–५६

जैन साहित्य संशोधक, खण्ड १ तृतीय अङ्क परिशिष्ट–पृ. १–६४

श्रीविजयानन्दसूरि: जैनतत्त्वादर्श, अम्बाला १९३५, उत्तरार्द्ध, पृ० ४९६–५००

ત્રિકાલાબાધિત જૈનશાસનની આરાધના

લેખક-શ્રીમાન્ શેઠ કુંવરજી આણંદજી, ભાવનગર

જૈનશાસન ત્રિકાલાબાધિત એટલા માટે છે કે તેના પ્રકાશક સર્વજ્ઞ છે. તેઓ રાગ દ્વેષથી સર્વથા રહિત થયેલા હોવાથી અસત્યનો અંશ પણ તેમના કથનમાં આવવાનો સંભવ નહોતો. આ જૈનશાસનને પૂર્વકાળમાં કોઈ બાધા કરી શક્યું નથી, વર્તમાનકાળમાં કરી શકતું નથી, અને ભવિષ્યમાં કરી શકવાનું નથી. એ શાસનના પ્રકાશનારા સર્વજ્ઞોની પછી તેમના ગણધર મહારાજા અને અનેક ધુરંધર આચાર્યો મોટી સંખ્યામાં થયા છે. તેમણે એ શાસનની સ્થિતિ અખંડ જાળવી રાખી છે. શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી, ઉમાસ્વાતી વાચક, શ્રી દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ અને શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજાએ આ શાસનને દીપાવ્યું છે. શાસનનું કાર્ય અવિચ્છિન્નપણે ચાલી શકે તે માટે યોગ્ય યોજના કરી, શ્રી દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ મહારાજે આગમ ગ્રંથોને લખાવીને જે મહાન ઉપકાર કર્યો છે તેને માટે કયા શબ્દોમાં ઉપકાર માનવો તે કહી શકાય તેમ નથી. તેમની પછી પણ અનેક ઉપકારી પુરુષો થઈ ગયા છે. વિક્રમના તેરમા સૈકામાં કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય થયા કે જેમણે અનેક વિષયમાં શાસ્ત્રો ને ગ્રંથોની રચના કરીને શાસનની સમૃદ્ધિમાં વૃદ્ધિ કરી. આ મહાપુરુષની જોડના બીજા કોઈ પુરુષ થયેલા જણાતા નથી. એમણે રાજ્યસહાય અને દેવસહાય ઉપરાંત આત્મસહાય વડે અપરિમિત ઉપકાર કર્યો છે. એમનાં ચરિત્રો નાનાં મોટાં ઘણાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં હોવાથી અહીં તે સંબંધમાં વિશેષ લખવાની આવશ્યકતા નથી.

જે શાસનમાં આવા મહાપુરુષો થયા તે અપૂર્વ શાસનને પૂરા પુન્યોદયથી પામીને તેના આરાધન માટે બનતો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. ફરી ફરીને આવી સામગ્રી મળવી દુર્લભ છે. અત્યારે મળેલી સામગ્રી સાધારણ પ્રયાસનું ફળ નથી, પરંતુ પાછલા અનેક ભવોમાં કરેલા અસાધારણ પ્રયાસનું ફળ છે. તો તેને સફળ કરવા માટે સુજ્ઞ જનોએ પ્રમાદ કરવો ન જોઇએ. આ આર્યક્ષેત્ર, ઉત્તમ કુળ, દેવગુરુધર્મની જોગવાઈ, ધર્મ સાંભળવાની ઇચ્છા, ધર્મનું શ્રવણ, ધર્મની રુચિ, આરાધન કરી શકે તેવું શરીર, પૂરતું આયુષ્ય અને આરોગ્ય-આ બધા વાનાં મળ્યા છતાં જો સારી રીતે ધર્મારાધન કરીને આ મનુષ્યભવ સફળ કરવામાં ન આવે તો આપણા જેવો નિર્ભાગી કોણ ? માટે નિર્ભાગી ન ગણાતાં સદ્‌ભાગીમાં નામ લખાય તેમ પ્રયાસ કરવો ઘટે. જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રની આરાધના કરો, બીજા પાસે કરાવો, કરનારને ઉત્તેજન આપો, તેને સહાય કરો, અવલંબનભૂત થાઓ ! શાસનનો વિરોધ ભૂલે ચૂકે કરશો નહી. શાસનના વિરોધીઓથી છેટા રહેજો, તેનો સંસર્ગ પણ પાયમાલ કરશે. શુદ્ધ માર્ગને ઓળખો ! શુદ્ધ માર્ગે ચાલો ! શુદ્ધ પ્રરૂપક, શુદ્ધ માર્ગાન્વેષી તેમજ શુદ્ધ માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરનાર આપણા આચાર્યાદિકના સંસર્ગમાં રહો ! ને બની શકે તેટલું આરાધન કરો જેથી આવી ને આવી સામગ્રી ફરીને પણ પ્રાપ્ત થાય અને સ્વલ્પકાળમાં આત્મા સંસારનો પાર પામી મોક્ષમાં જાય. તથાસ્તુ !

ભદ્રાવતી

[કચ્છનું એક પ્રાચીન મહાતીર્થ]

લેખક પૂ. મુનિમહારાજ શ્રી વિદ્યાવિજયજી.

રહે છે ઉલ્લુ ગુલ્શનમાં, હતો જ્યાં વાસ બુલ્બુલનો;
મયૂરા જ્યાં હતા ત્યાં રાગ, ગાયે કાગડાઓ છે.

કચ્છ એક મહાપુરાતન દેશ છે, એ વાત સમજાવવા જેવી નથી રહી. પ્રાચીન કાલના આ કચ્છ દેશમાં એવી નગરીઓ હોવાનું સંભવિત છે, કે જેની જાહોજલાલી દેશ-દેશાન્તરોમાં ફેલાયેલી હશે અને તેમાંયે કચ્છદેશ હમેશાંથી દરિયા કિનારે આવેલો દેશ હોવાથી એ દરિયાકાંઠાનાં શહેરો મહાબંદરો તરીકે–વ્યાપારનાં કેન્દ્રસ્થાનો તરીકે પ્રસિદ્ધ હોય, એ પણ સ્વાભાવિક છે.

કચ્છમાં 'ભદ્રેશ્વર' નામનું એક ગામ છે, કે જે કચ્છના મુદ્રા તાલુકામાં આવેલું છે. આ ભદ્રેશ્વર એ પ્રાચીન જમાનાની '**ભદ્રાવતી**' નગરી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ચૌદમી શતાબ્દિના પ્રારંભમાં થયેલા મહાદાની જગડુશાહની જે ભદ્રાવતીનું વર્ણન જૈન ગ્રંથોમાં આવે છે, તે આ જ ભદ્રાવતી.

એક કાળે જે નગરીની ભાગોળમાં જ દરિયો ઉછાળા મારી રહ્યો હશે, જ્યાં હજારો વહાણોની આવ–જાવથી અને લોકોના કોલાહલથી કાન પડયું સંભળાતું નહિ હશે, મોટાં મોટાં શિખરોથી આકાશને સ્પર્શ કરી રહેલાં મંદિરોના ઘંટનાદો ગાજી રહ્યા હશે, મોટી મોટી અટ્ટાલિકાઓથી સુશોભિત અસંખ્ય મહેલો પોતાની સુંદરતા બતાવવા સ્પર્ધા કરી રહ્યા હશે અને જ્યાં અનેક પ્રકારના બાગબગીચાઓ જુદી જુદી જાતનાં પુષ્પોની સૌરભો માઇલો સુધી ફેલાવતા હશે, તે ભદ્રાવતી નગરી આજે—

"રહે છે ઉલ્લુ ગુલ્શનમાં, હતો જ્યાં વાસ બુલ્બુલનો,
મયૂરા જ્યાં હતા ત્યાં રાગ, ગાયે કાગડાઓ છે."

આ કથનની સત્યતા શાબીત કરી રહી છે. પરિવર્તનશીલ સંસારમાં એમ થતું જ આવ્યું છે.

ભદ્રાવતી નગરીનો ઇતિહાસ બહુ જૂનો બતાવવામાં આવે છે. કહેવાય છે કે મહાભારતમાં વર્ણવેલી યૌવનાશ્વ રાજાની નગરી, તે આ જ ભદ્રાવતી અને પાંડવોએ અશ્વમેધનો ઘોડો પણ અહીં જ બાંધ્યો હતો.

ઉપરની વાત તો બહુ પૌરાણિક છે. પણ જેને આપણે ઇતિહાસકાળ કહીએ, એ સમયનાં પ્રમાણુ લઇએ તોપણ ભદ્રાવતી એક પ્રાચીન નગરી હતી, એમ સિદ્ધ થાય છે. ભદ્રાવતીનો ઇતિહાસ અત્યારના 'ભદ્રેશ્વર'ના જૈન મંદિરની સાથે ઘનિષ્ટ સંબંધ ધરાવે છે. વિક્રમ સંવતથી ચારસો પચાસ વર્ષો પૂર્વે, એટલે આજથી લગભગ ૨૪૪૪ વર્ષ ઉપર, આ નગરીના દેવચંદ્રનામના એક જૈન ધનાઢયે એક વિશાલ જૈનમંદિર બનાવેલું. એવું એક તામ્રપત્ર ઉપરથી જણાયું છે. આ તામ્રપત્રમાંના ઉલ્લેખ પ્રમાણે વીર નિ. સં. ૨૩ માં આ મંદીર બન્યું. આ મૂળ તામ્રપત્ર ભુજના કોઇ યતિ પાસે છે, અને તેની નકલ ભદ્રેશ્વરના મંદિરમાં સાચવી રાખેલ છે. તેમ જ કચ્છની ભૂગોળમાં પણ છપાયેલ છે. વિક્રમ

સંવત્ આઠથી દશ સુધી ભદ્રાવતી નગરી પઢીયાર જાતિના રાજપુતના હાથમાં હતી, એમ શ્રીયુત લાલજી મુલજી જોશી પોતાના '**કચ્છની લોકકથા**' નામના પુસ્તકમાં લખે છે.

જુની ભદ્રાવતીના જે અવશેષો અહીં દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તેમાં જગડુશાહે બંધાવેલી 'જુડીઆ વાવ' 'માણેશ્વર ચોખંડા મહાદેવનું મંદિર,' 'પુલસર તલાવ', 'આશાપુરીમાતાનું મંદિર' 'લાલશા બાજપીરનો કુબો,' 'સોલ થાંભલાની મસ્જીદ,' 'પિંજરપીરની સમાધિ' અને 'ખીમલી મસ્જીદ'—આમ હિંદુ–મુસલમાન સંસ્કૃતિના અનેક અવશેષો અહીં મોજૂદ છે. તેમાંના કેટલાક ઉપર અને કેટલાક પાળીયાઓ ઉપર શિલાલેખો પણ છે. દાખલા તરીકે આશાપુરાના મંદિરના એક થાંભલા ઉપર સંવત્ ૧૧૫૮નો લેખ છે. કેટલાક પાળીયાઓ ઉપર સંવત્ ૧૩૧૯ના લેખો છે. ચોખંડામહાદેવના મંદિરની ડેલીના એક ઓટલાના ચણેલા પત્થરમાં સંવત્ ૧૧૯૫નો **સિદ્ધરાજ જયસિંહ**ના સમયનો લેખ છે. કહેવાય છે કે આ પત્થર દુધીયાવાલા મંદિરમાંથી લાવીને બેસારવામાં આવ્યો છે.

ચોવીસો વર્ષ ઉપર દેવચન્દ્ર નામના ગૃહસ્થે બનાવેલા મહાવીરસ્વામીના મંદિરનો જે ઉલ્લેખ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે, તે મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કુમારપાલ રાજાએ પણ કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ મલે છે. તે પછી જે જગડુશાહનું નામ ઉપર લેવાયું છે, તે જગડુશાહે આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. આ જગડુશાહે દેશના રક્ષણ માટે અઢળક દ્રવ્ય ખરચ્યાનાં પ્રમાણો ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. '**વીરધવલપ્રબંધ**'માં જે '**વેલાપુર બંદર**'નું નામ આવે છે તે આ જ '**ભદ્રાવતી**' હતું, એમ પણ ઇતિહાસકારો માને છે.

આ પ્રસંગે આપણે મહાદાની જગડુશાહની દાનવૃત્તિ જરા જોઈએ. હિન્દુસ્તાનમાં પડેલો પનરોતરો દુકાલ (૧૩૧૫) ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. જગડુશાહનું ચરિત્ર કહે છે કે, તે વખતે ભદ્રાવતી, વાઘેલાને તાબે હતી. જગડુશાહે તેમની પાસેથી પોતાને કબજે લીધી. અને આ દુષ્કાલમાં એટલું બધું દાન કર્યું, કે આખા દેશને દુષ્કાલની અસર ન થવા દીધી. બલ્કે કવિઓ કલ્પના કરે છે કે, દુકાળને પણ ખૂબ ખબર પાડી દીધી, અને એને કહેવું પડયું—

'મેલ જગડુશાહ જીવતો, (કે) ફરી ન આવું તારા દેશમાં.'

જગડુશાહના દાનનું અનુમાન આપણે એટલા ઉપરથી કરીશું કે, એમની જુદા જુદા દેશમાં અનેક દાનશાલાઓ ચાલતી હતી. રેવાકાંઠા, સોરઠ અને ગુજરાતમાં ૩૩, મારવાડ **આઠ અને કચ્છમાં ૩૦, મેવાડ, માલવા અને ઢાલમાં ૪૦ અને ઉત્તર વિભાગમાં ૧૨** એમ એમની સત્રશાલાઓ (દાનશાલાઓ) હતી. વળી એમણે ૮૦૦૦ મુંડા વિશલદેવને, ૧૨૦૦૦ મુંડા સિંધના હુમીરને, ૨૧૦૦૦ મુંડા દિલ્હીના સુલતાનને, ૧૮૦૦૦ મુંડા માલવાના રાજાને, અને ૩૨૦૦૦ મુંડા મેવાડના રાજાને અનાજના આપ્યા હતા. વળી આ જ અરસામાં મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરીને પણ હજારો જીવોને રોજી આપી સુખી કર્યા હતા.

જે નગરીમાં આવા દાનવીરો મૌજૂદ હતા તે નગરીની જાહોજલાલી કેવી હશે, એની કલ્પના કરવી જરા પણ કઠિન નથી.

ભદ્રાવતી એ બંદર હતું. વ્યાપારનું મોટું મથક હતું. એ વાત ઇતિહાસકારોએ સ્થિર કરી છે. શ્રીયુત સાક્ષરવર્ય ડુંગરશી ધરમશી સંપટ પોતાના '**કચ્છનું વ્યાપારતંત્ર**' નામના પુસ્તકમાં લખે છે:—

"કચ્છની પ્રાચીન ભદ્રાવતી એક સરસ બંદર હતું. અને ત્યાંનો વેપાર અને ત્યાંનું વહાણવટુ અતિ વિકાસને પામ્યાં હતાં. તેરમા સૈકામાં એ ભદ્રાવતીમાં જગડુશાહ નામે મોટો વેપારી થઈ ગયો છે. એ બહુ ધનવાન હતો. તેની અનેક પેઢીઓ દૂર દેશાવરોમાં હતી. તેનાં વહાણો જગતનાં બંદરોમાં કીંમતી માલ લઈ આવ-જા કરતા હતાં. એમણે ભદ્રેશ્વરમાં મોટું જૈનપ્રાસાદ બાંધ્યું છે, જે અદ્યાપિ પર્યન્ત જૈન ભાઈઓનું યાત્રાનું સ્થલ જણાય છે. કચ્છમાં સંવત્ ૧૩૧૫ની સાલમાં ભારે અનાવૃષ્ટિ થઈ, લોકો અને જાનવરો ભયંકર દુષ્કાલના પંજામાં સપડાયા હતા. તે વખતે જગડુશાહે પોતાના ભંડારો ખોલી મનુષ્યોને અન્નવસ્ત્રો, અને જાનવરોને ચારો પૂરો પાડયો હતો. એણે લાખો રૂપિયા ધર્માદા માટે ખરચ્યા હતા." પૃ. ૬-૭.

આ બધા ઉપરથી એ નક્કી થાય છે કે, આ ભદ્રાવતી એક વખતે જબ્બર નગરી હતી, અને દેશદેશાંતરોની સાથે વ્યાપારનો સંબંધ ધરાવતું એક મોટું બંદર હતું, એ વાત ચોક્કસ છે. અને તે ચોદમી શતાબ્દિ સુધી તો પુર જાહોજલાલીવાળું શહેર હતું.

પણ, તે પછી તો તેનો પડતો કાળ આવ્યો હોય એમ જણાય છે. ભદ્રાવતી નગરી શાથી ભાંગી ? એ સંબંધી ખાસ કાંઇ પ્રમાણ મલતું નથી. પણ એના જે ખંડેરો વગેરે અવશેષો દેખાય છે, તે ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે, કે ધરતીકંપને લીધે આ નગરી દટાઈ ગઇ હોવી જોઇએ.

આ સંબંધમાં શ્રીયુત લાલજી મૂલજી જોશી પોતાના '**કચ્છની લોકકથાઓ**' નામના પુસ્તકમાં એક સ્થળે **ભદ્રાવતી** ઉપર નોટ લખતાં લખે છે કે:—

"વિક્રમ સંવત્ ૮ થી ૧૦ સુધી તે '**પઢીયાર**' નામની એક શૂરવીર રાજપુત કોમના હાથમાં હતું. તે પછી વાઘેલાઓના હાથમાં આવ્યું, તે પછી **સમા જામ જાડેજાઓના** હાથમાં ગયું. એ રીતે આપણે જોયું તો વિક્રમ રાજ્યની તેરમી શતાબ્દિની છેલ્લી પચીશીમાં ભદ્રેશ્વર જાડેજા રજપુતોના હાથમાં આવ્યું હતું. પરન્તુ પઢીયાર રજપુતોની હકુમત જતાં, શહેરની ઉન્નતિ, સમૃદ્ધિ પણ હટવા લાગ્યા. ધરતીકંપથી થયેલા ફેરફારો અને ઉપરાઉપરી પડેલ દુષ્કાલોના કારણે, તથા રાજ્યના પરિવર્તનના લીધે આ સમૃદ્ધિશાલી શહેર દિનપ્રતિદિન પતન તરફ ઘસડાવા લાગ્યું." પૃ. ૫૪-૫૫.

પણ, ખરી રીતે ચૌદમી શતાબ્દિ સુધી તો આ નગરી પુરજાહોજલાલીમાં હતી. બેશક વિદ્વાન્ લેખક કહે છે તેમ, ધરતીકંપો અને દુષ્કાલ ઉપર દુષ્કાલ પડવાના કારણે અને હંમેશાં બનતું આવ્યું છે તેમ, ચડતી પડતીના નિયમે ચૌદમી શતાબ્દિથી આ નગરીનું પતન શરૂ થયું એ વાત તો ખરી છે.

જો કે, આવી ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ભદ્રાવતી નગરી અત્યારે ખંડેરો-તુટયાફુટયા અવશેષોના આકારમાં જ દેખાય, પરંતુ આ જુની ભદ્રાવતીના ખંડેરોની નજીક જ એક '**ભદ્રેશ્વર**' નામનું ગામ છે. કચ્છના મુદ્રા તાલુકાનું આ ગામ ગણાય છે. આ ગામમાં ત્રણથી સાડાત્રણ હજાર માણસની વસ્તી છે. ઠકરાતનું આ ગામ છે. આ ગામ નવું વસાવેલ છે. આ ગામની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં રાવસાહેબ મગનલાલભાઇ ખખ્ખરનો મત છે કે—

"જામ રવલનું થાણું જૂના ભદ્રેશ્વરમાં હતું. તેને ગુંદીયાલીવાલા સાયબાજીના ભાઈ મેરામણજીએ એ થાણું ઉઠાડીને સર કર્યું. તેના દીકરા ડુંગરજીએ તેને તોડીને નવું ભદ્રેશ્વર બંધાવ્યું. એ વાતને આજે ચારસો વર્ષ થયાં છે."

આ ભદ્રેશ્વરથી પૂર્વમાં લગભગ અડધા માઇલ દૂર અનેક શિખરોથી સુશોભિત જૈન-મંદિર અનેક ધર્મશાલાઓ વગેરે એક મોટું ધામ છે. આને 'વસહી' કહેવામાં આવે છે. આ મંદિર તે જ છે, કે જેનો ઉલ્લેખ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે. અને જે ભગવાન મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણુ પછી ૨૩ વર્ષે એટલે આજથી લગભગ ૨૪૪૪ વર્ષ ઉપર આ જ ભદ્રાવતીના દેવચંદ્ર નામના ગૃહસ્થે બંધાવ્યું હતું. પ્રારંભમાં, આ મંદિરમાં પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ સ્થાપન કરવામાં આવી હતી. તે પછીનો ઇતિહાસ કાંઈ જાણુવામાં આવ્યો નથી. પણુ કુમારપાલ રાજાએ, અને સંવત્ ૧૩૧૫ માં જગડુશાહે આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાની વાત પહેલાં કહેવામાં આવી છે. કહેવાય છે કે જ્યારે ભદ્રાવતી ભાંગી પડી, ત્યારે આ મંદિર એક બાવાના હાથમાં આવ્યું. બાવાએ પ્રભુની મૂર્તિ ઉપાડી ભોંયરામાં રાખી દીધી. ત્યારપછી જૈનોએ સંવત્ ૧૬૨૨ માં મહાવીરસ્વામીની મૂર્તિ પધરાવીને પ્રતિષ્ઠા કરી. તે પછી તો પેલા બાવાએ પણુ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ જૈનોને પાછી સોંપી. આ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ હાલ મંદિરની પાછળ એક દેવકુલિકામાં મૌજૂદ છે.

કહેવાય છે કે, બીજી વાર પણુ એવો પ્રસંગ આવેલો, કે મંદિરનો કબજો સાંના ઠાકોરના હાથમાં ગયેલો, પણુ પાછલથી ઠાકોર પાસેથી જૈનોએ લઇને સંવત્ ૧૯૨૦ માં રાવશ્રી દેશલજીના પુત્ર રાવશ્રી પ્રાગમલજીના સમયમાં જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. છેલ્લામાં છેલ્લો જીર્ણોદ્ધાર સંવત્ ૧૯૩૯ ના મહા સુદ ૧૦ ને દિવસે માંડવીનિવાસી શેઠ મોણુશી તેજશીનાં પત્ની મીઠીબાઈએ કરાવ્યો હતો.

ભદ્રેશ્વરના આ મંદિરની રચના ખૂબ ખુબીવાલી છે. સમતલ જમીનથી મંદિરનો ગભારો ઘણો ઊંચો અને દૂર હોવા છતાં, લગભગ સો કે-તેથી વધારે ફૂટ દૂરથી પણુ મુખ્ય મૂર્તિનાં દર્શન થઇ શકે છે ૪૫૦×૩૦૦ ફૂટના ચોગાનમાં આ મંદિર આવેલું છે. મુખ્ય મંદિરની ચારે તરફ બાવન નાની નાની દેરીઓ છે. ચાર મોટા ઘુમ્મટ અને બે નાના ઘુમ્મટો છે. ઘણા મોટા એવા બસો અઢાર થાંભલા છે. મંદિરની ચારે તરફ અને કમ્પાઉંડથી બહાર પણ માંડવી, ભૂજ અને બીજાં ગામો તરફથી બનેલી અનેક ધર્મશાલાઓ છે. એક મોટો ઉપાશ્રય છે. વચમાં વિશાલ સુંદર ચોક છે.

દર વર્ષે ફાગણુ સુદ ત્રીજ. ચોથ, પાંચમનો મેળો ભરાય છે. પાંચમે ધૂમધામ પૂર્વક ધ્વજા ચડાવવામાં આવે છે. મેળામાં સમય પ્રમાણે હજારો માણુસો આવે છે.

આ મંદિરનો વહીવટ 'વર્ધમાન કલ્યાણુજી' એ નામની પેઢીદ્વારા ચાલે છે. ભૂજ, માંડવી અને કચ્છના બીજાં ગામોના આગેવાન ગૃહસ્થો આ પેઢીના વહીવટદારો છે. કમીટીના પ્રમુખ ભૂજના નગરશેઠ સાકરચંદ પાનાચંદ છે.

પાટણુના રહીશ અને મુંબઈના મહાન વેપારી ધર્મપ્રેમી શેઠ નગીનદાસ કર્મચંદ, સંવત ૧૯૮૩ માં કચ્છની યાત્રાએ હજારો માણુસોની મેદનીવાલો સંઘ લાવેલા અને આ તીર્થની યાત્રા કરેલી, ત્યારથી આ તીર્થની પ્રસિદ્ધિ વધારે થઈ છે. ખરેખર, તીર્થ ભવ્ય અને દર્શનીય છે.

ભદ્રાવતી ભાંગી, પણુ ભદ્રાવતીનાં અવશેષો અને ભદ્રાવતીનું આ ભવ્ય મંદિર ભદ્રાવતીની ભવ્યતાનો હજુ પણુ પરિચય કરાવી રહ્યાં છે. કચ્છરાજ્ય આ સ્થાનની શોધખોળ કરાવે તો ઘણી વસ્તુઓ મલી શકે.
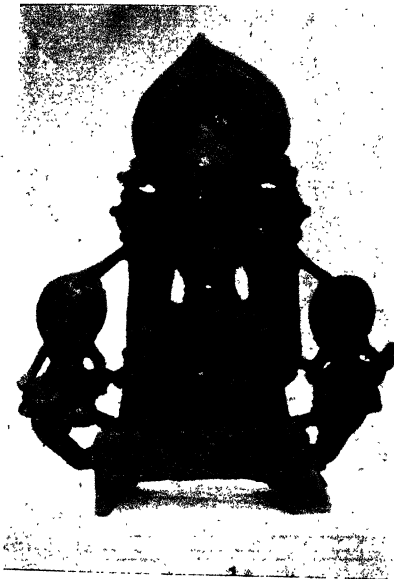
શ્રી જિનમૂર્તિ મહુડી

[પરિચય માટે જુઓ પૃ. ૨૧૫]

[ચિત્ર ૧નો બ્લૉક મળી નહી શકવાથી નથી આપ્યો. આ બ્લૉક 'શ્રી જૈન સત્યપ્રકાશ'ના અંક ૫-૬માં તથા વર્ષ ૬ના અંક ૧૧માં છપાયેલ છે]

[શ્રી સારાભાઈ નવાબના સૌજન્યથી]

Advance P. AHMEDABAD.

શ્રી ઋષભદેવજી, મહુડી

[પરિચય માટે જુઓ પૃ. ૨૧૫]

શ્રી સારાભાઈ નવાબના સૌજન્યથી]

શ્રી પાર્શ્વનાથજી, મહુડી [પરિચય માટે જુઓ પૃ. ૨૧૫
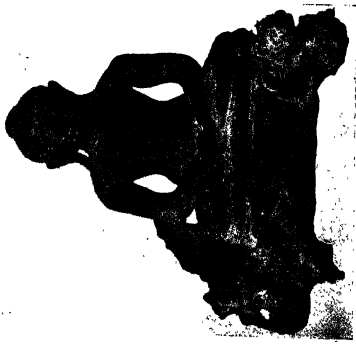
બારમા સૈકા પહેલાંની

પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમાઓ

[લેખક : શ્રીયુત સારાભાઈ મણિલાલ નવાબ, એમ. આર. એ. એસ, અમદાવાદ]

ભારત વર્ષની ત્રણે મુખ્ય સંસ્કૃતિઓમાં ઘણા પ્રાચીન સમયથી મૂર્તિપૂજાની ભાવના પ્રચલિત હોય તેમ જણાઈ આવ છે. આ ત્રણે મુખ્ય સંસ્કૃતિઓ પૈકી ૧ હિંદુ સંસ્કૃતિના અભ્યાસીઓ માટે શ્રીયુત્ ટી. એ. ગોપીનાથરાવે Hindu Iconography (હિંદુ મૂર્તિવિદ્ધાનશાસ્ત્ર) નામનું પુસ્તક ચાર વોલ્યુમમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. Buddhist Iconography (બૌદ્ધ મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્ર) નામનું પુસ્તક બૌદ્ધ સંસ્કૃતિના અભ્યાસીઓ માટે ડૉ. વિનોયતોષ ભટ્ટાચાર્યે લખ્યું છે જે ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસની મુંબઈની શાખાએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. પ્રાચીન જૈનાચાર્યોએ જિનમંદિરના નિર્માણ અને મૂર્તિવિધાનનાં શાસ્ત્રો રચેલાં હોવા છતાં, તેમજ અનેક કળામય જિનમંદિરો, જિનપ્રતિમાઓ તથા અન્ય યક્ષ યક્ષિણીઓની પ્રતિમાઓ વિદ્યમાન હોવા છતાં અને જૈનોની પાસે અખૂટ સંપત્તિ હોવા છતાં જૈન મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રને પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા માટે જોઈએ તેવો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નથી.

થોડા છૂટાછવાયા પ્રયત્નો જરૂર થયા છે. દા. ત. શ્રીયુત પં. ભગવાનદાસ જૈન, જયપુરવાળાએ ઠક્કર ફેરૂકૃત વાસ્તુસાર નામનો ગ્રંથ ગુજરાતી તથા હિંદી ભાષાંતર સહિત પ્રસિદ્ધ કર્યો છે, પરંતુ શિલ્પના પારિભાષિક સંકેતો અંગે તેમાં કેટલીક ભૂલો રહી જવા પામી છે. શિલ્પશાસ્ત્રી નર્મદાશંકર મિસ્ત્રીએ પણ 'શિલ્પરત્નાકર' નામનો ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષામાં અનેક ચિત્રો સહિત પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તેમાં પણ જૈન તીર્થંકરોના વર્ણના વર્ણનમાં મૂળ શ્લોકોના ભાવાર્થની નીચે ખુલાસો આપ્યો નથી. વડોદરાનિવાસી શ્રીયુત ઉમાકાંત પ્રેમાનંદ શાહ (મુંબાઈ મહાવિદ્યાલય Bombay University તરફથી સ્કૉલરશીપ મેળવીને) અને મુંબઈના વિક્ટોરીયા મ્યુઝીયમના curator શ્રીયુત શાંતિલાલ ઉપાધ્યાય પણ Jain Iconography સંબંધી નિબંધ માટે છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. ડૉ. હસમુખલાલ ધી. સંકળીઆએ પણ અંગ્રેજીમાં કેટલાક લેખો લખ્યા છે.

ઉપરોક્ત વિદ્વાનો તથા મિત્રોનો હું અંગત પરિચય ધરાવતો હોવા છતાં ભારતવર્ષમાં પર્વતે પર્વતે અને ગામેગામ પથરાએલાં જિનમંદિરોના બારીક અભ્યાસપૂર્ણ અવલોકન વગર જૈન મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રને પૂરેપૂરો ન્યાય આપવામાં સફળ ન થઈ શકાય એમ મને લાગે છે.

હિંદુધર્મ અને બૌદ્ધધર્મમાં સાત્ત્વિક, રાજસિક અને તામસિક એ ત્રણ પ્રકારનાં દેવદેવીઓનાં મૂર્તિવિધાન છે, જ્યારે જૈનધર્મમાં કેવળ સાત્ત્વિક પ્રતિમા જ આરાધ્ય છે.

જિનમૂર્તિઓની ખાસ વિશિષ્ટતા—પ્રાચીન ભારતીય શિલ્પીઓએ મૂર્તિઓ બનાવવામાં તેના આંતરિક ભાવ અને પરિચિંતનનું દર્શન કરાવવાની ચેષ્ટા કરી છે. આ ચેષ્ટામાં તેઓએ મૂર્તિની મુખાકૃતિ જ વિશેષ સુંદર બનાવવાની અને તેમાં યોગ તથા શાંતિનો ભાવ બતાવવાની વિશેષ કાળજી રાખી છે. ભારતીય કલાનું સર્વોત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ જિનમૂર્તિઓમાં

મળી આવે છે. કેટલીક મૂર્તિઓ તો નિઃસંદેહ સર્વોત્તમ પ્રકારની છે, જે જોતાં જ તેઓની શાંતમુદ્રા અને ધ્યાનમુદ્રા એકદમ પ્રત્યક્ષ થાય છે. અને મહાકવિ ધનપાલે કહેલા નીચેના ઉદ્‌ગારા સહસા મુખમાંથી નીકળી પડે છેઃ—

प्रशमरसनिमग्नं दृष्टियुग्मं प्रसन्नं, वदनकमलमंकः कामिनीसंगशून्यः ।
करयुगलमपि यस्ते शस्त्रसंबन्धवन्ध्यं, तदसि जगति देवो वीतरागस्त्वमेव ॥१॥

"જેઓનું નયનયુગલ પ્રશમરસમાં નિમગ્ન છે, જેઓનું વદનકમલ પ્રસન્ન છે, જેઓનો ખોળો સ્ત્રીના સંસર્ગથી રહિત છે, અને જેઓના હસ્તયુગલ શસ્ત્રના સંબંધથી મુક્ત છે, તેવા તમે છો (અને) તે કારણે વીતરાગ હોઇ જગતમાં ખરા દેવ છો."

નંદવંશના રાજ્યકાળથી ચાલુ સૈકા સુધીના જૈન શિલ્પના નમૂનાઓ વિદ્યમાન છે. પ્રાચીન સમયમાં મૂર્તિવિધાન અને ચિત્રાલેખન, સ્થાપત્યને અંગે તેના ભૂષણરૂપે, વિકાસ પામ્યાં હતાં. લલિતકલામાં આપણું સ્થાપત્ય ને પ્રતિમાનિર્માણ, આમ કલાની તવારીખમાં વિશેષ મહત્ત્વનું છે. એમાંયે ખાસ કરીને મૂર્તિવિધાન તો આપણી સંસ્કૃતિનું, આપણી ધર્મભાવનાનું અને આપણી વિચારપરંપરાનું મૂર્ત સ્વરૂપ છે. આરંભથી લઇ મધ્યકાલીન યુગના અંત સુધી આપણા શિલ્પકારોએ એમની ધાર્મિક અને પૌરાણિક કલ્પનાઓનું અને હૃદયની પ્રાકૃત ભાવનાઓનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. જૈનધર્મ નિવૃત્તિપ્રધાન ધર્મ છે અને તેનું પ્રતિબિંબ તેના મૂર્તિવિધાનમાં આદિકાળથી લઈ આજસુધી એક જ રીતે પડેલું મળી આવે છે. ઈ. સ. ના આરંભથી કુશાન રાજ્યકાળની જૈન પ્રતિમાઓ અને સેંકડો વર્ષ પછી બનેલ જિનમૂર્તિઓમાં બાહ્ય દૃષ્ટિએ બહુ જ થોડો ભેદ જણાશે. જૈન અર્હતની કલ્પનામાં આદિકાળથી શરૂ કરીને આજસુધીમાં કોઇ ઊંડો ફેરફાર થયો જ નથી. તેથી બૌદ્ધકલાની તવારીખમાં મહાયાનવાદના પ્રાદુર્ભાવ પછી જેમ ધર્મનું અને એને લઈને તમામ સભ્યતાનું સ્વરૂપ જ બદલાઈ ગયું, તેમ જૈનકલાના ઇતિહાસમાં બનવા પામ્યું નથી. અને તેથી જૈન-મૂર્તિવિધાનમાં વિવિધતા ન આવી. મંદિરોનો અને મૂર્તિઓનો વિસ્તાર તો દિવસે દિવસે ઘણો જ વધ્યો, પણ વિસ્તારની સાથે સાથે વૈવિધ્યમાં વધારો ન થયો. જૈન પ્રતિમાનાં લાક્ષણિક અંગો લગભગ પચીસસો વર્ષ સુધી એક જ રૂપમાં કાયમ રહ્યાં ને જૈન તીર્થંકરની ઊભી કે આસીન મૂર્તિમાં લાંબા કાળના અંતરે પણ વિશેષ ભેદ થવા ન પામ્યો.

જિનપ્રતિમા ઘડનાર જૈન જ હોય એવું નથી, બલ્કે મોટા ભાગે હિંદુઓ જ હોય છે, અને ઘણા લાંબા વખતથી કેટલાક હિંદુ શિલ્પીઓનો તો એ વંશપરંપરાનો ધંધો જ છે. જૈન મૂર્તિઓ ઘડનારા ભારતવાસીઓ જ હતા, પરંતુ જેમ બાદશાહી જમાનામાં આપણા કારીગરોએ ઈસ્લામને અનુકૂળ ઇમારતો બનાવી, તેમ પ્રાચીન શિલ્પીઓએ પણ જૈન પ્રતિમાઓમાં જૈનધર્મની ભાવનાને અનુસરી પ્રાણ ફૂંક્યો છે. જૈન તીર્થંકરની મૂર્તિ વિરક્ત, શાંત અને પ્રસન્ન હોવી જોઈએ, એમાં માનવહૃદયના નિરંતર વિગ્રહને માટે—એની અસ્થાયિ લાગણીઓ માટે સ્થાન હોય જ નહિ. જૈન તીર્થંકરને આપણે ગુણાતીત કહીએ તો એ ગુણાતી-તતાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપતાં સૌમ્ય અને શાંત મૂર્તિ જ ઉદ્‌ભવે, એમાં સ્થૂલ આકર્ષણ કે ભાવનાની પ્રધાનતા ન હોય (અપવાદ તરીકે કેટલીક મૂર્તિઓ હાસ્યરસ ઝરતી મુખમુદ્રા-વાળી પણ હોય છે). એથી જૈન પ્રતિમાઓ એની મુખમુદ્રા ઉપરથી તુરત જ ઓળખી શકાય છે. આસીન મૂર્તિઓ કરતાં ઊભી મૂર્તિઓના મુખ ઉપર પ્રસન્ન ભાવ ઘણા દાખલાઓમાં

વિશેષ પ્રકારે જોવામાં આવે છે. જૈન પ્રતિમાઓ નગ્ન અને વસ્ત્રાચ્છાદિત બે પ્રકારની જોવામાં આવે છે, બંને પ્રકારની પ્રતિમાઓમાં નગ્નતા અને વસ્ત્રાચ્છાદિતતા સિવાય વિશેષ ફેરફાર હોતો નથી. બહુ પ્રાચીન નહીં એવી શ્વેતાંબર મૂર્તિઓમાં પ્રાયઃ એક કટિવસ્ત્ર (લંગોટ) નજરે પડે છે. આસીન (બેઠેલી) પ્રતિમાઓ સાધારણ રીતે ધ્યાનમુદ્રામાં ને પદ્માસનમાં તથા કેટલાક દાખલાઓમાં અર્ધપદ્માસનમાં અને કોઈ કોઈ દાખલાઓમાં ઉત્થિતપદ્માસનમાં× મળી આવે છે અને તેઓના બંને હાથ ખોળામાં ઢીલી રીતે ઉપરાઉપરી ગોઠવાએલા હોય છે. ચોવીશ તીર્થંકરોનાં પ્રતિમાવિધાનમાં વ્યક્તિભેદ ન હોવાથી લાંછનાંતરને લઈને જ આપણે મૂર્તિઓને જુદા જુદા તીર્થંકરનાં નામે ઓળખી શકીએ છીએ. મોટે ભાગે અગિયારમા સૈકા પછીની મૂર્તિઓના આસન પર સાધારણ રીતે તીર્થંકરનું લાક્ષણિક ચિહ્ન (લંછન) કોતરેલું હોય છે.

જૈનાશ્રિત કલાનો પ્રધાન ગુણ એના અંતર્ગત ઉલ્લાસમાં કે ભાનનાલેખનમાં નથી. એની મહત્તા, એની કારીગરીની ઝીણવટમાં, ઉદાર શુદ્ધિમાં, અને એક પ્રકારની બાહ્ય સાદાઈમાં રહેલી છે. જૈનાશ્રિત કલા મુખ્યત્વે વેગપ્રધાન નહિ, પણ શાંતિમય છે. સૌમ્યતાનો પરિમલ, જિનમંદિરોમાં પૂજન અર્થે વપરાતા સુગંધિત દ્રવ્યોની પેઠે, સર્વત્ર મ્હેકે છે. એમની સમૃદ્ધિમાં ત્યાગની શાંતિ ઝળકે છે.

ભારતવર્ષના ખૂણે ખૂણે અને ગામેગામ પથરાએલાં જિનમંદિરોનો અથવા જિન-મંદિરોમાં આવેલી હજારો જિનપ્રતિમાઓનો પરિચય આ ટૂંકા લેખમાં ન આપી શકાય. તેથી જૈનમૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓનું, જૈન વિદ્વાનોનું પણ, જે તરફ ખાસ લક્ષ નથી ખેંચાયું, તેવા એક વિષય તરફ વિદ્વાનોનું લક્ષ ખેંચવાની મારી ઇચ્છા છે.

જિનમંદિરો સિવાય મ્યુઝીયમોમાં તથા કળાશોખીનોના ખાનગી સંગ્રહોમાં થોડી એક ધાતુની મૂર્તિઓ હશે પણ ખરી; છતાં પણ ધાતુની પ્રતિમાઓનો મોટો સંગ્રહ દરેકે દરેક જિનમંદિરમાં આજે વર્ષોથી સુરક્ષિત છે; પરંતુ એક જૈન તરીકે મારે દિલગીરી સાથે જણાવવું પડે છે કે આપણે પાષાણની પ્રતિમાઓનું જેટલી કાળજીથી જતન કરીએ છીએ, તેનાથી ચોથા ભાગની કાળજીથી પણ ધાતુની જિનપ્રતિમાઓનું જતન કરતા નથી. મારા યાત્રા-પ્રવાસ દરમ્યાન તથા તાજેતરમાં "જૈન ડીરેક્ટરી"ના કાર્ય માટે શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી તરફથી મેં કરેલા પંજાબ, સિંધ તથા કાશ્મીર પ્રદેશના પ્રવાસ દરમ્યાન મારા જોવામાં ધાતુની પ્રતિમાઓ પર જેટલા પ્રાચીન ઉલ્લેખો આવ્યા છે, તેટલા પ્રાચીન ઉલ્લેખો પાષાણની પ્રતિમાઓ પર જોવામાં આવ્યા નથી. વળી ધાતુની પ્રતિમાઓ પરના લેખોમાં જેટલી ઐતિહાસિક માહિતી મળે છે, તેટલી પાષાણની પ્રતિમાઓ પરના લેખોમાં મળી આવતી નથી. ટકવાની દૃષ્ટિએ પણ પાષાણની જાત જલદી તૂટી જાય તેવી (બરડ) હોવાથી પણ ધાતુની પ્રતિમાઓ વધારે જૂના સમયની ટકેલી છે.

મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ જેટલી વિવિધતા ધાતુની જિનપ્રતિમાઓમાં મળી આવે છે તેટલી વિવિધતા પાષાણની જિનપ્રતિમાઓમાં મળી આવતી નથી.

× મથુરાના કર્ઝન મ્યુઝીયમમાં B 1 નંબરની નિશાનીવાળી ગુપ્તકાલીન મૂર્તિ 'ઉત્થિત-પદ્માસન' વાળી છે.

આ ટૂંક લેખમાં ધાતુપ્રતિમાઓની વિવિધતાનો ખ્યાલ પણ આપી શકાય તેમ ન હોવાથી, મારા જોવામાં તથા જાણવામાં આવેલી ઇસ્વીસનના બીજા સૈકાથી શરૂ કરીને બારમા સૈકા સુધીની કેટલીક ધાતુપ્રતિમાનો ટૂંક પરિચય આપવાનું મેં યોગ્ય ધાર્યું છે.

મૂર્તિ ૧. આજસુધી મારી જાણમાં આવેલી ધાતુની પ્રતિમાઓમાં સૌથી પ્રધાન પ્રતિમા મહુડીના કોટયાર્ક મંદિરના મહંતના કબજામાંની જિનમૂર્તિ છે, જેનો પરિચય ચિત્ર સાથે હું આ માસિકના વર્ષ ૫ માના ૫–૬ સંયુક્ત અંકમાં કરાવી ગયો છું અને વર્ષ ૬ ના ૧૧ મા અંકમાં મુનિ શ્રી ન્યાયવિજયજીએ પણ તેનો પરિચય કરાવ્યો છે અને વર્ષ ૬ ના ૧૨મા અંકમાં ડૉ. હસમુખલાલ સાંકળિઆએ ડેક્કન કોલેજના સંશોધન વિભાગની પત્રિકાના ઈ. સ. ૧૯૪૦ ના માર્ચ મહિનાના વૉલ્યુમ ૧ ના નં. ૨–૪ ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરેલો લેખ મૂળ તથા ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે પ્રસિદ્ધ થએલો છે, તેમાં પણ આ મૂર્તિનો પરિચય ડૉ. સાંકળિઆએ કરાવેલો છે. ડૉ. સાંકળિઆ પોતાના લેખમાં આ મૂર્તિના સમય સંબંધી માન્યવર ડૉ. હીરાનંદ શાસ્ત્રીજીના મતને બરાબર હોવાનું જણાવે છે; પરંતુ મારી તેઓને ભલામણ છે કે તેઓ "ગુજરાતની પ્રાચીનતમ જિનમૂર્તિઓ" નામનો 'ભારતીય વિદ્યા' ત્રૈમાસિકના વર્ષ ૧ ના બીજા અંકમાં પ્રસિદ્ધ થએલા મારા લેખની પાના ૧૮૧ ઉપર આપેલી દલીલો સંબંધી વિચાર કરે.

મારી માન્યતા પ્રમાણે તો આ મૂર્તિ ઇસવીસનના પહેલા અથવા બીજા સૈકાની છે અને તે રીતે ગુજરાતમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર પણ લગભગ બે હજાર વર્ષ પહેલાંથી શરૂ થએલો હોવો જોઇએ તેવું સ્પષ્ટ પુરવાર થાય છે. મારી જાણમાં છે ત્યાં સુધી ગુજરાતના વિદ્યમાન શિલ્પોમાં આટલું પ્રાચીન શિલ્પ હજુ સુધી ઉપલબ્ધ થયું નથી અને તેથી જ જૈનમૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ માટે આ શિલ્પ જેટલું ઉપયોગી છે, તેટલું જ ઉપયોગી ગુજરાતની શિલ્પસમૃદ્ધિના અભ્યાસીઓ માટે આ શિલ્પ છે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૧.)

મૂર્તિ ૨, ૩ અને ૪. આ ત્રણે મૂર્તિઓ પણ ઉપરોક્ત મહુડીના કોટયાર્ક મંદિરના ખોદકામમાંથી મળી આવી હતી અને આજે વડોદરા સરકારના પુરાતન સંશોધનખાતાની ઑફીસના કબજામાં છે. આ મૂર્તિઓને પણ માન્યવર શાસ્ત્રીજીએ બૌદ્ધમૂર્તિઓ તરીકે ઓળખાવી હતી અને આ મૂર્તિઓ બૌદ્ધમૂર્તિઓ નથી પરંતુ જૈન મૂર્તિઓ જ છે એવું મારા "ભારતીય વિદ્યા" ત્રૈમાસિકના ઉપરોક્ત લેખમાં સાબીત કરેલું છે અને તે જ અંકના પૃષ્ઠ ૧૯૪ માં મેં માન્યવર શાસ્ત્રીજીને વિનંતી કરી છે કે;—

"આ લેખની દલીલો વાંચીને માન્યવર શાસ્ત્રીમહાશય હવે પોતાનો એ બાંધી લીધેલો ભૂલભરેલો મત ફેરવવા ઉદાર થશે; અને જો મારી એમાં ભૂલ થતી હોય તો તે યુક્તિ અને પ્રમાણ પુરસ્સર જાહેરમાં મૂકી મારા માર્ગદર્શક થશે."

મારા આ લેખને પ્રસિદ્ધ થએ દોઢ વર્ષ ઉપર સમય વીતી ગયો હોવા છતાં માન્યવર શાસ્ત્રીજીએ મારી દલીલોનો પ્રત્યુત્તર આપ્યો નથી.

"ભારતીય વિદ્યા" ત્રૈમાસિક ઘણાખરા વાચકોના જોવામાં નહિ આવ્યું હોય તેથી આ મૂર્તિઓનો પરિચય આ માસિકના વાંચકોને કરાવવાથી વધારે લાભ થશે એમ માની મૂર્તિ ૨–૩ અને ૪ નાં ચિત્રો ચિત્ર નંબર ૨–૩ અને ૪ માં રજુ કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

ચિત્ર નંબર ૨: શ્રી જિનમૂર્તિ. આ ચિત્રની મૂર્તિનો મેં મારા "ભારતીય વિદ્યા"ના લેખમાં શ્રી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ તરીકે પરિચય કરાવ્યો છે. પરંતુ તે લેખ લખ્યા પછી મને મળી આવેલા પુરાવાઓ ઉપરથી આ મૂર્તિને શ્રી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ તરીકે ઓળખાવવા કરતાં શ્રી જિનમૂર્તિ તરીકે જ ઓળખાવવી વધારે પ્રમાણપુરસ્સર લાગે છે.

ઊંચા પબાસન પર મધ્યમાં પદ્માસનની બેઠકે ધ્યાનાવસ્થામાં બેઠેલી મુખ્ય મૂર્તિ જિનેશ્વરદેવની છે. તેઓશ્રીના મસ્તકની પાછળ લંબગોળ પ્રભાવલી (આભામંડળ) છે. અને તેઓશ્રીની જમણી બાજુએ પલાંઠીની નજીક નીચેના ભાગમાં પીઠ પાછળ પ્રભાવલી સહિતની બે હાથવાળા યક્ષરાજની મૂર્તિ છે; જ્યારે ડાબી બાજુએ પલાંઠીની નજીક પીઠ પાછળ પ્રભાવલી સહિતની અંબિકાયક્ષિણીની બે હાથવાળી મૂર્તિ છે. અંબિકાના ડાબા હાથમાંનું બાળક અસ્પષ્ટપણે દેખાય છે; જ્યારે તેણીના ડાબા હાથમાં ફળ હોવું જોઈએ. તેનો ભાગ વધારે ખવાઇ ગએલો હોવાથી બરાબર દેખાતો નથી. પદ્માસન ઉપર સુંદર કમલની આકૃતિ કોતરેલી છે અને આકૃતિની નીચે આઠ ઊભી આકૃતિઓ છે. આ આઠ આકૃતિઓ ડૉ. શાસ્ત્રી માને છે તેમ આઠ દિગ્પાલોની નથી, પરંતુ ગ્રહોની જ છે. અને ગ્રહોની આઠ જ આકૃતિઓની રજુઆત આ શિલ્પ ચિત્ર નંબર ૩ કરતાં વધારે પ્રાચીન હોવાની સાબિતી આપે છે. મારા આજસુધીના નિરીક્ષણમાં કોઇ પણ જિનમૂર્તિના પદ્માસનમાં આઠ દિગ્પાલોની રજુઆત જોવામાં આવી નથી, વળી જિનમૂર્તિવિધાનને લગતા ગ્રંથોમાં જિનમૂર્તિના પદ્માસનમાં દિગ્પાલોની રજુઆત કરવાનું વિધાન પણ નથી; તેથી મારું માનવું છે કે આ આઠે ગ્રહો છે. કારણ કે જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં રાહુ અને કેતુને પહેલાં એક જ ગ્રહ તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલ છે.

ચિત્ર નંબર ૩: શ્રી પાર્શ્વનાથજી. આ જિનમૂર્તિની પણ વાસ્તવિક ઓળખાણ હું મારા "ભારતીય વિદ્યા"ના લેખમાં કરાવી ગયો છું. મધ્યમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની મૂર્તિ બિરાજમાન છે. તેઓશ્રીના મસ્તક ઉપર નાગરાજ(ધરણેન્દ્ર)ની સાત ફણાઓ સ્પષ્ટ દેખાય છે. એટલે આ મૂર્તિ જૈનોના ત્રેવીસમા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથની છે તેમાં કોઇ બાબતની શંકાને સ્થાન રહેતું નથી. પાર્શ્વનાથ પ્રભુની જમણી બાજુ બે હાથવાળા યક્ષરાજની તથા ડાબી બાજુ બે હાથવાળી અંબિકાદેવીની મૂર્તિ છે. અંબિકાદેવીની તથા યક્ષરાજની મૂર્તિઓ સહિતની શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની આરસની, પાષાણની તથા ધાતુની મૂર્તિઓ ભારતના જુદાં જુદાં પ્રદેશોનાં જિનમંદિરોમાં આવેલી છે. આ જિનમૂર્તિનું શિલ્પ જોતાં તે આઠમા સૈકાની હોય તેમ લાગે છે. આ મૂર્તિની પીઠિકા ઉપર એક ધર્મચક્ર સુશોભન છે. એમાં પરસ્પર ગુંથાએલ સર્પના ગુંચળા મુખ્ય પ્રતિમાના કમળાસનને ઊંચે પકડી રાખે છે અને બન્ને બાજુની નાગની મૂર્તિને આગળ ધરી રાખે છે. આ સર્પાકૃતિની નીચે નવ ગ્રહોની અર્ધ આકૃતિઓ શિલ્પીએ રજુ કરેલી છે. આવી રીતના સર્પના ગુંચળાવાળી પદ્માવતીદેવીની બે હાથવાળી આરસની પ્રતિમા, પાટણના ખેતરપાળના પાડામાં આવેલા શીતલનાથના જિનમંદિરમાં આવેલી છે.

ચિત્ર નંબર ૪: શ્રી ઋષભદેવ. આ જિનમૂર્તિની ચર્ચા પણ હું મારા "ભારતીય વિદ્યા"ના લેખમાં કરી ગયો છું. આ મૂર્તિને હું ઋષભદેવપ્રભુની મૂર્તિ તરીકે ઓળખાવું છું, તેનું કારણ મૂર્તિના બંને ખભા ઉપર, શિલ્પીએ રજુ કરેલી લટકતી મસ્તકની

વાળની લટો છે, જે એ મૂર્તિના ચિત્રમાં, તથા " ભારતીય વિદ્યા "માં નંબર ૮ વાળી પીંડવાડા (મારવાડ)ની જિનમૂર્તિનું ચિત્ર જે મારા લેખ સાથે છપાયું છે તેમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે.

જૈનોના ચોવીશ તીર્થંકર પૈકી પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ સિવાય બાકીના ત્રેવીસ તીર્થંકરોએ પંચમુષ્ટી લોચ કરેલો છે, જ્યારે શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુએ ચાર મુષ્ટી લોચ કરી રહ્યાં પછી પાંચમી મુષ્ટીથી લોચ કરતી વખતે સૌધર્મેન્દ્રની વિનંતીથી, વાળની એ લટો લોચ કર્યા વગરની જ રહેવા દીધી હતી, જે સંબંધી સ્પષ્ટ વર્ણન, આવશ્યકનિર્યુક્તિ જેવા પ્રાચીન સૂત્રગ્રંથમાં તથા કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ રચેલાં ત્રિષષ્ટીશલાકાપુરુષચરિત્ર જેવા ચરિત્રગ્રંથોમાં મળી આવે છે.

જેમકે—" **तेसिं पंचमुट्ठिओ सयमेव । भगवओ पुण सक्कवयणेण कणगावदाए शरीरे जडाओ अंजणरेहाओ इव रेहंतीओ उवलभइऊण ठिआओ तेण तेण चउमुट्ठिओ लोओ । "-(आ० नि० पृ० १६१)**

અર્થ—તેમનો (તીર્થંકરોનો) સ્વયમેવ પાંચ મુષ્ટિનો લોચ હતો. પણ ભગવાન ઋષભદેવનો ઇન્દ્રના વચનથી, તેમના કનક જેવા ઉજ્જવળ શરીર ઉપર, અંજનની રેખા જેવી શોભતી જટાઓ ઉખાડ્યા વગરની રહી. તેથી તેમનો ચાર મુષ્ટિનો લોચ છે."

" **प्रतिच्छति स्म सौधर्माधिपतिः कुन्तलान् प्रभोः ।**
वस्त्राञ्चले वर्णान्तरतन्तुमण्डनकारिणः ॥ ६८ ॥
मुष्टिना पञ्चमेनाऽथ शेषान् केशान् जगत्पतिः ।
समुच्चिखनिषन्नेवं ययाचे नमुचिद्विषा ॥ ६९ ॥
नाथ ! त्वदंसयोः स्वर्णरुचोर्मरकतोपमा ।
वातानीता विभात्येषा तदास्तां केशवल्लरी ॥ ७० ॥
तथैव धारयामास तामीशः केशवल्लरीम् ।
याञ्चामेकान्तभक्तानां स्वामिनः खण्डयन्ति न ॥ ७१ ॥

—(त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्र, सर्ग ३, पृष्ठ ७०.)

અર્થાત્—પ્રભુના કેશોને સૌધર્માધિપતિએ પોતાના વસ્ત્રના છેડામાં ગ્રહણ કર્યા, તેથી જાણે એ વસ્ત્રને જુદા વર્ણના તંતુ વડે મંડિત કરતા હોય એમ જણાતું હતું. પ્રભુએ પાંચમી મુષ્ટિથી બાકીના કેશનો લોચ કરવા ઇચ્છા કરી ત્યારે ઇન્દ્રે કહ્યું કે-' હે સ્વામિન્ ! હવે તેટલી કેશાવલી રહેવા દ્યો; કેમકે જ્યારે પવનથી ઉડીને તે તમારી સુવર્ણ જેવી કાંતિવાળા ખભાના ભાગ ઉપર આવે છે ત્યારે મરકતમણિના જેવી શોભે છે.' પ્રભુએ યાચના સ્વીકારીને તેટલી કેશવલ્લીને તેવી રીતે જ રહેવા દીધી. કેમકે સ્વામીઓ પોતાના એકાંત ભક્તોની યાચનાનું ખંડન કરતા નથી.

પ્રસ્તુત ઉલ્લેખો સિવાય 'કલ્પસૂત્ર' મૂળ, 'ધનપાલપંચાશિકા' વગેરે બીજા પણ જૈન ગ્રંથોમાં જ્યાં જ્યાં ઋષભદેવની દીક્ષાના પ્રસંગનું વર્ણન આવે છે, ત્યાં ત્યાં બધે તેમણે ચારમુષ્ટિ લોચ કર્યો હોવાનો જ ઉલ્લેખ મળી આવે છે.

ચિત્ર નંબર ૨, ૩ અને ૪ વાળી જિનમૂર્તિઓનું શિલ્પ જોતાં તે આઠમા નવમા સૈકાની હોય તેમ લાગે છે.

મૂર્તિ ૫ અને ૬. આ બન્ને મૂર્તિઓને લગતી વિસ્તૃત માહિતી માટે " શ્રી નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા " ના નવીન સંસ્કરણ ભા. ૧૮ અંક ૨ પૃ. ૨૨૧ થી ૨૩૧ પર પ્રસિદ્ધ થયેલ ઇતિહાસપ્રેમિ પં. શ્રી કલ્યાણવિજયજીનો લખેલો " મારવાડકી સબસે પ્રાચીન જૈન મૂર્તિયાં " નામનો હિંદી ભાષામાં લખેલો લેખ જોઈ જવા વિનંતી છે. પ્રસ્તુત લેખનો મુખ્ય આધાર લઈને મેં પણ આ માહિતી આપી છે તે માટે તેઓશ્રીનો આભાર માનું છું.

મૂર્તિ ૫ અને ૬ના ચિત્ર માટે અમારા તરફથી તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થનાર "ભારતનાં જૈન તીર્થો અને તેમનું સ્થાપત્ય " નામના પુસ્તકનાં ચિત્ર ૨૮ અને ૨૯ જુઓ. આ બન્ને મૂર્તિઓ કાયોત્સર્ગ મુદ્રાએ સ્થિત છે. આ મૂર્તિઓ પીંડવાડ (મારવાડ)ના શ્રી મહાવીરસ્વામીના દેરાસરમાં આવેલી છે. આ મૂર્તિઓ પૈકીની એક મૂર્તિની પાદપીઠ પર પાંચ લીટીઓમાં સંસ્કૃત ભાષામાં એક પદ્યબદ્ધ લેખ કોતરેલો છે. મૂળ લેખની અક્ષરશઃ નકલ અને તેનો અર્થ નીચે આપ્યો છે.

(१) ॐ नीरागत्वादिभावेन, सर्व्वज्ञत्वविभावकं ।
ज्ञात्वा भगवतां रूपं, जिनानामेव पावनं ॥ द्रो—ययक

(२) यशोदेव वेव.........मि............रिदं जैनं कारितं युग्ममुत्तमं ॥

(३) भवद्यातपरंपराज्जित–गुरुकर्म्मरजो (जो)...त......वर दर्शनाय शुद्ध-सज्ज्ञानचरणलाभाय ॥

(४) संवत् ७४४ ।

(५) साक्षात्पितामहेनेव, विश्वरूपविधायिना ।
शिल्पिना शिवनागेन, कृतमेतज्जिनद्वयम् ॥

અર્થ—વીતરાગત્વ આદિ ગુણથી સર્વજ્ઞત્વ પ્રગટ કરવાવાલી જિનેશ્વર ભગવંતોની મૂર્તિ જ છે. (એવું) જાણીને.........યશોદેવ.........વગેરેએ જિનમૂર્તિઓની આ જોડી બનાવરાવી. સેંકડો ભવ પરંપરાઓમાં ઉપાર્જન કરેલ કઠિન કર્મરજ......(ના નાશને માટે તથા) સમ્યગ્દર્શન, શુદ્ધજ્ઞાન, અને ચારિત્રના લાભને માટે (થાઓ). વિક્રમ સંવત્ ૭૪૪ (માં આ મૂર્તિની જોડીની પ્રતિષ્ઠા થઈ. સાક્ષાત્ બ્રહ્માની માફક સર્વ પ્રકારનાં રૂપો (મૂર્તિઓ) નાં બનાવવાવાળા શિલ્પી શિવનાગે આ બન્ને જૈન મૂર્તિઓ બનાવી.

પહેલા પદ્યમાં મૂર્તિ–દર્શનની આવશ્યકતા બતાવી છે; બીજા પદ્યમાં મૂર્તિની જોડી બનાવરાવવાળા ગૃહસ્થોનાં નામ છે જે ઘસાઇ જવાથી વાંચી શકાતાં નથી; તેઓમાંથી માત્ર યશોદેવ નામ ચોકખું વાંચી શકાય છે. ત્રીજા પદ્યમાં મૂર્તિ–દર્શનથી થતા ફાયદાઓની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાર્થના છે. ચોથી લીટીમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાનો સંવત્ છે અને તેની પાંચમી લીટીમાં મૂર્તિ બનાવવાળા શિલ્પી(સ્થપતિ)ની પ્રશંસા લખવામાં આવેલી છે.

આ રીતે શિલ્પીના નામનો ઉલ્લેખ કોઈક જ સ્થલે કરેલો મળી આવે છે.

ઉપરોક્ત મહાવીરસ્વામીના દેરાસરમાં બીજી પણ ૭ મૂર્તિઓ આઠમા સૈકાની છે. તે ૭ મૂર્તિઓ પૈકીની ત્રણ મૂર્તિઓ નવ ઇંચ ઊંચી એકલમલ છે અને ઘણી જ ખંડિત થઇ જવાથી પૂજન માટે યોગ્ય નથી. આ મૂર્તિઓ હાલમાં પાછલી દેરીના કપીલામંડપમાં બે ગોખલામાં રાખવામાં આવી છે. બીજી પણ ત્રિતીર્થીઓ તે જ દેરીના મંડપની અંદર

જમણાં ડાબા હાથ તરફ બિરાજમાન છે. તે ત્રણેની ઊંચાઇ લગભગ સવા ફુટ છે. આ ત્રણે મૂર્તિઓ અત્યાર સુધી સારી હાલતમાં છે. આ ત્રણ ત્રિતીર્થીઓ પૈકીની શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની એક સુંદર ત્રિતીર્થીનું ચિત્ર મારા તરફથી તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થનાર "ભારતનાં જૈનતીર્થો અને તેમનું શિલ્પસ્થાપત્ય" પુસ્તકમાં ચિત્ર ૩૦ માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે.

મૂર્તિ ૭: શ્રીપાર્શ્વનાથજી. વાંકાનેર (કાઠીયાવાડ)ના એક જિનમંદિરમાં આવેલી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની લગભગ આઠમા સૈકાની આ મૂર્તિના ચિત્ર માટે "ભારતીય વિદ્યા" ના મારા લેખની સાથે છપાયેલ ચિત્ર નંબર ૯ તથા મારા તરફથી તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થનાર ઉપરોક્ત ગ્રંથનું ચિત્ર નંબર ૩૧ જુઓ. આ પણ એક ત્રિતીર્થી છે. આ શિલ્પની મધ્યમાં પદ્માસનની બેઠકે બેઠેલાં ત્રેવીસમા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાન છે. બન્ને બાજુ બે કાયોત્સર્ગસ્થિત જિનમૂર્તિઓ ઊભેલી છે, જેના કટીભાગથી છેક નીચે સુધી વસ્ત્રની સ્પષ્ટ આકૃતિ શિલ્પીએ રજુ કરેલી છે; જે પૂરવાર કરે છે કે એ મૂર્તિ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયની છે. મુખ્ય મૂર્તિના મસ્તકના ઉપરની સાત ફણાઓ જાહેર કરે છે કે એ મૂર્તિ ત્રેવીશમા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથની છે. તેની નીચેની જમણી બાજુએ બે હાથવાળો યક્ષ છે, જેનાં આયુધો સ્પષ્ટ દેખાતાં નથી; પરંતુ ડાબી બાજુની યક્ષીની આકૃતિના ડાબા હાથનું બાળક ચિત્રમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે, જે જાહેર કરે છે કે એ મૂર્તિ યક્ષી અંબિકાની છે.

મૂર્તિ ૮ અને ૯: શ્રીઋષભદેવ. આ બન્ને મૂર્તિઓ અમદાવાદ શહેરમાં ડોશીવાડાની પોળમાં આવેલાં શ્રીસીમંધરસ્વામીના દેરાસરમાં મૂળનાયક શ્રી સીમંધરસ્વામીની ડાબી તરફ આવેલ શ્રીસુખસાગર પાર્શ્વનાથની ધાતુની પ્રતિમાની જમણી તથા ડાબી બાજુ કાર્યોત્સર્ગ મુદ્રાએ સ્થિત છે. આ બન્ને મૂર્તિઓના બન્ને ખભા ઉપર મસ્તકની કેશાવલી શિલ્પીએ કોતરેલી સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ બન્ને મૂર્તિઓનું શિલ્પ જોતાં ઉપરોક્ત મૂર્તિ નંબર ૫ અને ૬ના સમયની હોય તેમ મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને જણાઇ આવે છે; એટલે કે આ બન્ને મૂર્તિઓ આઠમી સદીની છે. ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદના જૈનમંદિરોમાં આવાં સુંદર અને પ્રાચીન શિલ્પ અભ્યાસીઓની દૃષ્ટિએ વર્ષોથી સંશોધન માગી રહ્યાં છે. અને હું માનું છું કે અમદાવાદનાં જિનમંદિરોનું બારીકાઇથી નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો ગુજરાતની જૈનાશ્રિત શિલ્પકલાના અણઉકલ્યા અંકોડાઓનો પત્તો લાગી શકે.

મૂર્તિ નંબર ૧૦: શ્રી ઋષભદેવ. મારવાડમાં આવેલાં જોધપુર શહેરની ઉત્તર દિશાએ નવ કોષ દૂર ગાંધાણી નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામના તલાવ ઉપર એક પ્રાચીન જિનમંદિર છે. તેમાં આવેલી આદીશ્વર ભગવાનની સંવત્ ૯૩૭ ના લેખવાળી ધાતુ-પ્રતિમાનો લેખ સ્વર્ગસ્થ શ્રીયુત પુરણચંદજી નાહારે જૈન લેખ સંગ્રહના બીજા ભાગમાં લેખાંક ૧૭૦૯ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરેલો છે જે નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ॐ ॥ नवसु शतेष्वब्दानां । सप्तत्रिं(त्रिं)शदधिकेष्वतीतेषु । श्रीवच्छ-
लांगलीभ्यां । ज्येष्ठार्याभ्यां

(२) परमभक्त्या ॥ नाभेयजिनस्यैषा ॥ प्रतिमाऽषाढार्द्धमासनिष्पन्ना श्रीम-

(३) त्तोरणकलिता । मोक्षार्थं कारिता ताभ्यां ॥ ज्येष्ठार्यपदं प्राप्तौ द्वावपि

(४) जिनधर्मवच्छलौ ख्यातौ । उद्योतनसूरेस्तौ । शिष्यौ श्रीवच्छवलदेवौ ॥

(५) सं. ९३७ अषाढार्द्धे ।

શ્રી પાર્શ્વનાથજી (સારાભાઇ નવાબ)
[પરિચય માટે જુઓ પૃ. ૨૧૯]

શ્રી સારાભાઇ નવાબના સૌજન્યથી]

શ્રી પાર્શ્વનાથજી (પૂરણચંદજી નાહાર)
[પરિચય માટે જુઓ પૃ. ૨૨૦–૨૧]

મૂર્તિ નંબર ૧૧–શ્રી પાર્શ્વનાથજી. આ મૂર્તિ મારા પોતાના સંગ્રહમાં છે. આ મૂર્તિનો વિસ્તૃત પરિચય હું મારા "ભારતીય વિદ્યા"નાં લેખમાં આપી ગયો છું. તેના ચિત્ર માટે આ સાથેનું ચિત્ર નંબર ૫ જુઓ.

મૂર્તિ નંબર ૧૨–શ્રી પાર્શ્વનાથજી. મારવાડમાં આવેલ ઓસીયાંનગરના મહાવીર-સ્વામીના દેરાસરની બાજુમાં ધર્મશાળાનો પાયો ખોદતાં મળી આવેલ શ્રી પાર્શ્વનાથજીની ધાતુ પ્રતિમા કે જે કલકત્તામાં નંબર ૪૮ ઈંડીયન મીરરસ્ટ્રીટ ધરમતલામાં આવેલ જિન-મંદિરમાં છે, તે પ્રતિમાના પરિકરનાં પાછળના ભાગનો લેખ શ્રીયુત નાહારજીના જૈ. લે. સં. ભા. પહેલાના લેખાંક ૧૩૪ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલો છે, જે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

ॐ संवत १०११ चैत्र सुदि ६ श्री कक्काचार्य शिष्य देवदत्त गुरुणा उपकेशीय चैत्यगृहे अस्वयुज चैत्र षष्ठयां शांतिप्रतिमा स्थापनीया गंधोदकान् दिवालिकां भासुल प्रतिमा इति ।

મૂર્તિ નંબર ૧૩–શ્રી પાર્શ્વનાથજી. ખંભાત શહેરના માણેકચોકમાં આવેલા શ્રી પાર્શ્વનાથજીના જિનમંદિરમાં આવેલી સંવત ૧૦૨૪ની સાલની શ્રી પાર્શ્વનાથની ધાતુ પ્રતિમાજીનો લેખ સ્વર્ગસ્થ યોગનિષ્ઠ શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિજી દ્વારા સંપાદિત જૈન ધાતુપ્રતિમા-લેખસંગ્રહ ભાગ બીજો. લેખાંક ૯૨૪ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. લેખ નીચે પ્રમાણે છેઃ

...महं पितामहे श्रे. श्री पार्श्वबिंबं का० प्र० श्री सागरचंद्रसूरिभिः ॥

મૂર્તિ નંબર ૧૪–(શ્રી પાર્શ્વનાથજી). કડી (ઉત્તર ગુજરાત)ના સંભવનાથ ભગવાનના જિનમંદિરના ભોયરામાં આવેલ શકસંવત ૯૧૦ (વિક્રમ સંવત ૧૦૪૫) ની ધાતુ પ્રતિમાનો જૈ. ધા. લે. સં. ભા. પહેલામાં લેખાંક ૭૪૭ ની સાથે પૃષ્ઠ ૧૩૨ પર પ્રસિદ્ધ થયેલ લેખ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

शक संवत् ९१० आसीन्नागेन्द्रकुले शीलरुद्रगणि पार्श्विल्लगणि...

મૂર્તિ નંબર ૧૫–શ્રી પાર્શ્વનાથજી. જૈ. લે. સં. ભાગ ૧ માં લેખાંક ૩૮૬ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ લેખ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(१) ब्रह्माल सत्क सं (२) पंकः श्रिया वे सुण (३) स्तु पुत्रक आदः सी (४) लंगलसूरि भक्तश्चन्द्र कु (५) ले कारयामासः ॥ (६) संवतु (७) १०७२

કલકત્તા નંબર ૪૬ ઇંડિયન મીરર સ્ટ્રીટમાં આવેલ શ્રી કુમારસિંહહોલમાં સ્વર્ગસ્થ શ્રીયુત પૂરણચંદજી નાહરના સંગ્રહમાં ઉપરોક્ત ધાતુપ્રતિમા આવેલી છે. અને તેઓશ્રીએ જૈ. લે. સં. ભા. બીજાના પૃષ્ઠ પહેલાની ફુટનોટમાં જણાવ્યા મુજબ આ પ્રતિમાજીની મધ્યમાં પદ્માસનસ્થ (શ્રી પાર્શ્વનાથની) મૂર્તિ છે. અને તે મૂર્તિ તેઓશ્રીને ગુજરાત પ્રાંતમાંથી મળી હતી. આવી રીતે બીજા પણ ધાતુપ્રતિમાંનાં પ્રાચીન શિલ્પો ગુજરાત પ્રાંતમાંથી બીજે પ્રાંતમાં ગયેલાં દરેક દરેક જૈનમંદિરોની ધાતુપ્રતિમાઓનું બારીક નિરીક્ષણ કરવાથી મળી આવવા સંભવ છે. જરૂર છે માત્ર તે દૃષ્ટિએ નિરીક્ષણ કરવાવાળા પ્રાચીન શિલ્પપ્રેમી અભ્યાસકોની. હું માનું છું કે શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીના સંચાલકો આ તરફ લક્ષ આપશે તો ગુજરાતનાં પ્રાચીન જૈનાશ્રિત શિલ્પના અભ્યાસકોને તેમના અભ્યાસમાં મહત્ત્વની સહાયતા મળી શકે અને તે રીતે ગુજરાતની શિલ્પકળા સંબંધી અને ગુજરાતની શિલ્પકળાપ્રેમી જનતામાં જૈન સમાજનું જે ગૌરવભર્યું સ્થાન છે તે ગૌરવમાં વધારો થશે.

મૂર્તિ નંબર ૧૬–શ્રી પાર્શ્વનાથજી. શ્રીયુત નાહરના સંગ્રહમાં આવેલી બીજી એક ધાતુપ્રતિમાનો લેખ જૈ. લે. સં. ભા. બીજામાં લેખાંક ૧૦૦૧ પ્રસિદ્ધ થયો છે, જે નીચે પ્રમાણે છે:—

(१) पज्ञक सुत अंब देवेन ॥ सं. १०७७

માન્યવર નાહરજીએ આ પ્રતિમાની ઓળખાણ ઉપરોક્ત લેખાંકની ફુટનોટમાં હિન્દી- ભાષામાં આપી છે, જે આ પ્રમાણે છે:—

यह प्राचीन मूर्ति भारतके उत्तर-पश्चिम प्रान्तसे प्राप्त हुई है। दोनों तर्फ कायोत्सर्गकी खडी और मध्यमें पद्मासनकी बैठी मूर्तियें है। सिंहासनके नीचे नव ग्रह और उसके नीचे वृषभयुगल है। इस कारण मूल मूर्ति श्रीआदिनाथजी की और यक्ष यक्षिणी आदियों के साथ बहुत मनोज्ञ और प्राचीन है।

આ મૂર્તિનું ચિત્ર જૈ. લે. સં. ભા. બીજાના પહેલા પૃષ્ઠની સામે આપવામાં આવેલું છે અને ચિત્રની નીચે અંગ્રેજી ભાષામાં નીચે પ્રમાણે ઓળખાણ આપવામાં આવી છે. " Metal Image of Shri Adinath Dated V. S. 1077 (A. D. 1020.)"

માન્યવર પૂરણચંદજી નાહારના ઉપરોક્ત વિધાનને સાચું માનીને " જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ " એ નામના પુસ્તકના વિદ્વાન સંપાદક શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈએ, એ મૂર્તિ ત્રેવીસમાં તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથની હોવા છતાં એને આદિનાથની મૂર્તિ તરીકે ઓળખાવી છે. આ મૂર્તિનું ચિત્ર તે પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૩ની સામે ચિત્ર નંબર ૩ તરીકે છપાયું છે. અને તે જ પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૮૭ ઉપર ચિત્રપરિચય પણ આપ્યો છે, જે અક્ષરશઃ શ્રીયુત નાહારજીના હિંદી ભાષામાં આપેલા પરિચયનું ગુજરાતી અવતરણ માત્ર જ છે. આ મૂર્તિનું ચિત્ર–મારા " ભારતનાં જૈનતીર્થો " નામના પુસ્તકમાં ચિત્ર નંબર ૩૭ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે. આ મૂર્તિનો વાસ્તવિક પરિચય નીચે પ્રમાણે છે:—

મધ્યમાં પદ્માસનની બેઠકે બેઠેલા શ્રીપાર્શ્વનાથજી છે. તેમના મસ્તક પર શિલ્પીએ કોરેલી નાગરાજ(ધરણેન્દ્ર)ની નવ ફણાઓ બરાબર નિરીક્ષણ કરતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુની બન્ને બાજુએ એકેક ચામર ધરનાર પરિચારક ઊભેલા છે. બન્ને પરિચારકની નજીકમાં કાયોત્સર્ગમાં ઊભી રહેલી એકેક જૈનમૂર્તિ છે. નાગરાજની નવ ફણાઓના ઉપરના ભાગમાં ત્રણ છત્ર શિલ્પીએ રજુ કરેલાં છે. પાર્શ્વનાથ પ્રભુના પદ્માસનની નીચે બે બાજુ એકેક સિંહની આકૃતિ તથા બન્ને સિંહની વચમાં એક અસ્પષ્ટ આકૃતિ કોતરેલી છે, જે બરાબર ઓળખી શકાતી નથી. આ આકૃતિઓની નીચે નવ ગ્રહની નવ આકૃતિઓ કોતરેલી છે. નવગ્રહની નવ આકૃતિઓની નીચે મધ્યમાં કોઈક દેવની આકૃતિ કોતરેલી છે, જેનાં આયુધો સ્પષ્ટ દેખાતાં ન હોવાથી તે આકૃતિને ઓળખવી મુશ્કેલ છે. આ મધ્ય આકૃતિની બન્ને બાજુની આકૃતિઓને માન્યવર નાહારે તથા વિદ્વદ્વર્ય શ્રીયુત દેસાઈએ વૃષભયુગલની આકૃતિ માની લઇને, અને પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવનું લંછન વૃષભ હોવાથી આ મુખ્ય મૂર્તિને ખોટી રીતે શ્રીઋષભદેવની મૂર્તિ તરીકે ઓળખાવી છે. વાસ્તવિક રીતે એ બન્ને આકૃતિ વૃષભયુગલની નથી, પરંતુ હરણયુગલની છે. જૈનમૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને સુવિદિત છે કે કોઈ પણ જિનેશ્વરની મૂર્તિને ઓળખવા માટે કોઇ પણ શિલ્પમાં કોઈ પણ શિલ્પીએ લાંછનની બે આકૃતિઓની

રજુઆત કરી હોય તેવું જાણવામાં આવ્યું નથી. નવગ્રહની આકૃતિની જમણી બાજુએ આ પ્રતિમા ભરાવનાર શ્રાવકની તથા ડાબી બાજુએ એક શ્રાવિકાની મૂર્તિ શિલ્પીએ રજુ કરેલી છે, અને શ્રાવકની મૂર્તિની બાજુમાં બે હાથવાળા યક્ષરાજની તથા શ્રાવિકાની મૂર્તિની બાજુમાં બે હાથવાળી અંબિકા યક્ષિણીની મૂર્તિ રજુ કરેલી છે. આ શિલ્પ ઉપરોક્ત બન્ને વિદ્વાનો જણાવે છે તે પ્રમાણે નિઃસંશય સુંદર છે. (આ મૂર્તિ માટે જુઓ ચિત્ર નંબર ૬)

મૂર્તિ નંબર ૧૭. શ્રી ઋષભદેવ. ડીસાકેમ્પથી વાયવ્ય કોણમાં દસ કોષ દૂર પ્રાચીન જૈનતીર્થ "રામસૈન્ય" આવેલું છે, જે હાલમાં રામસેણના નામથી ઓળખાય છે. આ તીર્થનો ટૂંક પરિચય ઇતિહાસપ્રેમી પં. શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ જૈનયુગ માસિકના પુસ્તક પાંચના અંક ૧ થી ૩ માં જૈનતીર્થ ભીમપલ્લી અને રામસૈન્ય નામના લેખમાં પૃ૦ ૬૦થી ૬૭ ઉપર આપ્યો છે. તે લેખમાં ત્યાંથી ખોદકામ કરતાં મળી આવેલા સંવત ૧૦૮૪ની સાલવાળા લેખવાળા શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની ધાતુપ્રતિમા સાથેના છુટા પડી ગયેલા એક પરિકરની ઓળખાણ આપી હતી. તે લેખની અક્ષરશઃ નકલ જૈન પ્રતિમાશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓની દૃષ્ટીએ મહત્ત્વની હોવાથી નીચે આપેલી છે–

अनुवर्तमानतीर्थ—प्रणायकाद् वर्धमानजिनवृषभात् ।
शिष्यक्रमानुयातो जातो वज्रस्तदुपमानः ॥
तच्छाखायां जातः स्थानीयकुलोद्भूतो (द्भवो) महामहिमा ॥
चंद्रकुलोद्भवस्तत(तो) वटेश्वराख्यः क्रमबलः ॥
थारापद्रोद्भूतस्तमाद् गच्छोत्र सर्वदिक्ख्यातः ।
सुद्धा-यसा (सुद्धाच्छयशो) निकरैर्धवलितदिक्चक्रवालोस्ति ॥
तस्मिन् भूरेषु सूरिषु देवत्वमुपागतेषु विद्वत्सु ।
जा...ज्येष्ठार्यतस्मात् श्री शांतिभद्राख्यः ॥
तस्माच्च सर्वदेवः सिद्धांतमहोदधिः सदागाहः ।
तस्माच्च शालिभद्रो भद्रनिधिगच्छगतबुद्धिः ॥
श्रीशांतिभद्रसूरी प्रतपति जा...पूर्णभद्राख्यः ।
......रघुसेना...स्ति...बुद्धीन् ॥
—प (यां) दिदं बिंबं नाभिसूनोर्महात्मनः ॥
लक्ष्म्याश्चंचलतां ज्ञात्वा जीवितव्यं विशेषतः ॥
मंगलं महाश्रीः ॥ संवत् १०८४ चैत्रपौर्ण्णमास्याम् ॥

અર્થાત્–'વર્તમાન શાસનના નાયક ભગવાન્ વર્ધમાનસ્વામીની શિષ્યપરંપરામાં વજ્ર નામના આચાર્ય થયા કે જે વજ્રની ઉપમાને ધારણ કરતા હતા. ॥ ૧ ॥

તેની શાખામાં (વજ્રીશાખામાં). . . . . . . ચંદ્રકુલીન મહિમાવંત વટેશ્વર નામના આચાર્ય થયા. ॥ ૨ ॥

તે વટેશ્વરથી થારાપદ્ર નગરના નામથી 'થારાપદ્ર' નામક ગચ્છ ઉત્પન્ન થયો, જે સર્વ દિશાઓમાં ખ્યાતિ પામ્યો છે અને પોતાના નિર્મલ યશવડે સર્વ દિશાઓને ઉજ્જ્વલ કરી દીધી છે. ॥ ૩ ॥

તે ગચ્છમાં ઘણાએક વિદ્વાન આચાર્યો ઉત્પન્ન થઇ દેવગત થયા-પછી જ્યેષ્ઠાર્ય નામના આચાર્ય થયા. જ્યેષ્ઠાર્ય પછી શાંતિભદ્ર, શાંતિભદ્ર પછી સિદ્ધાંતમહોદધિ સર્વદેવસૂરિ અને સર્વદેવની પછી શાલિભદ્રસૂરિ થયા ॥ ૪ ॥

આ પછી છઠ્ઠી આર્યા અને સાતમો અનુષ્ટુપ્ એ બે પદ્યો બરાબર વંચાતાં નથી, છઠ્ઠી આર્યાનો પ્રથમનો "શ્રી શાંતિભદ્રસૂરૌ પ્રતપતિ" આટલો ભાગ સ્પષ્ટ વંચાય છે, ત્યારપછી બીજા પાદમાં "પૂર્ણભદ્ર", ત્રીજા પાદમાં "રઘુસેન" એ નામો વંચાય છે. સાતમા શ્લોકની આદિના અક્ષરો વંચાતા નથી, બાકીનો શ્લોક નીચે પ્રમાણે વંચાય છે—

"………यदिदं बिंबं नाभिसूनोर्महात्मनः ।
लक्ष्म्याश्चंचलतां ज्ञात्वा जीवितव्यं विशेषतः ॥

છેવટે "મંગલં મહાશ્રીઃ ॥ સંવત ૧૦૮૪ ચૈત્ર પૌર્ણમાસ્યાં ॥" આટલો ગદ્યનો ફકરો લખી લેખની સમાપ્તિ જણાવી છે. છેલ્લા ખંડિત બે પદ્યોના અર્થનું પૂર્વની સાથે અનુસંધાન કરતાં એવું તાત્પર્ય સમજાય છે કે ઉપર જણાવેલ આચાર્ય શાંતિભદ્રના સમયમાં સં. ૧૦૮૪ ના ચૈત્ર સુદિ પૂર્ણિમાને દિવસે પૂર્ણભદ્રસૂરિએ ભગવાન શ્રી ઋષભદેવના બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી. છઠ્ઠી આર્યાના ત્રીજા પાદમાં જે "રઘુસેન" નામ વંચાય છે તે પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર ગૃહસ્થનું લાગે છે, અને તે ગૃહસ્થ રામસૈન્યનો રાજા હોવાની સંભાવના થાય છે, કારણ કે ઉપર જણાવેલા વર્ષમાં જ પ્રતિષ્ઠિત થયેલી એક ધાતુની ઊભી પ્રતિમાના લેખમાં "રઘુસેનીયરાજ્યે" આવો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે.

અમદાવાદ ઝવેરીવાડમાં આવેલા અજિતનાથ ભગવાનના જિનમંદિરની ભમતીમાં જતાં પહેલી જ ઓરડીમાં શ્રી અજિતનાથ ભગવાનની માનુષી આકારની સંવત ૧૧૧૦ ની સાલના લેખવાળી જિનપ્રતિમાની પ્રશસ્તિની પાંચમી લીટીમાં "રઘુસેનજિનભુવને" આવો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. આ ઉલ્લેખ ઉપરથી ઇતિહાસપ્રેમી પં. કલ્યાણવિજયજીની ઉપર્યુક્ત માન્યતા યુક્તિસંગત હોય તેમ લાગે છે. આ જિનમૂર્તિનું વર્ણન આ જ લેખમાં આગળ આપવામાં આવેલું છે.

મૂર્તિ નંબર ૧૯: શ્રી જિનમૂર્તિ. સંવત ૧૦૮૮ની સાલની ઓસીયા (મારવાડ)ના જિનમંદિરમાં આવેલી એક ધાતુપ્રતિમાનો લેખ જૈ. લે. સં. ભા. પહેલાના લેખાંક ૭૯૨ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલો છે જે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

सं. १०८८ फाल्गुन वदी ४ श्री नागेन्द्रगच्छे श्रीवासदेवसूरी संघ नानेतिहड श्रीयार्थे राजदोव कारिता ।

ઉપસંહાર—આ લેખમાં ઇ. સ. ના બીજા સૈકાથી શરૂ કરી બારમા સૈકા પહેલાંની ધાતુપ્રતિમાઓનો મારી જાણમાં છે તેટલો પરિચય આપવાનો મારો ઇરાદો હું અગાઉ જાહેર કરી ગયો છું. પરંતુ લેખ બહુ જ મોટો થઇ જવાથી આ અંકમાં વિક્રમ સંવત ૧૦૮૮ સુધીની ધાતુપ્રતિમાઓનો ટૂંક પરિચય આપવાનું મેં યોગ્ય ધાર્યું છે.

ગુજરાતની જૈનાશ્રિત ચિત્રકલાની પ્રાચીનમાં પ્રાચીન પ્રત વિક્રમ સંવત ૧૧૫૭ પહેલાંની આજસુધી ઉપલબ્ધ થઇ હોય તેવું મારી જાણમાં નથી. કોઇ પણ કલાપ્રેમીના જાણવામાં હોય તો તે કલાપ્રેમીઓની જાણ ખાતર જાહેરમાં મૂકવા મારી નમ્ર વિનંતી છે.

ગુજરાતની જૈનાશ્રિત કલાનો ટૂંક પરિચય હું મારા "જૈનચિત્રકલ્પદ્રુમ" નામના ઇ. સ. ૧૯૩૬માં પ્રસિદ્ધ થએલા ગ્રંથમાં કરાવી ગયો છું.

આ લેખમાં મેં જે શિલ્પોનો પરિચય કરાવ્યો છે તે શિલ્પો આબુ (દેલવાડા)ના જગવિખ્યાત સ્થાપત્યોનું પ્રથમ સર્જન કરાવનાર મહામંત્રી વિમલના સમકાલીન તથા તે પહેલાંના સમયના છે. અજાયબીની વાત તો એ છે કે મહામંત્રી વિમલે પણ પોતે નિર્માણ કરાવેલા જિનમંદિરના મૂળનાયક તરીકે આદીશ્વર ભગવાનની જે પ્રતિમા ભરાવી તે પણ ધાતુની હતી એવા ઉલ્લેખો આપણને મળી આવે છે. હું માનું છું કે તેઓએ આરસને બદલે પ્રતિમા નિર્માણમાં ધાતુની પસંદગી કરવાનું તેના ટકાઉપણાને લીધે યોગ્ય ધાર્યું હશે.

ગુજરાતી શિલ્પના અભ્યાસીઓની સામે ઈ. સ. ના બીજા, સાતમા, આઠમા, નવમા દસમા, અને અગિયારમાં સેકાના શિલ્પોનું ટૂંક વર્ણન આ લેખમાં આપીને ગુજરાતની શિલ્પકલાના ખુટતાં અંકોડાને શૃંખલાબદ્ધ કરવા માટેના મારા પ્રયાસમાં તેઓ પણ પોતાના ફુરસદના સમયમાં સંશોધન કરીને મને સહાયકર્તા થશે એવી આશા રાખું છું. હવે પછીના લેખમાં વિક્રમ સંવત ૧૦૯૦થી વિક્રમ સંવત ૧૨૩૦ સુધીની મળી આવતી ધાતુ પ્રતિમાઓનું વર્ણન આપવાની ઇચ્છા રાખી આ ટૂંકો લેખ સમાપ્ત કરું છું. અને આશા રાખું છું કે ઉપરોક્ત સમયની બીજી પ્રતિમાઓ પણ જો કોઈ સજ્જનના જાણવામાં આવે તે જાહેર જનતાની જાણ માટે પ્રસિદ્ધ કરશે.

ગણધર—સાર્ધશતકનો સંક્ષિપ્ત પરિચય

લેખક—પૂ. મુનિમહારાજ શ્રી કાંતિસાગરજી, સીવની.

આર્યાવર્તના સાહિત્યક્ષેત્રમાં જૈનસાહિત્યનું ઉચ્ચ સ્થાન છે. જૈન સાહિત્ય માટે પ્રાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનો ઘણો ઊંચો અભિપ્રાય છે. ભારતીય ઇતિહાસ અને સાહિત્યના જ્ઞાન માટે જૈન સાહિત્યનું જ્ઞાન અનિવાર્ય છે એમ વિદ્વાનોને હવે સમજાવા લાગ્યું છે. મારા એક સહૃદય સ્નેહીએ સાચું જ કહ્યું હતું કે "અમે અત્યારે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ લખવા માટે પ્રયત્ન કરીએ છીએ, માટે અમારે જૈનસાહિત્યનો અભ્યાસ ફરજિયાત કરવો પડશે, કારણ કે તે વગર અમારો ઇતિહાસ અધુરો રહેશે."

જૈન સાહિત્યનું ભારતીય સાહિત્યવાટિકામાં આટલું ઊંચું સ્થાન હોવાનું કારણ એ છે કે જૈનોએ બનાવેલું સાહિત્ય માત્ર ધાર્મિકદિશા સુધી જ પરિમિત નથી પણ ઐતિહાસિક, સાહિત્યિક અને દાર્શનિક આદિ અનેક દૃષ્ટિઓથી પૂર્ણ છે. જૈન વાઙ્મયનિર્માતાઓએ કોઈ પણ વિષય છોડયો નથી. અર્થાત્ એકેએક વિષયપર જૈનમુનિઓએ વિદ્વત્તાપૂર્ણ ગ્રન્થો લખી ભારતીય સાહિત્યમાં મૂલ્યવાન ફાળો આપ્યો છે. પોણોસો ઉપરાંત એવા ગ્રન્થો મળે છે જે મૂળ ગ્રન્થોના કર્તા જૈનેતર છે અને વૃત્તિ નિર્માતા જૈનો છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ કે જૈનેતર સાહિત્યને પણ લોકભોગ્ય બનાવવા જૈનોએ સારો પ્રયત્ન કરી ઉદારતાનો પરિચય આપ્યો છે. માટે જ એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે—" ભારતીય સાહિત્યમાંથી જૈન સાહિત્ય બાદ કરવામાં આવે તો આર્યાવર્તનું સાહિત્ય શૂન્ય ભાસે."

ઐતિહાસિક મહત્ત્વવાળા ગ્રન્થોના નિર્માણમાં જૈન મુનિઓએ સારો ફાળો આપ્યો છે. અહીં જે ગ્રન્થનો પરિચય આપવામાં આવે છે એ પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનો છે. મૂળ ગ્રન્થ પ્રાકૃત ભાષામાં ૧૫૦ ગાથામાં ગુમ્ફિત છે, ભાષાની અપેક્ષાએ પણ આ ગ્રન્થ મહત્ત્વનો છે.

વિષય—ખાસ કરીને આલોચ્ય ગ્રન્થની રચના સ્તુત્યાત્મક હોય છે. અને સ્તુત્યન્તર્ગત વ્યક્તિઓનો ક્વચિત્ ઐતિહાસિક પરિચય પણ મળે છે, જે ઘણો જ મહત્ત્વનો હોય છે. આમાં ઋષભદેવાદિ, ગૌતમસ્વામી, સુધર્મસ્વામી, જમ્બુસ્વામી, પ્રભવાચાર્ય, શય્યમ્ભવ, યશોભદ્ર, સમ્ભૂતિસૂરિ, ભદ્રબાહુ, સ્થૂલભદ્ર, આર્ય મહાગિરિ, આર્યસુહસ્તી, આર્યસમુદ્ર, આર્યમંગુ, આર્યસુધર્મા, ભદ્રગુપ્ત, વજ્રસ્વામી, આર્યરક્ષિત, ઉમાસ્વાતિવાચક, હરિભદ્રાચાર્ય, શીલાંક, દેવાચાર્ય, નેમિચંદ્રસૂરિ, ઉદ્યોતનસૂરિ, વર્ધમાનસૂરિ, જિનેશ્વરસૂરિ, અભયદેવસૂરિ, અશોકચંદ્રસૂરિ, ધર્મદેવ (ગ્રંથકર્તાના દીક્ષાગુરુ), હરિસિંહ (કર્તાના વાચનાગુરુ), સર્વદેવગણિ (કર્તાના વિદ્યાગુરુ), દેવભદ્રસૂરિ (કર્તાને આચાર્યપદ આપનાર), જિનવલ્લભસૂરિ (કર્તાના પટ્ટગુરુ) આદિની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે.

ઉપરોક્ત આચાર્યોનો સંક્ષિપ્ત ઐતિહાસિક પરિચય આપવાનો વિચાર હતો પણ સમયાભાવ અને સાધનાભાવના કારણે તેમ કરી શકયો નથી. આ ગ્રન્થમાં ખરતરગચ્છાચાર્યો વિષયક સામગ્રી વિપુલ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થાય છે.

નામકરણ—" ગણધરસાર્ધશતક " નામ ગ્રન્થનિર્માતાએ આપ્યું છે કે પાછળના લેખકોએ ?–એ નિશ્ચિતતયા કહી શકાય તેમ નથી. કારણ કે આખીયે કૃતિ વાંચતાં નામનો ક્યાંય ઉલ્લેખ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. પણ અર્થ તરફ ખ્યાલ આપતાં નામ બરાબર બંધબેસતું લાગે છે. ગણધર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ " ગણં ધારયતીતિ ગણધરः " એ પ્રમાણે છે. ગચ્છનાયક-મૌલિક-અધિપતિ-આચાર્ય આદિ શબ્દો ગણધર શબ્દના પર્યાયવાચી શબ્દો છે. બધી મળીને ગાથાઓ ૧૫૦ છે. માટે આ નામ જે આપેલ છે તેમાં કશું અસંગત નથી. આની તમામ ટીકાઓમાં પણ આ જ નામનો ઉલ્લેખ મળે છે.

રચનાનો ઉદ્દેશ—પૂર્વજો-ગણધરો અને પોતાના પરમોપકારી સાધુઓનું સ્તુતિરૂપે સ્મરણ કરી પૂર્વજો પ્રત્યે પોતાની કૃતજ્ઞતાનો ભાવ વ્યક્ત કરવા માટે અને પૂર્વજોની કીર્તિ સંભારી તે સમયના લોકોને પ્રમુદિત કરવા માટે આ ગ્રંથ રચ્યો છે. આથી આ ગ્રંથ ઐતિહાસિક, સાહિત્યિક અને ભાષા એ ત્રણે દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનો છે. ગ્રંથની વર્ણનશૈલી અતિ રોચક છે. પ્રાચીન જૈન સંક્ષિપ્ત ગુર્વાવલીનું જ્ઞાન આ ગ્રંથ સુંદર રીતે આપી શકે તેમ છે. હવે આપણે ગ્રન્થરચયિતા અને ગ્રંથનિર્માણ વિષયક થોડો વિચાર કરીશું.

ગ્રન્થરચયિતા અને તેમનો સમય–આ મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રન્થરત્નના નિર્માતા જિનવલ્લભસૂરિજીના પટ્ટધર સુપ્રસિદ્ધ આચાર્ય શ્રીજિનદત્તસૂરિજી છે. તત્કાલીન વિદ્વાનોમાં એમનું સ્થાન મહત્ત્વનું છે. એમનો જન્મ ગુર્જરધરાના આભૂષણરૂપ ધન્ધુકા નગરમાં સં. ૧૧૩૨ માં થયો હતો. પિતા મંત્રી વાચ્છિગ અને માતા બાહડદે હતાં. વિ. સં. ૧૧૪૧ માં બાલવયે દીક્ષા અંગીકાર કરી, સર્વશાસ્ત્રોનું અધ્યયન શરૂ કર્યું. જૈન આગમાદિ ગ્રન્થોનું અધ્યયન હરિસિંહાચાર્ય પાસે કર્યું હતું. સર્વ યોગ્ય ગુણોથી પરિપૂર્ણ સોમચંદ્રમુનિને દેવભદ્રસૂરિએ આચાર્ય પદ સ્વીકારવા કહ્યું, પણ આ વાત માટે ઉક્ત મુનિએ પોતાની અયોગ્યતા દર્શાવી, પોતાની લઘુતાનો પરિચય આપ્યો. અન્તે સકલ સંઘના આગ્રહથી દેવભદ્રસૂરિએ મેવાડદેશની ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ રાજધાની ચિતોડ નગરીમાં તેમને આચાર્યપદથી વિભૂષિત કર્યા. આ પછી તેઓ જિનદત્તસૂરિ તરીકે શ્રી જિનવલ્લભસૂરિના પટ્ટધર જાહેર થાય. આ આચાર્યપદ વિ. સં. ૧૧૬૯માં વૈશાખ વદ ૬ આપવામાં આવ્યું હતું.

અજમેરનો અર્ણોરાજ–આનલ્લ સૂરિજીનો પરમ ભક્ત હતો. જ્યારે સૂરિજી અજમેર ગયા ત્યારે ખુશી થઇ નિત્ય રહેવા વિજ્ઞપ્તિ કરી, પણ આચાર્યે જૈનમુનિને પ્રબલ કારણ વિના એક જગ્યાએ રહેવું અનુચિત દર્શાવ્યું. આચાર્ય જેવા વિદ્વાન હતા તેવા જ સુપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થનિર્માતા હતા.

૧ ગણધરસાર્ધશતક (પ્રા. ગા. ૧૫૦)
૨ સંદેહદોલાવલી (પ્રા. ગા. ૧૫૦)
૩ ચૈત્યવંદનકુલક (ગા. ૧૫૦)
૪ ઉપદેશરસાયન (અપ૦ ગા. ૮૦)
૫ ગણધરસપ્તતિ (પ્રા. ગા. ૭૦)
૬ ચર્ચરી (અપ૦ ગા. ૪૭)
૭ કાલસ્વરૂપ (,, ,, ,,)
૮ ઉપદેશકુલક
૯ અવસ્થાકુલક
૧૦ વિંશિકા
૧૧ વ્યવસ્થાકુલક
૧૨ દર્શનકુલક
૧૩ સર્વાધિષ્ઠાયિ સ્તોત્ર
૧૪ સુગુરૂપારતંત્ર્ય
૧૫ અધ્યાત્મગીત
૧૬ ઉત્સૂત્રપદોદ્‌ઘાટનકુલક
૧૭ શ્રુતસ્તવન

અપભ્રંશ સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એમનું સ્થાન ઊંચું છે.

આલોચ્ય ગ્રન્થમાં કર્તાએ રચનાસંવતનો નિર્દેશ કર્યો નથી. તે સમયના આચાર્યોના કતિપય ગ્રન્થોમાં પણ રચનાસંવતો મળતા નથી, એ પરથી સહેજે અનુમાન થાય છે કે ગ્રન્થાન્તે રચનાસમય સૂચવવો જ જોઇએ એવો કોઇ પ્રકારનો નિયમ નહોતો. એ દૃષ્ટિએ કર્તાએ કદાચ સૂચન ન કર્યું હોય. અને બીજી વાત એ પણ છે કે પુરાતન કાળમાં ખાસ ઇતિહાસ તરફ એટલું બધું ધ્યાન ન અપાતું, જેટલું વર્તમાનમાં અપાય છે. તત્કાલીન અન્યાન્ય સાધનો પરથી નિશ્ચિત જ છે કે ગ્રન્થનિર્માણસમય ૧૧૬૭–૧૨૧૧ નો છે, કારણ કે મુનિ સોમચંદ્રે આચાર્યપદ સ્વીકાર કર્યા બાદ ગ્રન્થરચના કરી એટલે ૧૨ મી સદીના ઉત્તરાર્દ્ધમાં એ ગ્રંથ બનેલો હોવો જોઇએ.

આ ગ્રન્થનું કદ જો કે નાનું છે તોપણ ગુણ અને ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ બહુ જ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. બધી મળીને આ ગ્રન્થપર ચાર ટીકાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે જે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બહુ જ મહત્ત્વની છે. આ ટીકાઓમાં અણહિલપુર પાટણનું વર્ણન ભાવવાહી ભાષામાં સુંદર રીત્યા કરવામાં આવેલ છે. અહીં તો માત્ર ચાર ટીકાઓનાં નામોનો જ ઉલ્લેખ કરું છે. ભવિષ્યમાં એક એક ટીકાપર વિસ્તૃત આલોચના લખી પ્રકાશિત કરવા પ્રયત્ન થશે. મને કામઠીના જ્ઞાનભંડારમાં ગણધરસાર્ધશતકનો ટબો પણ ઉપલબ્ધ થયો છે જે ગ્રન્થ તેના પ્રચારનું જ્વલંત ઉદાહરણ છે. ૧૬ મી શતાબ્દિનો આ ટબો બનેલો છે જેથી તત્કાલીન દેશભાષાની દૃષ્ટિ પણ અદ્વિતીય મહત્ત્વ ભોગવે એ તદ્દન સ્વાભાવિક જ છે.

ટીકાઓ.

૧ સુમતિગણિ ૧૨૯૫.

૨ ચારિત્રસિંહ, આ વૃત્તિનું મૂળ બૃહદ્વૃત્તિ છે.

૩ સર્વરાજની વૃત્તિ, મારી સામે નથી.

૪ પદ્મનંદી. આ વૃત્તિનો પરિચય સ્વતંત્ર લેખ માંગી લે છે.

આ આલોચ્ય મૂળ ગ્રન્થ સર્વ પ્રથમ પૂજ્યગુરુવર્ય ઉપાધ્યાય શ્રી સુખસાગરજી મહારાજના સુપ્રયત્નથી સં. ૧૯૭૨ મુંબઇમાં ચારિત્રસિંહ નિર્મિત વૃત્તિ સહિત પ્રકાશિત થયો હતો. અને ત્યારબાદ વડોદરા ગા. ઓ. સિ. તરફથી **અપભ્રંશકાવ્યત્રયી** નામક મહત્ત્વપૂર્ણ પુસ્તક પ્રકાશિત થતું હતું જેમાં જિનદત્તસૂરિ વિરચિત અપભ્રંશ સાહિત્ય આપેલ છે. તેમાં જૈન સમાજના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન પંડિતવર્ય શ્રીમાન્ લાલચંદભાઈ ભગવાનદાસ ગાંધીએ વિદ્વત્તાપૂર્ણ જે ભાષાવિષયક નિબંધ આપેલ છે તે ઘણો જ મહત્ત્વનો છે.

ઉપસંહાર—ઉપર જે ગણધરસાર્ધશતકનો સંક્ષિપ્ત પરિચય કરાવેલ છે તે સંપૂર્ણ નથી. જૈન સાહિત્યવાટિકામાં આવાં અનેક મહત્ત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક ગ્રન્થરૂપી પુષ્પો પોતાની અદ્વિતીય સુગંધ વડે લોકોને આનંદ અર્પે છે. તે તમામ પુષ્પો–ગ્રન્થો પર ઐતિહાસિક વિવેચનાત્મક નિબંધો લખી પ્રકાશિત કરવામાં આવે તો જૈન ઇતિહાસ–સાહિત્યની સંસારમાં સારી સેવા થઈ શકે. એવા લેખો જૈનો કરતાં જૈનેતર વિદ્વાનોને વધારે ઉપયોગી નિવડે છે. અને બીજા બીજા ગ્રન્થ જોવા માટે સુંદર પ્રેરણા મળે છે. અર્થાત્ એવા નિબંધો માર્ગદર્શક તરીકે કામ કરે છે. આશા છે જૈન વિદ્વાનો આ વિષય પર ધ્યાન આપી સાહિત્યના પુણ્યપ્રચારમાં ફાળો આપશે. અત્યારે દિલ્હીમાં "જૈન રિસર્ચ સોસાયટી"ની સ્થાપના થવાના વિચારો ચાલી રહ્યા છે. એ સંસ્થા આ વિષય પર જો ધ્યાન આપી રચનાત્મક કાર્ય કરશે તો જૈન ઇતિહાસ સંબંધી સાહિત્યને સારી મદદ મળશે.

खानदेशमें प्राचीन जैन शिल्प

लेखक-श्रीयुत भा. रं. कुलकर्णी, बी. ए. शिरपुर (प. खानदेश).

खानदेश यह भारतवर्षके प्रथम श्रेणीके उपजाऊ प्रांतोंमेंसे एक है। वर्तमानमें यहांकी काली भूमी कपासके लिये प्रसिद्ध है। प्राचीन समयमें वह धान्यकी विपुलताके कारण विख्यात था। इस नैसर्गिक धान्यके भंडारके सहारे ही अजण्टाके विस्तीर्ण बौद्धविहार निर्माण हुए थे।

इस प्रान्तमें बौद्धोंके अवशेष अजण्टाके सिवा अन्यत्र नहि पाये जाते। किन्तु जैन शिल्पके अवशेष इस प्रांतमें चारों ओर मिलते हैं। और इससे पता चलता हैं की एक समय, खानदेशके कोने कोनेमें जैनधर्मके मंदिर इस प्रांतकी शोभाको बढाते थे, इस भूप्रदेशके वैभवका प्रदर्शन करते थे, और यहांकी जनतामें दया और सहिष्णुताका स्रोत बहाते थे।

यहांके जैन अवशेषोंमेंसे अजंटाके पासकी घटोत्कच गुफा और मांगीतुंगी क्षेत्र-इनका कुछ वर्णन गेजेटियरोंमें दिया हुआ है। भामेरका परिचय आर्कि-ओलॉजीके रिपोर्टमें मिलता है।+ अन्य स्थान स्थान पर बिखरे हुए खंडहर और भग्न मूर्तियोंके टुकडोंका संकलित परिचय जैन इतिहासकी दृष्टि न रखने वालोंको अनावश्यक ही नहीं साथ साथ अशक्य भी हैं।

खानदेशकी उत्तर सीमा सातपुडा पर्वत, दक्षिणमें सातमाला और अजंटा पहाड, पश्चिममें गायकवाडी और सूरत जिल्ला और पूर्वमें वराड प्रांत है। अजंटा और घटोत्कच ये अजंटा पहाडीमें, भामेर और मांगीतुंगी यह सह्याद्रीके उत्तरीय शाखाओंमें हैं। किन्तु सातपुडामें खानदेशकी बाजूके विभागमें रहे हुए जैन अवशेष, जो अभीतक सुज्ञ जगतको अज्ञात हैं उनका नाममात्र परिचय मैं इस लेख द्वारा कराना चाहता हुं।

(१) नागार्जुन

सातपुडा पहाडोंमेंका सर्वश्रेष्ठ जैन शिल्प बडवानीका 'बावनगजा' है। उस बावनगजाके ही पासमें इस पहाडके खानदेशकी बाजूपर तोरणमाल नामका एक नाथपंथीय महाक्षेत्र है। इस तोरणमालके मार्गपर जैन मूर्तियां मिलती हैं जिनका धार्मिक ज्ञान कौरव-पांडवोंकी कथासे अधिक बढने न पाया हो ऐसे यात्रियोंमेंसे किसीने उसको नागार्जुन बना दिया।

(२) टवलाईकी बावडी

तोरणमालका मार्ग खानदेशकी सपाट भूमीपर जहांसे शुरू होता है उसी मार्ग पर टवलाई नामका एक भीलोंका छोटासा गांव है। उस गांवमें एक अत्यंत भव्य और विस्तीर्ण सीढीयोंवाली बावडी काले पथ्थरकी बनी है। उसकी कमानोंकी दोनों ओर जैन तीर्थंकरोंकी आसनस्थ मूर्तियां होते हुए भी किसी महेश्वर भट्टको ख्याल न पडनेसे यह बावडी बनी, ऐसी कि दंतकथा प्रचलित ही नहीं, खानदेश गेझेटीयर में और भूवर्णनोंमें छपी हुई है।

× जैन सत्य प्रकाश वर्ष ६ अंक १२ पृष्ठ ४४६ पर इसका कुछ वर्णन आया हुआ है।

(३) पांडव-खाण

पश्चिम खानदेशके शहादे नामके तालुकाशहरके पास तीन मील पर गोमती नदीके पासमें काले पत्थरोंकी खदान है। उस खदान के पास पत्थरोंमें खोदे हुए कोठडियोंका एक जोडा ऐसे दो जोडे खोदे हुए पाये जाते हैं। इन कोठडीयोमें एक छोटा गर्भागार उसके सामने थोडा विस्तीर्ण सभामंडप ऐसी उनकी रचना है। गर्भागार और सभामंडप के बीच एक छोटासा द्वार है। और द्वारके सन्मुख प्रमुख मूर्ति पद्मासनस्थ उसी पत्थरकी खुदी हुई बनी है। गर्भागारमें दोनों बाजू और सभामंडपमें सर्व बाजूओंमें दीवालों पर अनेक जिन मूर्तियां खडी और बैठी खुदी हुई हैं। गर्भागार लगभग ६×६ फीट और सभामंडप १०×१० फीट है। उनकी गहराई ७ फीट है और किसीको छत नहीं है। इन कमरोंमें उतरनेके लिये पत्थरकी सीढियां बनी हैं।

इन मूर्तियोंके शिल्पसे वे इसवी ११ या १२ वी शताब्दिकी होनी चाहीये ऐसा अभिप्राय हमारे एक पुरातत्त्वज्ञ मित्रका है।

इस स्थानकी बाजूमें लोक पत्थर निकालते हैं और इन मूर्तियोंको पांडवोंकी प्रतिमा समझकर इस पत्थरोंकी खदानको मराठीमें 'पांडवखाण' कहते हैं।

(४) काले पाषाणकी भग्न मूर्तियां

चौंधी और शिरपूरकी उत्तरमें १५ मीलपर तथा शहादेसे पूर्व लगभग ३०-३५ मीलपर इसी पहाडके सहारेसे रहनेवाले एक उजडे हुए गांवके खंडहरोंमें काले पाषाणकी भग्न जिनमूर्तियां पाई जाती हैं। इसी प्रदेशमें यादवकालीन अवशेष और शिलालेख पाये जाते हैं। याने लगभग ७०० वर्ष पूर्व यह प्रदेश संपन्न अवस्थामें था।

(५) नागादेवी

पूर्व खानदेशमें यावलके पास उत्तरमें ५-६ मीलके फासले पर एक नाग नामका स्थान बताया जाता है। वहां ग्वाल, भेडीये वगैरह लोग वहांकी मूर्तिको सिंदूर लगाकर नारियल चढाते हैं। पता चलता है के वह नागादेवी मूलतः जिनमूर्ति थी और अब अज्ञानके कारण सिंदूर में लिप्त होकर नागादेवी नामसे मशहूर हुई है।

(६) बलसाणें

भामेरके ईशान कोनेमें लगभग २० मीलपर बुराइ नदीपर प्राचीन शिल्पके विपुल अवशेष पाये जाते हैं। वहांके एक शिलालेखसे वे शालिवाहन शककी १२ वी शताब्दीके प्रतीत होते हैं। उनमेंसे अनेक शिवालय और एक देवीका मंदीर प्रेक्षणीय अवस्थामें है। हिंदुस्थान सरकारके पुराण वस्तु संरक्षक विभागने ये अवशेष अपने तावे में लिये हैं। इन खंडहरोंमें भी मुझे एक भग्न जिन-मूर्ति नजर आई है। वह नदीके घाटपर पडी हुई थी।

इस दृष्टिसे खोजभाल करनेवालोंको यहांके गांवडों, पहाडों और निर्जन वनोंमें प्राचीन जैन शिल्पके अवशेष अधिकाधिक मिलना संभवनीय है।

खानदेशमें गत १-२ शताब्दिमें व्यापारके निमित्त आनेवाले गुजराती,

સિત્તન્નવાસલના ગુફામંદિરમાં પલ્લવરાજ્યની જૈન ચિત્રકળા

લેખક : શ્રીયુત નાથાલાલ છગનલાલ શાહ, પાલનપુર

પુદુક્કોટા સ્ટેટ એ દક્ષિણમાં આવેલ છે. આ રાજ્યમાં કેટલાંએક પુરાતન ઐતિહાસિક સ્થળોમાં ચોલ અને પલ્લવવંશના રાજ્યકર્તાઓના સ્થાપિત કરેલ સ્થળો મળી આવે છે. આમાં સિત્તન્નવાસલની જૈન ગુફામાં આલેખાયેલ જૈન ચિત્રકળા પુરાતન અને ઘણી રસદાયક છે.

આ ગુફામંદિર પુદુક્કોટા શહેરથી ઉત્તર-પશ્ચિમમાં લગભગ નવ માઇલના અંતરે અડદીઆ જાતના પત્થરની મોટી ટેકરી ઉપર છે. ઉક્ત ટેકરી સૈકાઓ પહેલાં જૈનોની માલીકીની હોવાનું જણાઈ આવેલ છે. કારણ કે ટેકરી-ટોમની દક્ષિણ બાજુ કુદરતી જમીનમાં બહુ ઊંડાણમાં ગુફા આવેલ છે, જેમાં ખડકની બહારની બાજુ પત્થરની બનાવટની સત્તર ગાદિઓ આવેલ છે-તેમાં એકની ઉપર બ્રાહ્મીલિપિમાં ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દિનો ટૂંકો શિલાલેખ કોતરાએલ છે જેમાં વર્ણવેલ છે કે-આ ગુફા જૈનોના "મુનિવાસ"ના ઉપયોગ અર્થે બનાવવામાં આવેલ છે. આ ટેકરીના પગથીઆની ઉત્તર દિશાએ એક બીજું ગુફામંદિર આવેલ છે. તેનું ખોદકામ ઈ. સ. ની સાતમી શતાબ્દિના પલ્લવસ્થાનોના જેવું દેખાય છે. જેમાં પલ્લવ ચિત્રકળાના પુરાતન અવશેષો જોવાલાયક છે, જે કેટલાક અંશે બચવા પામેલ છે. તેમાંના એક સ્થંભપર "દેવ નર્તકી"નું દૃશ્ય આલેખાયેલ છે.

પલ્લવ ચિત્રકળા. પ્રો. ડુબ્રીલે—"પલ્લવ ચિત્રકળા" વિષે એક લેખ ઇન્ડીઅન એન્ટીકવરી નામના જર્નલમાં સન. ૧૯૨૩ ના માર્ચ મહિનાના અંકમાં આપેલ છે. પલ્લવ કોતરકામ અને સ્થાપત્ય સુપ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ પલ્લવ ચિત્રકામ એ તદ્દન નવીન વિષય છે. મહાબલીપૂરમ્ અને મામન્દૂરમાં જડેલાં રંગનાં અવશેષો ઉપરથી ત્યાંનાં સ્મારકો ચિત્રિત હશે એ શંકાને સ્થાન મળ્યું, પરંતુ આ અવશેષો પલ્લવ ચિત્રકળા (Painting) સમજવા આપણે માટે પુરતા છે. સિત્તન્નવાસલમાંના પહાડમાં આલેખાયેલ પલ્લવમંદિરમાંના મંડોદક ચિત્રો (Fresco)ની શોધ ઘણી અગત્યની છે. આ ચિત્રો ઉપરથી નીચેના સિદ્ધાંતો બાંધી શકાય.

(૧) પલ્લવ ચિત્રકળાની પદ્ધતિ એજન્ટાનાં ચિત્રોને મળતી છે.

(૨) કલાની દૃષ્ટિએ આપણને મળી આવતા આ અવશેષો ઘણા લક્ષમાં રાખવા જેવા છે. એમ જણાય છે કે પલ્લવોની ચિત્રકળા તેમની મૂર્તિવિધાનકળા કરતાં વધારે સુંદર હતી.

સિત્તન્નવાસલ પુદુક્કોટાથી વાયવ્ય દિશામાં નવ માઇલને અંતરે આવેલ નાનું ગામ છે. અને તે નર્તમલૈ, મલૈયદીપટ્ટી, કુડુમિયમલૈ અને કુન્નન્દરકોઈલથી થોડા માઈલને અંતરે

काठियावाडी और मारवाडी व्यापारियोंके साथ ही जैनधर्म बागडदेशमें आया है ऐसी कल्पना उपर्युक्त संशोधनद्वारा सर्वथा निर्मूल हो सकती है। और लगभग बारहसो वर्ष पूर्व यानें दक्षिणमें मुसलमानोंका आगमन होनेसे पूर्व बागडदेशमें जैनधर्मका प्रसार चारों ओर हो गया था यह प्रमाणित होता है।

હોઇને પલ્લવ પ્રદેશની મધ્યભાગમાં આવેલ છે. પલ્લવરાજા મહેન્દ્રવર્મન–પહેલાના કાવ્ય અને સંગીતમાં કૌશલ્યનાં માન્દુરના શિલાલેખોમાં વખાણ કરવામાં આવેલ છે. તે જ રાજાએ કોતરાવેલી મામન્દુરની ગુફાઓના જેવી જ સિત્તન્નવાસલના ગુહામંદિરની સ્થાપત્યશૈલી છે. સિત્તન્નવાસલની ગુફા જૈનમંદિર છે. રાજા મહેન્દ્રવર્મન્–પહેલાએ અપ્પર[1] નામના વિદ્વાનના ઉપદેશથી જૈનધર્મ ગ્રહણ કરેલ. ત્યાર પહેલાંના એના સમકાલીન સહધર્મીઓ અને મિત્રોના હાથે એ પહાડમાંથી ગુફા કોતરી કઢાવી હતી. અને એક સમય પર એ પુરભપકાથી શણગારાયલું હતું, પરંતુ હાલ માત્ર એના ઉપલા વિભાગો જ એટલે છતનો ભાગ, થાંભલાના ઉપલા ભાગ અને એમની મથોટી પરનાં જ ચિત્રો આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

અદ્યાપિપર્યંત જળવાઇ રહેલ મુખ્ય ચીજ તે ઓસરીની સમગ્ર છતને શણગારતું ભવ્ય મંડોદક 'કમળકાસાર'નું ચિત્ર છે. કમળપુષ્પોમાં વચ્ચે વચ્ચે માછલાં, હંસો, ભેંસો, હાથીઓ અને હાથમાં કમળપુષ્પો ધરેલા એવા ત્રણ જૈનો છે. આમાંના બે જૈનો ઘેરા રાતા રંગના છે અને ત્રીજો જૈન ઉજળા પીળા રંગનો છે. એમની ઊભા રહેવાની ઢબ, એમના પર પુરાયલા રંગો અને એમની મુખાકૃતિની મધુરતા ખરેખર મોહક અને આનંદમય છે. આ 'કમળકાસાર'ના મંડોદક ચિત્રમાં કદાચ જૈનોના ધાર્મિક ઇતિહાસમાંનો કોઇ દેખાવ હોય એમ જણાઇ આવે છે. રવેસના બે થાંભલાની મથોટીનો શણગાર, સારો જળવાયો છે. ત્યાં ખીલતા કમળદંડોની રસમય ગુંથણીનું ચિત્રકામ છે. થાંભલાઓ નાયિકાઓની આકૃતિથી અલંકૃત કરાયા છે. જમણી બાજુનો થાંભલો ઠીક જળવાયો નથી, પરંતુ ડાબી બાજુનો મનુષ્ય અને વરસાદના સપાટાથી લગભગ પૂરેપૂરો બચવા પામેલ છે. એના પરની "નાયિકને મંદિરની દેવદાસી તરીકે બતાવેલ છે."×

રાજા મહેન્દ્રવર્મન્–પહેલાના જમાનામાં નૃત્યકલાનું ઘણું માન હતું. મ્હારા મિત્ર ત્રિવેન્દ્રમવાળા કે. જી. શંકર આયરે ઇ. સ. ૧૯૨૦ માં મેં મોકલેલા ફોટોગ્રાફની મદદથી મામન્દુરના શિલાલેખોનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને એમાં એ **नसहित्वव नृत्यविहितः** એમ વાંચી શકયા હતા. એટલે સંભવ છે કે મહેન્દ્રવર્મન્–પહેલાએ નૃત્યકલા વિષે ગ્રંથ લખ્યો હતો. એ જ શિલાલેખમાં એમને **क्रधर निस्वर वर्णयपुर तपुः कविगिर** અને બીજે ઠેકાણે **किंच विविधैः कृत्ववर्णे चंद्रावर्णम्** એ શબ્દો પણ વંચાયા હતા. આ પ્રમાણે નૃત્યકલાથી અવિભક્ત એવી સંગીતકલા વિષે પણ મહેન્દ્રવર્મને ગ્રંથો લખ્યા હતા. વળી 'પલ્લવો'ના ત્રીસપા પાને મેં મારો મત દર્શાવતાં લખ્યું છે કે કુડુમિયામલૈના શિલાલેખમાંનો ઉલ્લેખ રાજા મહેન્દ્રવર્માની સંગીત વિષયક પ્રવીણતા વિષે છે.

અહીં એ પણ ઉમેરવું જોઇએ કે–મી. ટી. એ. ગોપીનાથરાવને પુડુકોટૈ રાજ્યના ગુહામંદિરોની તપાસ કરતાં સંગીત વિષયક એક નવો શિલાલેખ જડી આવ્યો હતો. એ વિષે પત્રદ્વારા એમણે મને નીચે પ્રમાણે લખ્યું:—

"ટીરૂમયૈમની ગુફામાં પણ કુડુમિયમલૈના શિલાલેખ જેવો સંગીત વિષયક લેખ છે.

---

૧ અપ્પર નામનો સાધુ પહેલાં જૈન દર્શનનો અનુયાયી હતો પરંતુ પાછળથી તે કોઇ શૈવધર્મની સ્ત્રીના પ્રયત્નથી શૈવધર્મનો અનુયાઈ થયો અને રાજા મહેન્દ્રવર્મનને પ છળથી શૈવધર્મી બનાવ્યો.

× પ્રો. દુબ્રોલે—સિત્તન્નવાસલના ગુફા મંદિરમાં ડાબી બાજુના થાંભલા ઉપર "નાયિકા=મંદિરની દેવદાસી" તરીકે બતાવેલ છે પરંતુ ખરી રીતે તે "દેવનર્તકી" અપ્સરાનું ચિત્રકામ છે. જૈનદર્શનમાં દેવદાસી બનાવવાની કોઈ પણ યુગમાં પ્રથા ન હોતી અને છે પણ નહીં.

પહાડની બાજુ પર કોતરેલા શિવાલયની દિવાલપર એ ટાંકી કઢાયેલો છે, ઘણા પાછળના સમયના એક પાંડવ રાજાએ એ લેખનો કેટલોક ભાગ એ ન સમજાય એવી લિપિમાં કોતરી કઢાવેલો છે. એને બદલે કેટલાક સિક્કાનું દાન અમર કરવા પોતાનો જ નકામો લેખ કોતરાવ્યો છે. એ ભીખારીને ખબર નહીં હોય કે એ અમૂલ્ય શિલાલેખને કેટલું ભારે નુકસાન કરેલ છે. મળી આવતા અવશેષોપર ઈધર તીધર કંઇક આમ વંચાય છેઃ—" ष (ज) गंधार, धैव (त). " આ આર્ય સંગીતકલાના પારિભાષિક શબ્દો છે અને તે કુડુમિયમલૈના શિલાલેખ પરની જ લિપિમાં કોતરાએલ છે. "

પલ્લવોના સમયની લલિત કળાઓમાં મૂર્તિવિધાનકળા ઘણા સમયથી જાણીતી છે. આપણને આ સિત્તન્નવાસલના ગુફામંદિરમાંથી ચિત્રકળા, સંગીત અને નૃત્ય વિષે ઉપયોગી માહીતી મળી શકે છે.

જૈનદર્શને પુરાતન સમયથી મૂર્તિવિધાન, ચિત્રકળા, સંગીતકળા અને નૃત્યકલાને ઉત્તેજન આપેલ છે. ઓરિસ્સામાં આવેલ ખંડગિરિ–ઉદયગિરિ ટેકરીઓમાં રાણીગુફા અને ગણેશગુફા આવેલ છે જે ઇ. સ. પૂર્વેના સમયની છે તેમાં એ સમયની પુરાતન ચિત્રકળાના અવશેષો મળી આવે છે.

સંગીતકલાના વિષયમાં જૈનોના પૂર્વાચાર્યોએ અમૂલ્ય ફાળો આપેલ મળી આવે છે. જૈન આગમોમાં સ્થાનાંગસૂત્ર અને અનુયોગદ્વાર સૂત્ર જે ઇ. સ. પૂર્વેના સમયનાં છે તેમાં સંગીતના વિષય માટે ઘણું આપેલ છે. તેમાંનો અમુક ભાગ નીચે બતાવેલ છે જે પરથી જાણવામાં આવી શકશે કે–રાજા મહેન્દ્રવર્મને સંગીત વિષયમાં કોતરાવેલ શિલાલેખના પારિભાષિક શબ્દો અને નીચેના શ્લોકના શબ્દો બન્ને એક જ સરખા છે.

से किं तं सत्त नामे ?

હવે સાત (સ્વરોના) નામ તે ક્યા ?

२ सत्त सरा पण्णत्ता, સાત સ્વરો કહ્યા છે.

तंजहा–सज्जे रिसहे गंधारे, मज्झिमे पंचमे सरे,

रेवए (धेवते) चेव नेसाए, सरा सत्त वियाहिआ ॥ १ ॥

ષડ્જ, ઋષભ, ગંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત, નિષાદ, એ સાત સ્વરો વર્ણવેલા છે.

एअसिण्णं सत्तण्हं सराणं सत्त सरट्ठाणा पण्णत्ता, तंजहा—

सज्जं च अग्गजीहाए, उरेण रिसहं सरं

कण्ठुग्गयण गंधारं, मज्झजीहाए मज्झिमं ॥ २ ॥

नासाए पंचमं बूआ, दंतोट्ठेण अ रेवतं ।

भमुहक्खेवेण णेसाइं, सरट्ठाणा वियाहिआ ॥ ३ ॥

એ સાત સ્વરોનાં સાત સ્વરસ્થાનો કહ્યાં છે, જેમકે ષડ્જ જીહ્વાગ્રમાં, ઋષભ છાતીમાં, ગંધાર કંઠમાં, મધ્યમ જીહ્વાના મધ્ય ભાગમાં, પંચમ નાસિકામાં, ધૈવત દંતોષ્ઠમાં અને નિષાદ ભ્રુકુટીમાં હોય છે.

सत्त सरा जीवणिस्सिआ पण्णत्ता तंजहा—

सज्जं रवइ मऊरो कुक्कुडो रिसभं सरं ।

हंसो रवइ गंधारं, मज्झिमं च गवेलगा ॥ ४ ॥

अह कुसुमसम्भवे काले, कोइला पंचमं सरं
छट्ठं च सारसा कुंचा नेसायं सत्तमं गओ

સાત સ્વરો જીવાશ્રિત કહ્યા છે.

ષડ્જને મોર, ઋષભને કુકડવ, ગંધારને હંસ, મધ્યમને ગાય બકરાં અગર ઘેટાં, પંચમને કોકિલા, ધૈવતને સારસ પક્ષી અને ક્રૌંચ, અને નિષાદને હાથી.

સ્થાનાંગસૂત્ર. પાને, ૩૯૩, ૮-૪, ૪-૫. અનુયોગદ્વારસૂત્ર. પાને, ૧૨૭.

સન ૧૯૩૦ ની સાલમાં ડૉ. હીરાનંદ શાસ્ત્રી જ્યારે સિત્તન્નવાસલના ગુફા મંદિરની શોધખોળ અર્થે આવેલ તે સમયે તેમણે ગુહા-મંદિરની દક્ષિણ બાજુએથી ચાર નાના શિલાલેખો શોધી કાઢ્યા હતા. જે લેખો પુરાતન પલ્લવઅન્થભાષામાં લખાએલ છે. તેમાં મંદિર જોનારાઓ અને યાત્રાળુઓનાં નામો લખાએલ છે. કુડુમીયામલૈ કે જે ગામ સિત્તન્નવાસલથી થોડા જ માઇલના અંતરે આવેલ છે, ત્યાંની એક શિવગુફામાં પલ્લવરાજા મહેન્દ્રવર્મનના સમયનો એક પુરાતન શિલાલેખ મળી આવેલ છે જે લેખ સંગીતના વિષય પર કોતરાએલ છે.[1]

સિત્તન્નવાસલનું ગુફામંદિર ખાસ જૈનોનું છે. પલ્લવરાજા મહેન્દ્રવર્મને ઇ. સ. સાતમી શતાબ્દિ આસપાસ બનાવ્યાનું મળી શકે છે. આ ગુફામંદિરમાં પાંચ પત્થરની જૈન તીર્થંકરની પદ્માસને મૂર્તિઓ કોતરાએલ છે. તેમાંની ત્રણ મૂર્તિઓ અંદરના મુખ્ય વિભાગમાં અને બે મૂર્તિઓ વરંડાના એક એક થાંભલાના છેડાપર આવેલ છે. આ મૂર્તિઓનું શિલ્પકામ અજન્ટાની બૌદ્ધમૂર્તિઓની સાથે સરખાવતાં, ઘણે અંશે મળતું આવે છે. આ મંદિરમાં અજન્ટા તેમજ બીજાં બુદ્ધીસ્ટ સ્થાનોની જેમ દીવાલો અને છતો પ્લાસ્ટરથી ઢાંકેલ છે. આમ કરવાનું અંધકારને અજવાસાના રૂપમાં ફેરવવા માટે નહી, પરંતુ દીવાલો ઉપર મીનાકામ કરવા અને ભીંતોને શણગારવા માટે બનાવેલ છે. ચિત્રકારે ડીઝાઈનો પહેલાં સફેદ પ્લાસ્ટર ઉપર દોરેલ છે તેના પર હીંદી લાલ રંગનો ઉપયોગ કરેલ છે. ત્યારપછી ઝાંખા રંગનું પડ તેના ઉપર આપ્યા પછી સુંદર રીતે કાળો રંગ આપ્યાથી તરેહવાર ડીઝાઇનો જણાઈ આવે છે. મંદિરની અંદરના પવિત્ર સ્થળની છત ઉપર ઉપયોગી ફૂલોના અને ભૂમિતિ સંબંધીના નમુના ઘણી જાતના રંગોમાં બનાવેલ છે. વરંડાના છતના મધ્ય ભાગ અને બે થાંભલાઓ ઉપર અજન્ટાનાં ઘણાં ચિત્રકામોની જેમ નાજુક કળાવાળાં ચિત્રકામ ટકી રહેવા પામ્યાં છે.

વરંડાની છત ઉપરનું ચિત્રકામ ખાસ વખાણવા લાયક છે. તેની રચનામાં જળાશયમાંહેનું કમલ, ખુલ્લાં રાતાં કમલના ફૂલોથી અને લીલાં પાંદડાંઓથી ઢંકાએલ જળાશયમાં માછલાંને પાણીના ધોધમાં તરવાનો ભાગ અને કિનારે ફરવાની જગ્યા બતાવેલ છે. જ્યારે હાથીઓ, પશુઓ અને ત્રણ મનુષ્યો જળાશયમાં ન્હાવા પડેલ જોવામાં આવે છે. આ કળાવાળો ચિત્રકામનો ભાગ અદ્યાપિ પર્યંત સચવાઇ રહેલ છે. આમાંના એક સ્થંભ ઉપર હીંદના કોઇ રાજા અને તેના સાથીનું વર્ણન કરતું કળાત્મક ચિત્ર દોરાએલ છે. પરંતુ હાલમાં તે ઝાંખુ પડી ગએલ હોવાથી તેના માટે વિશેષ લક્ષમાં લઇ શકાય તેમ નથી.[2]

---

૧ Epigraphia Indica Vol. 12.
૨ Indian Antiqueri Vol. 11. P. 120.

कतिपय खरतरगच्छीय विद्वान्

[संक्षिप्त परिचय]

लेखक : श्रीयुत हजारीमलजी बांठिया

श्वेताम्बर जैनोंके गच्छोंमें खरतरगच्छ एक अति प्रसिद्ध गच्छ है। सदासे इस गच्छके विद्वान साहित्यकी सेवा करते आये हैं। इस गच्छमें अनेकों विद्वान, प्रभावक एवं प्रतिबोधक महापुरुष हुए हैं जिनका ऋण जैनधर्म व समाज पर है। उनकी विद्वत्प्रतिभा उनके रचित ग्रन्थोंके पठन—पाठन से मालूम हो सकती है। इस लेखमें खरतरगच्छीय विद्वानोंका किंचित् परिचय दीया जा रहा है जो साहित्यप्रेमीयों को उपयोगी सिद्ध होगा।

कपूरमल्लः—ये श्रीजिनदत्तसूरिजीके परमभक्त श्रावक थे। इनकी एकमात्र रचना ब्रह्मचर्यपरिकरण ४६ गाथाकी है जो श्री नाहटा बन्धु लिखित मणिधारी श्री जिनचन्द्रसूरि नामक पुस्तक पृ० ६०—६४ में प्रकाशित है।

श्रीजिनदत्तसूरिः—ये अत्यन्त प्रभावक महापुरुष हो गये हैं। इनकी विद्वत्-प्रतिभा अनोखी थी। ये जिनवल्लभसूरिजीके पाट पर हुये। इनका जन्म संवत ११३२ में हुंबड गोत्रीय बाहडदेवीकी कुक्षिसे धवलकनाम नगर में हुआ। जन्म नाम सोमचन्द्र रखा गया। सं. ११४१ में दीक्षा हुई। सं. ११६९ वैशाख वदि ६ शनिवारको आचार्य पदवी हुई और जिनदत्तसूरि नामसे सर्वत्र प्रसिद्ध हुए। ये खरतरगच्छके प्रथम दादाके नाम से संबोधित किये जाते हैं। इन्होंने ५२ वीर ६४ योगणीको वशमें किया। इन्होंने कई चमत्कार भी दिखाये। कईको प्रतिबोध दिया। १ लाख ३० हजार जैन बनाये। जैन जनता इन्हें बडी श्रद्धासे पूजती है। इनके रचित स्तोत्रोंके जाप करनेसे महामारी आदि रोग—कष्ट दूर होजाते हैं। इनका स्वर्गवास संवत् १२११ आषाढ सुक्ला ११को अजमेरमें हुआ। आपका जीवनचरित्र श्रीनाहटा बन्धुओंकी ओरसे शीघ्र ही प्रकाशित होनेवाला है।

जिनचंद्रसूरिः—ये जिनदत्तसूरिके पाट पर बैठे। इनका जन्म जैसलमेरके निकट-वर्ती विक्रमपुर गांवमें साह रासलकी धर्मपत्नी देल्हण देवीकी कुक्षीसे वि. सं. ११९७ भाद्रवा शुक्ला ८ को ज्येष्ठा नक्षत्रमें हुआ। वि. सं. १२०३ फाल्गुण शुक्ला ९ को अजमेरमें श्रीजिन-दत्तसूरिने दीक्षित किया। सं. १२०५ के मिती वैशाख शुक्ला ६ को विक्रमपुरके श्री महावीर जिनालयमें श्रीजिनदत्तसूरिजीने स्वहस्तकमलसे इन प्रतिभाशाली मुनिको आचार्यपद प्रदान

कर श्रीजिनचंद्रसूरिजी नामसे प्रसिद्ध किया । आप अति विद्वान् थे । आपने म्लेच्छोपद्रवसे श्रीसंघकी रक्षा की । दिल्ली के मदनपाल राजाको प्रतिबोध दिया व देवताओंको भी प्रतिबोध दिया । और भी अनेक प्राभाविक कार्य किये । महतियाणजातिकी स्थापना की । इनकी विद्वत्प्रतिभाकी एकमात्र कृति 'व्यवस्थाकुलक' है । इनका स्वर्गवास सं. १२२३ के द्वितीय भाद्रपद कृष्ण १४ को दिल्लीनगरमें हुआ । इनके भालस्तलमें मणि थी, इसीसे इन्हें मणिधारीजी कहते हैं । ये दूसरे दादाके नामसे प्रसिद्ध है । आपका चरित्र विशेष जाननेके लिए श्री अगरचंद भंवरलाल नाहटा लिखित 'मणिधारी जिन-चंद्रसूरि' पुस्तक देखनी चाहिये ।

जिनपतिसूरिः—ये जिनचंद्रसूरिजीके पाट पर हुए । इनका जन्म सं. १२०५ चैत्र वदी ८ के दिन हुआ । दीक्षा १२१८ फागुण वदि ८ को और आचार्यपद सं. १२२३ कार्तिक सुदी १३ के दिन हुआ । आप भी अति विद्वान थे । आपने हिन्दुसम्राट पृथ्वीराज चौहनकी सभामें चैत्यवासीयों से शास्त्रार्थ कर उन्हें परास्त किया । नेमिचन्द्र भंडारीने अपना पुत्र इन्हें समर्पण किया जो आगे जाकर जिनेश्वरसूरिजीके नामसे प्रसिद्ध हुए । आपका स्वर्गवास सं० १२७७ पाल्हणपुर में हुआ।

उपाध्याय जिनपालः—वे जिनपतिसूरीजीके शिष्य थे । वे बड़े विद्वान थे । इनकी रचित गुर्वावली एक अत्यन्त महत्त्वकी ऐतिहासिक कृती है जो सिंघी जैन ग्रन्थमालाकी ओर से श्रीमान् जिनविजयजी, पुरातत्त्वाचार्य शीघ्र ही प्रकाशित कर प्रकाशमें लानेवाले हैं ।

भंडारी नेमिचंद्र—आप ओसवाल समाजके प्रथम ग्रंथकार हैं । आप पहले चैत्य-वासी थे । फिर सं. १२५३ में श्रीजिनपतिसूरिजी द्वारा खरतरगच्छानुयायी बने । आप विद्वान् थे । आपकी रचित दो कृतीये हैं—षष्ठी शतक और दूसरी जिनवल्लभसूरिगुणवर्णन । षष्टी-शतक बहुत महत्त्वकी कृति है । इसपर तपागच्छीय, व दिगंबर मत के भागचंद्र तकने वृत्ति बनाइ है और इस कृतीको अपनाया है । विशेष देखे ओसवाल नवयुवक महासम्मेलनमें श्रीनाहटाका लेख ।

जिनेश्वरसूरिः—आप जिनपतिसूरिजीके शिष्य थे । आप मसकोटनिवासी उपर्युक्त भंडारी नेमिचंद के पुत्र थे । विद्वान् पिता के विद्वान् पुत्र क्यों न होता ? । आपका जन्म सं. १२४५ मिगशर सुदि ११ को हुवा । आपका जन्मनाम अम्बर था । सं. १२५५ में दीक्षित हो वीरप्रभ नामसे प्रसिद्ध हुए फिर । १२०८ में आचार्यपद पर आसीन हुए । आप भी असाधारण विद्वान थे ।

●

સાનુવાદ-જીવવિચાર પ્રકરણ

[અગિયારમી સદીના એક પ્રકરણગ્રંથનો પદ્યાનુવાદ]

અનુવાદક-પૂ. મુનિમહારાજ શ્રી દક્ષવિજયજી, ખંભાત.

જૈન પ્રકરણગ્રંથોમાં જીવવિચાર પ્રકરણ એક મહત્ત્વનો ગ્રંથ ગણાય છે. આ ગ્રંથમાં જૈનશાસ્ત્રોમાં પ્રરૂપેલ જીવોના ભેદ-પ્રભેદોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથ મૂળ પ્રાકૃતભાષામાં ૫૧ આર્યાછંદમાં બનાવેલ છે.

આ ગ્રંથના મૂળ કર્તા વાદિવેતાલ શ્રીશાંતિસૂરિજી મહારાજ છે, એ મૂળ ગ્રંથની ૫૦ મી ગાથા ઉપરથી સમજી શકાય છે. આ શાંતિસૂરિજી જૈનશાસનમાં મહાપ્રભાવક આચાર્ય થઇ ગયા. તેમની અપૂર્વ વાદશક્તિ જોઇને લઘુભોજરાજાએ તેમને 'વાદિવેતાલ'નું બિરુદ આપ્યું હતું. વિ. સં. ૧૦૯૭ માં શ્રી ચક્રેશ્વરી અને પદ્માવતી દેવીની સહાયથી, તેમણે ધૂળી-કોટ પડવાની આગાહીથી શ્રીમાળીનાં ૭૦૦ કુટુમ્બોનું રક્ષણ કર્યું હતું. તેમણે શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ઉપર ૧૮૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા રચી છે જે 'પાઇય ટીકા' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ઉત્તરાધ્યયનની બૃહદ્વૃત્તિની પ્રશસ્તિમાં તેઓ પોતાને થારાપદ્રીયગચ્છ (જે વડ ગચ્છની શાખા છે) ના બતાવે છે. મહાકવિ ધનપાલકૃત તિલકમંજરીનું સંશોધન એમણે કર્યું હતું. વિ. સં. ૧૧૧૧ માં કાન્હોડ નગરમાં આ મહાન્ આચાર્યમહારાજનો સ્વર્ગવાસ થયો.

મૂળ જીવવિચાર પ્રકરણ ઉપર વિ. સં. ૧૬૧૦ માં પાઠક રત્નાકરે બૃહદ્વૃત્તિ રચી અને વિ. સં. ૧૭૫૦ માં ક્ષમાકલ્યાણકે લઘુવૃત્તિ બનાવી છે. પ્રાકૃત-સંસ્કૃતનું જ્ઞાન નહીં ધરાવનારા જિજ્ઞાસુઓ માટે અહીં એ જીવવિચાર પ્રકરણનો પદ્યાનુવાદ આપવો ઉચિત ધાર્યો છે.

मूल—भुवण—पईव वीरं, नमिऊण भणामि अबुह—बोहत्थं ।
जीव—सरूवं किंचि वि, जह भणियं पुव्व—सूरीहिं ॥ १ ॥
जीवा मुत्ता संसा,—रिणो य तस थावरा य संसारी ।
पुढवी—जल—जलण—वाऊ, वणस्सइ थावरा नेया ॥ २ ॥
फलिह—मणि—रयण—विद्रुम,—हिंगुल—हरियाल—मणसील—रसींदा ।
कणगाइ—धाऊ सेढी,—वन्निय—अरणेट्टय—पलेवा ॥ ३ ॥
अब्भय—तूरी—ऊसं,—मट्टी—पाहाण—जाईओ णेगा ।
सोवीरंजण—लुणाइ, पुढवी—भेयाइ इच्चाइ ॥ ४ ॥

પદ્યમય ભાષાનુવાદ

[મંગલાચરણ અને ગ્રંથનો વિષય વગેરે]

ત્રણ[1] ભુવનમાં દીપ[2]સમ શ્રીવીરને વંદન કરી,
અબુધ[3] જીવના[4] બોધ માટે પૂર્વ સૂરિ અનુસરી;

(૧) *૧ સ્વર્ગ મૃત્યુ અને પાતાલ, અથવા ઊર્ધ્વલોક અધોલોક ને તિર્ચ્છાલોક રૂપ ભુવનમાં.

* આ અંક ગુજરાતી કવિતાની તે તે કડી ઉપરની ટિપ્પણીને બતાવે છે.

સ્વરૂપ જીવનું હું કહું તે સાંભળો હેજે[5] જરી,[6]

[જીવના મુખ્ય ભેદો]

મુક્ત[7] ને સંસારી[8] છે જીવભેદ બે મુખ્યે કરી. (૧)

[સંસારી જીવોના સામાન્ય ભેદ અને સ્થાવરના ભેદ]

[1]ત્રસ અને સ્થાવર, મળી સંસારીના બે ભેદ છે.
પૃથવી પાણી અગ્નિ વાયુ ને વનસ્પતિકાય છે;
એ પાંચ ભેદો થિર રહે તે [2]સ્થાવરોના થાય છે,

[બાદર પૃથ્વીકાયના ભેદ]

ફટિક મણિઓ રત્ન પરવાળાં અને હિંગળોક છે. (૨)
[1]હડતાલ ને [2]મણુસીલ પારો [3]સ્વર્ણ આદિ ધાતુઓ,
ખડી લાલ ધોળી માટી ને પાષાણ [4]પારેવો જુઓ;
અબરખ [5]તુરી માટી અને પત્થરતણી ઘણી જાતિઓ,
ખાર [6]સુરમો [7]મીઠું આદિ [8]ભેદ પૃથવીના જુઓ. (૩)

मूल—मोमंतरिक्खमुदगं, ओसा—हिम—करग—हरितणू—महिया ।
हुंति घणोदहिमाई, भेया णेगा य आउस्स ॥ ५ ॥
इंगाल—जाल—मुम्मुर,—उक्कासणि—कणग—विज्जुमाईया ।
अगणि—जियाणं भेया, नायव्वा निऊण बुद्धिए ॥ ६ ॥
उब्भामग—उक्कलिया, मंडलि—मह—सुद्ध गुंजवायाय ।
घण—तणु—वायाईया, भेया खलु वाउ—कायस्स ॥ ७ ॥

---

૨ ભુવનનો અર્થ ઘર હોવાથી દીપકની ઉપમા છે, નહિંતર સૂર્યની ઉપમા ઘટી શકત. ૩ જીવસ્વરૂપથી અજાણ. ૪ પ્રાણોને ધારણ કરે તે, ચૈતન્ય લક્ષણવાળો અથવા જ્ઞાનાદિ ગુણવાળો જે હોય તે જીવ કહેવાય, તેનું. ૫ હર્ષથી. ૬ કાંઇક. ૭ સિદ્ધ અથવા કર્મ રહિત. ૮ ચાર ગતિરૂપ સંસાર જેને હોય તે સંસારી. ॥ ૧ ॥

(૨) ૧ સુખદુઃખની પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ માટે સ્થાનાંતર પ્રાપ્તિની શક્તિવાળા જીવો ત્રસ કહેવાય. અર્થાત્ ગરમી વગેરેથી તપેલા જે જીવો, છાયા વગેરેમાં સ્વયં જાય તે ત્રસ કહેવાય. ૨ એકેંદ્રિયોના (જે એકેંદ્રિય તે સ્થાવર ને સ્થાવર તે એકેંદ્રિય, બન્ને એક જ છે.) ॥ ૨ ॥

(૩) ૧ હડતાલ એ રસાયણી ખનીજ પદાર્થ છે. ૨ એ પણ રસાયણી ખનીજ પદાર્થ છે. ૩ સોનું–રૂપુ–તાંબુ–લોઢું–જસત સીસું અને કલાઈ વગેરે ધાતુઓ કહેવાય છે. ૪ પારેવા જાતિનો પત્થર. ૫ એક જાતની માટી છે, જે કાપડને પાસ દેવામાં વપરાય છે; અથવા તુરી એટલે તેજંતુરી કે જે લોઢાના રસમાં નાંખવાથી લોઢું સોનું બની જાય છે. ૬ આંખમાં આંજવાનો. ૭ દરેક જાતનું નીમક યા લવણ, જેવા કે સીંધવ–વડાગરૂ–ઘેંસીયું–બીડલવણ–કાચલવણ વગેરે. ૮ ઉપયોગમાં આવતી એ સર્વ વસ્તુઓ, અસંખ્ય જીવોના અસંખ્ય શરીરોના પીંડ રૂપ છે. એક પૃથ્વીજીવ બહુ બારીક હોવાથી ઉપયોગમાં ન આવી શકે એ સ્વાભાવિક છે.

साहारण-पत्तेया, वणस्सइजीवा दुहा सुए भणिया ।
जेसिमणंताणं तणू, एगा साहारणा ते उ ॥ ८ ॥

[બાદર અપ્કાયના ભેદ]

[1]ભૂમિનું ને [2]ગગનનું જળ [3]હીમ ઝાકળ ને [4]કરા,
લીલી વનસ્પતિ ઉપરે જામેલ [5]જળબિંદુ ખરા;
ધુમસ [6]ઘનોદધિ આદિ જળના ભેદ ભાખે જિનવરા,

[બાદર અગ્નિકાયના ભેદ]

જાણુ અંગારા અને [7]જ્વાલા તણો અગ્નિજરા. (૪)
અગ્નિ કણિયાવાળો [1]ભાઠો અગ્નિ [2]વજતણો વળી,
ઉત્પાતહેતુ જાણુ [3]ઉલ્કાપાત ને વળી વીજળી;
છે અગ્નિ તારાના સમા ખરતા કણો[4] નભથી વળી,
[5]અરણિ [6]ભાનુકાંત [7]ચકમક વાંસ ઘર્ષણનો મળી. (૫)
ભેદ ઈત્યાદિક અગ્નિકાય જીવના જાણવા.

[બાદર વાઉકાયના ભેદ]

તે વાત [1]ઉદ્‌ભ્રામક કહ્યો ઊંચે ભમાવે જે હવા;
રેખા પડે ધુળમાંહિ જેથી વાય જે [2]નીચે રહી,
તે જાણુ ઉત્કલિકા વળી [3]વંટોળીયો વાયુ સહી. (૬)
[1]મહાવાયુ ને [2]શુદ્ધ વાયુ ને [3]ગુંજ શબ્દ કરતો વાયુ છે,
[4]ઘનવાત ને [5]તનવાત આદિ વાયુના બહુ ભેદ છે;

[વનસ્પતિના બે મુખ્ય ભેદ અને સાધારણ વનસ્પતિની વ્યાખ્યા]

સાધારણ અને પ્રત્યેક બે ભેદો વનસ્પતિના ગણો,
જે અનંત જીવની એક કાયા તેહ સાધારણ [1]મુણો. (૭)

---

(૪) ૧ કુવા વાવ વગેરેનું. ૨ વર્ષાદનું. ૩ વનસ્પતિ સૂકાઈ જાય અથવા બળી જાય એવું અતિશય ઠંડુ જળ, જેને ઠાર કહેવાય છે. ૪ કૃત્રિમ અને કુદરતી બરફ. ૫ ભૂમિના ભેજનું. ૬ પૃથ્વીઓ અને વિમાનોની નીચે રહેલું નક્કર જળ. ૭ અગ્નિની શિખા. ॥૪॥

(૫) ૧ ભઠ્ઠી યા ભરસાડનો. ૨ શત્રુપર ફેંકાતા વજ્રમાંથી અગ્નિ ઝરે તે. ૩ ભારામાંનો અગ્નિ. ૪ આકાશમાંથી. ૫ અરણી વગેરેના સ્વજાતીય બે કકડાના ઘસારાથી ઉત્પન્ન થતો અગ્નિ. ૬ સૂર્યકાંત મણિથી ઉત્પન્ન થતો અગ્નિ. ૭ ચકમક એ એક જાતનો પત્થર છે. તેને લોખંડ સાથે ઘસવાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૬) ૧ ભૂમિથી આકાશમાં તિર્ચ્છો ચઢતો વાયુ. ૨ આકાશમાંથી તિર્ચ્છો ભૂમિ પર ઉતરી. ૩ ભૂમિથી સીધો આકાશમાં ચક્રાકારે ચઢતો વાયરો. ॥ ૬ ॥

(૭) ૧ ઘણા ગાઉ સુધી આકાશમાં ધૂળ ચઢે છે તે આંધી. ૨ મંદ વાયુ. ૩ ગુંજારવ કરતો વાયુ. ૪ પૃથ્વીઓની નીચેનું ઘન વાયુમંડલ. ૫ પૃથ્વીઓની નીચેનું પાતળું વાયુમંડલ. ૬ જાણો. ॥ ૭ ॥

मूल–कंदा अंकुर–किसलय–पणगा–सेवाल–भूमिफोडा य ।
अल्लयतिय–गज्जर–मो,–त्थ–वत्थुला–थेग–पल्लंका ॥ ९ ॥
कोमलफलं च सव्वं, गूढ–सिराइं सिणाइ–पत्ताइं ।
थोहरि–कुंआरि–गुग्गुलि–गलो य पमुहाइ छिन्नरुहा ॥ १० ॥
इच्चाइणो अणेगे, हवंति भेया अणंतकायाणं ।
तेसिं परिजाणत्थं लक्खणमेयं सुए भणियं ॥ ११ ॥
गूढ–सिर–संधि पव्वं, समभंगमहीरुगं च छिन्नरुहं ।
साहारणं सरीरं, तव्विवरियं च पत्तेयं ॥ १२ ॥

[સાધારણ વનસ્પતિનાં કેટલાંક નામો]

[1]કંદ [2]અંકુર [3]કુંપલો ને પંચવરણી નીલ ફુગ,
સેવાલ ગાજર મોથ વત્થુલ શાક પાલખું જાણુ થેગ;
લીલી હળદળ લીલો કચુરો આદુ લીલું જાણીએ,
[4]ટોપ બીલાડી તણા સર્વે [5]કુણાં ફળ માનીએ. (૮)

[સાધારણ વનસ્પતિનાં નામો અને તેના ભેદોનો ઉપસંહાર]

તે પાંદડાં [1]શિણુ આદિનાં જેની નસો છાની હુએ,
થોર [2]કુંવર ગળો [3]ગુગ્ગળ આદિ ચિત્તે આણીએ;
છેદ્યા છતાં ઊગે ફરી તેવાં વળી જે હોય છે.
[4]અનંતકાય તણા જ [5]ઇત્યાદિક ભેદ અનેક છે. (૯)

[સાધા૦ વન૦ નાં એકાર્થક ત્રણ નામો અને તેને પારખવાનાં વિશેષ લક્ષણો]

અનંતકાય નિગોદ સાધારણ ત્રણે એક માનવા,
આ ભાખ્યું લક્ષણસૂત્રમાં તેને વિશેષ જાણવા;
જેની [1]નસો [2]સાંધા અને [3]ગાંઠાઓ ગુપ્ત જણાય છે,
ભાગ [4]સરખા ભાંગતાં એ જેહના ઝટ થાય છે. (૧૦)

[સાધારણ વનસ્પતિને પારખવાનાં બાકી વિશેષ લક્ષણો]

જે છેદીને વાવ્યું છતું ફરી [1]ઉગનારૂં હોય છે,

---

(૮) ૧ સુરણ આદિ વજ્રકંદ પદ્મીનીકંદ વગેરે જમીનકંદો. ૨ ફણગા. ૩ ટીશીઓ. ૪ દંડયુક્ત છત્રાકાર વનસ્પતિ. ૫ કુમળાં. ॥ ૮ ॥

(૯) ૧ પીલુડી. ૨ કુમારી, કુમારપાઠું–કુમારીલાબરું. ૩ એનું અમુક અંગ. ૪ સાધારણ વનસ્પતિકાય. ૫ સક્કરિયાં, મૂળા, લસણ, ડુંગળી, બટાટા, વાંસકારેલાં, કુણી આંબલી, શતાવરી, કઠોળના અંકુરા યાને અંકુરા ફુટેલ કઠોળ, પિંડાળુ અને કાકડાશિંગિ વગેરે. ॥ ૯ ॥

(૧૦) ૧ ગુપ્તનસ ૨ ગુપ્તસંધિ. ૩ ગુપ્તગ્રંથિ અર્થાત્ ગુપ્તપર્વ. ૪ સમભંગ એ ચાર લક્ષણ ॥ ૧૦ ॥

(૧૧) ૧ છિન્નરૂહ. ૨ અહિરૂરૂ (હિરૂરૂ=તંતુ) એ રીતે અનંતકાયને ઓળખવાનાં છ

ભંગ સમયે [2]તાંતણા વિણુ કાય જેની જણાય છે;
શરીર સાધારણ વનસ્પતિકાયનું તે જાણવું,
વિપરીત તેથી હોય તે [3]પ્રત્યેકનું [4]તનું માનવું. (૧૧)

मूल–एगसरीरे एगो, जीवो जेसिं तु ते य पत्तेया ।
फल–फूल–छल्लि–कट्ठा, मूलग पत्ताणि बीयाणि ॥ १३ ॥

[પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનું લક્ષણ અને તેના જીવો]

પ્રત્યેક છે જીવ એક તનુમાં એક જેને હોય તે,
જાણુ ફલ ફુલ છાલ ને મૂલ કાષ્ઠ પત્ર ને બીજ તે;
આ [1]સાતમાં જુદા જુદા પ્રત્યેકના જીવ હોય છે.
આખા તરૂમાં તો ય પણુ જીવ એક જુદો હોય છે. (૧૨)

मूल–पत्तेयतरुं मुत्तुं, पंचवि पुढवाइणो सयल–लोए ।
सुहुमा हवंति नियमा, अंतमुहुत्ताऊ अद्दिसा ॥ १४ ॥

[પાંચ સૂક્ષ્મ સ્થાવરોનું સ્વરૂપ]

પ્રત્યેકતરૂ વિણુ પૃથવી આદિ પાંચ સ્થાવર જેહ છે,
[1]અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણુના આયુષ્યવાળા તેહ છે;
વળી આંખથી દેખાય ના તેવા જ સૂક્ષ્મ હોય છે,
સર્વત્ર ચૌદે રાજલોકે તેહ નિશ્ચે હોય છે. (૧૩)

मूल–संख–कवड्डय–गंडुल,–जलोय–चंदणग–अलस–लहगाई ।
मेहरि–किमि–पूयरगा, बेइंदिय माइवाहाई ॥ १५ ॥
गोमी–मंकण–जूआ, पिपीलि उद्देहिया य मक्कोडा ।
इल्लिय–घय–मिल्लीओ, सावय–गोकीड–जाईओ ॥ १६ ॥

લક્ષણુ થયાં. ૩ પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનું. ૪ શરીર. ॥ ૧૧ ॥

(૧૨) ૧ મૂળ–કંદ–સ્કંધ (થડ)–શાખા–પ્રશાખા–છાલ–પત્ર–પુષ્પ–ફળ–બીજ એ વનસ્પતિનાં દસ અંગ છે; છતાં અહીં કંદને મૂળ સાથે અને શાખા–પ્રશાખાને કાષ્ઠ સાથે ગણીને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનાં સાત અંગ ગણ્યાં છે. એમાં પ્રત્યેક વનસ્પતિનાં પુષ્પ પત્ર ફળ ને બીજ એ દરેક અમુક રીતે એકેક જીવયુક્ત છે. શેષ છ અંગમાં દરેકમાં અસંખ્યાત સંખ્યાત અને એકેક જીવ પણુ જુદી જુદી વનસ્પતિઓને આશ્રયી હોય છે. અસંખ્યાત જીવની ગણત્રી પણુ એક શરીરમા એક જીવ ગણીને જ છે. ॥ ૧૨ ॥

(૧૩) ૧ અંતર્મુહૂર્ત એટલે એક સમય ન્યૂન બે ઘડી (૪૮ મીનીટ). આ ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત છે, જઘન્ય તો ૨૫૬ આવલિકાનું અર્થાત્ ૨ થી ૯ સમય સુધીનું હોય છે; અને બન્નેની વચ્ચેનું મધ્યમ કહેવાય છે. ૨ જે વજ્ર જેવી અતિ ઘન વસ્તુઓમાં પણુ હોય છે. આ પાંચે સૂક્ષ્મ સ્થાવરો સૂક્ષ્મ એકેંદ્રિય પણુ કહેવાય છે. જે આ ૧૪ રાજલોક પ્રમાણુ લોકાકાશમાં સઘળે ઠેકાણે ડાબડામાં કાજળ ઠાંસીને ભર્યો હોય તેમ રહેલા છે. જેઓને અસ્ત્રો શસ્ત્રો કે અગ્નિ જેવાં પણુ કશી અસર કરી શકતાં નથી. ॥ ૧૩ ॥

गद्दय-चोर-कीडा, गोमय-कीडा य धन्न-कीडा य ।
कुंथु-गोवालिय-इलिया, तेइंदिय इंदगोवाई ॥ १७ ॥

[બેઈંદ્રિયવાળા જીવોના પ્રકાર]

શંખ [1]ગંડોલા [2]જળો કોડા અળસિયાં [3]લાળીયા,
જાણુ [4]આયરિયા [5]પુરા ને [6]કાષ્ઠકીડા કરમીયા;
[7]ચૂડેલ [8]છીપ વાળા વગેરે જીવ છે બેઇંદિયા,

[ત્રણ ઈંદ્રિયવાળા જીવોના પ્રકાર]

જૂ લીખ માંકડ કાનખજુરા કંથવા [9]ઉત્તિંગિયા. (૧૪)
[1]સાવા કીડી ઉધેઇ ને [2]ઘીમેલ ઈયળ ધાન્યની,
ચાંચડ ધનેડા ને મકોડા ને ઇયળ ગુડ ખાંડની;
છાણુ ને વિષ્ટાતણા કીડા [3]ગીંગોડા જાતિઓ,
તેઇંદ્રિ ગોપાલિક [4]ગોકળગાય આદિ ને જુઓ. (૧૫)

मूल-चउरिंदिया य विच्छू, ढिंकुण भमरा य भमरिया तिड्डा ।
मच्छिय डंसा मसगा, कंसारी-कविल-डोलाई ॥ १८ ॥
पंचिंदिया य चउहा, नारय-तिरिया मणुस्स-देवा य ।
नेरइया सत्त-विहा, नायव्वा पुढवी-भेएण ॥ १९ ॥
जलयर-थलयर-खयरा, तिविहा पंचिंदिया तिरिक्खा य ।
सुसुमार-मच्छ-कच्छव,-गाहा मगरा य जलचारी ॥ २० ॥

[ચાર ઈંદ્રિયવાળા જીવોના પ્રકાર]

વીંછી બગાઇ ભમરી ભમરા તીડ માંખી ડાંસ ને,
કરોળીયા ખડમાંકડી કંસારી મચ્છર જંતુ ને;

---

(૧૪) ૧ પેટના મોટા કૃમિ અર્થાત્ ઉદરમાં થતા મોટા કરમીયા. ૨ વિકૃત લોહી ચૂસનાર જંતુ. ૩ રાંધેલા વાસી અન્નમાં લાળરૂપે ઉત્પન્ન થતા જીવો. ૪ સમુદ્રમાં નિપજતા ચંદનક, જે નિર્જીવ થયા પછી સ્થાપનાચાર્ય તરીકે વપરાય છે. ૫ જળના પોરા. ૬ મેર. ૭ ચૂડેલીયા જંતુ. ૮ મોતી નીકળે છે તે, છીપ, જેને વર્તમાનમાં લોકો કાલુ માછલી કહે છે, તે તથા મોતિ વિનાની છીપ પણ બેઇંદ્રિય જીવ છે. ૯ ગધૈયા, જે અવાવરૂ ભેજવાળી જમીનમાં તેમજ ગાય વગેરેના વાડાઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ॥ ૧૪ ॥

(૧૫) ૧ આ ચામડીની જૂ પણ કહેવાય છે, જે પ્રાયઃ માનવના વાળના મૂળમાં ભાવી કષ્ટ આવવાનું હોય ત્યારે પ્રથમથી જ ઉપજે છે. તેથી તે ભાવી કષ્ટ સૂચક હોય છે. ૨ ખરાબ ઘીમાં થાય છે તે. ૩ કૂતરા વગેરેના કાનમાં ગવારના દાણા સરખા જંતુ થાય છે તે. ૪ ઇંદ્રગોપ, ચોમાસાના પહેલા જ વરસાદમાં લાલ રંગના કીડા જેવા થાય છે તે, જે લોકમાં ઈન્દ્રની ગાય, ગોકળગાય-મમોલા અને મામણમુંડા એવાં વિવિધ નામોથી ઓળખાય છે.

(૧૬) ૧ ભમરી-ભમરા કહેવાથી જાતિભેદ જાણવો. પરંતુ સ્ત્રી પુરુષ નહિ. ૨ મધ-

ભણુકુત્તિકા ઢિંઢણુ પતંગાદિક **ચઉરિંદ્રિય** છે,

[પાંચ ઇંદ્રિયવાળા જીવોના ચાર પ્રકાર]

નારકી તિરિયંચ માનવ દેવ **પંચેંદ્રિય** છે. (૧૬)

[નારકના સાત પ્રકાર]

ચઉવિહ[1] પંચેંદ્રિયમાં સગ[2]-વિહ **નારક** જાણવા,
રત્નપ્રભાદિ[3] પૃથવીના ભેદે કરી પિછાણવા;

[તિર્યંચ પંચેંદ્રિયના ત્રણ પ્રકાર અને જળચરના પાંચ પ્રકાર]

ત્રિવિધ પંચેંદ્રિય તિરિયંચો જ **જલ-થલ-ખેચરા**[4],
ઝુંડ[5] માછલાં[6] ને કાચબા સુસુમાર[7] મગરો જલચરા. (૧૭)

मूल-चउपय-उरपरिसप्पा, भुयपरिसप्पा य थलयरा तिविहा ।
गो-सप्प-नउल-पमुहा, बोधव्वा ते समासेणं ॥ २१ ॥

[ત્રણ પ્રકારના સ્થલચર તિર્યંચ]

ગાય આદિ ચઉપગાં પ્રાણી ચતુષ્પદ જાણવાં,
ઉરપરિસર્પ પેટે ચાલનારા સાપ આદિ માનવા;
ભુજપરિસર્પ હાથે ચાલનારા [1]નોળિયાદિ પિછાનવા,
એમ ત્રણ ભેદે કરી તિરિયંચ **થલચર** ભાવવા.[2] (૧૮)

मूल-खयरा रोमय-पक्खी, चम्मय-पक्खी य पायडा चेव ।
नर-लोगाओ बाहिं, समुग्ग-पक्खी वियय-पक्खी ॥ २२ ॥

માંખ પણ લેવી. ૩ બગતરાં. ૪ પતંગિયા વગેરે. ॥ ૧૬ ॥

(૧૭) ૧ ચાર પ્રકારના. ૨ સાત પ્રકારના. ૩ રત્નપ્રભા વગેરે સાત નારક પૃથ્વીનાં નામો–

ગુણાનુસારી નામ	રત્નપ્રભા ૧	શર્કરાપ્રભા ૨	વાલુકાપ્રભા ૩	પંકપ્રભા ૪	ધૂમપ્રભા ૫	તમઃપ્રભા ૬	તમસ્તમપ્રભા ૭
સાત નરકનાં નામ	ધમ્મા	વંશા	સેલા	અંજના	રિષ્ટા	મઘા	માઘવતી

૪ જલચર=પાણીમાં ચાલનાર (જીવનાર), થલચર=–જમીન ઉપર ચાલનાર, ખેચર= આકાશમાં ઉડનાર પક્ષીઓ; એમ ત્રણ પ્રકારે તિરિયંચ–પંચેંદ્રિય જીવો છે. ૫ જળતંતુ= તાંતણા જેવા આકારે આ જંતુ હોય છે. જળમાં તેનું ઘણું જોર હોવાથી, હાથી જેવાને પણ અંદર ખેંચી જાય છે. ૬ વલયાકાર (ચૂડાના આકાર) સિવાયના સર્વ આકારના માછલાંઓ હોય છે. સ્વયંભૂરમણ–સમુદ્રમાં તો પ્રતિમાજીનાં આકારવાળા મત્સ્યો જોઇને, કેઈ તિર્યંચો વગરઉપદેશે, જાતિ–સ્મરણ જ્ઞાન પામી સમ્યક્જ્ઞાન દર્શન અને દેશવિરતિ-ધર્મને પ્રાપ્ત કરે છે. ૭ પાડા જેવા મત્સ્ય. ॥ ૧૭ ॥

(૧૮) ૧ નોળિયા વગેરે. ૨ વિચારવા

[૨ પ્રકારના પક્ષી (અઢી દ્વીપમાં અને બહાર પણ).]

રૂવાંટિઓની પાંખવાળા હંસ આદિ પક્ષિઓ,
ચામડાની પાંખવાળા વાગોળ આદિ પક્ષિઓ;
ક્રમથી રોમજ પક્ષિ ચર્મજ પક્ષિઓ તે જાણવા,
આ ભેદ બે પ્રખ્યાત છે અઢી દ્વીપમાં[1] તે માનવા. (૧૯)
બીડાયેલ પાંખો હોય જેને તે સમુદ્ગ પક્ષિઓ,
પહોળી કરેલી પાંખવાળા જાણુ વિતત પક્ષિઓ;
[1]બહાર માનવ લોકથી આ ભેદ બે જ પિછાણવા,
તિરિયંચ ખેચર સર્વના ઈમિ [2]ચાર ભેદો જાણવા. (૨૦)

मूल-सव्वे जल-थल-खयरा, समुच्छिमा गब्भया दुहा हुंति ।
कम्मा-कम्मग-भूमि, अंतरदीवा मणुस्सा य ॥ २३ ॥

[સમૂર્ચ્છિમ અને ગર્ભજ તિર્યંચ પંચેંદ્રિય]

સર્વ જળચર થળચરોને ખેચરોને જાણીએ,
[1]સમૂર્ચ્છિમ ગર્ભજ એમ એ બે ભેદવાળા માનીએ;

[મનુષ્યના ત્રણ પ્રકાર]

[2]કર્મભૂમિ ને [3]અકર્મભૂમિ [4]અંતરદ્વીપના,
મનુષ્ય સઘળા ભેદ ત્રણવાળા જ સમજો સજ્જના. (૨૧)

---

(૧૯) ૧ જંબૂદ્વીપ, ધાતકીખંડ અને પુષ્કરવર દ્વીપ અડધો મળી અઢી દ્વીપ થાય છે. તેમાં જંબૂદ્વીપની ફરતો ચૂડાકારે લવણસમુદ્ર છે. અને ધાતકીખંડની ચોગરદમ કાલોદ સમુદ્ર છે. એ સર્વેને સુવર્ણમય માનુષોત્તર પર્વતે ઘેરી લીધેલ છે. આ રીતે ૪૫ લાખ યોજનના વિસ્તારવાળું. અઢી દ્વીપના નામથી ઓળખાતું મનુષ્યક્ષેત્ર જાણવું. મનુષ્યોનાં જન્મમરણ અઢી દ્વીપમાં જ થાય છે. અન્યત્ર નહિં. માટે તે મનુષ્યક્ષેત્ર અથવા નરલોક કહેવાય છે. ॥ ૧૯ ॥

(૨૦) ૧ મનુષ્યલોકથી બહાર. ૨ પક્ષિઓના પ્રથમથી જ ચાર ભેદ નથી, પરંતુ રોમજ પક્ષીના આ બે ભેદ અઢી દ્વીપની બહારના છે. તેથી પ્રતિભેદ સહિત ૪ ભેદ ગણ્યા. વાસ્તવિક તો રોમજ અને ચર્મજ એ બે ભેદ જ છે. ॥ ૨૦ ॥

(૨૧) ૧ માતપિતાના સંયોગ વિના પૃથ્વી જળ આદિ પદાર્થોના આશ્રયે ઉપજતા જીવો તે સંમૂર્ચ્છિમ. એકેંદ્રિય જીવોથી માંડીને ચઉરિંદ્રિય સુધીના તિર્યંચો સંમૂર્ચ્છિમ જ હોય છે. ૨ અસિ, મષી અને કૃષી આદિ વ્યવહારવાળાં ક્ષેત્રો તે કર્મભૂમિ કહેવાય; અને તે ૫ ભરત, ૫ ઐરવત અને ૫ મહાવિદેહ—એ ૧૫ પ્રકારે છે. ૩ એ વ્યવહારવિનાનાં યુગલિક ક્ષેત્રો તે અકર્મભૂમિ ૩૦ છે. ૫ હિમવંત, ૫ હિરણ્યવંત, ૫ હરિવર્ષ, ૫ રમ્યક્, ૫ દેવકુરુ અને ૫ ઉત્તરકુરુ. ૪ ૫૬ અંતર્દ્વીપ પણ યુગલિકોનાં જ ૫૬ ક્ષેત્રો છે અને તે સમુદ્રમાં છે, માટે જુદાં ગણ્યાં છે. નહીંતર એ પણ અકર્મભૂમિ જ છે. ॥ ૨૧ ॥

मूल-दसहा भवणाहिवइ, अट्ठविहा वाणमंतरा हुंति ।
जोइसिया पंच-विहा, दुविहा वेमाणिया देवा ॥ २४ ॥
सिद्धा पनरस-भेया, तित्थातित्थाइ-सिद्ध-भेएणं ।
एए संखेवेणं, जीव-विगप्पा समक्खाया ॥ २५ ॥
एएसिं जीवाणं, सरीरमाऊ ठिई सकायम्मि ।
पाणा जोणि-पमाणं, जेसिं जं अत्थि तं भणिमो ॥ २६ ॥

[દેવતાઓના પેટાભેદો સહિત મુખ્ય ભેદો]

દસવિધ [1]ભવનાધિપતિ અડવિધ [2]વ્યંતરદેવ છે,
પાંચભેદે [3]જ્યોતિષી ને દુવિધ [4]વૈમાનિક છે;

[મુક્ત જીવના ૧૫ ભેદો]

[5]તીર્થસિદ્ધ [6]અતીર્થસિદ્ધા–દિક ભેદે જાણજો,
મુક્ત જીવના ભેદ [7]પંદર હૃદય અંદર આણજો. (૨૨)

જીવોના ભેદો ઉપર પાંચ દ્વારો

[જીવોના મુખ્ય ભેદોનો ઉપસંહાર.]

સંક્ષેપથી રૂડી રીતે ભેદો કહ્યા એ જીવના,
હવે એ જીવોમાં જેટલું છે તેટલું હે ભવિજના !

[તેમા જાણવાયોગ્ય પાંચ દ્વારોનાં નામ]

[1]શરીર ને આયુષ્યનું ત્રીજું સ્વકાય[2]સ્થિતિતણું,
પ્રમાણ પ્રાણ ને [3]યોનિઓનું દાખશું તેઓ તણું. (૨૩)

---

(૨૨) ૧ અસુરકુમાર, નાગકુમાર, સુવર્ણકુમાર, વિદ્યુતકુમાર, અગ્નિકુમાર, દ્વીપકુમાર, ઉદધિકુમાર, દિશિકુમાર, વાયુકુમાર, અને સ્તનિતકુમાર–એ દસભેદે ભુવનપતિ દેવો છે. ૨ વ્યંતરથી વાણવ્યંતર પણ લેવા, બન્નેના ૮ ભેદ આ પ્રમાણે છે–પિશાચ, ભૂત, યક્ષ, રાક્ષસ, કિન્નર, કિંપુરુષ, મહોરગ ને ગંધર્વ–એ આઠ વ્યંતર. અણુપન્ની, પણુપન્ની, ઈસીવાદી, ભૂતવાદી, કંદિત, મહાકંદિત, કોહંડ ને પતંગ–એ ૮ વાણવ્યંતર. ૩ ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર ને તારા–એ પાંચ જ્યોતિષ્ક છે. એ પાંચે મનુષ્યક્ષેત્રમાં ચર છે અને તેની બહાર સ્થિર છે. ૪ કલ્પોપન્ન (સ્વામિ–સેવકભાવ આદિ મર્યાદાવાળા), અને કલ્પાતીત (તે મર્યાદા વિનાના) એમ વૈમાનિકોના બે ભેદ છે. ૫ તીર્થશબ્દથી તીર્થંકર સિદ્ધ, પરંતુ તીર્થ સ્થાપ્યા બાદ સિદ્ધ થવાનો અર્થ નહિં. ૬ એ જ રીતે અતીર્થ એટલે અતીર્થંકરસિદ્ધ. ૭ એ રીતે એ ૧૫ ભેદ. 'जिण-अजिण-तित्थ-तित्था०' એ નવતત્ત્વની ગાથાથી જાણી લેવાં. આ ભેદો સિદ્ધોની પૂર્વ અવસ્થાની અપેક્ષાએ કહેલા છે. ॥ ૨૨ ॥

(૨૩) ૧ શરીરની ઊંચાઈ યા લંબાઈનું પ્રમાણ. શરીરદ્વારનું બીજું નામ અવગાહના છે. ૨ એના એ જ જીવભેદમાં, એ જીવ કેટલીવાર અથવા કેટલા કાળ સુધી વારંવાર ઉત્પન્ન થાય, તેની મર્યાદા બતાવવી તે. ૩ સરખા વર્ણ ગંધ રસ ને સંસ્થાનવાળાં અનેક ઉત્પત્તિસ્થાનોની યોનિ ॥ ૨૩ ॥

मूल-अंगुल-असंख-भागो, सरीरमेगिंदियाण सव्वेसिं ।
जोयण-सहस्समहियं, नवरं पत्तेय-रुक्खाणं ॥ २७ ॥
बारस-जोयण तिन्नेव, गाउआ जोयणं च अणुकमसो ।
बेइंदिय-तेइंदिय,-चउरिंदिय-देहमुच्चत्तं ॥ २८ ॥
धणु-सय-पंच-पमाणा, नेरइया सत्तमाइ पुढवीए ।
तत्तो अद्धद्धूणा, नेया रयण-प्पहा जाव ॥ २९ ॥

૧. શરીરદ્વાર.

[એકેંદ્રિયોનું શરીરપ્રમાણ]

અસંખ્યાતમા [1]અંગુલના વિભાગ જેટલું ભાખિયું,
શરીર સવિ એકેંદ્રિયોનું આટલું વધુ દાખિયું;
હજાર યોજનથી અધિક પ્રત્યેક [2]તરૂનું ભાખિયું,

[વિકલેંદ્રિયોનું શરીરપ્રમાણ.]

શરીર યોજન બારનું [3]બેઇંદ્રિયોનું આખિયું. (૨૪)
ત્રણગાઉનું [1]તેઇંદ્રિયનું [2]ચઉરિંદ્રિયનું યોજન તનુ,

[સાત નારકનું શરીરપ્રમાણ.]

સાતમી નરકે જીવોનું પાંચસો ધનુનું તનુ,
નરક છઠ્ઠીમાંહિ નારકનું અઢીસો ધનુષ્યનું;
શરીર પાંચમી નારકીમાંહિ સવાસો ધનુષ્યનું. (૨૫)

[નારકોનું શરીરપ્રમાણ બાકી]

ચોથી નારકીના જીવોનું સાડી બાસઠ ધનુષ્યનું,
તનુમાન ત્રીજીમાં સવા ઈગતીસ ધનુઓનું તનુ;
સાડીપંદર ધનુષ્ય ઉપર બાર અંગુલ બીજીમાં,
ધનુષ્ય પોણાઆઠ ષટ્ અંગુલનું તનુ [1]પહેલીમાં. (૨૬)

---

(૨૪) ૧ શ્રી મહાવીરસ્વામીના અર્ધ આત્માંગુલરૂપ એક ઉત્સેધાંગુલ, અથવા અનુક્રમે આઠ ગુણા વધતાં ૮ આડા જવ પ્રમાણેનો ૧ ઉત્સેધાંગુલ થાય છે તેના. ૨ સમુદ્રાદિમાં રહેલ કમલો તથા લતાઓ વગેરેનું એ ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ જાણવું. જઘન્ય પ્રમાણ તો સર્વત્ર અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અપર્યાપ્તાવસ્થામાં હોય છે. ૩ અઢી દ્વીપ બહારના શંખ વગેરેનું, સર્વ બે ઇંદ્રિયોનું નહિ. ॥ ૨૪ ॥

(૨૫) ૧ કાનખજુરા વગેરેનું, અઢી દ્વીપ બહાર. ૨ અઢી દ્વીપ બહાર, ભમરા વગેરેનું. ॥ ૨૫ ॥

(૨૬) ૧ પર્યાપ્તાનું ન્હાનું શરીર ત્રણ હાથનું. બીજી આદિ પૃથ્વીઓમાં પૂર્વનું ઉત્કૃષ્ટ તે પરનું જઘન્ય. ॥ ૨૬ ॥

मूल-जोयण-सहस्स-माणा, मच्छा उरगा य गब्भया हुंति ।
धणुह-पुहुत्तं पक्खसु, भुअ-चारि गाउअ-पुहुत्तं ॥ २० ॥

[ગર્ભજ તિર્યંચોનુ શરીર પ્રમાણ.]

[1]ઉરગ ગર્ભજ જાણુ એક હજાર યોજન માનના,
ગર્ભજ [2]સંમૂર્છિમ [3]મચ્છ જલચર તેટલા તનુમાનના;
પક્ષી ગર્ભજ માનવાળા છે [4]ધનુષ્યપૃથક્ત્વના,
[5]ભુજગ ગર્ભજ જાણુ [6]ગાઉ-પૃથક્ત્વ દેહ પ્રમાણુના. (૨૭)

मूल-खयरा धणुह-पुहुत्तं, भुयगा उरगा य जोयण-पुहुत्तं ।
गाउअ-पुहुत्त-मित्ता, समुच्छिमा चउप्पया भणिया ॥ २१ ॥
छच्चेव गाउआइं, चउप्पया गब्भया मुणेयव्वा ।
कोस-तिगं च मणुस्सा, उक्कोस-शरीर-माणेणं ॥ २२ ॥
ईसाणंतसुराणं, रयणीओ सत्त हुंति उच्चत्तं ।
दुग-दुग-दुग-चउ-गेवि,—ज्जणुत्तरेक्किक-परिहाणि ॥ २३ ॥

[સંમૂર્છિમ તિર્યંચનું શરીરપ્રમાણુ]

સંમૂર્છિમ [1]ખેચર ને [2]ભુજગનું છે ધનુષ્ય-પૃથક્ત્વનું,
યોજન-પૃથક્ત્વ પ્રમાણુનું તનુમાન ઉરપરિ સર્પનું;

[સંમૂર્છિમ અને ગર્ભજ ચતુષ્પદનું શરીરપ્રમાણુ.]

ચતુષ્પદ સંમૂર્છિમનું તનુ ગાઉ-પૃથક્ત્વ પ્રમાણુનું,
ગર્ભજ ચતુષ્પદનું તનુ નિશ્ચે [3]છ ગાઉ પ્રમાણુનું. (૨૮)

[ગર્ભજ મનુષ્યનું શરીરપ્રમાણુ]

ગર્ભજ મનુષ્યોનું તનુ [1]ત્રણુ ગાઉનું ઉત્કૃષ્ટ છે,

[દેવોનું શરીરપ્રમાણુ]

ભવનપતિથી માંડીને ઈશાનનો જ્યાં [2]અંત છે;
ત્યાં સુધીના દેવની ઉંચાઇ સાત જ હાથ છે,
ત્રીજા જ ચોથા દેવલોકે સુરતનું [3]ષટ્ હાથ છે. (૨૯)

---

(૨૭) ૧ સ્વયંભૂરમણુ સમુદ્રાદિકના સર્પો ૨-૩ સમ્મૂર્છિમ અને ગર્ભજ બન્ને જાતના જલચરોની અવગાહના સરખી છે, માટે અહીં બન્ને જાતના લેવા. ૪ પક્ષિનું ઉત્કૃષ્ટ દેહપ્રમાણુ અઢી દ્વીપમાં પણુ હોય છે. ૫ ભુજપરી સર્પો. ૬ બેથી નવ ગાઉ. આ રીતે સર્વત્ર જેની પાછળ 'પૃથક્ત્વ' શબ્દ લાગેલ હોય તેનું બેથી પાંચ સુધીની સંખ્યાવાળું પ્રમાણુ સમજવું. ॥ ૨૭ ॥

(૨૮) ૧ પક્ષી. ૨ સંમૂર્છિમ ભુજપરિસર્પનું. ૩ ૭ ગાઉના હસ્તિ વગેરે છે તે યુગલિકોનમાં દેવકુરુ ને ઉત્તરકુરુમાં છે. ॥ ૨૮ ॥

(૨૯) ૧ ત્રણુ ગાઉના ગર્ભજ મનુષ્યો તે દેવકુરુ ને ઉત્તરકુરુના યુગલિક મનુષ્યો છે. ૨ ભવનપતિ, પરમાધામી, વ્યંતર, વાણવ્યંતર, તિર્યગ્જૃંભક, જ્યોતિષ્ક, પ્રથમ કિલ્બિષિક,

પાંચમા છઠ્ઠાજ સ્વર્ગે [1]પાંચ હાથ પ્રમાણનું,
તનુમાન સ્વર્ગે સાતમે ને આઠમે [2]કર ચારનું;
ચરમ ચારે સ્વર્ગમાં [3]ત્રણ હાથની ઉંચાઇ છે,
ગ્રૈવેયકે [4]કર બે અનુત્તરનું તનુ [5]કર એક છે.[6] (૩૦)

મૂલ–બાવીસા પુઢવીए, सत्त य आउस्स तिन्नि वाउस्स ।
वास–सहस्सा दस तरु,–गणाण तेऊ ति रत्ताऊ ॥ ३४ ॥

૨. આયુષ્યદ્વાર.

[એકેંદ્રિયોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ]

આયુષ્ય પૃથવીકાયનું છે વર્ષ બાવી [1]હજારનું,
હજાર [2]સાત અપ્‌કાયનું અહોરાત્રિ ત્રણ અગ્નિતણું;
આયુષ્ય વાઉકાયનું છે વર્ષ ત્રેણ હજારનું,
દશ હજાર જ વર્ષનું પરમ [3]આયુ તરૂ પ્રત્યેકનું. (૩૧)

મૂલ–वासाणि बारसाऊ, बेइंदियाण तेइंदियाणं तु ।
अउणापन्न–दिणाइं, चउरिंदीणं तु छम्मासा ॥ ३५ ॥

સૌધર્મ અને ઈશાન. ૩ જઘન્યથી ચોથા કલ્પે (દેવલોકે) ૬ હાથ અને ત્રીજા દેવલોકે ૭ હાથની ઉંચાઈવાળા દેવો હોય છે. ॥ ૨૯ ॥

(૩૦) ૧ પાંચમા કલ્પે ઉત્કૃષ્ટ ૬ હાથ શરીર, છઠ્ઠા કલ્પે જઘન્ય ૫ હાથ શરીર.
૨ સાતમા ,, ,, ૫ ,, ,, , આઠમા ,, ,, ૪ ,, ,,
૩ નવમા ,, ,, ૪ ,, ,, , બારમા ,, ,, ૩ ,, ,,
૪ પહેલા ગ્રૈવેયકે ,, ૩ ,, ,, , અને જઘન્ય બે હાથ શરીર.
૫ ચાર અનુત્તરનું ઉત્કૃષ્ટ ૨ હાથ અને જઘન્ય ૧ હાથ શરીર.
૬ ભવધારણીય (મૂળ) શરીરની અપેક્ષાએ સર્વ દેવોની આ ઉંચાઇ જાણવી. કારણ કે–દેવતાઓના ઉત્તરવૈક્રિય દેહની ઉંચાઈ લાખ યોજની સુધીની હોય છે. ॥ ૩૦ ॥

(૩૧) ૧ એટલું આયુષ્ય પર્વતાદિના ગર્ભમાં રહેલ ખર–બાદરપૃથ્વીકાયનું છે. બીજી પૃથ્વીઓનું અલ્પ અલ્પ આયુષ્ય હોય છે. જેમકે—

અતિ કઠણ પૃથ્વીનું ૨૨ હજાર વર્ષનું આયુષ્ય
પત્થરના કાંકરાનું ૧૮ ,, ,, ,,
મણશિલ (પૃથ્વીનું) ૧૬ ,, ,, ,,
રેતી ,, ૧૪ ,, ,, ,,
શુદ્ધ પૃથ્વીનું ૧૨ ,, ,, ,,
સુંવાળી ,, ૧ ,, ,, ,,

૨ નિર્વ્યાઘાત સ્થાને રહેલ સ્થિર અપ્‌કાય (જળ) નું ૭૦૦૦ વર્ષ આયુ. વાયુનું ૩૦૦૦ વર્ષ. શેષ સ્થાનમાં રહેલ ચળ અપ્–વાયુનું અર્થાત્ અસ્થિર જળ ને પવનનું એટલું આયુષ્ય ન હોય. ૩ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય. જઘન્યથી તો તે સર્વ જીવોનું અંતર્મુહૂર્તનું આયુષ્ય સમજવું. ॥૩૧॥

सुर-नेरइयाण ठिई, उक्कोसा सागराणि तित्तीसं ।
चउप्पय-तिरिय-मणुस्सा, तिन्नि य पलिओवमा हुंति ॥ २६ ॥
जलयर उर-भुयगाणं, परमाऊ होइ पुव्व-कोडी उ ।
पक्खीणं पुण भणिओ, असंख-भागो य पलियस्स ॥ २७ ॥
सव्वे सुहुमा साहा,-रणा य समुच्छिमा मणुस्सा य ।
उक्कोस-जहन्नेणं, अंत-मुहुत्तं चिय जियंति ॥ २८ ॥

[વિકલેંદ્રિયનું આયુષ્ય]

બેઇંદ્રિઓનું બાર વર્ષોનું વળી તેઈંદ્રિનું,
દિવસ ઓગણુપચાસ ને ચૌરિંદ્રિનું ષટ્ માસનું;

[દેવ ને નારકનું ઉત્કૃષ્ટ ને જઘન્ય આયુષ્ય]

ઉત્કૃષ્ટ [1]તેત્રીશ સાગરોપમ આયુ [2]નારકદેવનું,
જઘન્યથી તેઓનું તો છે દસ હજાર જ વર્ષનું, (૩૨)

[મનુષ્યનું અને તિર્યંચ પંચેંદ્રિયોનું આયુષ્ય]

ગર્ભજ મનુષ્યોનું અને ગર્ભજ ચતુષ્પદ પ્રાણીનું,
ઉત્કૃષ્ટ [1]ત્રણુ પલ્યોપમોનું જઘન્ય [2]અંતમુહુત્તનું;
ગર્ભજ સંમૂર્છિમ જળચરો ગર્ભજ ઉરગ ને ભુજગનું,
ઉત્કૃષ્ટ આયુ પૂર્વક્રોડ[3] વર્ષનું ત્રેણે તણું.[4] (૩૩)

---

(૩૨) ૧ અસંખ્યાત વર્ષનું એક પલ્યોપમ (પલ્યની અર્થાત્ પાલાની ઉપમા જેને હોય તે), અને (ક્રોડને ક્રોડે ગુણવાથી જે સંખ્યા આવે તે ક્રોડાક્રોડી, એવા) ૧૦ ક્રોડાક્રોડી પલ્યોપમનું એક સાગરોપમ એવા ૩૩ સાગરોપમ. ૨ સાતમી પૃથવીના નારકનું અને અનુત્તરદેવોનું એ ઉત્કૃષ્ય આયુ હોય છે. ૩ ભવનપતિ ને વ્યંતર એ બે નિકાયનું જ ૧૦ હજાર વર્ષ જઘન્ય આયુ હોય છે. જ્યોતિષીમાં તારાઓનું ⅛ પલ્યોપમ, અને વૈમાનિકમાં સૌધર્મદેવોનું એક પલ્યોપમ આયુ જઘન્યથી હોય છે. વિકલેંદ્રિયોનું જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત આયુ હોય છે. ॥ ૩૨ ॥

(૩૩) ૧ એ ત્રણુ પલ્યોપમ આયુષ્ય દેવકુરૂ ને ઉત્તરકુરૂના યુગલિક મનુષ્યોનું ને યુગલિક તિર્યંચોનું હોય છે. ૨ યુગલિક સિવાયના મનુષ્ય ને તિર્યંચોનું જે અન્તર્મુહૂર્ત જઘન્ય આયુષ્ય હોય છે. ૩. ૭૦ લાખ ૫૬ હજાર ક્રોડ વર્ષે એક પૂર્વ થાય છે.

૪ સંમૂર્છિમ પંચેંદ્રિય સ્થળચરોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ ૮૪૦૦૦ વર્ષ
" " ખેચરોનું " " ૭૨૦૦૦ "
" " ઉરપરિસર્પનું " " ૫૩૦૦૦ "
" " ભુજપરિસર્પનું " " ૪૨૦૦૦ "

મૂળ ગ્રંથકારે આ વસ્તુ નથી આપી, છતાં ઉપયોગી સમજીને અહીં આપી છે.

[ગર્ભજ પક્ષિનું સૂક્ષ્મ એકેંદ્રિ૦ સંમૂ૦ મનુષ્ય સાધા૦ વનસ્પતિકાયનું આયુષ્ય]

અસંખ્યાતમો છે ભાગ પલ્યોપમતણો પક્ષિ[1] તણું,
ઉત્કૃષ્ટ આયુ છે વળી એકેંદ્રિ સૂક્ષ્મ સર્વનું;
[2]સંમૂર્છિમ મનુષ્યોનું જ સાધારણ [3]વનસ્પતિકાયનું,
જઘન્ય ને ઉત્કૃષ્ટથી આયુષ્ય [4]અંતમુહુત્તનું. (૩૪)

मूल—ओगाहणाउ माणं, एवं संखेवओ समक्खायं ।
जे पुण इत्थ विसेसा, वीसेस-सुत्ताउ ते नेया ॥ ३९ ॥

[શરીરદ્વાર અને આયુષ્યદ્વારનો ઉપસંહાર]

અવગાહના ને આયુ કેરૂં દ્વાર ઈમ સંક્ષેપથી,
ભાખિયું પણ જાણવું બાકી વિશેષ જ [1]સૂત્રથી;

૩. સ્વકાયસ્થિતિદ્વાર.

[સ્વકાયસ્થિતિનો અર્થ]

નિજકાયમાં ઉપજે મરે જીવો નિરંતર જ્યાં સુધી,
સ્વકાય સ્થિતિ દ્વાર છે કહે શું હવે સુણજો [2]સુધી ! (૩૫)

मूल—एगिंदीया य सव्वे, असंख-उस्सप्पिणी सकायम्मि ।
उववज्जंति चयंति य, अणंतकाया अणंताओ ॥ ४० ॥

संखिज्ज समा विगला, सत्तट्ठ-भवा पणिंदि तिरी-मणुआ ।
उववज्जंति सकाए, नारय-देवा य नो चेव ॥ ४१ ॥

दसहा जिआण पाणा, इंदीय-उसास-आऊ-बल-रूवा ।
एगिंदिएसु चउरो, विगलेसु छ सत्त अट्ठेव ॥ ४२ ॥

असन्नि-सन्नि पंची,-दिएसु नव-दस कमेण बोधव्वा ।
तेसिं सह विप्पओगो, जीवाणं भणए मरणं ॥ ४३ ॥

एवं अणोर-पारे, संसारे सायरम्मि भीमम्मि ।
पत्तो अणंत-खुत्तो, जीवेहिं अपत्त-धम्मेहिं ॥ ४४ ॥

---

(૩૪) ૧ અંતર્દ્વીપના યુગલિક પક્ષિઓનું એ આયુષ્ય છે. ૨ (૧૫ કર્મભૂમિ, ૩૦ અકર્મભૂમિ અને ૫૬ અંતર્દ્વીપ.) ૧૦૧ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યોના મળમૂત્ર વગેરેમાં ઉત્પન્ન થતાં સંમૂર્છિમ મનુષ્યોનું, બાદરનિગોદરૂપ અનંતકાયનું. ૪ એક અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણનું ઉત્કૃષ્ટ ને જઘન્ય આયુ જાણવું. ॥ ૩૪ ॥

(૩૫) ૧ સંગ્રહણી તથા પ્રજ્ઞાપના વગેરે સૂત્રથી. ૨. હે સુંદર બુદ્ધિવાળા. ॥ ૩૫ ॥

[એકેંદ્રિયથી મનુષ્ય સુધીની કાયસ્થિતિ.]

અનંતકાયોની અનંતી[1] ને સકલ એકેંદ્રિની,
અસંખ્ય છે ઉત્સર્પિણી[2] અવસર્પિણીના માનની;
સ્વકાયસ્થિતિ વર્ષ[3] સંખ્યાતા તણી વિકલેંદ્રિની,
તિરિયચ પંચેંદ્રિ મનુષ્યોની જ ભવ સપ્ત[4] આઠની. (૩૬)

[દેવ-નારકની કાયસ્થિતિ]

દેવતા ને નારકી નિજ કાયમાં ન જ [1]ઉપજે,
સ્વકાયસ્થિતિ તેમની [2]સ્વાયુ પ્રમાણે સંપજે;

૪. પ્રાણદ્વાર.

[૧૦ દ્રવ્ય પ્રાણનાં નામ]

પાંચ ઇંદ્રિયો જ શ્વાસોશ્વાસ ને આયુષ્ય છે,
મન વચન ને કાયના બળ રૂપ દશવિધ પ્રાણ છે. (૩૭)

[જીવભેદોમાં સંભવતા પ્રાણ.]

ઉપરોક્ત દશવિધ પ્રાણ પૈકી [1]ચાર છે એકેંદ્રિને,
છ સાત આઠ જ પ્રાણ ક્રમથી હોય છે વિકલેંદ્રિયને;

---

(૩૬) ૧ અનંત ભવ સુધી અથવા અનંત કાળચક્ર સુધી. ૨. જે કાળમાં આયુષ્ય બુદ્ધિ, બળ વગેરે વધે તેવો ચઢતો કાળ તે ઉત્સર્પિણી અને ઘટે તેવો ઉતરતો કાળ તે અવસર્પિણી. ૩ સંખ્યાતા હજારો વર્ષની. ૪ યુગલિક સિવાયના સતત સાત ભવ, અને આઠમો ભવ યુગલિકનો જ થાય. એ અપેક્ષાએ ૭ કે ૮ ભવ કહ્યા છે. અયુગલિકના સતત સાત ભવ કર્યા બાદ, જો યુગલિક ન થાય તો પણ, મનુષ્ય મનુષ્ય ભવમાં ન જાય, અને તિર્યંચ પંચેંદ્રિય તિર્યંચ પંચેંદ્રિયમાં ન જાય; પરંતુ અન્ય ગતિમાં જ જાય. સાત ભવ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા (પૂર્વ ક્રોડ) વર્ષના આયુષ્યવાળામાં સંભવે, અર્થાત્ ૭ ભવમાં ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા વર્ષ લાગે; અને આઠમા ભવમાં ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતા વર્ષ લાગે અર્થાત્ (ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ પલ્યોપમ) અસંખ્યાત વર્ષવાળા યુગલિકનો આઠમો ભવ સંભવે છે. ત્યાંથી મરીને દેવ થાય, ત્યાંથી ચ્યવીને મનુષ્ય અથવા તિર્યંચ થાય; પરંતુ નિરંતર ઉત્કૃષ્ટ આઠ ભવ જ થાય, અધિક તો ન જ થાય. અહીં આઠે ભવનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ, પૂર્વ ક્રોટી પૃથક્ત્વથી અધિક એવાં ૩ પલ્યોપમ જેટલો જાણવો. અને જઘન્યથી સર્વ જીવોની સ્વકાય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની જાણવી. ॥૩૬॥

(૩૭) ૧ દેવ મરીને દેવ અને નારક મરીને નારક તુરત ન થાય, તેમ જ દેવ મરીને નારક અને નારક મરીને દેવ તુરત ન થાય. ૨ ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમ. એ રીતે પોતપોતાના આયુષ્ય જેટલી, દેવો તેમજ નારકોની સ્વકાયસ્થિતિ શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં કહેલી છે. ॥૩૭॥

(૩૮) ૧ સ્પર્શેન્દ્રિય, કાયયોગ, શ્વાસોચ્છ્વાસ ને આયુષ્ય એ ૪ પ્રાણ એકેંદ્રિયોને; રસનેન્દ્રિય અને વચનયોગ સહિત ૬ પ્રાણ બેઇંદ્રિયોને; ઘ્રાણેન્દ્રિય સહિત ૭ પ્રાણ તેઇન્દ્રિયોને; ચક્ષુરિન્દ્રિય સહિત ૮ પ્રાણ ચઉરિંદ્રિયોને; શ્રોત્રેન્દ્રિય સહિત ૯ પ્રાણ અસંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિયોને; અને મનયોગ સહિત ૧૦ પ્રાણ સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિયોને હોય છે.

૨. દેવતા, નારકી, ગર્ભજ તિર્યંચ અને ગર્ભજ મનુષ્યો સંજ્ઞિ પંચેંદ્રિય કહેવાય.

[2]અસંજ્ઞિ પંચેંદ્રિયને મનબળ વિના નવ હોય છે,
દશ પ્રાણ જાણો [3]સંજ્ઞિ પંચેંદ્રિયમાંહિ હોય છે. (૩૮)

[મરણની વ્યાખ્યા અને ઉપદેશગર્ભિત પ્રાણદ્વારનો ઉપસંહાર.]

પ્રાણ સાથે જે વિયોગ જ તે જીવોનું મરણ છે,
ધર્મને પામ્યા નથી એવા જ જીવો જેહ છે;
તે અનંતીવાર પામ્યા છે મરણ આવું અહો !
ભયંકર અપાર સંસારસાગરને વિષે નિશ્ચે કહો. (૩૯)

**मूल–तह चउरासी लक्खा, संखा जोणीण होइ जीवाणं ।
पुढवाइण चउण्हं, पत्तेय सत्त सत्ते व ।। ४५ ।।
दस पत्तेय–तरुणं, चउदस लक्खा हवंति इयरेसु ।
विगलिंदियेसु दो दो, चउरो पंचिंदि–तिरियाणं ।।४६।।
चउरो चउरो नारय, सुरेसु मणुआण चउदस हवंति ।
संपिंडिआ य सव्वे, चुलसी लक्खा उ जोणीणं ।।४७।।**

૫. યોનિદ્વાર

[જીવભેદોમાં યોનિની સંખ્યા]

જીવોની [1]યોનિ કેરી સંખ્યા લાખ ચોરાશી જ છે,
પૃથવી પાણી અગ્નિ વાયુ કેરી સાત[2] જ લાખ છે;
યોનિઓ દશ લાખ છે પ્રત્યેક તરૂઓની સહી,
સાધારણ વનસ્પતિકાય કેરી ચૌદ લાખ જ છે કહી. (૪૦)
બબ્બે લાખ વિકલેંદ્રિ તણી વળી દેવને નારક તણી;
[1]ચાર ચાર જ લાખ છે તિર્યંચ પંચેન્દ્રિ તણી;
ચૌદ લાખ જ માનવોની યોનિઓ કહેવાય છે,
એમ એ સર્વે મળી ચોરાસી લાખ જ થાય છે. (૪૧)

**मूल–सिद्धाण नत्थि देहो, न आउ–कम्मं न पाण–जोणीओ ।
साइ-अणंता तेसिं, ठिई जिणंदागमे भणिया ।।४८।।**

---

૩. સંમૂર્ચ્છિમ તિર્યંચ તથા સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો અસંજ્ઞિ પંચેંદ્રિય કહેવાય. તેમાં સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોને ભાષારૂપ વચનબળ નથી હોતું, માટે તેઓને સાત અથવા આઠ પ્રાણ હોય છે એટલું વિશેષ જાણવું. ।। ૩૮ ।।

(૪૦) ૧ યોનિ=ઉત્પત્તિસ્થાન, જેનાં વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ જેમાં સરખા હોય તે એક યોનિ, અને જેનાં વર્ણાદિ ભિન્ન હોય તે ભિન્ન યોનિ. આવી ૮૪ લાખ યોનિઓ છે. ૨ ચારેની દરેકની સાત સાત લાખ યોનિ ।। ૪૦ ।।

(૪૧) ૧ દેવની ચાર લાખ અને નારકની પણ ચાર લાખ યોનિ સમજવી ।।૪૧।।

[સિદ્ધમાં એ પાંચે દ્વારોનો અભાવ]

સિદ્ધને નથી દેહ તેથી આયુ કે કર્મો નથી,
દ્રવ્ય–પ્રાણો તેહથી નથી યોનિઓ નથી તેહથી;
એક સિદ્ધ આશ્રયીને સિદ્ધની સ્થિતિ કહી,
જિણંદકેરા આગમે સાદિ[1] અનંતી છે સહી. (૪૨)

मूल–काले अणाइ–निहणे, जोणि–गहणंमि भीसणे इत्थ ।
भमिया भमिहिंति चिरं, जीवा जिण–वयणमलहंता ॥४९॥

[સંસારભ્રમણ ધર્મના અભાવે જ છે]

અન્ત ન આદિ વિનાના આ સકળ કાળે અરે!
વિકરાળ યોનિ-ભ્રમણથી બીહામણા ભવ–સાગરે;
જિનવચનને નવ પામતા જીવો ભમ્યા ભમશે ખરે,
ચિરકાળ સુધી જાણી એવું ધર્મ કર ચેતન ! અરે ! (૪૩)

मूल–ता संपइ संपत्ते, मणुअत्ते दुल्लहे वि सम्मत्ते ।
सिरि-संति-सूरि-सिट्ठे, करेह भो उज्जमं धम्मे ॥५०॥

[માટે ધર્મ પામવો એ ગ્રંથકર્તાઓનો ઉપદેશ]

મોંઘી માનવજીંદગી આ પરમ દુર્લભ ને વળી,
ચંગ[1] સમકિત રંગ પામી મુક્તિ–કુસુમ[2] કેરી કળી;
શ્રી શાંતિસૂરિ રાજ વચને સારજે આ જીવનને,
કર તે ભવિક ! ઉત્તમ પુરુષે આચરેલા ધર્મને. (૪૪)

मूल–एसो जीव-वियारो, संखेव–रुइण जाणणा-हेऊ ।
संखित्तो उद्धरिओ, रुद्दाओ सुय-समुद्दाओ ॥५१॥

[ગ્રંથનો ઉપસંહાર]

અલ્પમતિવાળા જીવોના બોધ માટે હેતથી,
ગંભીર શાસ્ત્રરૂપી મહાસાગરથકી સંક્ષેપથી;
ઉપકાર બુદ્ધે આ કીધો ઉદ્ધાર જીવવિચારનો,
જીવશાસ્ત્ર જે કહેવાય છે, તે ઉર ધરો હે ભવિજનો ! (૪૫)

---

(૪૨) ૧ સિદ્ધગતિ જે સમયે પ્રાપ્ત થાય તે સમયે સાદિ (આદિ સહિત), અને પામ્યા પછી સિદ્ધગતિનો અન્ત નથી માટે અનન્તી (અંત રહિત). એ રીતે સાદિ અનંત સ્થિતિ એક સિદ્ધની અપેક્ષાએ છે. અને સર્વસિદ્ધોની અપેક્ષાએ પ્રવાહરૂપે તો અનાદિઅનંત સ્થિતિ છે. ॥ ૪૨ ॥

(૪૪) ૧ મનોહર. ૨. પુષ્પ. ૩ શ્રી જ્ઞાનાદિ લક્ષ્મી, શાંતિ=રાગ આદિનો ઉપશમ, સૂરિ=પૂજ્ય, ભાવાર્થ એ છે કે જ્ઞાનાદિ આત્મલક્ષ્મીથી અને ઉપશમ વડે પૂજ્ય એવા તીર્થંકરો અને ગણધરોએ ઉપદેશેલા એવા ધર્મમાં ઉદ્યમ કર. આમાં મૂળ ગ્રંથકારનું નામ આવી જાય છે.

અનુવાદકની પ્રશસ્તિ

[સ્રગ્ધરા છંદ]

[1]રાજે તેજે સદા જે દિનકર[2] સરખા બાળથી બ્રહ્મચારી,
તેવા શ્રી નેમિસૂરીશ્વર વર ગુણના [3]ધામના પટ્ટધારી,
જ્ઞાની લાવણ્યસૂરીશ્વર નિજ ગુરુની શુદ્ધ આજ્ઞાનુસારી,
ઋષ્યકાકેન્દુ વર્ષે[4] ધવલ[5] સુદશમે માસ આષાઢ ભારી (૧)

એ રીતે બાલબુદ્ધિધર ભવિજનને બોધદાતા જ સારો,
જીવો કેરા વિચારપ્રકરણ જ તણો પદ્ય ભાષાનુવાદો,
કીધો સંપૂર્ણ આ રાધનપુર નગરે શ્રેષ્ઠ ભાવે મુદા[6]એ
[7]નિર્ગ્રંથાચાર-ચારી વિજયયુત સદા દક્ષ[8] નામે વ્રતીએ (૨)

॥ इति श्रीजीवविचारप्रकरणस्य पद्यमयो भाषानुवाद सम्पूर्ण. ॥

૧ શોભે ૨ સૂર્ય ૩ સ્થાન—આશ્રયના ૪ વિક્રમ સંવત ૧૯૯૧ની સાલમાં ૫ શુદિ (અષાડ સુદ દશમ) ૬ હર્ષપૂર્વક ૭ સાધુના આચાર ૮ મુનિ દક્ષ નામના ૯ મુનિએ

મુદ્રક ફકલભાઇ રવજીભાઇ કોઠારી પ્રકાશક—ચીમનલાલ ગોકળદાસ શાહ મુદ્રણસ્થાન શ્રી સુભાષ પ્રિન્ટરી સલાપોસ ક્રોસ રોડ અમદાવાદ પ્રકાશનસ્થાન શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિ કાર્યાલય જેશિંગભાઈની વાડી ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ